

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

TARTUСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 316 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

UURIMUSI LÄÄNEMEREMAAD AJALOOST

I

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТРАН БАЛТИКИ

TARTU 1973

Per. A-1169_316

TARTU RIIKLIKÜ ÜLIKOOLI TOIMETISED

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 316 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

UURIMUSI LÄÄNEMEREMAADE AJALOOST

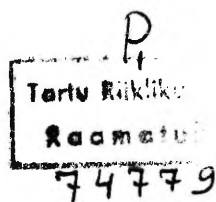
I

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТРАН БАЛТИКИ

TARTU 1973

Redaktsioonikolleegium: S. Vahtre, H. Ligi (vastutav toimetaja), K. Siilivask,
H. Piirimäe

Ümbrise kujundanud K. Põllu

Tartu Riiklik Ülikool 1973

PÄRISORJUSEST KAPITALISMI LÄVENI

JOONI EESTIMAA MINEVIKUST

J. Konks

Eessõna

Käesolevas töös käsitletakse probleeme Eestimaa põllumajandusest, agraarsuhetest ja talurahva olukorrast põhiliselt ajavahe-
mikus XVIII saj. lõpust kuni ca XIX saj. keskpaigani. On tulnud
puudutada aga mõningaid teisigi küsimusi põhiprobleemide pare-
ma mõistmise tagamiseks.

Mainitud ajavahemikku iseloomustab senise feodaal-pärisorjus-
liku korra süvenev lagunemine ja uute, kapitalistlike suhete tekki-
mine Eestimaa majanduses. Siinses ökonomikas toimunud muu-
tused ei moodustanud mingeid isoleeritud nähtusi: samad protses-
sid toimusid ka teistes Balti provintssides. Ja kõik see oli omakorda
osa suurest võitlusest vana, feodaalse ja uue, kujuneva kapitalistli-
liku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vahel, mis eriti reljeef-
selt hakkas arenema Euroopa läänepoolses osas seoses Inglise
tööstusliku ja Prantsuse kodanliku revolutsiooniga, ja järgnevalt,
hoolimata mõningatest tagasilöökidest, läks kapitalism kindla
võidu suunas. Küllaltki olulist mõju avaldasid sealsed sündmused
ja sealne ajaloo käik ka siinsele arengule.

Kuna Eestimaa oli tollal Vene aadliimpeeriumi osa, siis olid
tema arenguteede kujunemisel esmajärgulise tähtsusega need
protsessid, mis toimusid Vene ühiskonnas, ja see poliitika, mida
teostas ja pidas silmas Vene riigivõim. Siingi toimus feodaal-päris-
orjusliku korra laostumine ning selle korra rüpes tärkasid uue süs-
teemi elemendid. On märkimisväärt Eestimaa majanduse üha tihe-
dam seostumine Vene omaga, mis oluliselt tingis ja määras ka
siinse arengu suunad ja iseloomu. Käsitlusel olev periood on oma
probleemidega võlnud paljusid siinseid uurijaid (V. Fainstein,
J. Kahk, H. Ligi, L. Loone, I. Sildmäe, S. Vahtre, A. Traat), mille
tõttu ka see osa Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni-eelsest ajaloost
on suhteliselt vahest kõige paremini uuritud. Kuigi on olnud lahk-
arvamusi mitmetes küsimustes, on needki asjale kasuks tulnud,
stimuleerides seda või teist probleemi sügavamalt uurima. Käes-
oleva töö autor on loobunud historiograafilise ülevaate kirjutami-
sest ruumi kokkuhoiu tõttu, pealegi võib kokkuvõtliku käsitluse
leida Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt
1970. a. väljaantud töös «Leninlik etapp Eesti ajaloo teaduses».

Käesoleva töö aluseks on allikmaterjalid arhiivist, loomulikult on arvestatud autori arvates vajalikku trükisõna ning mõndagi on kasutatud autori varasemast monograafiast¹, nagu seda käesoleva töö vajadused nõudsid.

Ja lõpuks, südamlilik tänu oma abikaasale Adelaidele ennastsalgava abi eest käsikirja valmimisel.

¹ J. K o n k s. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 96. Tartu, 1960.

I. EESTIMAA TERRITOORIUM JA RAHVASTIK. FEODAALNE MAAOMAND JA TÖÖJÕUD XVIII SAJ. LÕPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Eestimaa ja tema maakondade suurusest ning põllumajanduslikust kasutamisest

Eestimaa ehk Eestimaa kubermang hõlmas käsitletaval aja-
järgul neli maakonda: Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa. Pea-
le mandriosa kuulus siia rida saari. Neist suuremad — Hiiumaa,
Vormsi ja Kassari seisid Läänemaa, Pakri saared, Naissaar,
Prangli saared ning Aegna aga Harjumaale piirides. Eestimaa ter-
ritoriaalne üldsuurus ulatus A. W. Hupeli ja W. Chr. Friebe järgi
15 873 ruutverstani.²

H. Bienenstammi³ ja P. Possarti⁴ arvates (kes mainitud suu-
ruse omaks võtsid), langes sellest Harjumaale 4958 $\frac{2}{3}$, Virumaale
4604, Järvamaale 2340 $\frac{1}{2}$ ja Läänemaale 3969 $\frac{1}{6}$ ruutversta. Kuigi
esitatud andmed olid kaua aega üldiselt käibel, päris tõepärased
nad siiski ei olnud.

Täpsemad mõõtmised, kaardid ja arvestused võimaldasid saada
XIX saj. 3. veerandil mainitud küsimuses juba kindlamaid and-
meid. Arvestades, et vahepeal ei toimunud muutusi Eestimaa üld-
suuruses ega maakondade piirides, on need maksvad loomulikult
ka XVIII saj. lõpu ja XIX saj. 1. poole kohta. Nende alusel⁵ ula-
tus Eestimaa üldsuurus ühes Peipsi osaga (468,5 ruutversta)
17 791,7 ruutverstani, ilma Peipsita aga 17 323,2 ruutverstani. See-
juures kuulus Harjumaale 5043,3, Virumaale 5629,0, Järvamaale
2522,9 ja Läänemaale 4128,0 ruutversta. Antud suuruse piirides
langes aga saartele 1032,7 ruutversta, sellest Harjumaale 53,4 ja

² A. W. Hupel. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der
Revalschen Statthalterschaft. Riga, 1789, S. 601.

W. Chr. Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von
Lief- und Ehistland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval.
Riga, 1794, S. 275.

³ H. Bienenstamm. Geographisches Abriss der drei deutschen Ostsee-
Provinzen Russlands oder des Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga,
1826, S. 9, 46, 70, 86, 96.

⁴ P. Possart. Statistik und Geographie des Gouvernements Ehstland.
Stuttgart, 1846, S. 1, 183, 234, 267, 284.

⁵ Vt. P. Jordan. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouverne-
ments Ehstland. Reval, 1881, S. 1—2.

Läänemaale 979,3 ruutversta. Hiiumaa suuruseks arvestati 843,7, Vormsi 82,4, Kassari 20,7, Suur-Pakri saare suuruseks oli 12,4, Väike-Pakri saare 12,2 ja Naissaare suuruseks 11,0 ruutversta. Linnade territooriumiks arvestati 71,68 ruutversta, sellest langes Tallinnale 54,03, Paldiskile 0,71, Rakverele 4,57, Paidele 5,77 ja Haapsalule 6,60 ruutversta. Järvede pindalaks loeti 18,5 ruutversta, sellest Harjumaa omadele 17,1, Virumaa veekogudele 1,4 ruutversta. Ilma linnade ja järvedeta oli Eestimaa territooriumi suuruseks seega 17 232,17 ruutversta, seejuures Harjumaa 4970,56, Virumaa 5623,03, Järvamaa 2517,13 ja Läänemaa 4121,40 ruutversta.

Uute andmete alusel muutusid veidi ka maakondade suhted suuruse poolest. Kui varem seisis suuruselt esikohal Harjumaa, millele järgnesid Virumaa, Läänemaa ja Järvamaa, siis nüüd tõusis suuruselt esikohale Virumaa, millele järgnesid Harjumaa, Läänemaa ja Järvamaa.

Mis puutub Eestimaa territooriumi põllumajanduslikku kasutamisse, siis Hupeli andmete alusel⁶ oli XVIII saj. lõpul põlispõldu 18,90, heinamaad 28,35, võsamaad 14,49 ja metsa 31,50%, ülejäänud osa oli linnade, soode, vete jne. all. Hupeli andmed ei olnud just täpsed, ega saanudki olla, arvestades tolle aja võimalusi. Paistab, et eriti on põlispõllu suurust üle hinnatud. Aja jooksul maa kasutamise muutus ja tulid ka uued kalkulatsoonid ühe ja teise liigi osatähtsuse kohta. 1840-ndate aastate keskel langes Possarti andmete alusel Eestimaa territooriumil põlispõllule 14,29, heinamaale 21,42, karjamaale 14,29, metsale 28,70, soodele jne. 21,42%.⁷ Silmas pidades hilisemaid andmeid, näib, et põlispõllu protsent on vahest tõele lähemal kui Hupeli arvestuses. Tõenäoliselt on heinamaa suurust liiga madalalt hinnatud. Kaunis lähedal Possarti arvestusele seisab P. Jordani kalkulatsioon 1867. aastast.⁸ Selle järgi kuulus põlispõllule 15,1, heinamaale 23,2, karjamaale 15,4, metsadele 19,1, soodele ja muudele aladele 26,6%. Maakonniti oleks pilt protsentides järgmine.

Maakond	Põld	Heinamaa	Karjamaa	Mets	Sood ja muud alad
Harjumaa	14,8	26,6	17,1	16,1	25,4
Virumaa	15,2	16,1	10,9	23,0	34,6
Järvamaa	22,6	18,2	12,0	17,2	30,0
Läänemaa	13,1	32,3	21,5	18,7	14,4

⁶ A. W. Hupel. Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revelschen Statthalterschaft, S. 601.

⁷ P. Possart, op. cit., S. 47.

⁸ P. Jordan. Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland. 2. Bd. 1871, S. 53.

Niisiis oli Jordani arvestuse järgi tollal kõige enam maad põllu all Järvamaal, siis järgnesid Viru-, Harju- ja Läänemaa. Heinaja karjamaad oli kõige enam Läänemaal ja Harjumaal, vähem oli neid Järva- ja Virumaal. Metsade poolest oli esikohal Virumaa, järgnesid Lääne-, Järva- ja Harjumaal. Antud maa kasutamise profiil eri maakondades iseloomustab olukorda kõigepealt muidugi 1860-ndail aastail, aga üldjoonelt peaks see õige olema ka varasemate aastakümnete kohta. Protsendid võisid muidugi mõnel määral erinevad olla. Tõsiasi on ikka see, et põllumaa aja jooksul suurenes, heinamaa ja karjamaa ühes võsamaaga vähenesid. Kahanes mets, eriti puude kulutamiseega viinapõletamisele.

2. Rahvastik

XVII saj. lõpul asetleidnud suure nälja, Põhjasõja ja 1711. ning 1712. a. levinud katkuga seoses hukkus Eestimaa rahvastikust enamik. Kuidas toimus rahvastiku kasv järgnevatel aastakümnetel, see vajab lõplikuks selgitamiseks edasist uurimist.⁹ Mis puutub olukorda alates XVIII saj. viimastest aastakümnetest, siis S. Vahtre uurimuse järgi kasvas rahvastik järgmiselt: IV hingede revisjoni ajal (a. 1782) ulatus rahva-arv Eestimaal umbes 205 000-ni, V ajal (a. 1795) ca 220 000-ni, VII ajal (algus a. 1816) 240 000-ni, VIII ajal (a. 1834) ca 285 000-ni ja IX ajal (a. 1850) ca 300 000-ni.¹⁰

Kuna loenduste vaheajad olid mitmesugused, siis oli ka kasv erinev: a. 1782—1795 — 7%, a. 1795—1816 — 9%, a. 1816—1834 — 20% ja a. 1834—1950 — 5%.¹¹ Huvitav on aga see, et aastate keskmine juurdekasvu % on samuti erinev. A. 1782—1795 — 0,53, a. 1795—1816 — 0,42, a. 1816—1834 — 1,11 ja a. 1834—1850 — 0,31.

Rahvastiku enamik (üle 90%) asus loomulikult maal. Linnade elanikkond moodustas 1795. a. ca 5,6%, 1834. a. veidi alla 9% ja 1850. a. mõnel määral üle 9% rahvastikust.¹² Asustus oli küllaltki hõre: 1795. a. tuli umbes 12 inimest, 1850. a. aga umbes 17 inimest ruutverstale.

Sotsiaalselt koosseisult moodustasid rahvastiku enamiku talupojad — 1795. a. 90,8 ja 1850. a. ca 89,8%. Aadlikud moodustasid

⁹ Oluliseks panuseks sel alal on H. Ligi töö «Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil (adramaade revisjonide andmeil). — *Studia Historica in Honorem Hans Kruus*. Tallinn, 1971.

¹⁰ S. Vahtre. Hingeloendused Eestimaa kubermangus (1782—1858) ja nende andmed talurahva ajaloo allikana. Tartu, 1970. Doktoridissertatsioon. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus, lk. 528, 531, 534, 535, 538.

¹¹ Sealsamas.

¹² Sealsamas, lk. 530, 536, 537.

tühise osa — 1795. a. 0,7, 1850. a. ca 0,8%. Ulejäänud osa elanikkonnast (kaupmehed, käsitöölised, vaimulikud jne.) moodustasid 1795. a. 8,5 ja 1850. a. ca 9,4%.¹³

3. Feodaalne maaomand. Mõisate liigid

Feodaalide monopol maale moodustas feodalismi tingimustes teatavasti talurahva kurnamise majandusliku vundamendi. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul haaras feodaalne maavaldus peaaegu kogu Eestimaa territooriumi, jagunedes kuuluvust silmas pidades era-, riigi-, rüütelkonna-, haigla-, linna- ja kirikumõisateks. 1818. a. maanimistu¹⁴ alusel oli Eestimaal mõisaid 574 ja rüütelkonna kantselei andmeil kuulus neile 6918 ²³/₈₀ revisjoniadramaad.¹⁵ 1774. a., s. o. XVIII saj. viimase adramaade revisjoni ajal oli mõisaid 541 ja adramaad 6802 ²³/₆₀.¹⁶ Kui vaadelda mainitud maanimistu alusel olukorda maakonniti, siis langes Harjumaale 164 mõisat 2180 ²⁷/₄₀ adramaaga, Virumaale 166 mõisat 2000 ⁸¹/₂₄₀ adramaaga, Järvamaale 96 mõisat 1042 ⁴⁷/₄₈ adramaaga ja Läänemaale (koos Hiiumaaga) 148 mõisat 1694 ⁷¹/₂₄₀ adramaaga. Kõige suurema feodaalse maavalduse liigi moodustasid eravalduses olevad mõisad.¹⁷ Nende arv ulatus 555-ni ja neile kuulus 6597 ³⁷/₈₀ adramaad. Neist oli 422 otseselt nende omanike käes, 133 aga panditud. Riigimõisate arv vähenes XVIII saj. tunduvalt. XVII saj., pärast mõisate reduktsiooni Rootsi võimude poolt, kuulus riigimõisatele 8283 adramaast 2995.¹⁸ Seoses restitutsioonikomisjoni tööga läks suur enamik riigimõisaid tagasi erakätesse. Nende arvu vähendas veelgi tsaarivalitsuse hilisem donatsiooni-poliitika. 1774. a. kuulus Eestimaal riigile 14 mõisat 130 ⁷/₂₀ adramaaga. 1818. a. maanimistu järgi ulatus nende arv ainult 7-ni ja nimelt Kodila ja Lagedi Harjumaal, Vasknarva Narva komandandi laua-mõisana Virumaal, Metstaguse ja Prümli Järvamaal, Saulepi ja Taebla Tallinna komandandi lauamõisatena Läänemaal, kokku 110

¹³ S. V a h t r e, op. cit. lk. 530. 537.

¹⁴ Land-Rolle des Ehstländischen Gouvernements, angefertigt im Jahre 1818. Reval, 1818.

¹⁵ Revisjoniadramaad oli mitmesuguste maksude ja kohustuste määramise aluseks. Mõisate adramaade arv määrati kindlaks adramaade revisjonidega, kusjuures XVIII saj. võeti aluseks tööjõuliste meeste hulk. Seal, kus mõisnik võttis omaks rootsiaegse adramaade arvu, revisjoni enam ette ei võetud.

¹⁶ J. K o n k s, op. cit., lk. 15.

¹⁷ Siinsete mõisnike maakorralduse juriidiline positsioon leidis tsaarivalitsuse poolt igati kindlustamist. Tähtsaks sammuks selles suunas oli esmajoones Rootsi riigi poolt XVII saj. lõpul redutseeritud mõisate restitutsioon 1720-ndatel aastatel. Eriti tähtsaks tuleb pidada aga kõigi seniste läänimõisate alloodideks kuulutamist Katariina II ukaasiga 1783. a. See oli aadlile kahtlemata suureks võiduks ja rahuldas tema ammuaegsed soovid.

¹⁸ Eesti majandusajalugu. 1. kd. Toimet. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 190.

²¹/₄₀ adramaaga. Rüütelkonna mõisaid, millest tulu läks peamiselt maanõunike kogule, oli kolm ühikut: Nabala ühes Pääboga, Kuimetsa ja Kaiu ühes Karitsa ja Oranikuga, kokku 112 ⁴/₅ adramaad. Peale selle kuulus Tallinnale 6 mõisat: Habersti, Kautjala, Koitjärve, Nehatu, Rae ja Tondi — kõik Harjumaal, Narvale 2 mõisat — Päite ja Samokrass ühes Kudrukülaga Virumaal. Tallinna toomkirikule kuulus Mõigu mõis Harjumaal. Nendel oli kokku 97 ¹/₂ adramaad. Pastoraate oli siis Eestimaal 45, neil revisjoniadramaid aga 38 ⁴⁵/₄₈, sellest Harjumaal 4 ³/₄ (Hageri, Jüri, Kuusalu, Madise ühes Ristiga ja Rapla). Virumaal 1 ¹/₆ (Jakobi, Jõhvi, Vaivara), Järvamaal 2 ¹/₃ (Järva-Jaani, Järva-Madise, Paide koos Annaga ja Türi), Läänemaal 30 ¹¹/₁₆ adramaad (Haapsalu, Hanila, Karuse, Kullamaa, Käina, Lihula, Lääne-Nigula, Martna, Noarootsi, Pühalepa, Reigi, Ridala, Vigala, Vormsi). Revisjoniadramaid oli 45 pastoraadist 26-l. Eestimaal mõisate suurus, kui lähtuda revisjoniadramaadest, oli mitmesugune. Keskmiselt tuli ühele mõisale 12 revisjoniadramaad, oli aga ka tunduvalt suuremaid. Olgu nimetatud sääraseid, kus oli üle 40 adramaa: Harjumaal Kaiu (46 adramaad, 653 revisjonihinge), Kolga (67 adramaad, 1090 revisjonihinge), Kose-Uuemõisa ühes Kirimäega (43 ¹/₅ adramaad, 546 revisjonihinge), Padise klooster ja Vasalemma ühes Pakri saartega (59 ³/₈ adramaad, 1144 revisjonihinge), Raikküla (53 ²/₃ adramaad, 567 revisjonihinge); Virumaal Porkuni ja Põdrangu (60 ⁵/₆ adramaad, 967 revisjonihinge); Läänemaal Kõrgessaare (44 adramaad, 559 revisjonihinge), Vormsi Suuremõisa ja Lõuna (60 ³/₈ adramaad, 660 revisjonihinge), Pühalepa (49 ¹³/₁₆ adramaad, 630 revisjonihinge), Vana- ja Kivi-Vigala (88 adramaad, 1265 revisjonihinge). Oli selle kõrval aga ka väga väikesi mõisaid, nagu näiteks Harjumaal Koitjärve (2 adramaad, 20 revisjonihinge), Laulasmaa (1 adramaad, 21 revisjonihinge), Riidaku (1 ³/₅ adramaad, 32 revisjonihinge); Virumaal Suure-Soldina (1,88 adramaad, 80 revisjonihinge); Läänemaal Konivere (1 adramaad, 14 revisjonihinge) jne.

Eestimaal rüütelkonnas oli 1818. a., nagu varemgi, neid, kellel oli mitu mõisat ja kelle maavaldused ning revisjonihingede arv olid teistest tunduvalt suuremad. Näiteks krahv L. Stenbockile kuulus 133 ¹/₈ adramaad ja 2296 revisjonihinge, parun B. J. v. Uexkülli 126 ⁴/₅ adramaad 1985 revisjonihingega, krahv G. Rehbinderile 135 ²/₃ adramaad 1544 revisjonihingega jne. Rüütelkonna ladviku moodustasid vägagi rikkad mehed, kellest teised jäid tunduvalt või koguni väga tunduvalt maha.

4. Mõisa- ja talumaa suhe

Maa iga mõisa piirides jagunes omakorda mõisa- ja talumaaks. Mõisamaa täpsemas mõttes seisis mõisa otsesel majandamisel talupoja teotöö baasil; talumaal aga asusid põllumajanduslikku toot-

mist kandvate rakukestena talumajapidamised. Varustades talupoega maaga ja võimaldades talle oma isiklikku majapidamist soetada, ei lähtunud feodaal talupoja, vaid iseenda huvidest, et varustada mõisat kõigepealt tööjõuga. Nagu märgib V. I. Lenin, andis talupoja varustamine maaga «...talupojale vajalikud produktid, et ta võiks toota lisaväärtust mõisnikule...»¹⁹

Mõisa- ja talumaa vahekorras toimusid aja jooksul mõisa pealetungi tingimustes teatud nihked mõisa kasuks. See ei tähenda aga, et talumaa poleks aja jooksul kasvanud. Täpsete võrdluste tegemiseks oleks vaja ka täpseid andmeid, kuid häda on selles, et just vanema aja kohta need, vähemalt suuremas ulatuses, puuduvad. See lubab ka mitmesuguseid kalkulatsioone XVII saj. lõpu kohta (mida võiks võtta võrdluste lähtekohaks). Näiteks kinnitab O. Liiv, et mõisa- ja talupõllu suhe oli 1:3. Seega andsid talupõllud viljatoodangu kandvama osa.²⁰ H. Ligi, tuginedes kaartidele, leiab, et mõisa- ja talupõllu vahekord oli 1:2,8.²¹ Kuid see otsus rajaneb andmetele ainult 85-st mõisast. Võib-olla oli teistes mõisates olukord samasugune, võib-olla ka mitte. Kuid teatav orientiir oli meil siiski XVII saj. lõpu kohta olemas. XIX saj. 3. veerandiks, kust on juba rohkem ja paremaid andmeid, oli suhe üsna tunduvalt muutunud. Selle iseloomustuseks olgu toodud 1867. a. andmed mõisa- ja talumaa suhte kohta maade eri liikide järgi.²²

Maakond	Põld	Heinamaa	Karjamaa	Kokku
Harjumaa	1:1,28	1:2,05	1:2,07	1:1,82
Virumaa	1:1,18	1:1,94	1:1,83	1:1,59
Järvamaa	1:1,15	1:1,92	1:1,80	1:1,50
Läänemaa	1:1,48	1:2,20	1:2,12	1:2,00
Keskmiselt	1:1,25	1:2,06	1:1,99	1:1,76

5. Talurahva kui põllumajandusliku tööjõu kasv XVIII saj. lõpul ja XIX saj. I. veerandil

Nagu eespool esitatud andmed juba näitasid, oli siinse maa-
valduse suur enamik mõisnike käes, kes moodustasid aga rahvas-
tikust tühise ja maa elanikkonnast veelgi väiksema osa. Talurah-
vale aga kui rahvastiku absoluutsele enamikule ei kuulunud jala-
täitki isiklikku maad. Arvestades seda, et põllumajanduslik tehnika

¹⁹ V. I. L e n i n, Teosed. I. kd., lk. 191.

²⁰ Eesti majandusajalugu. I. kd., lk. 217.

²¹ H. L i g i, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil, Tal-
linn, 1963, lk. 22.

²² P. J o r d a n, Beitrage zur Statistik des Gouvernements Ehstland. 2. Bd.,
S. 52.

oli tollal kaunis algeline (nagu hiljem veel lähemalt näeme) ja et selles toimusid väga väikesed kvalitatiivsed muutused, oli talurahval kui peamisel tööjõul ja selle kasvul põllumajanduse edasiarengu seisukohalt väga suur tähtsus. Nagu näitavad S. Vahtre kokkuvõtted hingeloenduse materjalidest, kasvas talurahva arv a. 1782—1795 181 198-lt 190 549 inimeseni, seega 5% ehk aastas 0,4%. A. 1795—1816 suurenes aga talupoegade arv 190 549-lt 204 033 inimeseni, seega 7%²³ ehk aastas keskmiselt 0,3%. Seega oli juurdekasvus neil aastail väike langus. Maakonniti jagunes talurahvas järgmiselt.²⁴

Maakond	a. 1782	a. 1795	a. 1816
Harjumaa	54 971	58 990	65 140
Virumaa	50 779	53 344	53 622
Järvamaa	27 399	29 410	31 340
Läänemaa	48 049	48 805	53 931

Kõige arvukamalt oli seega talupoegi Harjumaal ja kõige vähem Järvamaal. Teisel kohal oli 1782. ja 1795. a. Virumaa, 1816. a. aga Läänemaa, mil Virumaa langes kolmandale kohale. Võttes maakondade suuruse ilma linnade ja järvedeta, tuli ühele ruutverstale talupoegi järgmiselt.

Maakond	a. 1782.	a. 1795.	a. 1816.
Harjumaa	11,0	11,8	13,1
Virumaa	9,0	9,4	9,5
Järvamaa	10,8	11,6	12,4
Läänemaa	11,6	11,8	13,0

Andmed näitavad, et kõige tihedamini olid talupoegadega asustatud Harju- ja Läänemaa, üsna lähedal neile oli Järvamaa ja veidi kaugemal Virumaa.

Talurahva arvu juurdekasv protsentides toimus maakonniti erinevalt, nagu selgub järgmistest andmetest.

Maakond	a. 1782—1795	a. 1795—1816
Harjumaa	7,31	10,42
Virumaa	5,05	5,20
Järvamaa	7,33	6,56
Läänemaa	1,57	10,50

²³ S. V a h t r e, op. cit., lk. 197, 218.

²⁴ Sealsamas, lk. 173, 182, 187, 197.

Siit näeme, et kõige stabiilsemalt oli juurdekasv toimunud Harjumaal, Virumaal oli see olnud suhteliselt tagasihoidlik, Järva- maal oli a. 1795—1816, võrreldes eelmise ajavahemikuga, toimunud langus ning Läänemaal oli juurdekasv a. 1782—1795 väga väike, kuid järgmisel perioodil selle eest tugev.

Talurahva arvu suurenemine toimus üldiselt rasketes majanduslikes ja ka hügieenilistes tingimustes. Oli aastaid, mil majanduslik olukord oli veidi parem, kuid seoses viljaikaldustega oli ka eriti raskeid aastaid. Nendel aastatel levisid nälja tingimustes mitmesugused haigused, mis inimesi maha mürdsid. Elutingimustest hoolimata oli sündivus siiski üldjoontes kõrge, mis aitas tasa teha suurt surevust. Keskmiselt oli sündivuse koefitsiendiks²⁵ a. 1782—1794 38,08, a. 1795—1816 39,00. Nendest keskmistest oli nii kõrgemaid kui ka madalamaid näitajaid. A. 1782—1790 oli näiteks keskmiseks koefitsiendiks 36,31, a. 1791—1800 41,69, a. 1801—1803 38,60, a. 1804—1806 41,10, a. 1807—1816 36,95. Keskmiseks sündivuseks oli maakogudustes aastas ajavahemikul 1782—1816 8382 last. Rida aastaid seisis sellest tunduvalt kõrgemal, eriti 1805. a. 9471 lapsega.

Suremuse koefitsiendiks oli keskmiselt a. 1782—1794 30,86 ja a. 1795—1816 30,92. Keskmiselt tuli ajavahemikul 1782—1816 aastale 6619 surmajuhtumit. Sellest kõige kõrgemal seisis 1808. a. 10 828 surmajuhtumiga. Kõige väiksem oli surevus 1786. a. 5137 juhtumiga, sellele üsna lähedal seisis 1782. a. 5164 juhtumiga. Juurdekasv sõltus loomulikult sündivuse ja surevuse vahest. Kõige kõrgem oli see 1794. a. — 3650 inimest, kuid 1783. a. oli see ainult 564 ja 1807. a. koguni ainult 260 inimest. Mõningatel aastatel, mil maad haaras viljaikaldus ja levisid haigused, ületas surevus sündivuse, näiteks 1788. a. 1596, 1789. a. 2623, 1808. a. 3224 ja 1814. a. 293 inimese võrra.

6. Eestimaa talurahva kui tööjõu seisund feodaal-pärisorjuslikus süsteemis XVIII saj. ja XIX saj. algul. Feodaalide võitlus tööjõu kindlustamise eest

Kuigi feodaalide monopol maale ja talupoja varustamine maaga lõi talurahva kurnamise ja seejuures ka mõisa majapidamise tööjõuga varustamise majanduslikud eeldused, ei olnud siiski veel talupoja ekspluateerimine, tema tööjõu kasutamine tagatud. Selle kindlustamise teiseks eelduseks oli tema isiklik sõltuvus feodaalist. V. I. Lenin kirjutas: «Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle, siis ta ei saaks sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab oma majandis.

²⁵ Järgnevate arvestuste ja võrdluste aluseks olevaid andmeid vt. S. V a h t e r e, op. cit., lisa 1 ja 3.

Järelikult on tarvilik «mittemajanduslik sundus . . .» Selle sunduse normid ja astmed võivad olla kõige mitmekesisemad, alates pärisorjusest ja lõpetades talupoja seisisliku mittetäieõiguslikkusega.²⁶ Nii nagu feodaalide monopoolne omandiõigus maale, nii olid kujunenud ka mittemajandusliku sunni vormid talurahva pärisorjastamise kujul juba enne Põhjasõda. XVIII sajandil võttis feodaalide võim talurahva üle aga drastilisema ilme. Eestimaa rüütelkond luges XVIII saj. oma võimu talupoja üle peaaegu piiramatuks, nagu see ilmneb kõigepealt «Eestimaa rüütli- ja maaõiguses», selles seni kujunenud õigusliku korra ja normide tegelikus kokkuvõttes. Seal rõhutatakse, et pärisori-talupoeg on isiklikult ja kogu tema kasutuses oleva maa ja varaga täielikult mõisniku omand.²⁷ Sedasama kinnitas 1740. a. Eestimaa ülem-maakohus vastuses justiitskolleegiumi järelepärimisele mõisniku võimupiiride kohta talupoja üle. Sama vaatekoht ilmneb ka rüütelkonna peamehe M. W. v. Nierothi vastusest 1746. aastal Eesti- ja Liivimaa ning Soome asjade kammerkontori järelepärimisele mõisniku võimu ulatuse kohta pärisorja üle. Rüütelkonna peamees viitas seejuures vanadele privileegidele ning Eestimaa rüütli- ja maaõigusele. Eestimaa ülem-maakohtu vastus rõhutab aga sõnaselgelt, et säärase põhimõtte järgi siin pärisoriseid talupoegi ka koheldi.

Niisiis oli talupojal küll maad kasutada ja seal oli tal oma majapidamine, aga talu püsimine peremehe käes ei olnud millegagi garanteeritud. Kui mõisnik vajalikuks pidas, võttis ta talu seniselt pidajalt ära ja andis selle teisele, ühendas talumaid mõisa omaga ja paigutades talupoegi seni ülesharimata maale jne. Mingit pärandamisõigust talupojal talule ei olnud, tema surma järel andis mõisnik talu sellele, kellele ta tahtis. Mingit vallasvara omandamise ja pärandamise õigust talupojal samuti ei olnud. Faktiliselt polnud tema käes olev vallasvara mõisniku eest millegagi kaitstud. Muidugi oli mõisnik ikkagi huvitatud sellest, et talumajapidamine funktsioneeriks ja seda mõisa huvides, s.t. et talupoeg suudaks mõisamajapidamise huvides võimalikult suurel hulgal teopäevi teha ja muid koormisi kanda. Ja selleks seisis ta ka mõisa pideva kontrolli all.

Realiseerides omandiõigust talupoja üle, müüs mõisnik talupoegi-pärisorje maaga ja ilma maata, üksikult ja perekonnaga, oma kubermangu piiridesse või väljapoole seda. Määravad olid sel puhul ainult mõisniku tahe ja kaalutlused. Talupoeg oli ommoodi kaubaks, mille pakkumise ja nõudmise kuulutusi avaldati tolaeagses ajakirjanduses nagu teistegi kaupade kohta.

Feodaal nõudis talupojalt tingimusteta kuulekust. Selle tagamise oluliseks vahendiks oli veel XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul temale kuuluv kohtupidamise ja kodukariõigus. Ainult tähtsamad

²⁶ V. I. Lenin. Teosed. 3, kd., lk. 152—153.

²⁷ J. Ph. G. Ewers. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Dorpat, 1821, S. 380.

kriminaalasjad, nende hulgas suuremad vastuhakud, kuulusid ametlike kohtute kompetentsi. Kohtupidamisel talupoja üle juhindus mõisnik ainult oma tõekspidamistest ja tahtest, kodukariõigus oli piiramatu, millisena see ka rakendamist leidis. Mõisnikku aitas muidugi riigivõim. 1797. a. veebruaris publitseeriti Tallinnas Paul I manifest, milles nõuti talupoegadelt karistuse ähvardusel täielikku kuulekust oma isanda suhtes. Talupoeg oli sunnismaine, oma elukohast võis ta lahkuda ainult mõisniku loal. Et kindlustada võimalust talupoja ekspluateerimiseks ja tema tööjõu saamist, taotlesid siinsed feodaalid iga mõisa piirkonna ja kogu Eestimaa muutmist talupoegadele suletud ruumiks, kus valitseks vaid mõisniku tahe ja kupja kepp. Sel eesmärgil pidasid nad ka riigivõimu kohalike esindajate kaasabil visa võitlust pagemise vastu, mis toimus nii oma kubermangu piirides kui ka väljapoole, nagu Saaremaale, Liivimaa mandriossa, Kuramaale, Venemaale, Soome ja Rootsi. See võitlus algas kohe pärast Põhjasõja sündmuste vaibumist siin maal. Juba 1712. a. avaldas kubermanguvalitsus publikaadi, mille alusel igaüks võis oma pärisorje, ka neid, kes olid tema juures olnud enne 1690-ndate aastate näljaaega, välja nõuda. Tõsisem võitlus algas pärast sõja lõppu. Nii avaldas kubermanguvalitsus 1731. a. maapäeva nõudel ja tema projekti alusel publikaadi, milles märgiti, et 1) keegi ei tohi talupoega (ega muud lihtinimest), kui tal pole vastavat luba, enda juures hoida üle 48 tunni; 2) kui talupoeg, kõrtsmik või muu lihtnimene varjab pagejat, langeb ta kehalise karistuse alla (10 paari vitsu) ja peab mõisnikule tasuma kahjud, mis see oli saanud pagemise tõttu; 3) kui kubjas oli varjamisest teadlik, pidi ta saama 10 paari vitsu, mida ta võis lunastada $\frac{1}{2}$ riigitaalrit paar; 4) valitseja, kes varjamist teadis, pidi kaotama karistusena aastapalga, millele lisandus veel 14-päevane vangistus, millest ta aga võis vabaneda 7 riigitaalri eest; 5) mõisnik, kes oli varjamisest teadlik, pidi maksma karistusena 50 riigitaalrit; 6) tabatud pagejat võis mõisnik karistada esimese ja teise katse puhul kodukari korras, kolmandal korral tuli pageja anda kohuvõimude kätte.²⁸ Pagejate vangistamine ja väljanõudmine kuulus haagikohtunike ülesannete hulka. Pagemise vastu suunatud publikaadid tehti talupoegadele teatavaks kiriku kantslist. Et feodaalse rõhumise kasvu tingimustes pagemine jätkus, siis tuli kubermanguvalitsuse korraldusel seda aeg-ajalt jälle korrata. Oma kubermangu piirides oli pagejate kättesaamine lihtsam, väljastpoolt oli see peaaegu või koguni täiesti lootusetu, sest tööjõudu ei tahtud välja anda. 1740-ndatel aastatel püüti näiteks pagenuid Venemaalt kätte saada, kuid vastav aktsioon lõppes peaaegu tulemusteta. Venemaa jäi ka edaspidi, eriti Eestimaa idaosa talupoegadele heaks pagemiskohaks, kuhu mindi isegi tervete perekondadega. Eriti rohkesti kasutati enda varjamiseks Peipsi ümbruse metsaseid

²⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 9, l. 80—81.

alasad, kus, nagu 1797. ja 1798. aastal organiseeritud haarangud näitasid, leidis nii pagenu talupoegi kui ka sõdureid ja nekruteid, nii eestlasi kui ka muulasi. XVIII saj. 2. poolel saenes pagemine Soome. Seda tehti talvel üle jäätunud Soome lahe, muudel aasta-aegadel aga kas Põhja-Eesti rannikult otse üle lahe oma või soome kalurite paatides, või siis sageli esialgu Harjumaalt Prangli saarele või Virumaalt Suursaarele ja Suur-Tütarsaarele, kust pagejad viidi edasi Soome randa. Pagemise pidurdamiseks avaldas kubermanguvalitsus XVIII saj. 2. poolel rüütelkonna pealekäimisel mitmed publikaadid, kuid otsustavaid tulemusi need ei andnud. Viimane selgelt avaldati mainitud sajandi piirides 2. okt. 1797. a., mis üsna selgelt iseloomustab pagemise lõpetamiseks ettenähtud vahendeid. Selle alusel tuli igal mereäärse mõisa omanikul teha täpne nimestik iga rannaküla paatidest. Viimaseid ei tohtinud hoida laiali mööda randa, vaid need tuli tõmmata võimalikult ühte kohta kaldale, et oleks kergem neid üle lugeda ja nende järele valvata. Üldine järelevalve paatide üle pidi jääma külakubjaste ülesandeks, kelleks mõisnikul tuli määrata kõige «paremad» talupojad. Järvabal ajal tuli paatide juurde seada alaline valve, kuhu pidid kuuluma talupojad kordamööda. Igal öhtul tuli mõlad ja purjed paigutada lukustatud ruumi. Kui siiski mõni talupoeg oli pagenu ja valve või külakubjas asjast kohe ei teatanud, said nad karistada. Samuti karistati talupoegi, kes said teate pagemise katsest, aga ei tulnud kohale seda pidurdama. Pageja vangistaja aga pidi saama pageja omanikult rahalise tasu. Rannatalupoegadele ei tohtinud anda lubasid sõiduks Soome vetesse ja Eestimaa kubermangule mittekuuluvatele saartele muidu kui vastava mõisniku tõendi alusel. Säärastes sadamates, kuhu soomlasi saabus kalu müüma või muul otstarbel, tuli nende paadid enne ärasõitu ühel mõisaametnikul ja külakupjal läbi otsida.²⁹ Haagikohtunikele tehti ülesandeks valvata rangelt publikaadi täitmise üle. 1799. a. sõlmiti aga Venemaa ja Rootsi vahel kokkulepe, mille alusel Rootsi pagenu inimesed tuli välja anda. Rüütelkond taotles ka sõjaväeüksuste paigutamist Suursaarele ja mõningatele teistele Soome lahe saartele, kes pidid sinna saabunud pagejad vangistama ja Eestimaale tagasi tooma. Kuid see taotlus ei leidnud siiski riigivõimu toetust. Kõigest hoolimata jätkus pagemine üle lahe ja ka mujale. 1800. a. konstateeris maapäev, et seni rakendatud vahendid pagenu kättesaamiseks pole loodetud tulemusi andnud. Nii neid kui ka sõjaväe desertööre varjatavat karistusest hoolimata. Maapäev pidas tarvilikuks, et senist pagemise vastu võitlemise korda täiendataks järgmiselt: 1) igaühele, kes desertööri vangistab, maksab rüütelkond preemiana 15 rubla, 2) igaühele, kes vangistab meespageja ja annab selle üle mõisa- või kohtuvõimude kätte, makstakse samuti 15 rubla, kusjuures selle tasub pärisorja omanik. Viimane nõuab selle summa

²⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 67, l. 425—426.

sisse varjajalt, kes peab peale selle maksma kahjud, mis mõisnik oli pagemise kaudu saanud. Lisaks kohaldatakse varjaja suhtes kehalist karistust.³⁰ 1808. a. kevadel pidas aga rüütelkonna peamees B. J. v. Uexküll vajalikuks lisada, et iga varjaja ja pageja, kes kätte saadakse ja kõlbab, tuleb anda sõduriks. Need, kes vanaduse või vigasuse tõttu ei kõlba, tuleb saata asumisele. Nendele varjajatele, kelle suhtes sääraseid karistusi rakendada ei saa, tuleb määrata kõrge rahaline karistus ja pageja kinnivõtjale tasu selle arvel, kellele pageja kuulub. Pageja omanik aga saaks vastu kviitungi nekruti andmise kohta. Kuigi ettepanekud olid drakoonilised, ei olnud Uexküll nendegi tõhususes kindel.³¹

II. EESTIMAA ADMINISTRATIIVSE KORRA, KOHTU JA POLITSEI STRUKTUUR XVIII SAJ. JA XIX SAJ. ALGUL

1. Eestimaa kui administratiivse terviku kujunemine

Käsitletaval ajajärgul moodustas Eestimaa pika ajaloolise protsessi tulemusena ülalmainitud suuruses administratiivse terviku, mille tuumikuks olid muistsed Põhja-Eesti maakonnad: Rävala, Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa.³² Hiiumaa oli XII saj. algul veel asustamata. Pärast XIII saj. esimestel aastakümnetel toimunud eestlaste sangarliku, kuid traagilise vabadusvõitluse lõppu jäi Põhja-Eesti poliitiliselt killustatuks, nagu ta oli olnud varemgi. Nüüd jagunes ta aga uute isandate vahel. Stensby lepingu alusel 1238. a. Taani kuninga Valdemar II ja Saksa ordu Liivimaa haru vahel läks Tallinn, Rävala, Harju- ja Virumaa Taani võimu alla, kuna Järvamaa jäi ordule.³³ Harjumaa (milline nimetus kandus ka Rävalale) ühes Tallinnaga ja Virumaa moodustasid järgnevalt selle tuumiku, millega liitusid hiljem teised Põhja-Eesti alad. Läänemaa ja Hiiumaa enamik ühes Vormsiga läks Saare-Lääne piiskopkonna koosseisu.³⁴ Ordule jäi 1238. ja mõningate hilisemate aastate kokkulepete järgi 1/2 Lihula linnusest ühes väheste aladega sellest kagus ja Hiiumaa kirdeosa.³⁵ Nii jagunes Põhja-Eesti kolme uue võimu, kolme nn. maahärra vahel.

³⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 40, l. 219—223.

³¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 47, l. 65—66.

³² Eesti NSV ajalugu. I kd. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 91.

³³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Herausgegeben von Fr. G. v. Bunge. 1. Bd. Riga, Nr. 160. Edaspidi UB.

³⁴ Saare-Lääne (algselt küll Saaremaa) piiskopkond asutati a. 1228 (UB VI, Nr. 2718), kuid ei suutnud püsima jääda. Piiskopkond asutati uuesti paavsti legaadi Modena piiskopi Wilhelmi poolt a. 1234 ja siis määrati ka tema territoorium ulatus (vt. UB VI, Nr. 2721 ja 2722). Piiskopkonna keskuseks oli esialgu Lihula, a. 1251 peale Vana-Pärnu, a. 1265 Haapsalu ja XIV saj. keskpaigast peale Kuressaare.

³⁵ UB VI, Nr. 2723 ja 2735.

Uus oluline muutus Põhja-Eesti alade poliitilises kuuluvuses ja jagunemises toimus pärast 1343. aasta Jüriöö ülestõusule järgnenud talurahvasõda. Taani kuningas Valdemar IV, kaotanud lootuse Taani võimu edasiseks säilitamiseks Eestimaa, müüs 1346. a. Harju- ja Virumaa ühes Tallinnaga Saksa ordule. Tegelikult läksid need alad juba järgmisel aastal Liivi ordu valitseda ja valdusse.³⁶ Seega oli siis Tallinn, Harju- ja Virumaa ühes Järvamaaga faktiliselt ühe võimu alluvuses. Seoses Saksa ordu sekulariseerimisega 1525. a. loovutas aga tolleaegne kõrgmeister Albrecht Harju- ja Virumaa 24 000 Horni kuldna³⁷ eest täielikult Liivi ordule,³⁸ kes mainitud aastaga kujunes Ida-Baltikumis täiesti iseseisvaks poliitiliseks võimuks. Vana-Liivimaa seniste maahärrade — ordu ja piiskoppide — võimu kokkuvarisemine seoses 1558. a. alanud Liivi sõjaga ja järgnev võitlus Venemaa, Poola ja Rootsi vahel ülemvõimu pärast Ida-Baltikumis tõi uusi olulisi muudatusi Eestimaa alade saatuses. 1559. a. müüs Saare-Lääne piiskop Johan von Münchhausen mainitud piiskopkonna Taani kuningas Frederik II-le, kes need loovutas järgnevalt oma vennale, Holšteini hertsog Magnusele. Viimane omandas hiljem ka Tallinna piiskopi vähesed alad, saabus 1560. a. kevadel Saaremaale ja püüdis oma valdusi igati laiendada. Juunis 1561 alistusid Tallinn, Harju-, Viru- ja Järvamaa Rootsi kuningas Eerik XIV-le. Järgnevas võitluses tegutses Magnus koos Venemaaga, mistõttu tema seisund kujunes sõltuvaks Venemaa poliitikast, Rootsi ja Venemaa vahelise võitluse tulemustest. Need aga kujunesid 1580-ndate aastate algusest peale soodsaiks Rootsile, milleks aitas kaasa ka poolakate sõjaline edu Venemaa suhtes. 1581. a. puhastasid rootslased kogu Põhja-Eesti Vene vägedest.³⁹ 1582. a. augustis alistus Läänemaa rüütelkond, kes seni oli hoidunud Magnuse poole, Rootsile.⁴⁰ Pljussa vahe-rahuga 1583. a. Rootsi ja Venemaa vahel jäid Rootsile tema poolt vallutatud Põhja-Eesti alad. Juba 25. aug. 1584. a. ühendati kõik Põhja-Eesti senised maakonnad: Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa üheks administratiivseks tervikuks. Ühtlasi laiendas Rootsi kuningas Johan III Eerik XIV poolt 1561. a. Harju-, Viru- ja Järvamaa rüütelkondadele kinnitatud privileegid ka Läänemaa rüütelkonnale.⁴¹ Sõda Rootsi ja Venemaa vahel a. 1590—1595 olu-

³⁶ L. Arbusow. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga, 1918, S. 65.

³⁷ Liège'i piiskopi Johann IX van Horni poolt väljaantud kuldraha.

³⁸ L. Arbusow, op. cit., S. 138; Th. Schieman n. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Berlin, 1887, S. 198.

³⁹ Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1940, lk. 33.

⁴⁰ Geschichtliche Uebersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostsee-gouvernements. Allgemeiner Theil. St. Petersburg, 1845, S. 67.

⁴¹ Sealsamas, lk. 67; A. v. Gernet. Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, S. 3.

korda enam ei muutnud. Täyssinä rahuga a. 1595 jäi Eestimaa Rootsile.

Ligikaudu samal ajal näis tekkivat Rootsile oht kaotada Eesti-maa Poolale. Seoses Rootsi kuninga Johan III poja Sigismundi tulekuga Poola troonile taotlesid Poola valitsevad ringkonnad Eestimaa ühendamist Poolaga. Esialgu polnud säärasel püüdel küll otsest edu. Sigismund III andis Rootsi riiginõukogule koguni kindla lubaduse Eestimaad mitte ühendada. Kui aga Sigismund III-l tuli hakata võitlust pidama oma isa pärandi, Rootsi trooni pärast ja soovides saada selles võitluses kindlalt Poola-Leedu toetust, kuulutas ta a. 1600 Eestimaa inkorporeerituks Poolaga. Sõda Poola ja Rootsi vahel, mis algas sajandi pöördel, jätkus XVII saj. esimestel aastakümnetel ja milles oluliseks võitlustandriks oli Ida-Baltikum, otsustas ka Eestimaa edasise kuuluvuse. Poola sai lüüa, Eestimaa jäi Rootsile, kelle valdused Ida-Baltikumis laienesid. Altmargi vaherahuga a. 1629 kaotas Poola Rootsile ka Liivimaa. Brömsebro rahu alusel (Rootsi ja Taani vahel) a. 1645 kindlustus Rootsi võim ka Saaremaal.

Eesti alade ühendamine Rootsi võimu alla ei viinud siiski nende liitmisele üheks administratiivseks tervikuks. Lõuna-Eesti jäi Liivimaa kindralkubermangu koosseisu, Saaremaast sai omaette provints. Põhja-Eesti koos Hiiumaaga moodustas Eestimaa kubermangu, 1673. aastast aga kindralkubermangu. Rootsi riigi võimu kõrgemaks esindajaks Tallinnas oli Rootsi võimu algperioodil enamasti asehaldur, XVII saj. 1. poolest aga üha enam kuberner, 1673. aastast kindralkuberner. Kubeneri või kindralkubeneri äraolekul täitis tema ülesandeid asehaldur (kuni 1704. a.). Põhjasõja ajal, a. 1704—1710 oli kindralkubeneri kõrval viitsekuberner. Riigi kõrgema võimu esindajate käsutuses seisis vastav administratiivne aparaat.

Ida-Baltikumi ühendamine Vene aadliimpeeriumiga Põhjasõjas ei muutnud Eestimaa kui omaette administratiivse üksuse positsiooni. Eestimaa alistamise järel (1710. a. oktoobrist kuni 1719. a. kevadeni) oli siinseks riigi kõrgema võimu esindajaks A. D. Menšikov, kes oli üheaegselt Peterburi, Eesti- ja Liivimaa kindralkuberner. Lühikest aega (1710. a. septembrist kuni 1711. a. märtsini) kuulus faktiline võim siin Vene väepealik R. F. Bauerile,⁴² kes oli vastu võtnud Tallinna Rootsi garnisoni, Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna kapitulatsioonid. Tema äraolekul ja tema lahkumise järel, kui riigivõimu kõrgemat esindajat kohal ei olnud (mis oli üsna tavaline), kuulus faktiline võim kahele vanemale maanõunikule, s. t. siinse aadli esindajatele. Seoses Venemaa halduskorra reorganiseerimisega a. 1719 jäi Eestimaa omaette kubermanguks eesotsas kindralkuberner F. M. Apraksiniga. Aeg-ajalt juhtus küll, et Eestimaal oli mõne teise provintsi või koguni provintsidega

⁴² L. Arbusow, op. cit., S. 338.

ühine riigivõimu kõrgem esindaja, aga see tema kui omaette provintsi olukorda ei likvideerinud, nagu hiljem veel lähemalt näeme.

Narva aga, mis oli Vene vägede poolt alistatud a. 1704, eraldati Eestimaast. Ukaasiga 1708. a. ühendati see Ingeri kubermanguga,⁴³ 1719. a. jäi Narva Venemaa kubermangude süsteemis Peterburi kubermangu koosseisu, kuid omaette ülemkomandandi valitsemisele.⁴⁴ Märkimisväärt on seegi, et eestlaste asumisalad, kuigi kõik kuulusid Vene impeeriumi koosseisu, jäid siiski administratiivses mõttes lahutatuiks nagu XVII saj. 2. poolelgi.

2. Aadli klassivõimu organid Eestimaal pärast Põhjasõda kuni 1783. aastani

Oma võimu säilitamiseks ja kindlustamiseks talurahva üle ja talurahva eksploateerimise tagamiseks oli feodaalide käes vastav aparaat feodaalse riigi ja tema organite näol.

Eestimaa administratiivne, kohtu- ja politseiaparaat jäi pärast Põhjasõda oma iseloomult üldiselt samasuguseks, nagu see oli olnud 1680-ndatel aastatel, tehti ainult mõningaid muudatusi ja täiendusi. Eriti märkimisväärne on kohaliku aadli võimupositsiooni ja selle organite tugevnemine ja kindlustumine.

Riigi kõrgemat võimu esindasid Eestimaal a. 1719—1775 kindralkubernerid, kubernerid või nende asetäitjad. Mainitud ajavahehikul oli siin üldse kaks kindralkubeneri — aastail 1719—1728 F. M. Apraksin, admiraliteedi kolleegiumi president, ja 1762—1775 prints P. A. F. v. Holšteini-Beck, 7 kubeneri ja kaks kubeneri asetäitjat. Välja arvatud aastad 1730—1741, tegutses kindralkubeneri, kubeneri või asetäitja kõrval viitsekubener. Kui 1775. a. loodi Eesti- ja Liivimaa jaoks ühine kindralkubeneri amet, mis kuni 1792. aastani kuulus senisele Liivimaa kindralkubenerile G. v. Browne'ile, jäid viitsekubernerid siin riigivõimu kohalikeks kõrgemateks esindajateks.

Kindralkubernerid, kubernerid jne. juhindusid kõigepealt nendest ülesannetest, mis nad riigi keskvoimult said (pidades eriti silmas sõjalisi vajadusi), kuid neil tuli vägagi arvestada kohalikke privileege. Riigi kõrgema võimu esindaja juhtimisel ja hoole all töötas kubermangu keskadministratsioon. Sellesse kuulus kaks kubermangu nõunikku (endised rootsiaegsed assistentnõunikud), kameriir, kelle ülesandeks oli kubermangust riigile laekuvate tulude arvestamine, rentmeister, kes need sisse nõudis, *commissarius fisci*, kelle ülesandeks oli riigikassa huvide kaitsmine, ja kaks kantseleid — vene ja saksa, kusjuures esimene pidas kirjavahetust kesk-

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (hiljem — ПСЗ), № 2218.

⁴⁴ ПСЗ, № 3380.

võimuga, teine aga kohalike organite ja asutustega.⁴⁵ Kubermangu keskadministratsioon koosnes tavaliselt kohalikest aadlikest, kes pidasid loomulikult silmas eriti siinsete mõisnike huve.

Aadli seniste privileegide säilitamine tsaarivalitsuse poolt kindlustas kohalikule rüütelkonnale laialdase osavõtu maa valitsemisest, andis ka maa kohtu ja politsei faktiliselt tema kätte. Eestimaa rüütelkonna (mis sellisena sai eksisteerima hakata alles 1584. aasta järel ja mille ajaloolise tuumiku moodustas Harju—Viru rüütelkond) mõjukateks organiteks omavalitsuse teostamisel olid maapäev, maanõunike kolleegium, rüütelkonna komitee ja rüütelkonna peamees. Kõik need organid olid kujunenud pikema aja vältel. Nende lähem iseloom, ülesanded jne. on fikseeritud juba varem mainitud «Eestimaa rüütli- ja maaõiguses», eriti aga maapäeva korras, mille maapäev võttis vastu 1756. aastal.⁴⁶ Maapäev kui rüütelkonna täiskogu arenes välja nn. meespäevadest ja sai üle-eestimaalise iseloomu pärast 1584-ndat aastat. Mainitud maapäeva korra kohaselt tuli ta kokku korralisteks istungjärkudeks iga kolme aasta järel ja erakorralisteks vajaduse kohaselt, kusjuures kokkutuleku vajaduse otsustasid maanõunike kolleegium, rüütelkonna komitee ja rüütelkonna peamees ning see tehti üldiselt teatavaks riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja kaudu.⁴⁷ Maapäev arutas kõiki küsimusi, mis sinna tulid kubermanguvalitsuselt või rüütelkonnalt selle peamehe esitisel ja puudutasid maa üldisemaid asju või rüütelkonna sisemisi küsimusi. Arutus toimus maakonniti (järjekorras Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa), kusjuures igal maakonnal oli üks hääl. Läksid hääled pooleks, oli maanõunike kolleegiumi hääl otsustav. Maapäeva otsused, mis puudutasid rüütelkonna siseasju, astusid kohe jõusse. Teised hakkasid maksma riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja või koguni riigi keskvalitsuse heakskiidul. Peale otsuste esitas maapäev mõnikord ka oma nn. *desideria humillima*. Maanõunike kolleegium, mis tekkis 1282. a. Harju—Viru rüütelkonna baasil, koosnes käsitletaval ajajärgul 12 nimekast rüütelkonna liikmest. Ta oli ise end täiendav organ, uute liikmete valimine toimus maapäeva poolt esitatud kandidaatide hulgast, kuid need ei vajanud ametisse astumisel riigivõimu kinnitamist. Maanõunike kolleegiumi positsiooni omavalitsuslikus organisatsioonis iseloomustavad tema järgmised funktsioonid. Ta esitas maapäevale küsimusi arutamiseks (*deliberanda*), avaldas arutusel olevate küsimuste kohta oma arvamust, temale kuulus nn. *votum decisivum*, kui maapäeval hääled

⁴⁵ H. v. Wedel. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Königsberg, Berlin, 1935, S. 125—130.

⁴⁶ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehistland, nebst einem alphabetischen Verzeichnisse aller zur Ehistländischen Adels-Matrikul gehörigen Familien. Reval, 1826.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 3—4.

pooleks langesid,⁴⁸ ja tema esitas rüütelkonna peamehe kandidaadid. Tal oli tihe koostöö rüütelkonna komiteega, mis eksisteeris juba XVI saj. lõpust alates ja koosnes maapäeva poolt valitud maakonna (kreisi) deputaatidest (2—3 igast).⁴⁹ Rüütelkonna komitee koos maanõunike kolleegiumiga lahendas rüütelkonna peamehe juhtimisel kõik need küsimused, mis maapäev oli vajalikuks pidanud või mis rüütelkonna ette kerkisid maapäeva vaheaegadel ja mille üle otsustamiseks maapäeva koosolekut vaja ei olnud. Kindralkuberner või kuberner presideerimisel moodustas maanõunike kolleegium Eestimaa Ülem-maakohtu. Tal oli tugev side, nagu järgnevalt näeme, ka provintsiaalkonsistoriumi ja Ülem-apellatsioonikohtuga. Rüütelkonna peamees (üle-eestimaaline amet kujunes 1584. a.⁵⁰ Harjus ja Virus aga eksisteeris juba varem), kelle maapäev valis maanõunike kolleegiumi poolt esitatud kandidaatide hulgast kolmeks aastaks,⁵¹ juhatas maapäeva ja rüütelkonna komitee koosolekuid, esitas neile arutusele tulevad küsimused ja viis otsused täide. Üldse oli tal üsna mitmesuguseid ülesandeid, milliste hulk aja jooksul uutes olukordades koguni kasvas. Peamees oli kohustatud igati kaitsma rüütelkonna huve ja privileege, oli tema esindajaks, kus vaja. Tema käsutuses seisis rüütelkonna sekretär-notar ja aktuaar. Maakohtus ja politseis olid riigi kesk- võimu ja kohaliku aadli huvid väga tihedasti seotud. Kohtu- ja politseiorganid, toimides keisri nimel, pidasid igati silmas sinise aadli huve ja olid komplekteeritud Eestimaa rüütelkonnast. Kuni asehalduskorra kehtestamiseni 1783. a. jagunes Eestimaa nagu XVII saj. lõpulgi 3 meeskohtu — Harju-, Viru—Järva- ning Läänemaa meeskohtu — ringkonda. Meeskohtu ringkondadest olid väljaspool Haapsalu ja Tallinn (peale Toompea), mitte aga Paide ja Rakvere. Iga meeskohus koosnes meeskohtunikust, kahest assessorist (kõik valitud 3 aastaks) ja sekretärist. Kõik need ametikohad täideti ülem-maakohtu poolt. Meeskohtu kompetentsi kuulusid mitte-aadlike kriminaalasjad (seejuures ka talupoegade vastuhakud), piiritülid, likvidatsioonid, immissioonid, takseerimised jne. esimeses astmes. Tsiviilasjad alla 200 rbl. kuulusid alam-maakohtule, mis koosnes rüütelkonna peamehest, meeskohtunikest ja assessoreist. Samasuguse koosseisuga oli ka maa orvukohus aadli-vaeslaste jaoks. Eestimaa kõrgeimaks kohtuks oli, nagu juba nimetatud, ülem-maakohus, mis koosnes maanõunikest kindralkuberner või kuberner juhtimisel. Nende äraolekul täitis vastavaid ülesandeid vanim maanõunik. Ülem-maakohus oli aadlile esimese astme kohtuks kriminaalasjus. Meeskohtute kriminaal-alaste otsuste suhtes teostas ta temale saadetud täielikkude materjalide alusel nn.

⁴⁸ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehistland, S. 17.

⁴⁹ Sealsamas, lk. 16.

⁵⁰ G. Adelheim. Die Ritterschaftshauptmänner und das Landratskollegium Estlands in Bildnissen. Reval, 1932, S. 4.

⁵¹ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehistland, S. 11.

leuteratsiooni, ta kinnitas otsuse, vähendas või suurendas karistust. Säärane otsus astus jõusse aga alles pärast riigivõimu kohaliku kõrgema esindaja kinnitamist. Ülem-maakohus oli apellatsiooniastmeks meeskohtu tsiviilasjadele, alam-maakohtule ja maa orvukohtule. Ta oli esimese astme peamiseks foorumiks aadli, pastorite jne. tsiviilasjades. Edasikaebus ülem-maakohtust läks 1739. a. peale justiitskolleegiumi ja sealt edasi senatisse. Kõik mainitud kohtud pidasid oma istungeid Tallinnas.

Politsei funktsioone teostasid maal haagikohtunikud, milline amet tekkis juba XV sajandil. Nagu XVII saj., nii jagunes Eestimaa ka XVIII saj. enne asehaldusaega 4 haagikohtu — Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa — ringkonda, kusjuures mainitud politseiringkondadest seisis väljaspool Haapsalu, Tallinn, Paide ja Rakvere. Haagikohtunikud valiti ametisse samuti ülem-maakohtu poolt (3 aastaks). Nad olid otseselt kubermanguvalitsuse mitmesuguste käskude täitjad, kuid samal ajal ka mõisniku lähemaiks abilisteks talupoja kuulekuses hoidmise ja tema ekspluateerimise kindlustamisel. Nad viisid kohtuotsused täide, valvasid üldise korra järele (ka teede ja sildade korrasoleku üle), teostasid immisioone, jälitasid pagenud talupoegi, teostasid vastuhakanud talupoegade ülekuulamisi, ilmusid vajaduse korral sõjaväega kohale rahutuste mahasurumiseks ja lasksid karistada, kuidas vajalikuks pidasid. Eestimaa rüütelkonnast oli sõltuv kohalik ev.-luteriusu kirik, keda sidusid temaga laiemas mõttes ühised huvid talurahva kurnamisel. Pastorid seati ametisse patronaadi-õiguse alusel mõisnike poolt. Arusaadav, et sellele kohale ei saanud pääseda mees, kes oli mõisnike vastane. Kiriku majandusliku olukorra eest hoolitsesid igas kihelkonnas ülem-kirikueestseisjad, kes abistasid pastorit ka kirikliku distsipliini hoidmisel, viisid täide mõned vähemtähtsad kohtuotsused jne. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul tuli nendele juurde veel mitmesuguseid ülesandeid, nagu hiljem näeme. Ülem-kirikueestseisjad olid mõisnikud ja valiti ka mõisnike poolt. Eestimaa provintsiaalkonsistoriumis oli presidendiks maanõunik, kes kindlustas siin rüütelkonna mõju. Tema ülejäänud liikmed (osalt praostid, osalt lihtpastorid) olid juba oma ameti poolest mõisnikega seotud. Ka kõrgemas kiriklikus kohtus, nn. ülem-apellatsioonikohtus, kus istungid toimusid kindralkuberneri või kuberneri juhtimisel, oli aadlil tugev positsioon. Siia kuulusid kaks maanõunikku, kaks muud aadlikku, kellele lisandus kaks pastorit ja kaks praosti.

Eestimaa aadli positsioonide kindlustamise seisukohalt oli oluline tähtsusega tema ammuse igatsuse realiseerimine — aadlimatrikli koostamise lõpuleviimine 1756. a. Vastavasse nimekirja võetud perekonnad (a. 1783 oli neid 163, a. 1826 juba 221) moodustasid rüütelkonna tähtsama osa. Nimekirja täiendamine toimus immatrikuleeritud aadli enda otsuse kohaselt. Aadli huvide parema kaitsmise eesmärgil võeti siia rida kõrgeid ametiisikuid ja vene

riigitegelasi. Immatrikuleeritud aadli käes oli eramaavalduse enamik, mida ta kaitses kõigi vahenditega. 1765. a. adramaade revisjoni alusel oli immatrikuleeritud aadli omanduses 5565 adramaad, maiskonnal (mille hulka kuulus mitteimmatrikuleeritud aadlikke, lintasi ja pastorite perekonnaliikmeid) aga 464 adramaad.⁵²

Sõltuvalt aadlimatriklist ja uuest maapäeva korraldusest, läksid poliitiline võim ja ametid aadli omavalitsuslikus organisatsioonis immatrikuleeritud aadli kui ise ennast täiendava korporatsiooni kätte. Monopoolne seisund selles korporatsioonis kuulus aga aadlikele-mõisaomanikele. Maapäevadest olid need aadlikud kohustatud karistuse ähvardusel osa võtma, muu osa immatrikuleeritud aadlist võis osa võtta, kuid ilma hääleõigusest.⁵³ Maiskonnal polnud aga üldse õigust maapäevale ilmuda.

3. Asehalduskord

1783. aastal, mil Balti provintsidele laiendati 1775. a. ilmunud «Seadus kubermangude haldamise kohta»,⁵⁴ hakati läbi viima olulisi muudatusi Eestimaa administratiivses korras, aadli omavalitsuses, kohtu ja politsei alal. Eestimaa (Tallinna) kubermang, nüüd asehalduskond, kuulus küll nagu varemgi Liivimaaga ühise kindralkuberneriga⁵⁵ võimu alla, kuid tema haldus-, kohtu-, politsei- jne. organid kujunesid niisamasugusteks nagu Venemaa kubermangudes. Senise nelja maakonna asemel jagunes Eestimaa nüüd viieks kreisiks (Tallinna, Haapsalu, Rakvere, Paide ja Paldiski), kusjuures Paldiski sai linna õigused ja tõusis kreisilinnaks. Kubermangu otsene haldamine kuulus tsiviilkubernerile, kes seisis kubermanguvalitsuse eesotsas. Kõrgemaks kohalikuks finantsorganiks oli kroonupalat viitsekuberneriga juhtimisel. Kõrgemaks kohtuinstantsiks — kohtupalat ehk täpsemalt tsiviilkohtupalat ja kriminaalkohtupalat Tallinnas. Viimasest madalamal seisis teise astme kohtutena Tallinna ülem-maakohus ja ülem-korrakohus, kusjuures nii üks kui ka teine jagunes tsiviil- ja kriminaaldepartemanguks. Seniste meeskohtute asemele tulid kreisikohtud, igas maakonnas üks. Edasikaebus läks siit ülem-maakohtusse. Kutsuti ellu ka alam-korrakohus, mille kompetentsi kuulus kohtupidamine riigitalupoegade, teatavat liiki riigiteenistujate jne. üle. Edasikaebus läks siit ülem-korrakohtusse.

Politseiline võim läks alam-maakohtute kätte, kellele kuulusid ka teatavad administratiivsed ülesanded maakondades. Seadusliku korra valvamise huvides kutsuti ellu kubermangu prokuröri amet.

⁵² H. v. Wedel. *op. cit.*, lk. 37—38.

⁵³ Landtag's-Ordnung und Wahl-Methode des Herzogthum's Ehstland, S. 5—6.

⁵⁴ PIC3, № 15606, 15774, 15776.

⁵⁵ G. v. Browne'ile järgnes a. 1792—1798 vürst A. M. W. Repnin.

Uue korra administratsiooni, kohus ja politsei olid aristokraatlikud nagu senigi. Ainult alam-korralohtu ja alam-maalohtute suhtes nägi seadus ette, et kaalohtunike hulka pidid kuuluma talupojad, valituna riigitalupoegade poolt. Kubermangu võimuaparaadi osas kinnitati 1783. a. järgmine koosseis:

1) kubermanguvalitsuses — 1 kuberner, 2 kubermangu nõunikku ja 1 sekretär; 2) kroonupalatis — 1 viitsekuberner, 1 ökonoomia direktor, 2 nõunikku, 1 kassameister, 2 assessorit, 4 vannutatud meest ja 1 sekretär; 3) tsiviilkohtupalatis — 1 eesistuja, 2 nõunikku, 2 assessorit ja 1 sekretär; 4) kriminaalkohtupalatis — 1 eesistuja, 2 nõunikku, 2 assessorit ja 1 sekretär; 5) ülem-maalohtus — kahele departemangule kokku 2 eesistujat, 10 kaasistujat, 1 prokurör, 2 asjaajajat ja 2 sekretäri; 6) ülem-korralohtus — kahele departemangule kokku 2 eesistujat, 10 kaasistujat, 1 prokurör, 2 asjaajajat ja 2 sekretäri; 7) kreisilohtus — 1 lohtunik, 2 kaasistujat ja 1 sekretär; 8) alam-korralohtus — 1 lohtunik, 4 kaasistujat ja 1 sekretär; 9) alam-maalohtus — 1 esimees, 4 kaasistujat ja 1 sekretär.

Uus aparaat oli rohkem sõltuv riigi keskvoimust, aitas paremini täita aadlidiktatuuri tugevdamise, eksploateeritavate vaostoidmise ja aadliimpeeriumi kindlustamise ülesandeid. Kuid uus kord kärpis kohaliku rüütelkonna seniseid privileege. Järgmine hoop viimastele tuli 1785. aastal seoses nn. aadli armukirja laiendamisega Balti provintsidele, mille alusel kuulus täielikult likvideerimisele senine Eestimaa rüütelkonna omavalitsuslik organisatsioon, kaotas maksvuse ka aadlimatrikkel. Maiskondliku aadli õigused muutusid nüüd võrdseteks senise immatrikuleeritud aadli omadega. Aadel sai siin samasugused õigused ja poliitilise organisatsiooni, nagu see oli kindlustatud Venemaa aadlile. Iga kolme aasta järel tuli ta kindralkubeneri või kubeneri kutsel kokku maapäevaks, valis kubermangu marssali (endine rüütelkonna peamees), maakondade marssalid ja aadlipealikud maakondades, ametiisikud lohtu, politsei ja muul alal, arutas mõningaid muid päevakorras olevaid küsimusi jne. Kuid säärase maapäevade õigused olid endistega võrreldes tunduvalt väiksemad. Kuigi mainitud reformid taotlesid aadlidiktatuuri tugevdamist, nõrgestasid nad tunduvalt siinsete rüütelkondade privileege, nende senist positsiooni riigis, nende autonoomset õigust reguleerida vahetorda talupoegadega täiesti oma suva järgi. Seetõttu suhtus Eesti- ja Liivimaa aadli enamik nendesse vaenulikult, taotles endise korra restaureerimist ja saavutas selle 1796. aastal Paul I astumisega troonile.

4. Olukord pärast asehalduskorra kaotamist

Asehalduskorra kaotamise järel jäi Eestimaa endiselt Liivimaaga ühise kindralkubneri valitsemise alla.⁵⁶ 1801. a. moodustati Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkubneri amet,⁵⁷ mis püsis kuni 1876. aastani. Kuid kahel korral oli Eestimaal ka oma iseseisev kindalkubner, nimelt a. 1808—1809 ja 1811—1816. Jäi püsima ka kubermanguvalitsus tsiviilkubneri juhtimisel.⁵⁸ 1792. a. staatide alusel kuulus sellesse peale kubneri, nagu varemgi, 2 nõunikku ja peale selle 1 sekretär saksa ja teine vene ekspeditsiooni jaoks. Jäi püsima ka kroonupalat viitsekubneri juhtimisel.

Tsiviilkubneride kõrval tegutsesid sõjakubnerid. Jäi püsima ka kubermangu prokuröri amet. Nagu näitab 1797. a. staatide koosseis, on kubermanguvalitsuse käsutuses rida uusi ametimehi, keda enne asehalduskorda polnud. Tähelepanuväärt on siinse politseiaparaadi tugevdamine rüütelkonna ettepanekul, mis pidi kindlustama senisest tõhusamini talurahva kuulekuses hoidmist. Ukasiga 24. sept. 1798. a. suurendati haagikohtunike arvu 4-lt 11-le. Harjumaa jagunes järgnevalt kolmeks (Ida-Harju, Lõuna-Harju, Lääne-Harju), Virumaa kolmeks (Maa-Virumaa, Ranna-Virumaa ja Alutaguse), Järvamaa kaheks (Ida-Järvamaa, Lõuna-Järvamaa) ja Läänemaa kolmeks (Maa-Läänemaa, Ranna-Läänemaa ja Saare-Läänemaa) haagikohtu distriktiks.⁵⁹

III. PÕLLUMAJANDUSLIK TOOTMINE EESTIMAAL XVIII SAJ. LÖPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Põllumajanduslikud kultuurid

Eestimaa põllumajanduses, mis rajanes feodaalide monopoolsele maavaldusele ja orjastatud talupoegade tööjõule, domineeris ka antud ajajärgul teraviljakasvatus. Karjandus teenis olulisel määral teraviljakasvatuse ülesandeid, andes põldudele väetist sõnniku näol, varustas põllumajandust tööloomadega jne. Muidugi andis see ka toidulisa maa- ja linnaelanikele, toorainet käsitööstusele jne.

⁵⁶ A. 1798—1800 oli kindralkubneriks L. Nagell, a. 1800—1801 krahv P. L. v. d. Pahlen.

⁵⁷ Kindralkubneridena tegutsesid XIX saj. 1. poolel: vürst S. F. Golitsõn a. 1801—1803, krahv Fr. W. v. Buxhövdén a. 1803—1807, vürst D. Lobanov-Rostovski a. 1810—1812, markii Ph. Paulucci a. 1812—1829, K. M. v. d. Pahlen a. 1829—1845, J. A. Golovin a. 1845—1848.

⁵⁸ A. 1797—1808 A. v. Langell, a. 1808—1816 parun B. J. v. Uexküll, a. 1818—1832 parun G. W. v. Budberg.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 39, l. 189 ja ПСЗ № 18675.

Põllumajanduslikest kultuuridest kuulus endiselt esikoht ruk-
kile, millele järgnesid oder, kaer ja vähesel määral nisu. 1797. a. oli
näiteks ühe või teise kultuuri osatähtsus üldisest teraviljakülvist
järgmine.⁶⁰

	Rukis	Oder	Kaer	Nisu
Harjumaa	43,6	35,8	19,1	1,5
Virumaa	42,7	32,6	23,1	1,6
Järvamaa	42,6	33,5	21,7	2,2
Läänemaa	43,5	40,0	12,5	4,0

Nagu siit näha, on rukki % võrdlemisi ühtlane kõigis maakon-
nis, otra on veidi enam külvatud Lääne- ja Harjumaal, kaera Viru-
maal, nisu aga kasvatati rohkem Lääne- ja Järvamaal. Aastate
jooksul võisid toimuda ja toimusidki nendes suhetes mõningad
muutused, kuigi mitte just eriti suured. Nii näiteks oli aastail
1684—87 174 mõisast pärinevate andmete alusel rukki külvi %
üldiselt teravilja külvist 45,5, odral 38,7, kaeral 14,4, nisul 0,5;⁶¹
1797. a. aga olid vastavad arvud 43,1, 35,7, 19,1, 2,2. Siit nähtub,
et rukki ja odra külv oli vähenenud. Kaera ja nisu osatähtsus aga
veidi tõusnud. 1822. aastal aga andis rukis näiteks teravilja üldi-
sest saagist 43,7, oder 35,0, kaer 20,3 ja nisu 1,0%.⁶² XIX saj.
1. veerandil langeb mõnel määral nisu osa nii protsentuaalselt üldi-
ses külvis kui ka tündrites. 1797. a. külvati nisu 42 155 tündrit,
1822. aastal aga 16 699 tündrit.⁶³ Kui kaera osatähtsuse tõusule
võis mõju avaldada eriti loomadele teravilja söötmise suurenemine
mõisates, siis siinsele nisule võis võistlejaks olla Venemaa parem
nisu, mida pagarid meelsamini kasutasid.

Peale mainitud teraviljade kasvatati Eestimaal hernest, uba
(peamiselt aias), tatart, läätse, lina, kanepit (aias), naerist, kap-
sast ja humalat (aedades) jne. XVIII saj. 2. poolest peale hakkas
mõisates juurduma ka kartulikasvatus.

Herne, oa, tatra ja läätse kasvatamises oli XIX saj. 1. veeran-
dil olulisi kõikumisi, kuid tendents oli siiski languse poole, mida
iseloomustavad järgmised andmed.⁶⁴

⁶⁰ J. Konks, op. cit., lk. 23—24.

⁶¹ Vt. A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, S. 62.

⁶² Protsentide arvestuse aluseks olevad andmed vt. ENSV RAKA, nim. I₁, s. 13 A, l. 177—178.

⁶³ ENSV RAKA, nim. I₁, s. 13 A, l. 8—9.

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, s. 13 A, l. 8—9, 177—178.

Kultuurid	Saagid tündrites	
	a. 1797	a. 1821
Hernes	13 304	5131
Uba	4 967	1939
Tatar	2 169	452
Lääts	4 822	1621

Kartulikasvatus oli aga laienemas, kuigi mitte ilma tagasilöökideta. Kui 1782. aastal saadi kartuleid näiteks 764 tündrit, 1797. aastal 14 411 tündrit, siis 1822. aastal 29 112 tündrit.⁶⁵

XVIII saj. lõpul ja ka XIX saj. 1. veerandil kasvatati kartuleid peamiselt ikkagi mõisates ja seejuures olulisel määral aedades.

Mis puutub aiandusse, siis sõna tõsisel mõttes saab sellest kõnelda ainult mõisates. Kõõgiviljaaedades kasvatati kapsaid (harilikku ja lillkapsast), porgandeid, mädarõikaid, kaalikaid, peete, naereid, sibulaid, peterselle, sellereid, sigureid, rediseid, ube jne. Muidugi oli ühes aias suurem valik aedvilju, teises vähem. Viljapuuadades leidis õuna- ja ploomipuid, kirsse ja kreeke, punaseid ja mustsõstraid, vaarikaid ja karusmarju. Mitmedki mõisad olid rajanud endale inglise iluaiad kalatiikide, korrastatud kõnniteede, ilupuude ja pöösaste, lillede ja hoolitsetud muruga. Taluaias, kui see oli olemas, kasvatati peamiselt kapsast, siis ka uba, mõnel pool humalaid, kanepit. Viljapuud ja marjapöösad olid siiski haruldasteks nähtusteks.

2. Maaviljeluse üldine süsteem, maaharimisriistad

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul valitsesid siinses põllumajanduses veel vanad tavad ja traditsioonid. Nii mõisas kui ka talus käidi kolmeväljasüsteemi järgi. Ühe ja sama mõisa väljad polnud alati kaugeltki ühesuurused. Koluveres (Läänemaal) oli näiteks 1803. a. vakuraamatu andmeil külvivõimalus esimesel väljal 367, teisel 371 ja kolmandal 384 tündrit; Jõeperes (Virumaal) olid samal aastal vastavad arvud 200, 190 ja 180 jne. Tuleb märkida, et külvivõimalus ei tähendanud veel tegelikkust. Mitmesugustel põhjustel ei kasutatud võimalusi alati täielikult. Samasugune olukord esines ka taludes. Viimaste põlispõllud jagunesid väljade viisi suuremateks või vähemateks lappideks ja need omakorda siiludeks. Seejuures ei moodustanud väli alati tervikut. Põllulappidel oli igal talul oma siil, oma riba, mis kokku pidid andma ühesuurustele taludele ühesuuruse või ligikaudugi ühesuuruse külvipinna. Säärane lappide ja ribade süsteem lõi sama küla talupoee-

⁶⁵ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1783, St. 3.; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1., sü. 22 A 2, l. 9—10; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1., sü. 13 A, l. 8—9.

gadele küll enam-vähem ühesugused võimalused heade ja halbade maade kasutamiseks, kuid sidus talupoja initsiatiivi sundusliku külvikorraga, pidurdas mõnikord isegi maaharimist, kuna riba võis olla liiga kitsas. Selline kord püsis siiski kuni talude kruntiajamiseni 1860-ndatel aastatel.

Põlispõllu kõrval leidis kasutamist ka võsamaa, kuid võsamaad vähenesid põlispõllu ja ka muude alade laienemisega. 1804. a. talurahvaseaduse alusel oli juba talupoegadel keelatud võsamaade kasutamine mõisa nõusolekuta.

Mis puutub maaharimisriistadesse, siis olid need ühesugused mõisas ja talus, kuna nii ühtede kui ka teiste maad harisid talupojad neile kuuluva inventariga. Maad künti endiselt harkadraga. Alles XIX saj. keskpaiku hakkas see ruumi andma raudsahale, algul mõisas ja siis ka talus. Harkader oli kerge tööriist, ca 53 naela, seejuures rauda 10—15 naela adra labidal ja sahkraudadena.⁶⁶ Puuosad tegi talupoeg ise, rauaga varustas aga kohalik sepp. Harkadra käsitlemine oli kerge, sügavama või madalama vao saamiseks polnud vaja ümberseadmist. Adra ette rakendati hobune või üks kuni kaks härga, kelle veojõud just suur ei olnud. Vaod olid kitsad ja kaunis madalad, tavaliselt 2—3 tolli,⁶⁷ harva üle 4 tolli. Maa paremaks purustamiseks tuli künda piki põldu ja siis põiki või diagonaalis. Väga liivaseid maid harkader hästi ei pööranud ja sügavküнди sellega teha ei saadud. Tugeva rohukamaraga maad oli harkadraga raske künda ja ristikehina sõõdi jaoks polnud ta sobiv. Selle aja tingimustes oli see siiski hinnatav tööriist.⁶⁸ Läänemaa loodeosas ja Hiiumaal kasutati veelgi algelisemat künniriista — nn. seanina, mille efekt oli harkadrast väiksem, kuid mis püsis seal osalt põllupinnase tingimuste, osalt aga ka traditsioonide tõttu. Mulla pindmise kihi peenendamiseks ja kobestamiseks kasutati endiselt karuäket, mis valmistati 6—8 lõhkilöödud kuusepakust, peal sile pool, all aga sõrmejämedused 1½ jala pikkused oksad. Pakud olid ühendatud 3—4 ristpuuga pajuväätide abil.⁶⁹ Karuäke oli küllalt kerge ning seda kasutati edukalt kivistel aladel ja võsamaal, kuna ta seal võrdlemisi kergesti edasi libises. Mulla peenendamise võime oli tal aga suhteliselt väike. Ulatuslikumalt kasutati nn. plökkäket, mis koosnes 2—3 reast puupulkadega

⁶⁶ A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 2. Bd. Riga, 1777, S. 276; W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Lief- und Ehistland. 4. Bd. Riga, 1808, S. 32.

⁶⁷ A. W. Hupe l. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehistländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten. I Th. Riga, 1796, S. 31.

⁶⁸ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Livland. 4. Bd., S. 30—42.

⁶⁹ A. Hueck. Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, S. 84—85.

varustatud küünrapikkustest plokkidest.⁷⁰ See oli karuäkkest raskem, purustas mullakamarat ja kitkus rohujuuri välja sellest paremini. Äkke efektiivsus tõusis aga suuresti, kui puupulkade asemele tulid raudpulgad ja plokkide ridu hakkas ühendama raudvöö (ca XIX saj. keskpaik). Plokkäkke ette rakendati tavaliselt 1 hobune, otstarbekohaseks loeti äestamist korraga 2 äkkega. Äestamisel kasutati 14—15 aastasi poisse ja tüdrukuid. Põllurulli tarvitati ainult mõningates mõisates. Talupojad seda ei kasutanud. Nähtavasti tingis seda ajanappus, võimalik ka, et selle kasu ei mõistatud. Siiski oli siin teatud edu olemas, sest XVII saj. ei tarvitatud rulli üldse.⁷¹

3. Maaharimise viisid

Algavateks põllutöödeks pidi talupoeg oma tööriistad juba aegsasti valmis seadma. Kevadtalvel kontrollis külakubjas olukorda ja andis sellest aru mõisas. Kui lumi oli läinud, aga maa veel külmunud, tuli kütisehagu raiuda, heinamaid võimaluse järgi puhastada, aiateibaid teritada, talu- ja mõisahooneid parandada ja ka veel põllutööriistad korda seada. Mõnel pool jätkus mõisates veel viinapõletamine. Oli maa juba küllalt sulanud, algas piirdeaedade tegemine, mis võttis igal kevadel üsna rohkesti aega.

Siis algasid juba põllutööd, mis käisid aegade jooksul kujunenud kogemuste ja tegelike võimaluste järgi. Kesaharimisel talivilja jaoks loeti normaalseks kolmekordset kündi ja äestamist.⁷² Esimene künd tehti sõnniku sissekündmiseks juunis, (mõnel pool eelnes sõnnikuveole kesa äestamine), millele järgnes veidi hiljem äestamine. Teine künd toimus umbes 4 nädalat pärast esimest, millele järgnes uus äestamine. Kolmas künd tehti seemne sissekündmiseks, siis järgnes äestamine ja vesivagude ajamine. Talude kesaküندmise tööd hilinesid mõnigi kord ajapuuduse tõttu, mõnel jäi sõnniku sissekündmine hilisemale ajale. Ka vesivagude ajamiseks ei jäänud alati aega, mille tõttu liigvesi hakkas rukkiorast kahjustama. Kolm korda künti ja äestati ka siis, kui kesa oli väetatud. Võitluseks umbrohuga polnud kesaharimine küllalt efektiivne, eriti taludes. Kuid kesa umbrohtumine lõi muuhulgas soodsa tingimused oraserööviku, nn. rukkiussi arenemiseks. Seda esines sageli üsna massiliselt ja juhtus sedagi, et rukkipõllud olid orasest mõnikord täiesti lagedaks laastatud. Kasutati ja soovitati küll mitmeid vahendeid,⁷³ kuid ükski neist ei andnud vajalikke tulemusi. Ainult külma saabumine lõpetas rukkiussi tegevuse.

⁷⁰ A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, 2. Bd., S. 279.

⁷¹ A. Soom, op. cit., S. 98.

⁷² W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. 4. Bd., S. 112—114.

⁷³ Vt. J. Konks, op. cit., lk. 35.

Odra-, kaera-, suvinisu-, lina- ja tatramaad hariti tavaliselt samadel põhimõtetel. Enne külvi künti ja äestati maad üks kord, kusjuures künti kas sügisel või kevadel, äestati aga ainult kevadel. Odrapõldu künti mõnikord enne külvi ka kaks korda. Teist korda tehti seda tavaliselt seemne sissekündmiseks, millele järgnes äestamine⁷⁴ ja mõisates mõnikord ka rullimine. Herne-, oa-, kanepi- ja läätsesmaa hariti omakorda ühesugustel põhimõtetel ja nimelt künti ja äestati nende kultuuride alla minevat maad esmakordselt sügisel, teist korda kevadel ja kolmandat korda seoses külviga. Mis puutub kartulimaa harimisse, siis siin vanad traditsioonid puudusid. Friebe pidas otstarbekohaseks kartulimaa väetamist sügisel sõnniku sissekündmisega.⁷⁵ Kevadel tuli maad äestada ja vaod sisse ajada. Võimalik, et seda teed suuremas või vähemas ulatuses ka praktiseeriti. Hiljem, kartulikasvatuse laienemisega, jäi väetamine siiski kevadiseks tööks. Loeti otstarbekohaseks panna kartulid maha üksteisest 1½—2 vaksa kaugusele ja kui võimalik, ka sõnnikut peale raputada. Sõnniku vähesuse korral jäigi see moodus ainukeseks väetamisviisiks. Kui kartul oli tõusnud, tuli seda umbrohu hävitamiseks äestada, kaks nädalat pärast seda harkadraga mullata ja kahe-kolme nädala pärast muldamist korrata.

4. Külviajad

Külviaegade suhtes oli samuti mõõduandev senine kogemus, mis pidi tagama võimalikult paremaid kasvutingimusi. Kevadine külviaeg jagunes külvinädalate alusel,⁷⁶ millest esimene algas 17. juuniga (vana kalender), teine 10. ja kolmas 3. juuniga, neljas 27., viies 20., kuues 13. seitsmes 6. maiga, kaheksas 29. aprilliga, üheksas 23. aprilliga jne. Kaera- ja linakülv toimus ca seitsmendal ja kuuendal külvinädalal, niisiis mai esimesel poolel, mõnikord aga ka mai keskel. Odrakülv algas enamasti viiendal ja lõppes kolmandal külvinädalal, kestes seega mai esimese poole lõpust kuni juuni alguseni. Varajane külv langes mai keskele, keskmine mai teisele poolele ja hiline mai lõppu — juuni algusse. Kõige varasem oli siiski nn. jüripäeva odra külvamine, ca 25. aprilli paiku. Suvinisu (ja ka suvirukist) külvati mai keskel, tatart mai keskel — juuni esimesel poolel, herner külvati aprilli lõpul — mai algul, oad pandi maha mai algul, kanep mai esimestel päevadel, läätsed mai keskel ja naeris kütisemaale enne jaani. Kartul pandi maha aprilli teisel poolel.

⁷⁴ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 42—45.

⁷⁵ W. Ch. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Livland. 4. Bd., S. 60.

⁷⁶ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 49.

Varasem rukkikülv toimus juuli lõpul — augusti algul, keskmine ja kõige ulatuslikum 10. augusti, nn. lauritsapäeva paiku (vana seemnega) ning hilisem külv (juba uue seemnega) augusti viimasel dekaadil, eriti aga pärtlipäeva ümber. Talinisu külvati tavaliselt augusti lõpul — septembri algul või ka varem. Taludes jäi talivilja külv sageli hiljaks kas seemne puudusel, ajanappusel või mõnel muul põhjusel. Vilja külvamine nii mõisas kui ka talus oli peremeeste asi. Oli seeme mullas, jäi loota veel head ilma selle tärkamiseks ja kasvuks. Taimede kasvuaegne harimine puudus täielikult või peaaegu täielikult. Seega ei loodud seemnetele soodsamaid idanemistingimusi mulla kobestamisega, vee- ja õhurežiimi parandamisega ega peetud võitlust umbrohuga, mille pealetungiks polnud takistusi.

5. Viljakoristamine, rehepeksmine ja heinategemine

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. veerandil lõigati rukist Eestimaal ikka veel sirbiga; rautsi, mis oli levinud Lätimaal, siin ei kasutatud. Oder lõigati osalt sirbiga, osalt aga niideti vikatiga, kaer koristati peaaegu täielikult sirbiga. Lõigatud rukis seoti vihkudesse; kui oli vaja rohkemat kuivatamist, asetati vihud hakkidesse, kuivem rukis aga kuhilatesse, mis (nagu hakidki) kas kohe või veidi hiljem kaeti ülalt vihma ja ka lindude eest mitmest vihust valmistatud peaga. Hakid või kuhilad seisis kas sirgetes ridades üle põllu või rühmitati paarikaupa põllu ühele ja teisele otsale, et soodustada sel viisil nende koormasse tõstmist ja äraviimist.

Ainult sirbiga lõigatud suvivili seoti vihkudesse, niidetud vili aga mitte. Nii ühel kui teisel juhul asetati suvivili edasise kuivatamise eesmärgil kuhilatesse või rõukudesse, mida kandis kärbistest valmistatud toestik, mis vilja ka maast veidi kõrgemal hoidis. Kuid alati ei kasutatud seda mitte. Herned kisti tavaliselt juurtega maast ja kuivatati teivastest või lattidest valmistatud toestikul. Oad lõigati sirbiga ja kuivatati samal viisil. Kokkupandud vilja järelevalve, hakkide, kuhilate ja rõukude parandamine kuulus mõisas põlluvahile, taludes oli see peremehe asi. Mõningad mõisad ehitasid koristatud vilja säilitamiseks küünid, kuna viljapeksmine kandus üsna sageli talve peale.

Viljapeks toimus mõisas ja talus enam-vähem ühtemoodi. Talivilil kuivatati talus rehetas partel, mõisas nn. soojas rehes. Mõisa rehi, nagu seda kirjeldab Hueck 1840-ndatel aastatel, oli õlgkatusega palkehitis, ca 16—20 sülda pikk ja 4—5 sülda lai. Sellekeskmise osa moodustas nn. soe rehi, palkidest ehitatud 2 sülla kõrgune ca 4—5 ruutsüdlase põrandapindalaga ruum. Selle tagaseina ja rehe välisseina vahel oli nn. aganik. Eespool aga puudus rehel välissein, katus tugines siin etteulatuvalt sammastele ja siit viis ka uks sooja reheruumi. Soojal rehel oli savipõrand, sellest ca

mehe kõrgusel olid lasnapalkidel parred vilja kuivatamiseks. Nurgas, 2—4 jala ulatuses maa sees oli reheahi ilma korstnata, kuid eest avatud kerisega, kust suits ahju võlvide ja kerisekivide vahelt välja tuli. Sooja rehe ees- ja tagaseinas olid mõned suitsuavad. Sissetulnud suits pääses välja avatud uste ja suitsuavade kaudu. Hiljem need suleti ja vili kuivas 40—50 kraadises soojuses. Rehes kuivatati vilja 3 päeva ja iga päev köeti ahi 2 korda kuumaks. Soojast rehest viisid ukсед mõlemale poole rehealusesse, millel oli savipõrand ja mõlemal pool kohakuti laiad väravad. Sääraseid rehesid oli mõisal üks või enam.⁷⁷ Vihud rabati sealsamas soojas rehes vastu seina või pinki. Nii saadi kätte terade enamik. Rabatud vihud visati rehe alla, kus neid pärast sidemetest vabastamist löödi mõned korrad vastu pinki, laotati rehealuse põrandale ja kolgiti pintade või vartadega läbi. Siis köideti õled kubudesse ja terad aeti nurka tuulamiseks.

Kas parsil või väljas kuivanud suvivili laotati rehealuse põrandale, kus üksteise taha seotud hobused ringi joostes terad välja sõtkusid. Vahetevahel tuli seejuures vilja pöörata.

Rehepeks toimus mõisas ja talus ikka öösel või väga vara hommikul ja keskhommikuks või veidi hiljemaks tuli uus rehi juba üles panna. Mõisa rehelised läksid tavaliselt ilma puhkuseta edasi muule tööle. Mõisa rehepeksmine, mis algas hilissuvel, kestis läbi sügise ja mõnel pool ulatus üsna kaugele talvessegi, toimus peenruvalgusel mitu korda nädalas ja ikka kupja kepi all ning oli väga kurnavaks ja vastumeelseks tööks. Rehe ettevalmistamine peksuks, ka ahjukütmine mõisas, samuti tuulamine kuulus rehepapi. Varasematel aegadel langesid need ülesanded ühele või teisele pere-mehele, hiljem oli selleks aga püsivalt ametisse seatud isik.

Kuna taludes vilja üldse vähe oli, siis toiduvilja seal suurt ei tuulatud. Kuivatatud vili säilitati aidas salvedes, aganad ja kõl-kad paigutati aganikku, põhk ja õled hoonete katusealustesse, aga ka kuhja või hunnikusse.

Mis puutub linsse, siis pärast kitkumist ja peodeks köitmist kõrvaldati vikatitera või kirve abil kuprakobarik. Mõnel pool kasutati kupardest puhastamiseks ka linaaraatsi. Pärast kuparde kuivatamist sõtkusid hobused reheall seemned välja. Lina leotamiseks loeti kasulikuks pehmet ja sooja vett, mis ei voolaks või ainult vähe voolaks. Sellele järgnes lina kuivatamine ja pleegitamine, milleks see laotati laiali esiteks kõrrepõllule või mujale ja siis juba aia või muu toe najale. Linakasvatuse laienedes kujunes praktilisemaks linade «istutamine» kuivamiseks põllule üsna kohe leotamise järel. Kuivatatud linad köideti kubudeks ja säilitati kuivas kohas. Sügisel või talvel anti linalle ahjukuiva, lõugutati⁷⁸, siis

⁷⁷ A. Hueck, op. cit., S. 86.

⁷⁸ Lõuguti alumise osa moodustas kahe- või kolmejalgne puupakk, mille lõemisel poolel olid teravad pikisooned. Selle peale käis sooneline käepidemega kaar. Siin murti linaluud ja tehti peo ropsimiskõlbulikuks.

ropsiti puust mõõgaga luudest puhtaks. Mõisalinade edasine töötlemine toimus osalt mõisas, osalt aga taludes. Naisteolised kraasisid, ketrasid osa linu ja takke ning mõisa kangrud, kus need olid olemas, kudasid neist osa riideks, osa linadest ja takkudest aga läks vastavateks töödeks taludesse.

Muude suviste põllutööde kõrval käis heinategu, mis mõisates algas umbes jaanipäeva paiku (vana kalender), mõnel pool isegi veidi varem, taludes aga hiljem. Heinategu oleks pidanud lõppema normaalselt lõikusaja algusega, kuid sageli jätkus see veel hilis-sügisel. Kuivatatud hein pandi, nagu varasematel ja hilisematelgi aegadel saadudesse, mille alla raiuti paar noort kaske või suuremat pajuoksa. Need sobisid hiljem äravedamiseks (mis toimus hobuste või härgadega) köie kinnitamiseks. Suur osa heinast säilitati kuhjades, mõningates mõisates ehitati aga ka heinaküüne. Kuhjalava tehti tavaliselt enne keskhommikut, mis võimaldas pärast keskhommikut ilusat ilma kohe ära kasutada. Kuhjalava keskosa moodustas enamasti kolmele või neljale orijalale tuginev kuhjavarras. Kuhjalava põhi valmistati hagudest, mis piirati ringikujuliselt vaiadega.⁷⁹

6. Karjandus ja põldude väetamine

Feodaal-pärisorjuslik kord avaldas muidugi ka karjandusele pidurdavat mõju, surudes selle madalale tasemele. Siinsed hobused olid enamasti väikesed,⁸⁰ kuid vastupidavad. Talupoja kergete põllutööriistade, vankrite ja regede jaoks olid nad parajateks veoloomadeks. Suuremaid poleks ta suutnud ka ülal pidada. Selle väheldase taluhobuse tõu parimad esindajad olid säilinud Eestimaa kubermangu lõunapoolsetel ja keskaladel, Paidest Rakvereni, Põltsamaale ja Harjumaale.⁸¹ Mõnel pool oli levinud ka suurem ja tugevam hobusetõug (doppelt Klepper), nimelt Paide ümbruses ning Rapla ja Märjamaa kihelkonnas. Varasematel aegadel, kui talupoja elujärg oli parem, oli neid enam. Peeter I laskis neid siit tööhobustena ka Venemaale Vjatka ja Kaasani kubermangu viia.⁸² Mõisates peeti suuremaid sõiduhobuseid, kusjuures rikkamad mõisnikud muretsesid neid endile välismaalt ja maksid sageli ränka raha. Postijaamades kasutati enamasti suuremaid ja tuge-

⁷⁹ Viljakoristamise ja heinategemise kohta vt. lähemalt A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtsland. I. Bd., S. 289—308; A. W. Hupe l. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehtsländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 67—89; A. Hueck, op. cit., S. 85—89.

⁸⁰ A. Hueck, op. cit., S. 9.

⁸¹ Sealsamas, lk. 297.

⁸² Военно-статистическое обозрение Российской империи, том VII, часть 3. Эстляндская губерния. СПб., 1852, стр. 264.

vamaid vene hobuseid,⁸³ kes olid aga veidi pirtsaka käitumisega, eriti sõidu algul.

Veised (mustad, kirjud, hallid, pruunikad jne.), lambad, sead ja kitsed olid samuti väikesed. Piima andis lehm maal päevas keskmiselt $\frac{1}{2}$ —1 toopi, võid saadi suviti mõisates lehmalt ca 40 naela.⁸⁵ Nagu näitavad andmed Lõuna-Järvamaa kohta, oli seal 1827. a. rida mõisaid, kus saadi isegi vähem. Tallinnas, kus paremad söödatingimused, andis lehm päevas piima 10—12 toopi, vähemates linnades aga 5—6 toopi.

Siinsed talulambad (enamasti mustad) siginesid hästi, andes tavaliselt 2 talle aastas. Vanalt lambalt saadi keskmiselt 3-kordse pügamise puhul aastas 2—3 naela villa. Mõisates peeti talulammaste kõrval ka nn. saksa lambaid,⁸⁶ kelle vill oli talulammaste omast pehmem.

Suhteliselt pikkade jalgade ja väikeste kõrvadega sead paljunesid samuti hästi.⁸⁷ Korralikult nuumatuna, mis võis sõna tõsisel mõttes arvesse tulla mõisates, kaalus siga 5—6 leisikat.⁸⁸

Kitsi peeti nii talumajapidamistes kui ka mõisates üsna rohkesti liha, naha, villa ja ka piima saamiseks. Seoses karjandusega väärib eriti märkimist nuumhärgade pidamine, mis hakkas edukalt juurduma laieneva viinapõletamise baasil XVIII saj. viimastel aastakümnetel. Eriti levis nuumhärgade pidamine Virumaal, kuna siit oli kergem nende turustamine Peterburis. Härgade nuumamine andis muidugi otsest rahalist tulu mõisatele, kuid väga väärtuslik oli põldudele ka saadav sõnnik.

Mis puutub loomasööta, siis suvel elasid loomad peamiselt sellest, mis söödamaa pakkus. Veiste laudaperiood lõppes ca jüripäeva, s. t. 23. aprilli paiku (vana kalender). Sead läksid veistest veelgi varem välja, samuti ka lambad ja kitsed, kui rohtu vähegi oli. Karjatamise periood ulatus tavaliselt novembri alguseni, mõnikord lõppes aga varem või hiljem. Kuigi peamiseks söödamaaks oli karjamaa, saadeti loomad kevadel mõnikord ka heinamaale «samalt maha sõtkuma» ja kesale. Pärast heinaaega, kui ädal oli mõnel määral juba võrsunud, avanesid karjatamise võimalused heinamaal ja viljakoristamise järel ka põldudel. Paremas olukorras olid karjamaade poolest Läänemaa ja Harjumaa loodeosad, eriti rannikualad. Mai keskelt peale tuli ka taluhobustel toitu väljast otsida ja see kestis umbes kuni septembri keskpaigani. Kevaditi ja vahel ka hilisemal ajal, pärast heinategu oli tavaks hobuste ja töö-

⁸³ A. Hueck, op. cit., S. 300.

⁸⁴ Sealsamas, lk. 90.

⁸⁵ A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 251.

⁸⁶ Sealsamas, lk. 252.

⁸⁷ A. Hueck, op. cit., S. 92.

⁸⁸ W. Chr. Friebe. Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften. Riga und Reval, S. 160.

härgade öine karjatamine nn. õitsilkäimise korras. Möisahobuste suvine karjatamisperiood kestis paar kuud ja nende kasutada olid juba head rohumaad. Sead käisid omapead väljas kuni hilissügiseni. Talupoegadel nende nuumamiseks võimalusi polnud või peaaegu polnud ja seepärast ka need loomad, keda ületalve ei tahetud jätta, tapeti, eriti perekondlike pidustuste, pühade ja tähtpäevade puhuks. Möisates oli aga võimalusi nende nuumamiseks, milleks kasutati viinapraaka, kartulikasvatuse arenguga aga kartuleid, lisaks jahu.

Talviseks söödaks olid taluhobustele aganad ja metsahein, mida hobune pidi saama ca 20 naela ööpäevas ning veidi kaeru, tööaegadel ülimalt 3—4 toopi ööpäevas.⁸⁹ Kuid pahatihti tuli taluhobustel leppida heina asemel suviviljapõhuga või koguni õlgedega. Lambale loeti küllaldaseks 3 naela heinu ööpäevaks. Kui anti põhku ja aganaid, siis võidi leppida ka 1 naelaga. Veisele arvati heaks normiks, kui ta sai päevas 10 naela heinu, lisaks siis muu. Kuid enamasti oli veise peamiseks söödaks suviviljapõhk, aganad, kõlkad, millele lisaks tuli mõnikord rukkiõlg. Kui heina jätkus, anti seda lehmadele peamiselt lüpsmatuleku järel. Nuumhärgadele anti päevas keskmiselt 8—10 naela heinu, sellele lisaks viinapraaka või $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ vakka linnaseid või siis 50 naela kartuleid,⁹⁰ kui kartulikasvatus oli enam arenenud. Kuna põllusaagid olid vähesed, siis avaldas see oma mõju ka loomasööda hulgal. Mis puutub heinamaadesse, siis üldiselt neist varasemal ajal just nappust polnud. Kõige rohkem, nagu juba nägime, oli neid Läänemaal, siis järgnes Harjumaa. Tunduvalt vähem oli aga heinamaid Viru- ja Järva- maal, kus põllu pealetung oli suurem. Muidugi olid heinamaad ise mitmesuguse väärtusega, kuid häda seisis veel selles, et nende eest vajalik hoolitsemine (välja arvatud vähene võsast puhastamine) puudus. Paljudes kohtades kannatasid nad liigniiskuse all, metsade kahanemine mõjus negatiivselt saakidele, võsastumine oli kasvamas jne. Heinamaade olukorra parandamiseks ei jätkunud tööjõudu ja võimalik, et ka mitte arusaamist. Heinamaade halva hooldamise tõttu hakkasid heinasaagid vähenema, seega söödabaas kahanema.

Loomade talvitustingimused olid üldiselt halvad ja seda mitte üksi sööda poolest. Laudad olid pimedad, umbsed ja sõnnik jäi sisse kuni sõnnikuveoni juunis. Nuumhärgade olukord oli mitmelgi pool parem, kuna nende jaoks hakati siin ja seal eri lautu ehitama.

Loomade arv ei kasvanud pidevas tõusuliinis. Igal kevadel langes neid välja talvise kurnatuse tõttu, kuid suuremat laastamistööd tegid juba taudid. Nende puhkemise oluliseks eelduseks oli vajaliku hoolitsuse puudumine loomade eest. Juhtus, et mõnel pool jäid mõisad ja talud sel juhul kariloomadest või hobustest täiesti lage-

⁸⁹ A. Hueck, op. cit., S. 297.

⁹⁰ Sealsamas, S. 290.

daks. Taudid hakkasid vähenema siis, kui paranesid loomade elutingimused ja kui jäi ära ka Ukraina härgade sissetoomine nuumamise eesmärgil, sest need olid sageli taudide kandjad ja levi-
tajad.

Nagu juba nimetatud, oli laudasõnnik kesa peamiseks väetiseks. Selle kõrval kasutati Eestimaa looderannikul pisut meread-
rut (Pakri saartel oli see koguni peamiseks väetiseks), siin-seal ka turvast ja lupja. Kasutati ka tuhka, mida põlispõllule andis kütis, võsamaadele aga kütis ja ale.

Peamine häda põldude väetamisel seisis selles, et kunstväetise täieliku puudumise tingimustes sõnnikut oli liiga vähe, mis omakorda sõltus karjanduse tasemest. Kuigi Eestimaal oli üsna rohkesti loomi, oli neid väetamise seisukohalt siiski vähe.

XVII saj. peeti kahe karilooma (alates ühe aasta vanusest) pidamist vajalikuks ühe tündrimaa kesa täielikuks väetamiseks.⁹¹ Eestimaa Mõisnikkude Krediitkassa 1822. aasta reglemendis peeti ühe tündrimaa kesa täielikuks väetamiseks vajalikuks kolme veise pidamist.⁹² Mainitud seisukohtade alusel pidi mõisal, kus oli 100 tündri ulatuses rukkikülvi, olema 200—300 veist ja talupojal, kellel oli rukkikülvi 5 tündrit, 10—15 veist. Seda mõisatel ja taludel üldreeglina muidugi ei olnud. Oli neid talusid, kus ühe tündri rukkikülvi kohta tuli 2 või enam karilooma, kuid paljudel taludel oli neid vähem või tunduvalt vähem. Õeldu konkretiseerimiseks olgu esitatud mõningad andmed 1803. aasta vakuraamatutest (kuigi need ei tarvitse päris täpsed olla), kusjuures vastavatest mõisatest on võetud üks selline talu, kus kariloomi oli kõige enam, teine selline, kus neid oli väga vähe.

Maakond	Mõis	Peremees	Rukkikülvi tündrites	Härgi, lehmi ja noorloomi	Veiseid ühe tünd- rimaa külvi kohta
1	2	3	4	5	6
Harjumaa	Alu	Otsa Mart	4	12	3
		Kopli Mihkel	4	4	1
	Kabala	Löppe Mart	ca 7	11	1,6
		Laikma Jaan	ca 7	7	1
	Ohekatku	Otsa Mihkel	ca 5,5	14	2,5
		Aruküla Jüri	ca 5,5	6	1,1
	Raasiku	Hansu Jüri	5	5	1
		Walling Jüri	5	3	0,6
	Tuhala	Virulase Paavel	5	8	1,6

⁹¹ A. Soom, op. cit., S. 111.

⁹² N. v. Stackelberg, Der bankmässige organisierte Agrarkredit in Estland. Helsingfors, 1911, S. 43.

1	2	3	4	5	6
Virumaa	Jõhvi	Aru Mihkel	10	13	1,3
		Kose Mart	10	6	0,6
	Kaarli	Mardi Toomas	ca 7,5	8	1,1
		Petri Laur	ca 7,5	2	0,3
	Kärsa	Kubja-Jaani Rein	6	7	1,2
		Jaagu Jüri	6	4	0,7
	Porkuni	Oru-Veski Jaan	9	10	1,1
		Heina Toomas	9	5	0,5
	Uniküla	Aadu Jüri	10	5	0,5
		Tooma Hans	10	3	0,3
	Äntu	Järandiku mölder	8	9	1,1
		Madi Mart	8	4	0,6
Järvamaa	Kukevere	Kulli Hans	ca 5,5	10	1,8
		Otsa Jüri	ca 5,5	5	0,9
	Linnapea	Aru Jaak	5	9	1,8
		Mardi Jüri	5	3	0,6
		Petri Tõnu	5	1	0,2
	Nõmmküla	Sassi Aabrami Hans	6	6	1
		Lauri Tõnu	6	3	0,5
	Roosna	Noor Toomas	9	10	1,1
		Adra Jüri	9	5	0,5
	Rägavere	Võõrine Madis	ca 5,5	13	2,4
		Truu Jakob	ca 5,5	4	0,7
Läänemaa	Enivere	Pehu Madise Jaan	5	11	2,2
		Mardi Hans	5	4	0,8
	Märjamaa	Vainu Jaan	6	6	1
		Otsa Hans	6	4	0,7
	Palivere	Matsi Jaan	5	9	1,8
		Lauri Laur	5	5	1
	Saastna	Jaani Jüri	5	11	2,2
		Tooma Jüri	5	5	1
	Vigala	Pardi Annus	ca 7	15	2,1
		Kaasiku Tõnis	ca 7	7	1

Kui pidada silmas keskmisi näitajaid, siis tuli 1803. a. vaku-
raamatute andmeil Harjumaal 21 mõisas $\frac{1}{2}$ -adramaalistes taludes
ühe tündri rukkikülvi kohta keskmiselt 1,7, Virumaa 55 mõisas
1,2, Järvamaa 16 mõisas 1,5, Läänemaa 94 mõisas 1,9 ja kokku
186 mõisa piirides ca 1,6 hõrga, lehma ja noorlooma. Mis puutub
mõisatesse, siis karjanduse üle täpsema ülevaate saamiseks on siin
suhteliselt vähe andmeid. Kuid võime arvata ka nappide andmete
alusel, et siin olid üsna suured karjad. Näiteks Ungu mõisas Lää-
nemaal oli 1799. a. sügisel rukkikülvi 110 tündrit ja sama aasta
kevad 152 mitmesugust veist, siis 90 lammast, 18 siga⁹³ ja peale
selle hobused. Seega tuli ühe tündri rukkikülvi kohta 1,4 veist.

Sagadi mõisas Virumaal oli 1797. aasta lõpul 240 vähemalt aas-

⁹³ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 33, 55.

tavanust karilooma, järgmise sügise talivilja külv ulatus 117 tündri-⁹⁴ rini, seega tuli ühe tündri talivilja külv kohta ca 2 karilooma. Nagu nähtub Eestimaa Mõisnike Krediitkassa takseerimiskomisjoni materjalidest,⁹⁵ tuli 1803. aastal Harjumaal Hüüru mõisas ühe tündri rukkikülvi kohta vähemalt 1,7 veist, Joa mõisas 2,4 veist, 1808. aastal Kelba mõisas ca 2 ja Ohulepas 2,6 veist, 1809. aastal Keilas 2, Pallastes 1,6, Uus-Karjakülas 1,7 ja Kumnas ca 2 veist. Ao mõisas Järvamaal tuli 1803. aastal ühe tündri rukkikülvi kohta 1,6 ja Kukeveres 1,5 veist. Olukord mõisates oli muidugi erinev ja seda ka eri aastatel, kuid võib-olla võib neid andmeid pidada ligilähedasteks näitajateks ka teiste mõisate kohta.

Sõnniku hulgaale avaldasid mõju muidugi teisedki loomad, nagu hobused, lambad, sead jne. Tähtis sellelt seisukohalt oli mõisates heal söödal olevate sõiduhobuste ja nuumhärjade pidamise laiendamine, eriti oli suur tähtsus sellelt seisukohalt just nuumhärjade pidamisel, sest nuumhärj andis sõnnikut tunduvalt enam kui tavaline veis. Kui maad tabasid loomataudid, avaldas see oma rasket mõju mitmeks aastaks ka maa väetamisele.

Väetise hulk ei sõltunud arusaadavalt ainult loomade arvust, vaid ka sööda hulgast ja allapanust. Aga nagu juba eespool märgitud, polnud tavaliste loomade jaoks vajalikul määral sööta ega allapanu, mis tulenes tolleaegse tootmisorganisatsiooni küündimatusest. Erandi moodustasid muidugi mõisa hobused ja nuumhärjad, kes olid kõigega küllalt varustatud.

Millisel hulgal või millises ulatuses kesa igal aastal ühes või teises mõisas või talus väetati, seda on üpris raske teada. Võis olla neid mõisaid ja talusid, kus mõnel aastal kogu kesa sai sõnnikut suuremal või vähemal hulgal. Aga üldreeglikult see polnud. Ungru mõisas näiteks suudeti 1798. a. anda ühele tündrimaale kesale keskmiselt 45 talupojavankri-koormat. See jagunes tegelikult nii, et kesa kõige suuremale osale veeti tündrimaa kohta 51 koormat, teisele 57, kolmandale 27 ja neljandale 25 koormat. Sel aastal väetati üldse $\frac{2}{3}$ kesast täies ulatuses, $\frac{1}{3}$ jäi aga pooliku väetamisega.⁹⁶ Hupeli arvates oli XVIII saj. lõpul hea, kui suudeti $\frac{1}{2}$ kesast väetada.⁹⁷ Kui tõsta küsimus võrdlevalt mõisa- ja talupoegade väetamisest käsitletava aja piirides, siis tuleb küll arvata, et üldjoonelt oli olukord mõisates parem ja eriti just seal, kus ei liialdatud põldude laiendamisega ja kus oli ka vajalik koht nuumveistel. Ja tuleb arvata, et seal kus mõisakoormised tugevasti kasvasid ja talupoeg üha suurema osa oma tööjõust pidi mõisale andma, tal oli vähem võimalusi karja ja selle söödabaasi eest hoolitsemiseks.

⁹⁴ ENSV RAKA, f. 1324, nim. 2, sü. 53a, l. 71—73.

⁹⁵ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 1063, 1127, 1210, 1245.

⁹⁶ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 64.

⁹⁷ A. W. Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ebstländische Gutsherren wie auch für deren Disponenten. I Th., S. 16.

7. Teraviljasaagid

Teraviljakasvatuse efektiivsuse heaks näitajaks oli kahtlemata saagikus. See sõltus oluliselt agrotehnikast, põllumaa headusest ja ilmastikust. Eestimaa põllupind oli Liivimaa omast üldiselt halvem. Usna paljud rannaäärsed piirkonnad olid kaetud sügava viljatu liivaga. Teisal leidis rohkesti suuremaid ja vähemaid kive, mis takistasid põllutööd ja mille koristamiseks ei leidunud küllalt aega ega vahendeid. Viljakamateks maakondadeks olid Järva- ja Virumaa. Harjumaal leidis viljakamaid alasid Rapla, Jüri, Kose ja Harju-Jaani kihelkonnas, halvemad olid maad Risti, Nissi ja Harju-Madise kihelkonnas. Läänemaa paremad maad olid Kullamaal ja Märjamaal, kohati olid aga maad väga halvad. Hiiumaa viljakam osa asetses saare lõunaosas.

Ilmastiku poolest oli XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul mitmeidki häid aastaid, nagu aastad 1795, 1796, 1797, 1798, 1805, 1809, 1810, 1811, 1813, 1814, 1819 ja 1820, kuid nende kõrval oli viljakasvuks halbu aastaid, mis tõid kaasa suurema või vähema ikalduse, nagu aastad 1799—1801, 1806, 1807, 1808 ja 1818. Halvasti mõjusid sel puhul külmad või ka kuivad kevaded, külm rukki õitsemise ajal, vihmased suved, varased külmad hilissuvel ja sügisel, vihmased sügised, mis takistasid suvivilja valmimist ja lõikust. Mõnikord kahjustasid ka talvised sulad rukkiorast. Saagikuse kohta XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel olgu esitatud kõigepealt andmed viljasaakide aruannete alusel.⁹⁸ Ei ole arvesse võetud XVIII saj. varasemaid aastakümneid, mida mõned autorid küll on kasutanud, kuid mis on siiski liialt ebatäpsed.

Aasta	Seeme	Aasta	Seeme
1795	5,9	1809	5,6
1796	5,8	1810	5,3
1797	5,9	1811	5,7
1799	5,2	1812	5,3
1800	5,3	1813	5,6
1801	4,3	1814	5,4
1802	5,3	1815	5,2
1803	5,3	1817	5,3
1804	5,1	1818	4,8
1805	5,4	1819	5,7
1806	4,9	1820	5,5
1807	4,5	1821	5,2
1808	4,5	1822	5,3.

Nagu esitatust näha, olid saagikuse poolest paremad aastad 1795, 1796, 1797, 1809, 1811, 1813, 1819, vähema saagikusega või tõsised ikaldusaastad aga 1801, 1806, 1807, 1808 ja 1818.

⁹⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 13 A.

Kui jätta kõrvale ikaldusaastad, siis saagikus kõikus 5 seemne piirides. Esitatud andmed (kuigi need pole täpsed) võimaldavad siiski teatud pildi saamist olukorrast ja võib-olla ennem tagasihoidlikul kui liialdatud kujul. Eri piirkondades oli olukord muidugi erinev. Täienduseks esitatule olgu toodud andmed saagikuse kohta O. Huhni järgi ca 1820. aasta paiku.⁹⁹

Maakond, distrikt	Seeme headel aastatel tali-, suviviljalt	Seeme keskmistel aastatel tali-, suviviljalt
Harjumaa		
Ida-Harjumaa	6—7; 5—6	4—5; 3—4
Lääne- ja Lõuna-Harjumaa	s a m a	
Virumaa		
Alutaguse, Vaivara	4; 5	3 ¹ / ₂ ; 4
Jõhvi	6; 5 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂ ; 4 ¹ / ₂
Lüganuse	7; 6	6; 5
Maa-Virumaa	7; 7	5—6; 5—6
Ranna-Virumaa		
2/3 osas	6—7; 6—7	5; 5
1/3 osas	5—6; 4—5	4; 3—4
Järvamaa		
Ida-Järvamaa		
2/3 osas	7—8; 7—8	5—6; 5—6
1/3 osas	6; 5 ¹ / ₂	4—5; 4 ¹ / ₂
Lõuna-Järvamaa		
Peetri khk.	7; 7	6; 6
Distrikti		
muus osas	5 ¹ / ₂ —6; 5 ¹ / ₂ —6	4 ¹ / ₂ —5; 4 ¹ / ₂ —5
Läänemaa		
Maa-Läänemaa		
Headel maadel	8—9; 8—9	7; 7
Keskm. headusega maadel	7; 7	6; 6
Halbadel maadel	4—5; 4—5	4; 4
Ranna-Läänemaa	7; 7	5 ¹ / ₂ ; 5 ¹ / ₂
Saare-Läänemaa	5; 5	4; 4

Nagu esitatust näha, liikus saagikus ligikaudselt samades piirides, mis eespool juba antud.

8. Külvipinna laiendamine ja teraviljasaakide üldsuurus

Põhjasõda jättis raske pärandi siinsele põllumajandusele. Mitte ainult rahvastiku arv polnud tunduvalt vähenenud, vaid ka külvi-pind kahanenud, loomad hukkunud või hävitatud, paljud külad sei-

⁹⁹ O. Huhni. Topographische statistische Beiträge des Gouvernement Ehstland. 1. Bd. Riga, 1821.

Центральный государственный архив МВД ЛССР, ф. 6810, опись 1, д. 78, л. 9—12.

sid tühjalt või varemetes. Talupoja õlgadel seisis kogu järgnev töö ja edasimineku. Nagu nägime, oli saagikus suhteliselt madal XVIII saj. lõpul (aga ka varasematel aastatel) ja ka XIX saj. esimestel aastakümnetel. Teraviljatoodangu suurendamise oluliseks vahendiks jäi külvipinna laiendamine, mida mõisnik püüdis eriti forsseerida oma tulude suurendamise eesmärgil. Näib, et külvipinna taastamine selles ulatuses, nagu see oli 1680-ndatel aastatel, saavutati umbes XVIII saj. keskpaiku või 2. poole algul. XVIII saj. lõpul oli see aga juba tunduvalt ületatud; kui suures ulatuses, seda on raske täpselt määrata. Meie ei tea, ega vist saagi andmete puudulikkuse tõttu teadma, kui suur oli teraviljasaak täpsemalt 1680-ndatel aastatel. Kui arvata seda näiteks 810 000 tündrini (mis oleks kõigest seni Eestimaa tolle aja kohta arvestatud saakidest kõrgem) ja teraviljasaaki aastail 1795, 1796 ja 1797 keskmisena 1 521 544 tündrini, siis on kasv 1,9-kordne. Kuid ka XVIII saj. mainitud aastate andmed saakide kohta pole teatavasti päris täpsed; ennem siiski vähemad kui suuremad, sest keskvalitsusele tavaliselt saake suurematena ei näidatud. Milline oli külvipinna kasvu ja kogusaagi dünaamika XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel, nähtub alljärgnevatest andmetest.¹⁰⁰

Aastad	Külvipind tündrites	Saak tündrites
1795	269 573	1 579 886
1796	255 388	1 484 927
1797	249 237	1 472 819
1799	276 506	1 453 968
1800	271 896	1 454 457
1801	271 755	1 177 858
1802	262 549	1 390 495
1803	283 822	1 458 852
1804	284 076	1 430 170
1805	282 594	1 536 491
1806	280 324	1 365 018
1807	276 082	1 245 327
1808	297 523	1 344 709
1809	291 267	1 640 663
1810	293 518	1 565 874
1811	293 020	1 677 735
1812	300 985	1 598 708
1813	302 014	1 687 905
1814	301 602	1 626 413
1815	299 599	1 568 047
1817	296 496	1 561 688
1818	301 156	1 458 087
1819	305 217	1 745 445
1820	304 564	1 682 708
1821	309 599	1 617 944
1822	299 693	1 591 985

¹⁰⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 11, sü. 13 A.

Nagu näitavad andmed, on külvipind alates 1797. aastast kuni 1821. aastani võrdlemisi pidevalt laienenud, kuigi teatud tagasilöökidega. Kui jätta kõrvale ikaldusaastad, siis kõige vähem oli külvipinda 1797 ja kõige rohkem 1821. aastal, kasv seega 1,24-kordne. Saakide poolest ületati 1795. aasta saak, mis esialgsel andmetel oli parim XVIII saj. lõpul, 1809. aastal, siis aastail 1811, 1812, 1813, 1814 ja kõige suuremal määral 1819. ning ka kolmel järgneval aastal. Kui võrrelda 1819. a. saaki 1797. a. omaga, mil polnud ikaldust, kuid mis oli madalaim XVIII saj. kohta, siis on kasv 1,11-kordne, külvipind oli aga pisut enam kasvanud, nimelt 1,22 korda. Saagikus oli 1797. a. pisut kõrgem kui 1819. a. (4,9 ja 4,7). Väga oluline oli ikkagi külvipinna kasv.

Mis puutub ikaldusaastaisse, siis, nagu juba eespool esitatud andmeist näha, tabas siinset põllumajandust XIX saj. 1. aastakümnel 2 rasket ikaldust. Kuigi aastad 1799—1801 moodustasid esimese ikaldusperioodi põhiosa, tuli põllumajandus tagasilöökide sfäärist täielikult välja alles 1805. aastaga.

Tali- ja suvilja olukorda ikaldustingimustes võrdlevalt ikaldusvaba 1797. aastaga näitavad järgmised andmed.

Aastad	Taliviljasaak tündrites	Suviviljasaak tündrites
1797	711 754	761 065
1799	686 297	767 671
1800	724 291	730 166
1801	560 407	759 551
1802	597 987	792 508
1803	669 763	789 089
1804	646 160	784 010
1805	753 088	783 403

Nagu siit näha, tabas ikaldus peamiselt talivilja, eriti 1801. aastal, paaril korral aga ka suvilja. Saagikuse madalpunktiks oli 1801. aasta, mil saadi 4,3 seemet, s. o. 3,3 seemet üle külvi, 1805. a. andis aga juba 5,4 seemet.

Ikalduse teisel perioodil, aastail 1806—1808 oli saagikus küll madal, (a. 1806. — 4,9, a. 1807 — 4,5, a. 1808 — 4,5 seemet), kuid siiski ei langenud see nii madalale kui 1801. a. Kogusaagid olid madalamad kui ikalduse perioodil, välja arvatud 1801. aasta. Külvipind langes 1806. ja 1807. a. võrreldes 1805. aastaga, kuid kasvas 1808. aastal tunduvalt. Tali- ja suvilja olukorda iseloomustavad järgmised andmed.

Aasta	Taliviljasaak tündrites	Suviviljasaak tündrites
1806	490 306	874 712
1807	588 032	657 295
1808	501 509	843 200

Nagu siit näha, oli 1806. ja 1808. a. suur tagasiminek talivilja alal võrreldes 1805. aastaga. Nendel aastatel on aga üsna hea suviljasaak. 1807. a. olid mõlemad äpardunud. Viimane suurem tagasilöökk antud perioodil oli 1818. a., kui saadi 4,8 seemet. Suure külvipinna juures — 301 156 tündrit — saadi ainult 1 458 087 tündrit, mis oli vähem kui 1797. aastal. Talivilja saadi 634 662 tündrit ja suvilja 823 425 tündrit, seega oli ikaldunud peamiselt talivili.

Milline oli siis teraviljatoodang ühe inimese kohta? Kui oletada, et 1680-ndail aastail võis olla aastane kogusaak keskmiselt 810 000 tündrit ja elanikke oli ca 150 000, siis tuleks ühele inimesele 5,4 tündrit. 1795. a. ulatus teraviljasaak 1 579 886 tündrini, elanikke oli ca 220 000 — seega ühele inimesele 7,18 tündrit. 1796. a. 1 484 927-tündrise teraviljasaagi juures tuleks ühele inimesele ca 6,74 tündrit. 1817. a. oli teraviljasaak 1 561 688 tündrit, 1816. a. aga elanikke 240 000, seega ühele inimesele 6,50 tündrit. Siit nähtub, et XVIII saj. lõpul ja XIX saj. antud aastal oli viljatoodang ühe inimese kohta kõrgem kui 1680-ndatel aastatel. Aga samal ajal nähtub ka, et kogutoodang ühe inimese kohta näitab mainitud ajal languse tendentsi.

Mõisapõldude kasvamine toimus osalt peamõisa laiendamise, osalt aga abimõisate rajamise või seniste abimõisate laiendamise teel. Mõnikord sündis see seniste ülesharitud talumaade mõisatamise kaudu. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul oli kubermangu maamõõtja S. Dobbermanni andmeil Eestimaal 293 abimõisat, neist Harjumaal 84, Virumaal 86, Järvamaal 45 ja Läänemaal 78.¹⁰¹ Mõned aastad hiljem on rüütelkonna peamehe Rosenthali andmeil Eestimaal 303 abimõisat. Teistes maakondades oli abimõisate arv jäänud samaks, kuid Virumaal oli nende arv suurenenud 96-ni. Keskmiselt tuli ühe peamõisa kohta 0,6 abimõisat, s. t. 10 peamõisa kohta 6 abimõisat.

9. Uusi püüdlusi põllumajanduslikus tootmises

Iga mõisnik oli loomulikult huvitatud teraviljatoodangu suu- rendamisest oma mõisas. Seni äraproovitud peamine vahend selleks oli külvipinna laiendamine kõigi sellest tulenevate tagajärgedega. Aeg oli aga küps katsetada uusi teid põllumajanduses, sest senine ekstensiivne harimisviis oli oma aja ära elanud. Uus agrotehnika, eriti Inglismaal, näitas üha enam oma paremusi. Põllumajanduse moderniseerimise mõtted hakkasid liikuma esialgu suhteliselt kitsas mõisnike ringis, kellel oli enam ettenägelikkust, paremaid teadmisi põllumajandusest ja sügavamaid huve. Kuid ikkagi liikusid uued mõtted kehtivate agraarsuhete raamides, loodeti edu

¹⁰¹ Andmed kokkuvõtteks vt. ENSV TA Ajaloomuuseum, f. 70, nim. 1, sü. 5, l. 57—100, 122—144, 150—183, 227—263.

saavutada mõisnike monopoolse maavalduse ja teotöö pinnal. Tähtis koht uute suundade otsimisel oli «Liivimaa Üldkasulikul Ökoonoomilisel Sotsieteedil», mis alustas tegevust Riias 1796. aastal ning 1813. aastast peale jätkas tööd Tartus. Tema esimeseks sekretäriks (a. 1796—1801) oli hilisem Tartu ülikooli rektor Fr. Parrot ja teiseks (a. 1801—1811) W. Chr. Friebe. Selts seadis põhikirja kohaselt oma eesmärgiks arendada kõike seda, mis Liivimaale üldiselt kasuks tuleb. Peamine tähelepanu tuli aga koondata majandusele, eriti mõisa-põllumajandusele. Põhikirja kohaselt tuli seltsil tegelda ka talurahva olukorra probleemidega¹⁰² ja seda ta mõnel määral ka tegi. Seltsi toimetusel hakkasid ilmuma perioodilised väljaanded,¹⁰³ milles käsitleti kaasaega erutavaid põllumajanduslikke ja ka muid küsimusi. Olulist huvi ilmutas selts kõigepealt põllumajandusliku tehnika vastu. Juba 1796. a. esitas Parrot seltsile esimese rehepeksumasina projekti, mis ka heaks kiideti. Ehitamine algas seltsi juhtiva liikme Blankenhageni mõisas Riia lähedal ja 1797. a. juulis toimus selle proov. Masin, mis töötas kahe hobuse jõul ja kahe töölisega, peksis 11 minuti jooksul 55 vihku. Kuid selgus, et allalaskmise seadeldis oli puudulik ja viljapead ei olnud teradest küllalt puhtad.¹⁰⁴ 1799. a., kui masin oli juba parandatud, peksis see katsetusel 1 minutis 2—3 vihku. Minutis tegi ta 1400 lööki, mis olid inimese käelöökidele pintadega täielikult sarnased, ainult tugevamad. Rehepeksumasina külge oli kinnitatud tuulamisseadeldis, mis igati heakskiitmist leidis.¹⁰⁵ Parrot aga polnud ise oma tööga rahul. A. 1800 konstrueeris ta uue masina. Kontrollimisel sama aasta suvel pandi see käima 6 inimese jõuga (inimeste asemel võidi kasutada ka ühte hobust.), vilja allalaskmisega oli tegevuses 2 inimest. Kahe minutiga peksti 26 vihku, mis aga polnud teradest puhtad. Häda oli selles, et trummel polnud küllalt ümar ega vajalikult lai ning peksulaua oli ainult üks rida tihvte, mida oli aga liiga vähe. Proovimisel arvati, et masina edasisel parandamisel ning 3 inimese ja 2 hobuse rakendamisel võiks see tunnis peksta 13 koormat à 60 vihku, mis oleks enam kui 65 inimese töö.¹⁰⁶ Selts soovis küll kohalikku rehepeksumasinat, kuid Parroti oma jäi siiski lõplikult välja arendamata, mis sõltus arvatavasti ka sellest, et Parrot juba 1801. a. siirdus Tartusse, kus teda ootasid uued ülesanded.

¹⁰² ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 4, l. 4—5.

¹⁰³ a) Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät, J. 1802—1808,

b) Oekonomisches Repertorium für Livland, J. 1808—1811,

c) Neues oekonomisches Repertorium für Livland, J. 1812—1825,

d) Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft, J. 1825—1836,

e) Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft, Neue Reihenfolge, J. 1837—1865 jne.

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 13, l. 9—10.

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 20, l. 33.

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 20, l. 47.

Silmapiirile kerkisid mõned muudki rehepeksumasinad. 1797. a. osteti Liivimaal mitu Šoti masinat, millest ühe omandas ka Blankenhagen. Masina töötamiseks vajati 4 tugevat hobust ja 6 inimest. See peksis puhtaks nii suvi- kui ka talivilja, lastes läbi 10 koorimat 4 tunniga.¹⁰⁷ Siiski suurt menu sellel masinal ei olnud: see oli kallis ja keerukas, kohapeal ei osatud teda parandada jne.

A. 1800 konstrueeris Läti mölder David rehepeksumasina mudeli ja ehitas järgnevalt ka masina, mis töötas 2 hobuse jõul ja vajas peksmisel 4 inimest. Masin laskis läbi minutis 2 vihku, peksis küllaltki puhtaks, kuid andis ka purustatud teri.¹⁰⁸ Selts omalt poolt sellele masinale soovitus ei andnud ja laiemalt see ka tarvitusele ei tulnud.

Mõningates mõisates (seejuures ka Keilas ja Valingus) leidis kasutamist Rootsi rehepeksumasin. Selle käimapanemiseks oli vaja 2—3 hobust ja töö juurde 6 inimest. 12 tunniga peksis see 20 koorimat kaeru, kusjuures põhk oli teradest puhas. Võidi peksta ka põllul kuivanud vilja.¹⁰⁹ Ka see masin oli kallis, parandamine siin raske, millised asjaolud takistasid selle levikut.

XVIII saj. lõpul ulatusid Baltikumi andmed ka pastor Pessleri poolt konstrueeritud ja Rostocki lähedal ehitatud rehepeksumasina kohta. See pandi normaalselt käima kahe härja või hobuse jõuga, tööle leidis rakendamist 2—3 inimest. Vilja peksis see korralikult ja tuulas ka. Kuid sinse talupoja-pärisorja jaoks oli masin liiga keerukas ja hinnalt kallis.¹¹⁰

XIX saj. algul hakkas Ida-Baltikumis levima ka nn. peksurull (Dresch Walze). See oli olnud juba sajandeid kasutusel Itaalias, levis siis teatud täiendustega Lõuna-Prantsusmaal ja XIX saj. algul Saksamaal. Ida-Baltikumis ehitati esimene 1804. a. Kura maal, mille järel see tuli tarvitusele mitmetes mõisates. Peksurulli töölerakendamiseks oli vaja ühte hobust ja kahte inimest. Nisu, kaera, odra ja hernerid peksis see puhtaks, rukist tavaliselt mitte. Peksurull võis peksta päevas 15—20 lademikku à 30 vihku ehk ühe lademiku 10—15 minutiga. Töö tootlikkus kahtlemata tõusis; seal kus varem oli vaja 16 hobust, oli nüüd vaja ainult ühte.¹¹¹

Nagu juba märgitud, ehitas Parrot vilja tuulamise seadeldise, mis töötas koos rehepeksumasinaga. 1799. a. otsustas ta ehitada iseseisva ja täiuslikuma tuulamismasina, mida omaette võidi käima panna inimjõuga, aga saadi ühendada ka rehepeksumasinaga.

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 13, l. 18 ja Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th. Riga, 1802, S. 16.

¹⁰⁸ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th., S. 30.

¹⁰⁹ Neues oekonomisches Repertorium für Livland. 6. Bd., 2. St. Dorpat, 1818, S. 213—220.

¹¹⁰ Oekonomisches Repertorium für Livland. 2. Bd., 3. St. Riga, 1808, S. 747.

¹¹¹ Sealsamas, S. 750 ja Oekonomisches Repertorium für Liefland. 3. Bd., I. St. Riga, 1809, S. 71—79, 4. Bd., I. St., S. 487.

Minutis laskis see läbi 1 vaka aganatega vilja, visates terad 20 ja aganad 4 jala kaugusele.¹¹²

Rehepeksu küsimuste kõrval, mis kahtlemata olid väga tähtsad, tegeldi töö produktiivsuse tõstmise huvides mõnede muudegi põllumajandusliku tehnika küsimustega. Nii konstrueeris Parrot 1797. a. hekslimasina mudeli. Järgmisel aastal ehitas ta masina põhijoon-tes valmis. Kui töötas üks inimene, siis valmistas see tunnis 25 vakka heksleid, võidi kasutada ka kahte inimest, millega töötulemused kahekordistusid.¹¹³ Huvi tunti ka kahehobuse-vankri vastu, mis võinuks asendada koormate vedamisel senist väikest taluvankrit. Eeskuju leiti mõningatest Eestimaa mõisatest, kus see juba kasutusel oli.¹¹⁴ Kuid suuremat edu sellise vankriga siiski ei olnud. See nõudis tugevamaid hobuseid, keda talupoegadel aga polnud. Koorma tegemine ja mahalaadimine nõudis inimestelt suuremat pingutust, mida talupoeg kanda ei tahtnud.

On märkimisväärne ka püüd leida uusi tuluaallikaid. Kuna ühel seltsi liikmel õnnestus valmistada vahtramahlast üsnagi head suhkrut, otsustati Põhja-Ameerika Uhendriikidest tellida suhkruvahtraid ja neid siin kasvatama hakata.¹¹⁵

Mis puutub talumajandusse, siis mõnel määral tegeldi ka sellega, lootes siin mõningat edu tagada kehtiva korra raamides. Talupoegi õhutati näiteks kartuleid kasvatama (makstes suurte saakide meistritele mõni aeg ka preemiaid), rohkem käsitööd tegema lisatulu saamiseks jne. XIX saj. algul kuulutati välja auhinnatöö teemal «Kuidas oleks võimalik siinse talupoja olukorda majanduslikus ja moraalses mõttes parandada ja milliseid vahendeid tuleks kasutada».¹¹⁶ Nõutav oli, et ettepanekud oleksid kooskõlas maa põhikorraga. Üksküla pastor Ch. W. Brockhuseni poolt koostatud käsikiri,¹¹⁷ mis mõningate muudatustega 1808. a. ka trükkis ilmus,¹¹⁸ kuid senini nagu varju jäänud, on siiski päris huvitav. Autor kritiseeris siinset agraarsuhete süsteemi ja talurahva suhtes teostatavat poliitikat ning pidas muutuse teostamist hädavajalikuks. Mõisnike omavolile tuleb teha lõpp, talurahva koormised kindlaks määrata, talupojale kindlustada omandiõigus, tagada hariduse saamise võimalused ning pärisorjus kaotada. Kuid kõike seda tuli teha järk-järgult, mitte üleöö ega ühekorraga.

¹¹² Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. II Th. Riga, 1802, S. IX, XX, XXI.

¹¹³ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. I Th. Riga, 1802, S. 24.

¹¹⁴ Sealsamas, lk. 10, 11.

¹¹⁵ Sealsamas, lk. 27.

¹¹⁶ Originaalis «Wie kann der Zustand der hiesigen Landmannes in ökonomischer und moralischer Rücksicht verbessert werden und welche Mittel wären hier zu am zweckmässigsten anzuwenden und auch auszuführen».

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 27, l. 28—75.

¹¹⁸ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen ökonomischen Societät. 5. Bd. Riga, 1808, S. 123—192.

XIX saj. algul hakkasid tehnilist laadi otsingud tagaplaanile jääma, kuna tulemused jäid siiski piiratuiks ja pealegi lahkus oma kohalt ka Parrot, kes nendega oli intensiivselt tegelnud.¹¹⁹ Päevakorda kerkis nüüd üha enam kogu põllumajanduse (tegelikult küll mõisamajanduse) efektiivsuse tõstmine, kusjuures kaalukat osa uute mõtete propageerimisel hakkas siin etendama Friebe. Ta rõhutas,¹²⁰ et Liivimaa põllumajandusele on saabunud aeg edasiminekuks; selleks on olemas vastavad tingimused ja ka vajadus. On tarvis arvestada teiste maade kogemusi, aga on vaja ka ise katsetada ja proovida, mis siinsele maale kasulik on. Friebe pidas silmas Inglise põllumajanduse edusamme ja samal ajal ka A. Thaeri tööd «Sissejuhatus Inglise põllumajanduse tundmaõppimiseks Saksa põllumajanduse täiustamist silmas pidades»¹²¹, mis Inglise põllumajanduse kogemusi populariseeris ja kohandas Saksamaa oludle. Friebe leidis õigusega, et senised tööd Liivimaa põllumajanduse kohta, nagu J. Fischeri «Liivimaa põllumajandusraamat»¹²², on vananenud. A. W. Hupeli «Ökonoomiline käsiraamat» I¹²³ annab küll hea ülevaate tolleaegsest tegelikust põllumajandusest, kuid uut suunda see ei näita. Seepärast on vaja uut käsitlust uute suundadega siinse põllumajanduse jaoks, mis oleks siinsetele tingimustele kohandatud. Selle töö — «Liivimaa põllumajanduse parandamise teoreetilised ja praktilised põhimõtted»¹²⁴ kirjutas Friebe tuginedes oluliselt Thaeri eeskujule. Mida siis soovitas Friebe oma mainitud teoses? Selle esimeses köites puudutas ta üht kõige valusamat küsimust, väetamist. Ta kinnitas, tõi küll, üsna selget ja iseenesest mõistetavat asja, et ilma väetamise otsustava parandamiseta ei saa kõrgemat saaki. Ja kuna laudasõnnik oli kõige tähtsam väetis, siis tuli kindlustada, et põld seda vajalikul määral saaks ja et see oleks ka kvaliteetne. Kuid selleks peavad loomad olema korralikult toidetud ja allapanu olgu samuti küllaldane. Kui viimasest on puudus, kasutatagu kanarbikku, sõnajalgu, puulehti. Veetagu sõnniku suurendamiseks lauta 1—2 tolli paksuselt rohumättaid ja turvast, teetagu komposti, käärimisprotsessi süvendamiseks kasutatagu lupja. Millise looma (veise, hobuse, sea, lamba) sõnnikut millisel pinnasel kasutada, selle kohta

¹¹⁹ Parroti mitmesuguste leiutiste nimekiri vt. ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1., sü. 23, l. 25—26, tema tegevusest täiendavalt vt. G. F. Parrot. Tartu, 1967. (TRU rotaprint).

¹²⁰ Üks esimesi projekte vt. ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1. sü. 15, l. 1—8.

¹²¹ A. Th a e r. Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirthschaft in Rücksicht zur Vervollkomnung deutscher Landwirthschaft. Hannover, 1798.

¹²² J. F i s c h e r. Liefländisches Landwirtschaftsbuch. Zum Druck' befördert und mit einer Vorrede von J. G. Arndt. Halle, 1753. Neue verbesserte und um vieles vermehrte Auflage. Riga u. Leipzig, 1772.

¹²³ A. W. H u p e l. Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten, I Th.

¹²⁴ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. 1., 2., 3. u 4. Bd. Riga, 1802, 1803, 1805, 1808.

annab ta lähemaid juhiseid. Sõnnikule lisaks loeb ta vajalikuks tarvitada lupja näiteks savistel, turba- ja soomullastel aladel. Merglit, arvestades selle koosseisu, soovitas ta kasutada savisel ja liivasel maal. Kipsi pidas ta kasulikuks ristikheina, herne, oa, läätse, lina ja kaera väetamiseks. Otstarbekohaseks luges ta ka turbamulla puistamist noortele taimedele, eriti aga sibulatele. Puutuhka pidas ta kasulikuks savise, mitte aga liivase ja lubjarikka maa jaoks. Võsamaa kasutamist senisel kujul pidas ta maa väljakurnamiseks, kuigi esialgu saadi head saaki. Saakide tõstmiseks siin tuli samuti kasutada sõnnikut. Ta soovitas kasutada ka haljasväetist, nagu hernest, vikki, tatart, ristikheina. Eriti tulusaks pidas ta nende kasutamist kaugematel aladel, kuhu sõnnikut raske viia. Kuna laudasõnnik jäi peamiseks väetiseks, siis tuli selle kindlustamiseks tõsta karjanduse taset. Nuumhärgade pidamist üksi pidas ta väheseks. Karjanduse arendamiseks soovitas ta söödabaasi tugevdamist. Kuna heinamaad olid suhteliselt halvad, tuli alustada nende parandamist saagikuse tõstmise eesmärgil: kuivendada soised ja vesised maad, puhastada need samblast ja võsast, piirata seal karjatamist, ja kui võimalik, tuleks neid ka väetada. Söödabaasi tugevdamiseks soovitas ta ristikheina, eriti aga kartuli kasvatamist, kasutades neid söödaks veistele, lammastele, sigadele. Sellise söödabaasi tugevdamise kaudu võiks juba saavutada teravilja saagikuse kasvu, ja ka allapanu suureneks. Kuid Friebe ei lugenud seda piisavaks. Ta leidis, et senine 3-põllusüsteem on igane, see on maad välja kurnav süsteem. On vaja Inglismaa eeskujul üle minna viljavaheldusele, seejuures 7—8 välja süsteemile, mille rakendamiseks ta andis ka vastavad skeemid. Peale väetamise ja viljavahelduse rõhutas Friebe maa hoolsat ja korralikku harimist, milleks ta andis ka juhiseid tolle aja tingimuste kohaselt. Väga vajalikuks pidas ta maaparandust, eriti liigvee all kannatavate maade kuivendamist. Selleks soovitas ta kraave sügavusega 2 jalga, laiusega alt 1 jalg, pealt 2½ jalga, mida võiks täita kividega, lepa- või pajuhaokubudega ja siis vajaliku mullaga katta. Friebe poolt ettenähtud ja soovitatud need ja teised uuendused oleksid muidugi põllumajandust edasi viinud, kuid kuidas tagada nende elluviimist? Friebe näitab, mida oleks kasulik teha, kuid ei näita, kust saada selleks tööjõudu, kuidas tõsta töö produktiivsust, mis töömahu kasvamise tingimustes väga vajalik oli. Aga uuenduste puhul töömaht pidi kasvama. Friebe jätab senised põllutööriistad oma kohale, ütleb ainult, kuidas nendega oleks otstarbekohasem töötada. See oli omast kohast paratamatu, sest talupoja jõud ei kandnud tollal parema ja raskema adra ning äkke kasutuselevõtmist. Talupoja majapidamine ei suutnud pidada suuremaid ja tugevamaid hobuseid. Inglise põllumajandus, mis oli eeskujuks, andis efekti hoopis uutes tingimustes, see oli kapitalistlik suurpõllundus. Siinse põllumajanduse murranguline edasimineku nõudis agraarsuhete muutmist, kuid mitte ainult seda.

Töötaja tööinnu kasv võis anda küll töö produktiivsuse kasvu. Aga sellestki oli veel vähe. Tõeliseks edasiviijaks võis saada uus agrotehnika, masinad, agronoomiliste teadmiste laienemine, kunstväetised jne. Kuid kõik see ei sõltunud ainult siinsetest oludest. Ja seetõttu jäi ikkagi vana süsteem mõneks ajaks veel edasi logisema, kuigi selles toimusid teatud muutused.

IV. TERAVILJATOODANGU REALISEERIMINE. VIINA-PÕLETAMINE JA ÕLLEPRUULIMINE XVIII SAJ. LÕPUL JA XIX SAJ. KAHEL ESIMESEL AASTAKÜMNEL

1. Põllumajandus ja Eestimaa geograafiline asend. Tähtsamad sadamad. Teedevõrk

Eestimaa geograafiline asend soodustas kahtlemata põllumajanduse kaubalisuse arengut. Uhel pool asetsesid Lääne- ja Põhja-Euroopa maad, kellega kaubanduslikud suhted olid kujunenud juba eelmistel sajanditel, ja teisel pool Venemaa, kellega majanduslikud sidemed hakkasid tihenema eriti XVIII saj. 2. poolel, kusjuures olulise tähtsusega oli siin tollipiiri likvideerimine Eesti- ja Venemaa vahel 1782. aastal ja viinamüügi võimaluste avardumine Venemaale. Eestimaa rannikul olid mitmed sadamad, mille kaudu toimusid sidemed meretaguste maadega. Tallinn peasadamana oli vahendajaks mitte ükski Eesti- ja välismaa vahel, vaid teatud osa transiidist käis tema kaudu ka Vene- (eriti Peterburisse ja Pihkvasse) ja Liivimaale ning vastupidi. Ta tähtsus transiitkaubanduses oleks võinud olla palju suurem, kui tal oleks olnud parem ühendustee Venemaaga. Tallinna järel seisis teisel kohal Haapsalu, kuigi esimesest oma tähtsuse poolest üsna kaugel. Madala vee tõttu võis ta otseselt vastu võtta ainult vähemaid laevu, suuremad pidid jääma reidile. Mis puutub Paldiskisse, siis oma sügava ja jäävaba lahe tõttu oleks see võinud olla Euroopa paremaid sadamaid. Neid asjaolusid arvestades tahtis Peeter I siia ehitada Venemaa peamise sõjasadama Balti merel, kuid pärast teda ei pööratud sellele mõttele enam vajalikku tähelepanu. Lagunes seegi, mis oli ehitatud. Ei kasutatud ka võimalusi sinna kaubasadama rajamiseks. Veidi transiiti läks siit siiski Tallinna ja Peterburi, kui Tallinna sadam ja Soome lahe idaosa olid kinni külmunud. Eestimaa rannikul oli rida nn. erasadamaid, mis kuulusid ühe või teise mõisa piiridesse. Virumaa rannikul asetsesid järgmised erasadamad: 1) Käsnu, 2) Vergi, 3) Toolse ja 4) Kunda. Esimene neist kuulus Aaspere, teine Vihula, kolmas Selja ja viimane Kalvi mõisa piiridesse. Tähtsuselt esimesel kohal oli Kunda, mille kaudu käis viina ja vilja, aga ka mõningate muude kaupade väljavedu ning kala-

kaubandus soomlastega. Harjumaa rannikul asus Käsma sadam, mis kuulus osalt Kolga, osalt Kõnnu mõisale. Eestimaa läänerrannikul asus Virtsu sadam, mis kuulus samanimelisele mõisale. Siit viis ühendustee üle väina Muhumaale ja sealt edasi Saaremaale. Läbi väina sõitsid laevad Riiga, Pärnu, Haapsallu, Tallinna, Narva ja Peterburi ning võisid ka siin peatuda. Riguldi mõisa piirides asetses nn. Spitthammeri sadam, kus laevad mõnigi kord ankrus seisisid. Hiiumaa suureks aknaks merekaugustesse oli nn. Suursadam (sügav sadam) Hiiumaa kirdeosas kuuludes Suuremõisale.¹²⁵ Selle kaudu arenesid kaubanduslikud sidemed Eestimaa mandriga, aga ka kaugemate aladega — Venemaaga, Soomega ning isegi Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega. Väikeste sadamate tähtsus seisnes peamiselt rannavete sõitude soodustamises ja ka kalakaubanduses.

Kaubaliikluse seisukohalt oli üsnagi olulise tähtsusega sinne kaunis tihe teedevõrk, mis ühendas maa eri osi omavahel, lõi ühendused sadamatega ja ka naaberkubermangudega. Olgu kõigepealt nimetatud läbi Virumaa idaosa kulgevat suurt postimaanteed, mis viis Peterburist Narva kaudu üle Jõhvi ja Rannapungerja Tartusse ja sealt edasi Riiga. Kubermangu pealinn oli loomulikult lähte- ja sihtkohaks mitmetele magistraalidele. Siit läks postimaantee läbi Jõelähtme, Haljala, Vaeküla, Põdruse, Jõhvi ja Voka Narva, kusjuures Jõhvis ühines ta juba eelmainitud maanteega. Tallinn—Narva haruteeks oli nn. Pühajõe tee, mis 139. verstal Tallinnast, Põdruse postijamast käänas vasakule mere äärde ja sealt läbi Ontika, Toila ja Pühajõe ühines Vokas Tallinn—Narva magistraaliga. Sellelt maanteelt viis harutee ka Rakverre. Liivimaaga ühendasid Tallinna mitmed maanteed. Üks neist hargnes 23. verstal Tallinnast, Jõelähtmest ida pool Tallinn—Narva maanteelt paremale ja läks läbi Jägala mõisa piiride, Jäneda, Kurisoo, Orina, Kapu, Piibe ja Selli mõisate kaudu Viljandimaa idaossa ja sealt edasi Tartusse. Teine maantee algas Tallinnast, möödus Mõigu, Lehmja, Vaida, Paunküla, Mäo ja Koigi mõisatest ning umbes 5. verstal Koigist lõunas suundus üle Liivimaa kubermangu piiri ja sealt edasi Põltsamaale, kust juba vähem maantee läks Tartusse. Tallinna—Põltsamaa maanteelt läks Mäo mõisa juurest harutee Paidesse ja sealt edasi Särevere kaudu Lõuna-Eestisse ning üle Kabala Viljandisse. Eestimaa läänepoolsetel aladel oli suureks magistraaliks Tallinn—Pärnu postimaantee, mis viis läbi Märjamaa. Tallinnast läks suur maantee ka Raplasse, sealt edasi Raiküllä, Järvakandi lähistelt juba vähemana Pärnumaale, kus ta ühines Tallinn—Pärnu postimaanteega.

Samalt Tallinn—Pärnu postimaanteelt hargnes ca 26. verstal Tallinnast maantee, mis viis Lihulasse. Lihulast läks maantee Virtsu ja Lihula ning Sipa vahelt harumaanteena Pärnu. Virtsu kaudu toimus ühendus üle väina Muhumaaga ja sealt edasi Saare-

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 2, l. 150.

maaga. Lihula—Virtsu teelt Karuse kirikust lõuna pool käänas tee vasemale, mis ühendas Muhu- ja Saaremaad Pärnuga. Tallinna ühendas Haapsaluga Tallinn—Haapsalu maantee, millest haru maantee, algusega Keilast loodes, viis Paldiskisse. Haapsalust viis maantee Lihulasse, mis teatavasti oli ühendatud nii Pärnu, Virtsu kui ka Tallinnaga.¹²⁶

Peale suuremate magistraalide olid veel vähema tähtsusega teed, mis ühendasid mõisaid, kirikuid, külasid. Teede pikkus ulatus Eestimaal XIX saj. keskel 1197 verstani, millest Harjumaale kuulus 419,4, Virumaale 298,4, Järvamaale 223,8 ja Läänemaale 255,7 versta. Kõige tihedam oli teedevõrk aga Järvamaal, millele järgnesid Läänemaa, Harjumaa ja Virumaa.¹²⁷

Eestimaa suured maanteed olid Hupeli andmeil¹²⁸ enamasti heas korras ja võidi liikuda täiesti julgesti, röövleid kartmata. Maanteed olid kruusatatud, keskelt kumerad, kraavid puhastatud ja teeääred mõlemalt poolt vajalikus kauguses metsast puhastatud. Ühel pool teed olid verstapostid ja teisel pool teetükkide tähisted, kust võis näha, milline mõis selle korrashoiu eest vastutab. Teede korrashoid, nagu kruusatamine, kraavide puhastamine ja sildade tegemine, oli talupoegade kohustuseks. Mõis andis vajaliku materjali ja raha. Maanteede korrashoidu kontrollisid haagikohtunikud. Nn. kirikuteid, mis viisid kihelkonnast kihelkonda, mõisast mõisasse ja kirikusse, kontrollisid ülem-kirikueestseisjaid. Liiklusraskusi võis tekkida kevadel ja sügisel ilmastikutingimuste mõjul ja talvel suurte tuiskude ajal, eriti vähematel teedel, kuid talupoeg oma kerge vankri ja reega pääses ikka läbi.

Maanteed olid suurema või vähema kaubaliikluse magistraalideks. Postimaanteedel veeti muidugi ka posti ja reisijaid. 1820. aastate paiku oli üldse 16 postijaama 343 posthobusega. Tallinn—Narva maanteel, välja arvatud Narva, oli 10 postijaama, neist suuremad Jõhvi 45 hobusega, Voka ja Vaivara kumbki 36 hobusega, kuues postijaamas oli igas 20 ja Tallinnas 12 hobust. Suured jaamad olid ka Väike-Pungerja 39 hobusega ja Rannapungerja 43 hobusega. Tallinna—Pärnu maanteel oli 4 postijaama (Saue, Ruunavere, Sõtküla ja Jädivere) igas 9 hobust.¹²⁹ Kõik maapostijaamad olid rüütelkonna ülalpidamisel ja juhtimisel. Rüütelkond ehitas hooned, temale kuulusid hobused ja ta maksis postipoiste palga. Postijaamapidaja mingit renti rüütelkonnale ei maksnud, kuid temale läks reisijatelt saadud sõidutasu, samuti sai ta mõisatest postifuraaži kaertes ja heinas. Ta pidi hoolitsema postijaama

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 22 A 2, l. 145—148; f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 14—16; L. A. Mellin. Die Karte Estlands.

¹²⁷ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853, S. 93.

¹²⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten vom Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 523—530.

¹²⁹ O. Huhn, op. cit., S. 37.

jooksva remondi eest, muretsema sõidukid ja pidama teatud hulga hobuseid. Postisaadetised tuli tasuta edasi toimetada. Rüütelkonnal tuli hoolitseda postisaadetiste eest ka Paldiskisse, Haapsallu, Paidesse ja Liivimaa piirilt Virtsu. Tallinna postijaam seisis linna kontrolli all. Tema tegelik juhtimine kuulus postijaamapidajale, kes sai selleks linnalt teatava summa ja kelle käsutusse läks ka sõiduraha reisijatelt. Posti edasitoimetamise eest maksis riik rüütelkonnale ja Tallinnale vastavalt 5 ja 8 kopikat hobuse pealt.

Eespool esitatud soodustavate tegurite kõrval mõjus kaubandusele negatiivselt transpordi aeglus, sest ainsaks veovahendiks maal ja ka linnas oli ikkagi hobuveok ja suures osas koguni talupoja oma. Kaubandust pidurdas samuti laevatatavate jõgede puudumine ja muidugi majanduse püsimine feodalismi ängistavate pihvide vahel, mis muuhulgas surus äärmiselt madalale talupoegkonna kui kõige arvukama kihi ostujõu ja tegi minimaalseks tema müügivõimalused. Tallinna kui kubermangu peamist kaubanduslikku keskust häiris eriti Peterburi, aga ka mõningate teiste linnade võistlus ning efektiivsema ühenduse puudumine Vene tagamaadega.

2. Teraviljatoodangu realiseerimine

Kui võtta teraviljasaak tervikuna, siis osa sellest jäi maale seemneks, inimestele toiduks ja mõnel määral ka loomasöödaks. Vilja magasiatade asutamise järel 1799. aasta ukaasi alusel anti sinna 3 setverti tali- ja 3 setverikku suvivilja iga revisjonihinge kohta. Ülejäänud osa läks otseselt müügiks või viinapõletamiseks ja õllepruulimiseks. Rukis ja oder viidi Harjumaalt ja Läänemaalt tavaliselt müügile Tallinna, Haapsallu ja Pärnu, Järvamaalt Tallinna ja Narva, Virumaalt Rakverre, Narva ja Peterburi. Kaer transporditi Harju- ja Läänemaalt müügile Tallinna ja Haapsallu, Järvamaalt Tallinna, Virumaalt Tallinna, Narva ja Rakverre. Nisu läks Harju- ja Läänemaalt Tallinna ja Pärnu, Järvamaalt Tallinna ja Narva ning Virumaalt Tallinna, Narva ja Peterburi.¹³⁰ Kubermanguvalitsuse andmeil läks aastail 1795, 1796, 1797 ja 1798 ühel või teisel viisil müügile keskmiselt 22,5% kogu saagist. Kuna peamine müüja oli mõis, siis mõisa käsutuses olevast teraviljast läks nii või teisiti müügile tunduvalt suurem protsent, võib-olla kahekordne või isegi enam. Tuleb arvestada, et osa taluviljast läks nn. kohusvilja näol mõisniku kätte. Teravilja kogus, mis läks müügile ühel või teisel viisil, oli aastate jooksul muutuv, sõltudes mitmetest asjaoludest. Varasematel aegadel, kui viinapõletamine oli vähem arenenud, läks vilja rohkem müügiks otseselt. Viinapõletamise kasvamisega see mõnel määral kahanes, aga sõltus palju ka

¹³⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. l₁, sü. 22 A 2, l. 9.

sellest, milline oli vilja- ja viinahindade suhe ja milline oli saakide suurus. Kõige suurem osa müügilviljast läks siiski viinapõletamiseks, mis oli eri aastatel mitmesugustel põhjustel samuti muutlik. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel aastakümnetel põletati kõige enam vilja viinaks a. 1800, nimelt 253 629 tündrit. Kõige vähem kulutati vilja selleks 1808-ndal aastal — 153 504 tündrit. Sellele järgnes 1807. aasta 158 297 tündriga.¹³¹ Mõlemad olid teatavasti ikaldusaastad. Õlle jaoks kulutati ligikaudu 20 000 tündrit odralinnaseid aastas.

Teravilja otsene müük toimus osalt sise- osalt aga välisturule. Siseturu osatähtsus kasvas seoses linnaelanikkonna suurenemisega. Teatud osa kohalikust viljast läks ka siinviibivatele sõjavägedele. Kuna sisetarbimine kasvas, viinapõletamine ja õllepruulimine nõudis oma osa, kuid teraviljatoodang ühe inimese kohta isegi veidi tagasi läks, siis pidi väljavedu vähenema. Seda näitavad ka vastavad andmed. 1771. a. läks Tallinna sadama kaudu välja 140 664²/₃ tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 122 166²/₃, nisu 4121, otra 12 550 tündrit, kaera 984, rukkijahu 12 ja linnaseid 831 tündrit. 1775. a. viidi samast välja 162 281 tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 157 931¹/₃, nisu 1664²/₃, otra 1674, kaera 160 ja linnaseid 851 tündrit.¹³² A. 1800 aga teatas rüütelkonna peamees, et Eestimaalt veetakse headel aastatel välja 119 000 tündrit teravilja. 1827. a. eksporditi Tallinna sadamast näiteks 76 296,32 tündrit teravilja ja selle saadusi, seejuures rukist 63 088,59, otra 10 110,18, kaera 3006,00 ja odratangu 91,55 tündrit,¹³³ mis oli tolle aja kohta üsna suur kogus, kuid ikkagi tunduvalt vähem kui näiteks 1775. a.

Mõnel määral läks vilja välja ka Haapsalu, Kunda ja Pärnu kaudu, aga üldpilti need oluliselt ei muutnud. Eestimaalt eksporditav vili läks mitmele poole: Rootsi, Taani, Saksamaale, Soome, Inglismaale ja mujalegi.

Rüütelkond pidas väga vajalikuks teravilja ja üldse põllumajandussaaduste müüki välismaale, kuna see andis hõbedat. Siinse aadli rahalised kohustused rajanesid aga hõbedal. Põllumajandussaaduste väljaveost oli huvitatud ka kaupmeeskond, sest sellest sõltus temagi heaolu.

3. Viinapõletamine ja õllepruulimine

Viinapõletamise ja õllepruulimise alal olid kõige paremas olukorras era-, linna- ja haiglamõisad. Need võisid põletada viina ja pruulida õlut nii palju, kui selleks oli reaalseid võimalusi. Riigimõisad võisid seda teha ainult oma ja oma kõrtside ning kirikumõis-

¹³¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 5 A.

¹³² A. W. Hupe l. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. 2. Bd., S. 410—411.

¹³³ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12.

sad oma vajadusteks. XVIII saj. maapäevad võtsid korduvalt vastu otsuseid, millega püüti kindlustada viinapõletamise ja õllepruulimise ainuvõimalus feodaalidele ning keelata see talupoegadele, käsitöölistele jne. Kuid viinapõletamine laiemas ulatuses siiski kehtis keelust hoolimata. 1773. aastal konstateeriti maapäeval, et talupojad, kellel on vastavad katlad, kasutavad neid mitte ainult ise, vaid laenavad ka teistele.¹³⁴ Mis puutub õllepruulimisse, siis säilitasid talupojad õiguse pruulida õlut oma vajadusteks.

Viinapõletamine sai hoogu eriti XVIII saj. 2. poolel ja oli saj. lõpul tunduvalt ulatuslikum kui XVII saj. lõpul. Viinapõletamist stimuleeris siis Venemaa turu avardamine ja soodne hindade konjunktuur. Sellel oli määratu tähtsus teraviljakasvatuse forsseerimisele ja kogu mõisamajanduse arengule.

Teravilja realiseerimine viinapõletamise kaudu oli tulusam mitte ainult hinna poolest, vaid pakkus soodustusi ka transportimise seisukohalt. Pealegi oli võimalik viinapraaga arvel laiendada nuumhäregade pidamist ja sel teel mitte üksi suurendada otseseid sissetulekuid, vaid ka sõnniku hulka.¹³⁵

Viinatootmise iseloomustamiseks olgu esitatud kõigepealt järgmised andmed.

Aastad	Viina hulk pangedes	Viinaköökkide arv
1796	546 295	389
1797	569 880	389
1798	655 067,5	394
1799	680 476	394
1800	677 907	395
1801	608 945	384
1802	512 432	387
1803	463 750	364
1804	454 835	357
1805	438 177	360
1806	423 790	375
1807	416 900	367
1808	400 661	359
1809	442 789	373
1810	457 386	378
1811		
1812	507 854	391
1813	550 828	395

¹³⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. AI 31, l. 104—105.

¹³⁵ Viinapõletamise vajaduse probleemidest lähemalt vt. O. Ibius. Piiritustööstuse põllumajanduslikust tähtsusest. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1959, nr. 1.

Aastad	Viina hulk pangedes	Viinaköövide arv
1814	554 720	380
1815	480 516	380
1816	467 717	376
1817	475 963	380
1818	461 522	379
1819	554 866	378
1820	580 291	385
1821		
1822	547 458	376
1823	580 320	348 ¹³⁶

Esitatud andmete alusel näeme, et sel ajavahemikul oli viinatootmises olulisi kõikumisi. Keskmiselt põletati viina aastail 1796—1799 — 612 929,5, aastail 1800—1809 — 484 017,7, aastail 1810—1819 — 501 263,5 pange.

XIX saj. 1. aastakümnel, viljaikalduse tingimustes toimus tugev langus võrreldes eelmise saj. lõpuga. Teisel aastakümnel tõusis viinatoodang, kuigi ei saavutatud XVIII saj. viimaste aastate taset.

Üksikute aastatena võttes saavutas (varasemal ajal) viinatoodang kõrgpunkti 1799. a. 680 476 pangega. Järgnevalt algav langus jõudis sajandi 1. aastakümne kohta madalaima seisuni 1808. a. 400 661 pangega. Uus tõus algas juba 1809. a., jatkudes teisel aastakümnel teatud tagasilöökidega. Suurema tootanguga olid 1814. a. — 554 720, 1819. a. 554 866 ja eriti 1820. a. 580 291 pangega. Aga needki aastad jäid tunduvalt maha 1799. a. omast. Madalaimas punktis seisis toodang sel aastakümnel 1818. a. 461 522 pangega.

Mis puutub viinaköökidesse, siis, nagu näitavad andmed, kõikus ka nende arv. Vaadeldava perioodi varasema aja kohta oli viinakööke kõige enam a. 1800 — nimelt 395. Siit peale hakkas nende arv vähenema, kuigi ajuti esines ka kasvu. Madalseisus XIX saj. esimesel aastakümnel olid 1804. aasta 357 ja 1808. a. 359 viinaköögiga. Viimaste arvu kasv algas uuesti 1809. aastaga, kusjuures 1800. aasta tase saavutati uuesti 1813. a. 395 viinaköögiga. Järgnevad aastad näitavad tagasiminekut mõningate kõikumistega. Järgneval aastakümnel oli viinakööke kõige vähem 1816. a. — 376. Viinaköövide arvu suurenemine või vähenemine oli arusaadavalt seotud nende tingimustega, mis üldse mõjutasid viinapõletamist. Märkimisväärt on andmed viinaköövide koormatuse kohta. A. 1796—1799 andis üks viinaköök keskmiselt 1567,59, a. 1800—1809 — 1301,2, a. 1810—1819 — 1312,20 pange viina. Sellest järele-

¹³⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 5 A.

dub, et eriti XIX saj. esimesel, aga ka teisel aastakümnel käigus-olevad viinaköögid ei töötanud täie võimsusega.

Kui vaadelda viinapõletamist maakonniti, siis nähtub, et esikoht kuulus alati Virumaale.

Teine koht viinapõletamises kuni 1812. aastani kuulus Harjumaale, 1812. ja 1813. aastal Läänemaale ja 1814. aastal Järva- ja Läänemaale. Järgnevatel aastatel võistlesid teise koha pärast Harju-, Järva- ja Läänemaa.

Kuna Virumaa oli teistest ees viinatoodangu poolest, siis oli ka tema kihelkondadel üsna märkimisväärne koht teiste hulgas. Kuid ka teistes maakondades oli kihelkondi üsna kõrge viinaprodukt-siooniga. Võttes aluseks 1810. a. andmeid, olid suuremateks viinapõletajateks järgmised kihelkonnad: Jõhvi 41 720, Viru-Jaagupi 29 900, Koeru 27 740, Simuna 24 912, Rapla 20 790, Lüganuse 19 040, Haljala 16 375, Kadrina 16 000, Kose 14 668, Ambla 14 424, Kullamaa 13 380, Rakvere 13 840, Väike-Maarja 13 200, Peetri 13 315, Viru-Nigula 12 793, Juuru 12 460, Türi 12 180, Harju-Jaani 11 052 ja Hageri 10 785 pangega. Teistes oli aastane toodang alla 10 000 pange ja mõnedes koguni üsna väike, Lihulas näiteks 1000, Noarootsis 730, Jõelähtmes 560 pange jne. Viinatoodang sõltus muidugi kihelkonna suurusest ja mõisate arvust, aga ikkagi ka viinapõletamise intensiivsusest. Harjumaal tuli näiteks 1810. aastal keskmiselt ühe meeshinge kohta aastas 4,33, Virumaal 8,01, Järva- maal 6,51 ja Läänemaal 3,73 pange. Kõige rohkem ühe meeshinge kohta põletati viina järgmistes kihelkondades: Viru-Jaagupis — 14,26, Koerus — 11,25, Jõhvis — 10,47, Lüganusel — 10,25, Vaivaras — 9,20, Rakveres — 9,11, Simunas — 9,05, Amblas — 7,93, Hanilas — 7,53, Väike-Maarjas — 6,68, Karusel — 6,28, Raplas — 5,80, Annal — 5,71, Paides — 5,67, Harju-Jaanis — 5,61, Peetris — 5,52 ja Viru-Nigulas — 5,07 pange. Teised kihelkonnad andsid alla viie pange meesisiku kohta aastas ja mõned üsna vähe, nagu Kuusalu — 2,27, Harju-Madise — 2,17, Risti — 2,11, Lihula — 2,05 ja Noarootsi — 0,85 pange.

Mis puutub õllepruulimisse, siis selle arengut piisavate andmete puudumise tõttu jälgida ei saa. Kuid see arenes nii maal (mõisates ja taludes) kui ka linnades ja seda tehti nii enda vajadusteks kui ka müügiks. 1799. aastal oli pruulitud õlut kubermanguvalit-suse andmeil 532 716 pange. Aga ka õlletoodang kõikus, sõltudes viljasaakidest, turust, õlle sisseveost jne.

4. Viina ja õlle müük

Põletatud viinast läks aeg-ajalt osa riigitellimuste täitmiseks, osa realiseeriti oma mõisa piirides ja osa mujal. Milline osa lan-ges ühele või teisele, nähtub alljärgnevatest andmetest.

Aasta	Riigile müüdnud %	Kohapeal müüdnud %	Mujale müüdnud %
1798	45,04	20,64	34,32
1799	46,26	20,26	33,48
1800	44,62	20,72	34,66
1801	50,08	20,77	29,15
1802	15,77	28,79	55,44
1803	—	27,96	72,04
1804	—	26,16	73,84
1805	—	27,13	72,87
1806	—	26,46	73,54
1807	—	28,47	71,53
1808	26,55		73,45
1809	27,54		72,46
1810	20,93		79,07
1811	—		—
1812	15,68	25,09	59,23
1813	12,46	23,31	64,23
1814	2,83	24,64	72,53
1815	—	25,57	74,43
1816	—	24,47	75,53
1817	—	23,90	76,10
1818	—	24,70	75,30
1819	—	24,59	75,41
1820	1,99	21,89	76,12
1821	—	—	—
1822	—	24,19	75,81
1823	—	20,58	79,42 ¹³⁷

Nagu eelnevast näha, on kohapealne realiseerimine suhteliselt stabiilne väiksemate kõikumistega. Suured muutused on aga müügis riigile. On rida aastaid, kus riigile ei müüdnud, samuti aastaid, mil müüdi tagasihoidlikult või väga vähe. Kõigest sellest sõltus müügi hulk mujale. Riigile müüdi rohkesti eriti varasemal ajal, aastail 1798—1801. Kui vaadelda viinamüüki neil aastail maakonniti, siis oli riigile müügi esirinnas Virumaa, järgnes Järvamaa. Väiksem oli müügi % Läänemaal ja eriti Harjumaal.

Kõrtsid. Viina ja õlle realiseerimise kohtadeks mõisa piirides olid teatavasti kõrtsid. Eestimaal oli mõisnikel õigus nii palju kõrtse asutada, kui palju nad vajalikuks pidasid. Enamasti asusid need suurte teede ääres, olles seal ühtlasi öömajadeks ja peatuskohtadeks reisijatele ja muudele teelistele. Hupeli andmetel ¹³⁸ olid kõrtsid enamasti puuehitised. Peale talli hobustele leidis neis enamasti kaks tuba külalistele, suurem talupoegadele ja vähem sakstele, mis asusid teineteise kõrval ning mida soojendas üks ahi.

¹³⁷ Protsentide aluseks olevaid andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5 A.

¹³⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 539—543.

Mõnelpool oli ka kaks saksatuba. Muidugi oli seal ka kõrtsmiku eluase ja muud kõrvalruumid. Kõrtsist võidi saada õlut, viina, tubakat, heeringat, hobustele tavaliselt ka heinu ja kaeru. Linnalähedastest kõrtsidest võidi saada paremat õlut ja viina, veini, teed, kohvi jne.

Kõrtsmikud pärinesid enamasti talupoegade hulgast, oli aga ka sakslasi. Peale kõrtsist saadava tulu oli kõrtsmikul ka maad, mille eest ta ühel või teisel viisil mõisnikule tasus. Peale selle olid sageli kiriku lähedal nn. kirikukõrtsid, külateede ääres külakõrtsid ja nn. nurgakõrtsid ehk salakõrtsid, mis olid näiteks tekkinud mõnes talumajas. Kõrts oli mõisnikule oluliseks tuluallikaks. Selle kaudu võttis ta talupojalt lisaks töö- ja andamikohustustele tema napid kopikad, laostas teda füüsiliselt ja vaimselt. Talupojale oli kõrts omasuguseks «klubiks», kus muidugi joodi, kus vabal ajal kokku saadi ja pühapäeva õhtuti torupilli saatel tantsiti.

Kubermanguvalitsuse andmeil oli XVIII saj. lõpul Eestimaa 1224 kõrtsi,¹³⁹ rüütelkonna peamehe Rosenthali käsutuses olevatel andmetel oli neid 1219, neist Harjumaal 381, Virumaal 372, Järvamaal 206 ja Läänemaal 260.¹⁴⁰ Vahe on tühine ja seda arvu täpsemalt kindlaks määrata on tagantjärele vaevalt võimalik. Rüütelkonna peamehe Rosenthali andmete järgi jagunesid kõrtsid kihelkondade vahel järgmiselt.¹⁴¹

Maakond	Kihelkond	Kõrtse
Harjumaa	Hageri	48
	Harju-Jaani	29
	Harju-Madise	16
	Juuru	25
	Jõelähtme	19
	Jüri	46
	Keila	72
	Kose	44
	Kuusalu	16
	Nissi	16
	Rapla	38
	Risti	12
	Haljala	60
Virumaa	Jõhvi	59
	Kadrina	42
	Lüganuse	19
	Viru-Nigula	23
	Rakvere	25
	Vaivara	30

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A3, sü. A II 74, l. 89.

¹⁴⁰ ENSV RAKA, f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 7—9.

¹⁴¹ ENSV RAKA, f. 2638, nim. 3, sü. 3, l. 7—9.

Maakond	Kihelkond	Kõrtsse
Virumaa	Viru-Jaagupi	39
	Väike-Maarja	35
	Simuna	41
Järvamaa	Anna	6
	Ambla	60
	Järva-Jaani	26
	Järva-Madise	16
	Koeru	22
	Paide	5
	Peetri	34
	Türi	37
Läänemaa	Haapsalu	5
	Hanila	16
	Karuse	16
	Kirbla	6
	Kullamaa	34
	Käina	7
	Martna	23
	Mihkli	8
	Lihula	6
	Lääne-Nigula	29
	Märjamaa	35
	Noarootsi	17
	Pühalepa	13
	Ridala	25
	Reigi	6
	Vigala	20
	Vormsi	1

Siit näeme, et mitmed kihelkonnad paistavad silma kõrtside suure arvu poolest, nagu Harjumaal Hageri, Jüri, Keila, Kose ja Rapla; Virumaal Haljala, Jõhvi, Kadrina, Simuna, Viru-Jaagupi; Järvamaal Ambla; Läänemaa on kõrtside poolest vaesem.

V. MUU TÖÖNDUS MAAL. JOONI TÖÖNDUSEST LINNAS XVIII SAJ. 2. POOLEL JA XIX SAJ. KAHEL ESIMESEL AASTAKÜMNEL

1. Uusi suundi töönduses

Nagu nägime, valitsesid Eestimaa põllumajanduses veel vanad traditsioonid, kuid tuli ära märkida ka uusi püüdlusi ja taotlusi. Eestimaa töönduses esinesid antud aja piirides samuti laialt veel vanad vormid, kuid juba XVIII saj. 2. poolel hakkasid maad võtma uued suunad, mida iseloomustavad tsunitivälised väikeettevõtted ja manufaktuurid.

XIX saj. kahel esimesel aastakümnel see protsess süvenes. Riigivõim omalt poolt suhtus õhutavalt ja innustavalt uute tootmisvormide arengusse. Uute ettevõtete asutajateks olid maal mõisnikud, kes otsisid uusi tuluallikaid, ja linnades kaupmehed. Tööjõuna kasutati maal osalt talupoegi, teatud määral ka palgatööd, linnades aga vabade inimeste palgatööd. Märkimisväärne on see, et uue, tärkava tööduse kaudu seostus Eestimaa majandus üha enam Venemaaga. Sealt saadi toorainet, kui seda kohapeal ei leidunud, ja sinna läks sageli ka toodang müügile. Oma siseturg oli kitsas talurahva laiade hulkade madala ostujõu tõttu. Muidugi püüdsid uued ettevõtted ka sinise turu nõudeid ja vajadusi silmas pidada. Kui teravili ja viin leidsid turu ka Läänes, siis sinise tööstuse toodangut sinna ei läinud või peaaegu ei läinud.

2. Muu tööndus maal

Viinapõletamine ja õllepruulimine etendasid teatavasti põllumajandussaaduste ümbertöötamisel väga kaalukat osa. Selle kõrval oli aga levinud muugi töönduslik tegevus. Nii valmistati iga mõisa piirkonnas linast, villast ja takust riiet. Talud valmistasid seda endale ise, mõisatele kudasid riiet osalt talud, osalt aga mõisa kangrud. Peamine osa riidest kulus küll oma vajadusteks, kuid reast mõisatest (ja võib-olla vahetevahel taludestki) läks seda ka müügile. XVIII saj. lõpul müüsid riiet paljud mõisad, nagu Riisipere, Sausti, Einmani, Esna, Kirna, Koigi, Laupa, Müüsleri, Orina, Palu, Päinurme, Särevere, Türi-Alliku, Väätsa, Partsi, Vormsi Suuremõisa ja arvatavasti peale nende veel mitmed teisedki.¹⁴²

Rida mõisaid oli rajanud endale tellisetehased, mille arv XVIII saj. lõpul tõusis 50-le. Toodang kulus peamiselt oma tarviduste rahuldamiseks, kuid mitmetest mõisatest, nagu Nõva, Lokuta, Särevere, Türi-Alliku, Paadrema, Emmaste, Lauka, Putkaste, Suuremõisa Hiiumaal jne., on osa toodangust läinud ka mujale. Lubjahje oli XVIII saj. lõpul igalpool, kus selleks võimalusi leidis. Peamiselt põletati oma vajadusteks, kuid mitmel pool ka müügiks. Suuremal hulgal müüdi lubja Vormsis, Pühalepa ja Reigi kihelkonnas. Vormsi, Reigi pastoraadi ja Partsi mõisa talupojad müüsid lubja isegi Viiburisse. Kogu müügilemineva lubja hulga hindas kubermanguvalitsus 1797. a. 5710 tündrile aastas.

Metsarikastes kohtades põletati ka sütt ja aeti tõrva, kusjuures söetoodang tõusis 1797. aastal 11 998 tündrini, millest müügile läks 3 292 tündrit, s. t. 27,4%. Tõrva aeti mõisates peamiselt oma vajadusteks, selle toodang ulatus sajandi lõpul 5000 puudani aastas. Väike osa sellest läks ka müügile. Seal, kus metsa oli rohkesti

¹⁴² Andmeid mõisatööstuse kohta vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A I ja sü. 22 A 2 ning f. 30, nim. 46, sü. 141—143.

ning kus selleks olid ka muud tingimused soodsad, rajasid üsna paljud mõisad saeveskeid. XVIII saj. lõpul töötasid need (enamasti 1, mõnel pool ka 2) näiteks Alaveres, Albus, Järvakandis, Kuusikul, Pajakul, Russalus, Sakus, Jänedal, Kolus, Laupal, Lehtses, Pruunal, Türi-Allikul, Vahastul, Kastil, Kuijõel, Kõrgessaarel, Paadremal, Vaimlas jne. Sajandi pöördel oli Eestimaal saeveskeid vähemalt 38 (XVII saj. lõpul oli neid ainult 4).

Enam-vähem igas mõisas oli üks või mitu jahuveskit. Sajandi vahetusel oli Eestimaal vähemalt 369 vesiveskit (kõige rohkem Harjumaal, sellele järgnesid Virumaa, Läänemaa ja Järvamaa), 117 hollandi tuulikut (kõige enam oli neid Virumaal, siis Järvamaal, Harju- ja Läänemaal) ja 696 pukkveskit, mis olid levinud peamiselt kubermangu läänealadel. Läänemaal oli neid 579, Harjumaal 83, Virumaal 20 ja Järvamaal 14. Juba ainult Käina kihelkonnas oli 120 pukkveskit. Vormsis 83, Pühalepas 65, Reigis 44, Hanilas 25, Ristil 25, Martnas 19, Karusel 17, Juurus 17, Raplas 14.¹⁴³

Rannikualadel oli arenemas laevaehitus. Ühe ja kahe mastiga 1—11-lastilisi kalapaate ja laevu ehitati mitmel pool (rääkimata vähematest paatidest ja lootsikutest), kasutades neid kalapüügiks ja kaupade veoks rannikuvetes, saarte ja mandri vahel ühenduse pidamiseks ning isegi kaugemateks sõitudeks. Kõige ulatuslikum oli laevaehitus Hiiumaal Suuremõisale kuulavas Suursadama laevatehases. Siin ehitati ka kahe mastiga 20—40-lastilisi laevu. Sajandi lõpul kuulus Suuremõisa laevastikku 2 prikki à 40—50 lasti, 2 jahti à 20—30 lasti, 7 praami (neist üks oli kahe mastiga ja ülejäänud ühe mastiga) à 5—25 lasti. Ehitajateks olid kohalikud talupojad, kellel oli kogemusi ja teadmisi. Suuremõisa laevu kasutati viina vedamiseks Peterburisse, telliste ja puude vedamiseks Tallinna, Viiburisse, Haapsallu ja Pärnu. Aga võeti ette ka mõned muudki sõidud.

Lubjapõletamine, telliste ja katusekivide valmistamine ning saeveskite rajamine teenis esijoones ehitustegevust mõisates. Jahuveskite arv näitas aga teraviljakasvatuse ja selle saaduste tarbimise laienemist.

Laialt oli levinud talupoja kodune käsitöö, sest talupoeg pidi tegema naturaalmajanduse tingimustes peaaegu kõik, mis tal endal vaja läks, ja peale selle veel ka mõisale. Mõnda aega läks ka nii ühel kui teisel pool müügile. Rohkesti tehti näiteks Virumaa metsarikastel ja seejuures kehvema põllumaaga aladel puunõusid, nagu Viru-Nigulas, Jõhvi ning Tudulinna ümbruses.¹⁴⁴

Eriti laialt arenes käsitöö Hiiumaal, kus mõisapõldude pealetungi ja rahva-arvu kasvu tagajärjel muutus talupoegadel elatise saamine põlluharimisest üldse raskeks. Siit läks suvel inimesi

¹⁴³ ENSV TA Ajaloomuuseum, f. 70, nim. 1, sü. 5, l. 3.

¹⁴⁴ ENSV TA EM EA. 41. kd., l. 415 ja 54. kd., l. 280 jj.

mandrile tööle kraavikaevajatena, ehitustöölistena jne. Laialt arenes kalapüük, kusjuures kalu vahetati mandril vilja vastu. Hupeli andmeil leidis Hiiumaal osavaid kullasseppi ja hõbesepi, kellasepi, lukkseppi, tislereid, kangruid, kingseppi, rätsepaid jne.¹⁴⁵

Mis puutub üksikettevõtteisse maal, siis sageli pole andmete puudumisel võimalik näha, kui pika aja kestel need töötasid. Ei ole alati andmeid ka toodangu suuruse, töötajate arvu jne. kohta. Aga nende rajamise fakt ise juba näitab, kuhu majanduslik areng läks.

Üheks vanemaks ettevõtteks maal¹⁴⁶ oli nn. paberivabrik Haimre mõisas Märjamaal, mis alustas tööd 1764. aastal ja valmistas aastas keskmiselt 300 riisi halli ja 50 puuda kotipaberit. A. 1776 alustas Ambla kihelkonnas Lehtse mõisas tööd klaasimanufaktuur Aru, Kurge, Lehtse ja Pruuna mõisate ühise ettevõttega. Valmistati pudeleid ja klaaspurke, kusjuures toodang parimatel aastatel ulatus üle 46 000 eseme. Kaup realiseeriti Tallinnas, Narvas ja Rakveres. Ettevõttes töötas 25 inimest, nendest 17 palgatud käsitöölisi ja 8 pärisorja-talupoega, osalt teopäevade, osalt tasu eest. 1788. a. asutati Märjamaal Nurtu mõisas klaasimanufaktuur. Osa toorainest sai see ettevõtte kohapealt, osa tuli muretseda Peterburist ja Tallinnast. 1805. a. andmeil valmistati siin aastas 500 kasti aknaklaasi. Manufaktuuris töötas 20 inimest, nende hulgas 2 välismaalast-meistrit, 5 vaba inimest palgalistena ja 13 pärisorja. 1818. a. aruandest nähtub, et aknaklaasi toodang oli tunduvalt suurenenud ning peale selle valmistati ka väikesi peegleid. Töötajate arv oli kasvanud 24-ni, nende hulgas 7 meistrit ja 17 muud töötajat. 1826. aasta märtsis teatatakse, et Nurtu manufaktuur on läinud sulgemisele. XVIII saj. viimasel aastakümnel alustas tööd Raplas Kuusiku mõisas naelatöökoda, kus valmistati Venemaalt toodud rauast 3—6-tolliseid naelu. Toodang ulatus sajandi lõpul 100 000 naelani aastas, 1806. aasta andmeil aga 250 puudani. Toodang realiseeriti oma kubermangus, osalt ka Pärnus. Samas töötas ka nn. tärklise- ja puudrivabrik ning vasetöökoda. 1806. a. toodeti tärklist 150 ja puudrit 300 puuda, vaske töödeldi aga aastas 160 puuda. Tärklis ja puuder müüdi Tallinnas ja Pärnus, vask aga läks vaskseppade käsutusse. Tärklise- ja puudrivabrikus töötas 5 pärisorja. Nii meister kui ka abilised olid pärisorjad. Naelaja vasetöokojas töötas 6 pärisorja. XVIII saj. lõpul töötas Hanilas Paadrema mõisas nahatöökoda. Mõnede andmete alusel oli selle toodang kaunis väike, kuid lähem iseloomustus selle töökoja kohta puudub. Võib arvata, et siingi kasutati pärisorjade tööjõudu.

Et pastoridki uutest ettevõtmistest alati kõrvale ei jäänud, näitab «kübaravabriku» rajamine Reigi pastor C. Forsmanni poolt.

¹⁴⁵ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd., S. 390 ja 3. Bd., S. 572.

¹⁴⁶ Järgneva käsitluse aluseks olevaid andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 22 A 1, sü. 22 A 2 ja 22 C.

Nagu nähtub 1805. a. aruandest, valmistati siin aastas 4800 kübarat kohalikust lambavillast. Nendest 800 kuulus paremasse ja 4000 odavamasse liiki. Paremad realiseeriti Tallinnas ja Kuressaares, teised aga olulisel määral talupoegadele kohapeal. Vabrikus töötas 7 inimest, nendest meister ja 5 käsitöölisi olid pärisorjad, üks tööline aga välismaalane. Forsmanni surma järel läks «kübaravabrik» tema pojale nähtavasti 1813. aastal, kes selle Kuressaarde viis. 1820. aastal aga näeme Reigi pastoraadis uut «kübaravabrikut» töötamas, mis kuulus pastor W. Fr. Rinnele. Seal valmistati aastas 1000—1200 lihtsamat sorti kübarat, mis müüdi peamiselt Tallinnas, seal hangiti ka vajalik materjal. Ettevõttes töötas 5 inimest, tõenäoliselt enamasti kohaliku päritoluga. 1823. aastal lõpetas ettevõtte oma tegevuse turu puudumise tõttu. Uheks huvitavaks tegevuseks Hiiumaal kujunes soola tootmine kontinentaalblokaadi tingimustes, kui soolast oli suur puudus. Andmed aastast 1584 ja 1612 ning Põhjasõja ajast näitavad, et Hiiumaal on varemgi soola toodetud. Selleks kasutati rannikualade soolaveeallikate vett. Kui soolapuudus jälle suur oli, hakkasid talupojad Kõrgessaare ja Emmaste rannikul vahepeal unarusse jäänud soolaveeallikaid uuesti kasutama ja soolast vett mujalegi saatma. Nagu vastav uurimus Tallinnas näitas, andis Kõrgessaarel 36 untsi soolast vett $2\frac{1}{2}$ untsi valget soola, millest saadi 1 unts ja 6 drahmi köögisoola. Emmastes saadi 36 untsist soolast veest 3 untsi ja 3 drahmi väga valget soola, millest saadi 3 untsi köögisoola. Kuna Emmaste soolaallikate soolasisaldus oli kõrgem, siis hakkaski Emmaste mõisnik J. P. Stenbock soola tootma aurutamise teel. Alates 25. veebruarist 1809 kuni 8. veebruarini 1810 toodeti siin 191 tündrit ja $2\frac{1}{3}$ vakka soola. 1815. aasta aruandest nähtub, et soolatootmise jaoks oli ehitatud kivihoone, soola aurutamiseks oli kasutusel 2 panni. Tööd juhtis sakslasest meister, töötajaid oli 10, kes enamasti olid kohalikud talupojad. Toodang ulatus nüüd 213 tündrini, millest osa realiseeriti Hiiumaal, osa aga mujal. Ettevõtte kaotas oma tähtsuse siis, kui soola hakati saama jälle väljastpoolt.

1813. a. alustas Emmaste mõisas tööd «kübaravabrik», mis nähtavasti püüdis astuda Forsmanni oma asemele. 1814. a. aruande alusel töötas seal üks saksa meister ja 3 palgalist töölisi. Aastas valmistati 2700 lihtsat kübarat, mis enamasti müüdi Tallinnas, Haapsalus ja Kuressaares. 1815. aastal valmistati seal juba 3000 kübarat. Materjal toodi Tallinnast, Riiast, Peterburist ja Moskvast. 1823. või 1824. aastal aga tuli töö lõpetada turu puudumise tõttu, nagu seda pidi tegema Rinnegi oma pastoraadis.

Eriti tähtsaks kujunes kalevimanufaktuuri asutamine 1810. aastal krahv G. Rehbinderi poolt Kadrina kihelkonnas Polli mõisas. See oli omal alal esimene Eestimaal. Nimetatud aastal oli ettevõtte valduses kuus hoonet, neist 4 kivist ja 2 puust. Töötades kuuel teljel nn. lendavate süstikutega, valmistati hispaania ja inglise

kalevit lambavillast, mida andis Rehbinderi oma kari. Ettevõttes töötas 65 inimest, nende hulgas 3 meistrit, 1 sell, 1 õpipoiss ja 60 oma mõisa pärisorja. Nagu nähtub 1812. a. juuli aruandest, oli siis hooneid juba 7, neist 5 kivist ja 2 puust. Töötades 12 teljel, valmistati aastas 5400 arssinat kalevit ja 600 arssinat kašmiiri, mis realiseeriti osalt Peterburis, osalt mujal. Töötajaid oli 92, nende hulgas 7 välismaalast. Tööliste hulgas oli ka 8—10-aastasi lapsi. 1816. aasta aruandest nähtub, et töötati juba 9 hoones, milledest enamik olid kivist. Telgi oli 9, töötajaid 90, nendest 5 välismaalast ja 12 10—12-aastast last. Toodang ulatus 5400 arssinani ning see müüdi Tallinnas, Peterburis ja Moskvas. Omaniku arvates oleks vabrik võinud ka rohkem toota, kuid takistuseks oli tööjõupuudus. Mis puutub ettevõtte sisseseadesse, siis oli see tervenisti, peale mõne pisiasja, muretsetud välismaalt. 1818. a. 1. mai aruandest nähtub, et toodang oli langenud, ulatus 3000 arssinani. Telgi oli endiselt 9, töötajaid aga 89, nende hulgas endiselt ka välismaalasi ja alaealisi. 1823. a. läks manufaktuur sulgemisele.

Rehbinder pani käima veel mõningad teisedki ettevõtted. Nii alustas 1810. aastal tööd äädika- ja veinivabrik Imastu mõisas Kadrinas, mis andis mainitud aastal 500 oxhofti äädikat ja 78 oxhofti frantsveini. Ettevõttes töötas 11 inimest direktor B. Heimbergeri juhtimisel, 10 olid kohalikud pärisorjad, nende hulgas ka direktori abi. Polli mõisas avati küünlavabrik, mis 1812. aastal (arvatavasti on see ka asutamise aasta) andis toodangut 800 puuda. Ettevõttes töötasid kohalikud inimesed (arvult 7, nende hulgas 3 last 9—10 aastat vanad). Sama Rehbinderi poolt asutatud trikoo- ja pitsriide töökojas töötas 3 meistri juhtimisel 5 palgalist õmblejat ja 12 Tallinnast palgatud tütarlast. Rehbinderi väiksemad ettevõtted läksid kõik sulgemisele enne kalevimanufaktuuri.

3. Jooni tööndusest linnas

Antud ajastul oli Eestimaa linnades ikka veel tähtis koht tsunftikäsitööl, kuigi see elas juba languse tähe all. Kuberman-guvalitsuse nõunik W. Blum Rossilloni andmeil¹⁴⁷ oli 1820-ndate aastate paiku Eestimaa linnades (Narva ei ole siin arvesse võetud) üldse 354 mitmesuguse ala meistrit, kelle juhtimisel töötas 221 selli ja 410 õpipoissi. 322 meistrit, 212 selli ja 382 õpipoissi kuulus kindlatesse tsunftiorganisatsioonidesse, kusjuures nimekalt olid esindatud järgmised käsitöö-alad.

¹⁴⁷ O. H u h n, op. cit., S. 24—26.

Käsitöölise liik	Meistreid	Selle	Õpipoisse	Kokku
1. Rätsepad	48	32	59	139
2. Kingsepad	33	31	48	112
3. Lihunikud	31	29	39	99
4. Tislerid	27	11	49	87
5. Pagarid	27	26	18	71
6. Sadulsepad	13	5	21	39
7. Maalrid	12	2	22	36
8. Lukksepad	11	5	16	32
9. Sepad	7	12	15	34
10. Tõldsepad	10	9	8	27
11. Pottsepad	10	4	13	27
12. Parksepad	8	7	7	22
13. Vasksepad	6	8	8	22
14. Kullassepad ja hõbesepad	13	4	4	21
15. Kübarategijad	9	3	9	21

Tunduvalt vähem oli treialeid (meistreid 6, selle 1), klaasseppi (6 meistrit, 1 õpipoiss), parukategijaid (meistreid 6, selle 1, õpipoisse 3), kindakudujaid (meistreid 2, õpipoisse 2), toolitegijaid (meistreid 5, selle 1, õpipoisse 5), nõõbivalmistajaid (meistreid 3, õpipoisse 5), müürseppi (meistreid 6, selle 3, õpipoisse 2), vöötegi-
jaid (meistreid 3, õpipoisse 1), korduaan-nahkseppi (meistreid 3, selle 2, õpipoisse 7), kasukseppi (meistreid 3, selle 4, õpipoisse 6), tünderseppi (meistreid 4, selle 5, õpipoisse 2) ja raamatuköitjaid (meistreid 4, selle 3, õpipoisse 2).

Väljaspool kindlaid tsunftiorganisatsioone seisis 32 meistrit, 9 selli ja 28 õpipoissi. Neist olid kõige arvukamalt esindatud kellassepad (meistreid 9, selle 2, õpipoisse 6), plekksepad (meistreid 3, õpipoisse 7), korstnapühkijaid (meistreid 3, selle 2, õpipoisse 4). Vähem oli aga puuseppi (meistreid 4), aednikke (meistreid 2, õpipoisse 2), instrumentide tegijaid (meistreid 2), veskiehitajaid (meistreid 1, selle 1), tinavalajaid (meistreid 1), nõelavalmistajaid (meistreid 1, selle 2, õpipoisse 4) ja harjategijaid (1 meister ja 1 sell) jne.

Käsitöölise peamine hulk asus Tallinnas. Ainult pagaritel, lihunikudel, rätsepatel ja kingseppadel olid Haapsalus, Paides ja Rakveres oma tsunftid. Teised käsitöölised olid Tallinna tsunftide liikmed. Mis puutub tsunftivälistesse ettevõtetesse, siis need tekkisid ainult Tallinnas ning nende tekkimist soodustas otseselt 1785. a. uus Venemaa käsitöökorraldus, mis hakkas kehtima ka siin ja millega kadus tsunftisundus, aga seda soodustas ka linnade korraldus samast aastast, mis võimaldas teatud suurusega kapitalide omanikel mitmesuguste ettevõtete asutamist.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Eesti NSV ajalugu. 1. kd., lk. 504.

XVIII saj. 2. poolel tekkisid järgmised nimekamad tsunftivälised ettevõtted.¹⁴⁹

1. Tellisetehas Koplis, asutatud Eestimaa kubernereri poolt 1754. a. XVIII saj. lõpupoole läks see ostu teel linnale ja sellelt 1793. a. rendile kaupmees V. Babanovile. Peale telliste valmistati siin ka katusekive. 1805. a. aruande järgi ulatus toodang 390 000 telliseni ja 100 000 katusekivini, mis realiseeriti kohalikus kubermangus. Töölisi oli 45, kõik vabad inimesed.

2. Nahatöökoda, asutatud XVIII saj. keskpaiku Tallinna eeslinnas. 1805. a. aruandest nähtub, et see tollal kuulus Kanuti gildi olderman Joh. G. Weissele, kes oli töökoja omandanud ostu teel kolleegiumi assessor Fr. Wilh. Wistingshausenilt. Ettevõttes oli üldse 9 töötajat, nende hulgas 1 meister, 4 selli, 1 õpipoiss ja 3 palgatöölist. Seal valmistati talla- ja pinsolinahka, musta ja kollast juhtnahka, musta ja kollast nahka hobuseriistade jaoks ja musta ning kollast vasikanahka. Aastas töödeldi 8200 nahka. Enamik toodangust müüdi kohapeal, osa Peterburis ja Pärnus. Materjali saadi osalt Peterburist, osalt kohapealt. Ettevõtte lõpetas töö 1817. aastal seoses omaniku surmaga.

3. Fajansi- ja portselanimanufaktuur, asutatud 1772. aastal apteeker Chr. Ficki poolt. Ettevõtte töötas 1782. aastani ja valmistas mitmesuguseid serviise, vaase, iluesemeid jne.¹⁵⁰

4. Peeglimanufaktuur kuulus Tallinna raehärra Joh. Fr. Jürgensile, asutatud 1781. a. Sajandi lõpul oli selle aastatoodang ca 150 peeglit mitmesuguses suuruses. Klaas toodi Põltsamaalt ja Peterburist. Kaup realiseeriti Eestimaal, aga ka Liivimaal — Pärnus ja Riias. Samas ettevõttes valmisati ka peegliraame, peegli- ja nurgalaudu, puust lakitud ja kullast ehteasju ja esemeid.

5. Tärklise- ja puudrivabrik, asutatud 1789. aastal, kuulus C. v. Mühlenile. XVIII saj. lõpul valmistas see tärklist ja puudrit ca 585 puuda aastas, mis realiseeriti Tallinnas ja mujal Eestimaa kubermangus.

6. Nahamanufaktuur, asutatud 1793. a. kaupmees P. K. Sievers ja Co poolt. Siit lasti XVIII saj. lõpul aastase toodanguna välja üle 15 000 mitmesuguse töödeldud naha (tallanahk, must ja kollane juhtnahk jne.), milleks kasutati toorainena kohalikust kubermangust saadavat veise-, vasika-, lamba- ja kitsenahka. Kaup läks müügile osalt Tallinnas, osalt Peterburis, Pärnus, Tartus, Haapsalus, Paides ja ka välismaal.

7. Sitsimanufaktuur Tallinna lähedal, asutatud 1794. a. Tallinna kaupmees Chr. Frese poolt. Nagu näitavad 1797. a. andmed, trükiti ja värviti siin aastas 44 924 mitmesugust pearätti ja 151 813 arssinat mitmesugust sorti sitsriiet, mis realiseeriti Tallinnas, osalt aga Peterburis ja Sise-Venemaal. Töötajaid oli üle saja, mak-

¹⁴⁹ Järgnevatel lehekülgedel esitatud andmeid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü 22 A I, 22 A II, 22 C, 22 D, 22 F.

¹⁵⁰ Eesti NSV ajalugu. I. kd., lk. 454.

simaalselt ulatus nende arv 148-ni. Ettevõtte lõpetas oma töö 1799. aastal.

8. Sitsi- ja satäänimanufaktuur, rajatud endise tsunftimeistri C. G. Metzke ja Co poolt 1799. a. Tallinnale kuuluvast Haabersti mõisas. Nagu näitab 1805. a. aruanne, töötas siin 44 vaba inimest ühe meistri juhtimisel. Sitsi trükiti 12 laual. Mainitud aastal lasti välja 14800 rätikut ning peale selle 60 000 arssinat värvitud ja trükitud sitsriiet ja poolsitsi. Materjal saadi enamasti Peterburist, toodang realiseeriti osaliselt Peterburis, osaliselt aga Tallinnas. Kahe aruande — 1. juuni 1808 ja 1. juuni 1809 — võrdlemine näitab, et toodang oli tunduvalt langenud, samuti oli vähenenud töötajate arv. Arvatavasti 1809. aastal, seoses turu ahenemisega kontinentaablokaadi ajal, läks ettevõtte sulgemisele.

XIX saj. kahel esimesel aastakümnel asutati Tallinnas (teised linnad ei tulnud ka nüüd arvesse) rida uusi tsunftiväliseid töönduslikke ettevõtteid. Nende asutamist ohutas omalt poolt 1810. a. ukaas ning mõnel määral soodustas ka kontinentaablokaadi kitsenduste faktiline likvideerimine. Need ettevõtted näitavad kaubanduskapitali sissetungi intensiivistumist tööstuses, samal ajal aga ka jäämist juba XVIII saj. 2. poolel tekkinud tööndusvormide piiridesse. Uutest ettevõtetest oleksid tähtsamad järgmised.

1. Sitsimanufaktuur, asutatud kaupmees J. Ovsjannikovi poolt 1801. a. 1804. aastal läks ettevõtte ostu teel uute peremeeste kätte, kus juhtivat osa etendas Fr. Thuring. 1808. a. aruande järgi töötas siin 75 inimest mitmesugusel alal. Kasutusel oli mitmesuguseid tehnilisi vahendeid, seejuures 1 galander, 20 trükkimislauda, 1 press jne. Aastase toodanguna lasti välja 8529 rätikut ning 9888 arssinat poolsitsi. Vajalik materjal (nagu trükkimisele minev sits) toodi peamiselt Peterburist, vähemal määral ka välismaalt. Kaup müüdi osaliselt kohalikus kubermangus, osaliselt Peterburis ja Riias. Materjali puudumise tõttu (kontinentaablokaadi tingimustes) läks ettevõtte sulgemisele 1808. aastal. 1815. aastal alustas ettevõtte uuesti tööd, kuid siis juba Tallinna raehärra ja kaupmees D. Rodde omandina. Nagu nähtub 1820. a. juunis esitatud aruandest, oli siis trükkimislaudu 21, peale selle 1 galander, 1 press jne., töötajaid 63. Aastase toodangu moodustas 87 649 arssinat mitmesugustes värvides sitsi ja poolsitsi, peale selle ühelt ja mõlemalt poolt trükitud rätikuid, puuvillaseid rätikuid, taskurätikuid jne. Ettevõtte läks pärast Rodde surma sulgemisele 1823. aastal ebasoodsate turutingimuste tõttu.

2. Äädika- ja sööbevetete vabrik (manufaktuur), asutatud 1804. aastal Fr. Nolte poolt. Ettevõtte oli oma suuruselt üsna tagasihoidlik. 1805. aasta aruandest nähtub, et aastast andis see 300 oxhofti äädikat, 1200 naela šokolaadi ja 200 naela inglise kollast värvi. Töötajaid (vabapalgalisi) oli viis. 1810. aastaks oli toodang tõusnud. Nimelt andis ettevõtte siis aastast 500 oxhofti äädikat, 400 naela salpeeter- ja lämmastikhapet, 3400 naela rohelist, kollast ja sinist

värvi, 1200 naela šokolaadi, 2000 naela uus-sinist värvi. Suur osa äädikatoodangust läks riigile. 1811. a. teatabki Nolte, et ilma kroonu poolt saadud tagatiseta, et see ostab temalt aastast mõni tuhat pange äädikat, ta enam edasi töötada ei saaks.

3. Tellise- ja katusekivide tehas Tallinnas Kalarannas. Tehase asutamise aega ei ole teada, kuid 1805. aastal märgitakse, et see eksisteeris juba palju aastaid. 1804. a. ostis selle C. G. Kirch Ch. Fr. Hippiuse leselt. Ja tema kätte jäigi tehas veidi pikemaks ajaks. 1805. a. aruandest nähtub, et siin oli 14 töötajat, kõik vabad palgatöölised. Toodanguna anti aastast 180 000 tellist ja 55 000 katusekivi, mis realiseeriti kohalikus kubermangus. Veoloomadeks oli 2 hobust ja 14 härja. Järgnevatel aastatel toodang oli kõikum. 1808. a. andis tehas 260 000 tellist ja 50 000 katusekivi, 1814. a. 186 390 tellist ja 47 900 katusekivi. 1817. a. aruande järgi toodeti 278 170 katusekivi. Kas ka telliseid tehti, pole teada. Töötajaid oli viimati mainitud aruande järgi 13, nende hulgas 1 meister. Veoloomadeks oli 4 hobust ja 12 härja.

4. Nahamanufaktuur, asutatud 1805. a., kuulus Margareta Elisabeth Henningule. Asutamisaastal andis see töödelduna 3180 lamba-, vasika- ja kitsenahka, mis müüdi peamiselt kohapeal. Töötajaid oli 8, kõik vabad inimesed. 1808. a. toodang veidi kahanes, ulatudes 2280 nahani. Enamasti müüdi needki kohapeal, veidi läks ka Peterburi, mõnda oli aastatoodangust ka lattu jäänud. Töötajaid oli ainult 4. Andmed ettevõtte edasisest saatusest puuduvad.

5. Kalevimanufaktuur, asutatud 1809. aastal siseministri soovitusel Tallinna ühiskondliku hooldusameti juurde sõduritele kalevi valmistamiseks. 1811. a. läks see aga sulgemisele.¹⁵¹

6. Villakraasimise vabrik, asutatud kapten A. v. Desseni poolt 1811. a. Tallinna eeslinnas. Muud andmed ettevõtte kohta puuduvad.

7. Tubakavabrik, asutatud raehärra Reichharti poolt 1812. aastal suitsetamis- ja nuuskutubaka tootmiseks. Materjali saadi kohapealt ja toodang realiseeriti nähtavasti samuti kohapeal. Töö tehti vabade palgatöölistega. Muid andmeid ettevõtte kohta pole.

8. Suhkruvabrik, asutatud 1811. aastal esimese gildi kaupmehe Joh. C. Clementzi poolt, alustas tööd 1812. aasta veebruaris. Nagu nähtub 1814. aasta aruandest, tootis see aastast 12 000 puuda rafinaadi, 15 000 puuda melassi ja 6500 puuda pruuni siirupit. Toorsuhkur toodi osaliselt välismaalt (samuti ka kütteks vajalik kivisüsi), osaliselt Peterburist. Osa toodangut realiseeriti kohapeal, osa Peterburis, Riias ja Moskvas. Töötajaid oli tol aastal 51, nende hulgas 1 meister, 6 selli, 35 kuupalgalist ja 10 päevilist. 1815. a. andis vabrik rafinaadi 11 300, melassi 9072, siirupit 7320 puuda. Töötajaid oli 40. 1824. a. juulis aga teatatakse, et ettevõtte on oma töö lõpetanud; võimalik, et ei suudetud turgu kindlustada. Mõnede aastate

¹⁵¹ ENSV ajalugu. I. kd., lk. 513.

pärast alustas see aga uuesti tööd. 1827. a. aruanne näitas üsna tagasihoidlikku toodangut võrreldes senisega: rafinaadi 8000, melassi 4000 ja siirupit 800 puuda. 1830-ndate aastate algul, arvatavasti a. 1832, läks ettevõtte müügi teel Peterburi esimese gildi kaupmehe P. J. Ponomarjovi kätte. Uues olukorras töötas vabrik esialgu (a. 1832—1833) üsna tagasihoidlikult, kuid 1835. a. aruandest nähtub, et aastast saadi juba 12 700 puuda rafinaadi, 8500 puuda melassi ja 3700 puuda siirupit. Turg näib olevat laienenud. Produktid realiseeriti osaliselt Tallinnas, osalt aga Peterburis, Tartus, Riias, Pärnus ja Kuressaares. Toorsuhkur toodi peamiselt Peterburist.

9. Tubakavabrik, asutatud 1813. aastal, valmistas mitmesuguseid tubakasorte (Varinas, Oronico, Batavia, Portorico) ja nuuskutubakat laias sortimendis (La Ferme, Dunkerque, Tabac de Strassbourg jne.). Töölisi oli 20.

10. Tubakavabrik, asutatud 1813. aastal kaupmees G. J. Barroti poolt tema suvilas Tallinna lähedal. Valmistas samuti mitmesuguseid suitsetamis- ja nuuskutubaka sorte.

11. Tubakavabrik, asutatud 1813. a. Peter Joh. Nottbecki poolt. Siin kasutati palgatööjõudu, kuid selle ulatuse kohta lähemad andmed puuduvad. Valmistas suitsetamis- (Varinas, Kanaster, Oronico Kanaster, Portorico Kanaster jne.) ja nuuskutubakat (Bolon-garo, St. Omer, Maroco, Rappo).

12. Pliiatsivabrik, asutatud 1813. a. firma D. M. Luther ja Co poolt. Valmistas nädalas kuni 200 tosinat mitut sorti pliiatseid. Ettevõttes oli 30 töölist.

13. Kalevimanufaktuur, asutatud Tallinnas kodanik J. H. Baueri poolt 1813. a. Ettevõttes oli mitmesuguseid mehhanisme (kraasimis-, ketramis-, kalevi säärimis- jne. masinaid, üsna rohkesti kudemistelgi). Toodangu ja tööliste hulga kohta aga andmed puuduvad. 1820. a. läks ettevõtte sulgemisele omaniku haiguse ja materjali puuduse tõttu.

14. Äädikavabrik, asutatud 1815. a. Tallinna kaupmehe J. C. Fahrenholtzi poolt. Nagu nähtub 1820. a. aruandest, andis see 125 oxhofti veiniäädikat. Töötajaid oli kokku 8, nendest 1 meister, 1 järelevaataja ja 6 päevatöölist. 1824. a. lõpetas ettevõtte oma tegevuse.

VI. EESTIMAA AADLI MAJANDUSLIK OLUKORD JA ELUSTIIL XVIII SAJ. LÖPUL JA XIX SAJ. ALGUL

1. Mõisnik-parasiit

Nagu eespool juba nägime, näitas Eestimaa põllumajandus XVIII saj. lõpuks ja XIX saj. alguseks isegi teatud tõusu võrreldes varasemate aegadega. Kuid vägagi tähtsa osa tõusu tulemustest neelas mõisnik, tuginedes monopoolsele õigusele maa ja mittetäie-

likule omandiõigusele talupoja isiku üle. Talupoeg pidi kindlustama taastootmise ja laiendatud taastootmise. Mõisnik andis, aga võis ka mitte midagi anda tema käsutusse läinud majanduslikust toodangust majanduse edasiviimiseks. Kuna oluline osa põllumajanduslikust toodangust läks tootmissfäärist välja ja kulutati mõisniku poolt mitmesugusel viisil eaproduktiivselt, siis selline olukord mõjus põllumajanduse arengule negatiivselt, mõisnik aga kujunes parasiidiks.

2. Mõisamajandus ja mõisnike elustiil XVIII saj. lõpul

Kui vaadelda mõisamajandust, siis oli see XVIII saj. lõpuks, võrreldes eelnevate aegadega, tunduvalt edenenud. Seda näitab külvipinna kasv, mille forsseerimisele oli eriti rõhku pandud XVIII saj. viimastel aastakümnetel. Mõisa külvipinna suurenemisest olgu esitatud alljärgnevad näited, seejuures võrdlemisi pika aja taustal. Kuna pole käepärast andmeid külvipinna suuruse kohta Viru- ja Järvamaal 1732. aastast, siis olgu need võrdlemiseks 1803. aastaga võetud 1680-ndate aastate vakuraamatuid. Kõik need andmed ei ole muidugi päris täpsed, sest nad ei tugine otseselt maamõõdu andmetele ja neid ei ole kõigi aastate kohta. Kuid tuleb arvata, et mõisnikud ja nende ametnikud ligikaudselt ikka teadsid, kui palju neil külvati.

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaa	Järvakandi	23	85
	Hagudi	26	46—52
	Kabala	40	110—120
	Kambi	40	110
	Kehtna	puudub	130—140
	Kodila	puudub	100—115
	Lellapere	36	50
	Ohukotsu	25	60—70
	Ohekatku	50	125—130
	Raasiku	26	60
	Raikküla	86	220
	Pühatu	14	35
	Sikeldi	32	120
	Tuhala	40	95—100
Virumaa	Aseri	a. 1686	
		72	116—117
	Jõhvi	a. 1684	
		90	200
	Konju	a. 1686	
		18	70
	Kulina	a. 1685	
		17	90

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		keskmiselt aastatel	a. 1803
Virumaa	Kurtna	a. 1684	
		27	170
	Küti	a. 1685	
		87	180
	Lasila	a. 1686	
		36	85—86
	Ontika	a. 1684	
		36	90
	Ohakvere	a. 1685	
		21	40
	Päite	a. 1686	
		30	80
	Porkuni	a. 1686	
		102	387
Järvamaa	Pühajõe	a. 1685	
		19 ¹ / ₂	60
	Rakvere	a. 1686	
		120	266
	Uhtna	a. 1684	
		84	180
	Varangu	a. 1684	
		50	90
		keskmiselt 1680-ndatel aastatel	
	Türi-Alliku	100	200
	Jänedä	72	90
	Kirna	84	185
	Kukevere	38	75
	Kuru	28	65
Läänemaa	Laupa	49 ¹ / ₃	70
	Linnapea	36	75
	Rõa	28	61
	Räsna	28	61
	Tapa	78	175
	Särevere	54	115—120
	Moe	69	130
		a. 1732	
	Ehmja	30	110
	Haeska	23	100
	Kuie	12	40—45
	Koluvere	60	367
	Keskvere	28	60
	Kloostri	27	120
	Karinõmme	30	55
	Leevri	18	55—60
	Laiküla	20	55—60
	Lautna	20—22	124—132
	Maidla	25	130—135
	Massu	30	110
	Nehatu	30	100

Maakond	Mõis	Rukki külv tündrites	
		a. 1732	a. 1803
Läänemaa	Rannamõisa	44	135—140
	Palivere	15	80
	Otdrema	39	90
	Seljaküla	20	100
	Suure-Rõude	31	65
	Seira	30	90—117
	Sinalepa	24	110
	Saastna	36—37	245
	Ungru	36	130
	Vaimõisa	31	70
	Väike-Lähtru	30	70—75
	Veltsa	36	100
	Võnnu	50	200

Mõisamajanduse kasvu näitab ka ulatuslik viinapõletamine XVIII saj. lõpul, mis varem kunagi polnud sellist ulatust saavutanud. Oli kasvanud karjandus, eriti nuumhärgade pidamine. Muutunud oli mõisate hoonestik. Harjumaal olid näiteks 1732. aastal 150 mõisast head ja korras hooned 31-l, osalt korras, osalt aga lagunenud hooned 47-l, vanad ja lagunenud hooned 72 mõisal. Läänemaal olid samal aastal 114 mõisast heas korras hooned 12 mõisal, osalt head ja osalt lagunenud hooned 36-l, vanad ja lagunenud hooned 66 mõisal.¹⁵² Kuigi Järva- ja Virumaa kohta otsesed andmed puuduvad, võime arvata (silmas pidades enam-vähem ühesuguseid tingimusi), et siingi olukord palju erinev ei võinud olla. Pilt hakkas muutuma vastavalt sellele, kuidas mõisa jõukus kasvas. Oli muidugi erinevusi, aga XVIII saj. varasematel aastakümnetel domineeris härrastemajana ühekorruseline palkmaja kas laud- või õlgkatusega. 1777. a. kirjutas Hupel, et 30 aastat tagasi elasid paljud aadlikud õlgkatuse all ja ilma korstnata. Nüüd aga leidub selliseid kogu maal võib-olla vaevalt kolm.¹⁵³ XVIII saj. 2. veerandil hakkas levima kahekorruseline hoone ja kui sõja-aastad jäid kaugemale, muutus ka ehitamine intensiivsemaks. XVIII saj. keskel hakati ehitama uuendusena mõisahoonete kompleksi ansambliiliselt.¹⁵⁴ Seejuures hakati rõhku panema härrastemaja esise maitsekale väljakujundamisele, ringteede ja muru rajamisele, põetud pöösastele ja

¹⁵² Kokkuvõtete aluseks kasutatud andmeid vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 467, 468.

¹⁵³ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 318.

¹⁵⁴ Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965, lk. 272.

lilledele. Härrastemajade taha hakati rajama parke tiikide, alleede ja lillepeenardega jne. Eriti tuntud olid selle poolest Põhja-Eestis Vana-Vigala ja Palmse mõisad.¹⁵⁵ Kaunimaks hakkas muutuma ka härrastemajade sisemus. XVIII saj. keskpaiku hakkab Eestimaal üha enam maad võtma barokkstiil, nagu seda näitavad tollal ehitatud härrastemajad Palmstes, Hiiu Suuremõisas jne. Barokkstiilis ehitamine ulatus isegi sajandi viimasesse veerandisse.¹⁵⁶ Sama sajandi viimastel aastakümnetel hakkab aga sisse tungima varane klassitsism, mille esindajateks on näiteks Pada, Saue, Aäsmäe, Rägavere, Roosna-Alliku, Mõdriku, Suure-Lähtru härrastemajad.¹⁵⁷ Selles suunas tehti nii mõnedki ümberehitused (Hiiu Suuremõisa), mis said võimalikuks mõisa majandusliku kandejõu kasvades. XIX saj. esimesed aastakümned andsid aga juba klassitsismi, nagu näitavad härrastemajad Hõredal, Aasperes, Kirnas, Riisiperes, Sakus, Raikkülas jne.¹⁵⁸

Härrastemajade muutumisega imposantsemateks ja seesmiselt luksuslikumateks ehitati need ka ruumikamad. Senine mõisniku elamu hakkas sajandi pöördel muutuma lossiks. Nagu nähtub vastavatest andmetest XVIII saj. lõpul, on Eestimaal mõisa majandushooned — rehed, karjalaudad, aidad, viina- ja õlleköögid kas osaliselt või täielikult kiviehitised. Mõisa peahoone on suures osas küll puust, aga kerkivad ka kivist häärberid, õle on välja tõrjunud laud, sindlid, katusekiivid. Mõisnik püüdis silmas pidada, et tema häärberist avaneks nägus väljavaade viljaväljadele, metsadele jne. Kellel oli mõis mererannas ja saar läheduses, ehitas sinna hiina stiilis suvemaja, paviljoni.¹⁵⁹ Tulude kasvamise ja Peterburi aristokraatiaga sidemete tugevnemise tingimustes muutus aadli elustiil XVIII saj. viimastel aastakümnetel luksuslikumaks, pillavamaks. See avaldus mitte üksnes elamutes ja selle sisustuses, vaid ka riietuses, ehetes, lauanõudes, ekipaažides, pidustustes jne. Kõik see nõudis palju raha. Laialt olid levinud hasartmängud, milles mõnigi ühe õhtuga mängis maha kümneid tuhandeid rublasid. Suuri summasid kulutati ka välismaareisidele ja välismaa ülikoolides õppivatele poegadele. Nagu märgib Petri, on eriti toredasti pidutsetud Vene-Rootsi sõja ajal.¹⁶⁰ Kuna Rootsi võimud ikka veel hellitasid lootusi Balti provintside tagasisaamiseks, siis Eestimaa aadli hulgas peeti nähtavasti vajalikuks kindlustada kontakte Rootsi aadliga. Et Rootsi ohvitseri viidi sageli läbi maa, siis (Petri

¹⁵⁵ Eesti arhitektuuri ajalugu, lk. 272.

¹⁵⁶ Sealsamas, lk. 278.

¹⁵⁷ Sealsamas, lk. 319—326.

¹⁵⁸ Sealsamas, lk. 355—365.

¹⁵⁹ [J. Chr. Petri]. Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt, 1805, S. 159.

¹⁶⁰ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. II. Th. Gotha, 1802, S. 376.

andmetel) kutsuti neid ikka mõisatesse sisse. Siia kogunesid külalised ka naabermõisatest ja siis toimus uhke pidu Rootsi ohvitseride-sõjavangide auks, kus lauad paindusid raskete toiduliudade ja välismaa kallite veinide koorma all. Sel ajal, kui talupoeg näsis oma aganaleiba, söi mõisnik lõunaks tavaliselt ikka neli ja õhtuks 3 rooga. Pühapäevadel aga kasvas roogade arv 5—6-ni. Mõnes mõisas, nagu Kolga ja Matsalu, oli pärisorjadest kapell, kes tegi mõisnikele pühapäeviti lõuna- ja õhtusöögi ajal muusikat.¹⁶¹

Kuigi sajandi pöördel algas ikaldus põllumajanduses, märgib Porkuni mõisnik M. v. Tiesenhausen juunis 1800, et Tallinnas elatakse toredasti, luksus ekipaažides, riietuses, eriti naiste riietuses, on kuulmatu.¹⁶² Ei ole põhjust arvata, et aadel oleks erandi moodustanud. Tõsi küll, 1780-ndatel aastatel oli meestele lubatud edaspidi kanda ainult kalevist rõivaid. Siidist ja sametist rõivaste, tikandite ja ääraste, kuld- ja hõbetresside ning kallihinnaliste nõopide kandmine langes keelu alla. Aadlidaamidele oli lubatud tarvitada ühevärvilist sametit ja atlassi mantliteks ja kasukate katteks ning samadest riidesortidest ääriseid, muuks rõivastuseks võidi kasutada ühevärvilist tafti. Keelati kaunistused kullast, hõbedast, floorist jne. ning välismaiste peakatete ja briljantide kandmine. Samuti keelati anda tütardele kaasavaraks välismaist, raske siidkattega mööblit. Maanõunike kogu omalt poolt asus seisukohale, et daamidele tuleks lubada kanda ka kerget värvilist siidi ja neid briljante, mis neil on juba olemas.¹⁶³ Säärased keelud ei suutnud pidurdada aadli luksuslikku elu. Aadel nägigi oma elu mõtet selles, et elada võimalikult suures toreduses, kuigi see igal sammul lõhnas talupoja higist ja raskest tööst ning vaevast.

3. Feodaalrendi kasv a. 1732—1803.

Mõisniku rikastumise kindlustas loomulikult talupoeg feodaalrendi kaudu, mille kasvule on järgnevalt tähelepanu pööratud. Võrdluse aluseks on suhteliselt pikk ajajärk, a. 1732—1803, s.o. esimesest adramaade revisjonist kuni talurahvaseaduse eelõhtuni. Kõrgeimad normid kõige üldisemas mõttes esinesid küll päris XVIII saj. lõpul ja kasulik oleks olnud ka 1732. a. olukorda võrrelda XVIII saj. lõpu omaga, kuid kahjuks pole selleks küllaldast materjali. XVIII saj. lõpust kuni a. 1803 on küll mõnes osas veidi langust näha, kuid feodaalrendi evolutsiooni üldpilti see palju ei muuda. Pealegi on üsna vajalik ära märkida, milline oli feodaalrent just 1804. a. agraarseadusandluse eel. Järgneva käsitluse alu-

¹⁶¹ J. Chr. Petri, op. cit., S. 372.

¹⁶² ENSV RAKA, f. 854, nim. I, sü. 781, l. 41.

¹⁶³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 32, l. 11, 18.

seks on 1732. ja 1803. a. vakuraamatud. Arvesse on võetud 4 maakonnast kokku 164 üksik- ehk 151 ühikmõisat, s. o. säärase mõisate kompleksi, mis seisab ühise juhtimise all ja moodustab ka majanduslikult teatud terviku.

Maakonniti jagunesid mõisad järgmiselt.

Harjumaa	12 ühikmõisat	13 üksikmõisat.
Virumaa	48 „	52 „
Järvamaa	25 „	26 „
Läänemaa	66 „	73 „

On kasutatud ainult neid vakuraamatuid, kus andmed on päris selged ja arvestatud neid talumajapidamisi, millele koormised tegelikult langesid, samuti ka nendes taludes elavaid inimesi ja tööloomi. Feodaalrendist on võetud arvesse 4 komponenti: korraline tegu, vakuraha, kohusvili ja vakujaosed. Abitegu on võrdlusest välja jäetud, sest 1732. a. vakuraamatutes puuduvad andmed abiteo kohta ja ka 1803. a. pole need alati täpsed. Arvestades mitmesuguse suurusega talusid ja nende nädalast teopäevade hulka suveperioodil, kasvas eespool mainitud mõisate arvu juures teopäevade arv järgmiselt.

Maakond	Teopäevade liik	a. 1732	a. 1803	Suuren. korda
Harjumaa	Rakmepäevad	704	2 167	3,07
	Jalapäevad	616	2 382	3,86
	Kokku	1320	4 549	3,44
Virumaa	Rakmepäevad	1817	6 133	3,37
	Jalapäevad	1657	8 133	4,90
	Kokku	3474	14 266	4,10
Järvamaa	Rakmepäevad	1005	2 768	2,75
	Jalapäevad	980	2 939	2,99
	Kokku	1985	5 707	2,87
Läänemaa	Rakmepäevad	2787	10 885	3,90
	Jalapäevad	1726	10 845	6,28
	Kokku	4513	21 730	4,46

Ulatslikumate võrdluste tegemiseks olgu toodud andmed ka rukki väärtuses Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse normide kohaselt.

Maakond	Teopäevade liik	Rukkitündreid		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rakmepäevade väärtus	78,22	240,77	3,07
	Jalapäevade väärtus	34,22	132,33	3,86
	Kokku	112,44	373,10	3,31
Virumaa	Rakmepäevade väärtus	201,88	681,44	3,37
	Jalapäevade väärtus	92,05	451,83	4,90
	Kokku	293,93	11 333,27	3,85
Järvamaa	Rakmepäevade väärtus	111,66	307,55	2,75
	Jalapäevade väärtus	54,44	163,27	2,92
	Kokku	166,10	470,82	2,83
Läänemaa	Rakmepäevade väärtus	309,66	1 209,44	3,90
	Jalapäevade väärtus	95,88	602,50	6,28
	Kokku	405,54	1 811,94	4,46

Nagu esitatud andmeist näha, kasvas teopäevade nõudmine (antud mõisate arvu piires) kõige tugevamini Läänemaal (eriti jalapäevade arvel). Sellele järgnesid Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa. See vahekord ei muutunud ka teopäevade ümberarvestamisel rukki väärtusele.

Mõisale minev vakuraha kasvas järgmiselt.

Maakond	Vakuraha kopikates		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	962	1 716	1,78
Virumaa	4295	19 003	4,42
Järvamaa	4135	12 105	2,92
Läänemaa	5881	16 908	2,87

Kõige enam on vakuraha kasvanud Virumaal, tunduvalt vähem Järva- ja Läänemaal, kõige vähem Harjumaal.

Mõisale mineva kohusvilja hulk kasvas järgmiselt.

Maakond	Vilja liik	Tünderites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rukis	396	794	2,00
	Oder	371	783	2,11
	Kaer	129	704	5,45
	Kokku	896	2281	2,54
Virumaa	Rukis	1093	1629	1,49
	Oder	1041	1637	1,57
	Kaer	119,5	2804	23,56
	Kokku	2253,5	6070	2,69
Järvamaa	Rukis	712	1161	1,63
	Oder	671	1145	1,70
	Kaer	205	1235	6,02
	Kokku	1588	3541	2,22
Läänemaa	Rukis	1099	3251	2,95
	Oder	1072	3254	3,03
	Kaer	288	2870	9,96
	Kokku	2459	9375	3,81

Ümberhinnatuna rukkitünderitele on kasv järgmine.

Maakond	Vilja liik	Vilja hulk rukkitünderites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Rukis	396,00	794,00	2,00
	Oder	247,00	488,66	2,11
	Kaer	64,50	352,00	5,45
	Kokku	707,83	1634,66	2,30
Virumaa	Rukis	1093,00	1629,00	1,49
	Oder	694,00	1091,33	1,57
	Kaer	59,75	1402,00	23,56
	Kokku	1846,75	4122,33	2,23
Järvamaa	Rukis	712,00	1161,00	1,63
	Oder	447,33	763,33	1,70
	Kaer	102,50	617,50	6,02
	Kokku	1261,83	2541,83	2,01
Läänemaa	Rukis	1099,00	3251,00	2,95
	Oder	714,66	2169,33	3,03
	Kaer	144,00	1435,00	9,96
	Kokku	1957,66	6655,33	3,39

Nagu neist andmeist näha, on ka mõisale minev kohusvili kõige enam kasvanud Läänemaal, sellele järgnevad Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa. Märkimisväärne on kaeraandami suurenemine.

Vakujaoste alal on olukorra iseloomustamiseks arvesse võetud need vakujaosed, mis olulisemalt puudutasid talumajapidamist. Ara on jäänud puud, mida talupoeg ise ei tootnud, lõad, mille järele küll nõudmine kasvas seoses karjanduse kasvuga mõisas, aga mis talumajandust väga ei riivanud, ja mõningad lokaalse iseloomuga vakujaosed, nagu piimapütid, või, saunavihad jne.

Nimelises suuruses oleks kasv järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Vakujaose hulk		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Lambaid	122 ³ / ₄	401	3,26
	Kanu	497	1063	2,13
	Hanesid	—	403	
	Mune	2260	6635	2,93
	Lõnga	442 ¹ / ₂	1213	2,74
		naela	naela	
	Heina	165 ¹ / ₂	599 ² / ₅	3,63
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	392 ¹ / ₂	13233	33,75
		kubu	kubu	
Virumaa	Kotte	28 ³ / ₄	352	12,13
	Lambaid	533	1421	2,66
	Kanu	1716	3792	2,20
	Hanesid	—	744	
	Mune	14531	35066	2,41
	Lõnga	1509	3603	2,38
		naela	naela	
	Heina	50	1855	37,10
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	—	22914	
Järvamaa			kubu	
	Kotte	66	1261	19,10
	Lambaid	245	535	2,18
	Kanu	890	1615	1,81
	Hanesid	—	304	
	Mune	5073	11617	2,28
	Lõnga	819	1650	2,01
		naela	naela	
	Heina	109	796	7,30
		leisikat	leisikat	
	Õlgi	500	11712	23,42
		kubu	kubu	
	Kotte	50	511	10,22

Maakond	Vakujaose liik	Vakujaose hulk		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Läänemaa	Lambaid	568	2097	3,63
	Kanu	1458	5464	3,74
	Hanesid	—	2430	
	Mune	7663	35352	4,61
	Lõnga	1663	6290	3,79
	naela	naela	naela	
	Heina	567	2795	4,92
	leisikat	leisikat	leisikat	
	Õlgi	3720	33434	8,98
	kubu	kubu	kubu	
	Kotte	95	1671	17,88

Kuna vakujaosed on väga erinevatest liikidest, siis võrdluste tegemiseks on eriti siin oluline nende ümberhindamine rukki väärtusele. Olukord oleks järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitünderites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	Lambad	40,91	133,66	3,26
	Kanad	2,30	4,92	2,13
	Haned	—	22,38	
	Munad	2,51	7,37	2,93
	Lõng	24,58	67,38	2,74
	Hein	73,55	266,40	3,63
	Õled	1,81	61,26	33,75
	Kotid	3,19	39,11	12,13
	Kokku	148,85	602,48	4,04
Virumaa	Lambad	177,66	473,66	2,66
	Kanad	7,94	17,55	2,20
	Haned	—	41,33	—
	Munad	16,14	38,96	2,41
	Lõng	83,93	200,16	2,38
	Hein	22,22	824,44	37,10
	Õled	—	106,08	
	Kotid	7,33	140,11	19,0
	Kokku	315,12	1842,29	5,84
Järvamaa	Lambad	81,66	178,33	2,18
	Kanad	4,12	7,47	1,81
	Haned	—	16,88	
	Munad	5,63	12,90	2,28
	Lõng	45,50	91,66	2,01
	Hein	48,44	353,77	7,10
	Õled	2,31	54,22	23,42
	Kotid	5,55	56,77	10,22
	Kokku	193,21	772,00	3,99

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitündrites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Läänemaa	Lambad	189,33	699,00	3,69
	Kanad	27,00	104,18	3,74
	Haned	—	135,00	
	Munad	8,51	39,28	4,61
	Lõng	92,32	349,44	3,79
	Hein	252,00	1242,22	4,92
	Õled	17,22	154,78	8,98
	Kotid	10,55	185,66	17,58
	Kokku	596,99	2906,56	4,86

Kui võtta säärased põhivakujaosed, nagu lambad, kanad, munad, lõng ja hein, siis oleks tõus järgmine.

Maakond	Vakujaose liik	Väärtus rukkitündrites		Suuren. korda
		a. 1732	a. 1803	
Harjmaa	Lambad	40,91	133,66	3,26
	Kanad	2,30	4,92	2,13
	Munad	2,51	7,37	2,93
	Lõng	24,58	67,38	2,74
	Hein	73,55	266,40	3,63
	Kokku	143,85	479,73	3,33
Virumaa	Lambad	177,66	473,66	2,66
	Kanad	7,94	17,55	2,20
	Munad	16,14	38,96	2,41
	Lõng	83,83	200,16	2,38
	Hein	22,22	824,44	37,10
	Kokku	307,79	1554,77	5,05
Järvamaa	Lambad	81,66	178,33	2,18
	Kanad	4,12	7,47	1,81
	Munad	5,63	12,90	2,28
	Lõng	45,50	91,66	2,01
	Hein	48,44	353,77	7,30
	Kokku	185,35	644,13	3,47
Läänemaa	Lambad	189,33	699,00	3,69
	Kanad	27,00	101,18	3,74
	Munad	8,51	39,28	4,61
	Lõng	92,38	349,44	3,79
	Hein	252,00	1242,22	4,92
	Kokku	569,22	2431,12	4,27

Võrreldes teopäevade, kohusvilja ja vakujaoste tõusu rukki väärtuse alusel; saame järgmise pildi.

Koormiste liik	Suuren. a. 1732—1803 kordades			
	Harjumaal	Virumaal	Järvamaal	Läänemaal
Teopäevad	3,31	3,85	2,83	4,46
Kohusvili	2,30	2,23	2,01	3,39
Vakujaosed (kõik)	4,04	5,84	3,99	4,86
Vakujaostest ainult lambad, kanad, munad, lõng ja hein	3,33	5,05	3,47	4,27

Nagu eelnenust näha, on vakujaoste tõus üldiselt kõige suurem, sellele järgnevad teopäevad (korralise teo kujul) ja siis kohusvili.

Uhe või teise feodaalrendi liigi tõusu suurus sõltus sellest, milliselt aluselt lähtudes see toimus. Teopäevi nõuti nii 1732. a. kui ka 1803. a. igas mõisas. Antud mõisate arvu juures polnud 1803. a. ega ka 1732. a. ühtki mõisat, kus rakmepäevi ei nõutud. Jalapäevi ei nõutud 1732. a. Virumaal 4, Järvamaal 1 ja Läänemaal 6 mõisas, 1803. a. nõuti aga kõigis. Jalapäevi oli mõningates mõisates 1732. a. vähem kui rakmepäevi. XVIII saj. viimastel aastakümnetel tekkis siin võrdne olukord ja sajandi lõpul, järgneva algul oli mõningates mõisates jalapäevi isegi rohkem kui rakmepäevi.

Kohusvilja nõudmise või mittenõudmise suhtes oli olukord järgmine.

Maakond	Vilja liik	Mõisate arv, kus kohusvilja ei nõutud	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaa	Rukis	1	0
	Oder	1	0
	Kaer	5	1
Virumaa	Rukis	12	12
	Oder	15	12
	Kaer	36	4
Järvamaa	Rukis	1	0
	Oder	1	0
	Kaer	6	0
Läänemaa	Rukis	7	3
	Oder	6	3
	Kaer	24	6

Nagu siit näha, vähenes nende mõisate arv, kus kohusvilja ei nõutud. Oli ka neid mõisaid, kus kohusvilja ei nõutud 1732. ega 1803. aastal, näiteks Ungu.

Vakujaoste alal oli mõningates liikides erinev olukord, nagu näitavad allpool esitatud andmed.

Maakond	Vakujaose liik	Mõisate arv, kus üht või teist vakujaost ei nõutud	
		a. 1732	a. 1803
Harjumaa	Lambaid	0	0
	Kanu	0	1
	Hanesid	12	6
	Mune	1	1
	Lõnga	2	0
	Heinu	3	1
	Õlgi	8	2
	Kotte	8	0
Virumaa	Lambaid	2	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	48	37
	Mune	3	0
	Lõnga	4	1
	Heinu	37	5
	Õlgi	48	30
	Kotte	44	1
Järvamaa	Lambaid	2	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	25	18
	Mune	1	0
	Lõnga	1	0
	Heinu	11	3
	Õlgi	22	12
	Kotte	19	1
Läänemaa	Lambaid	1	0
	Kanu	1	0
	Hanesid	66	29
	Mune	13	0
	Lõnga	13	10
	Õlgi	48	15
	Kotte	62	20

Teopäevade, kohusvilja ja vakujaoste tõus oli peaaegu igas mõisas erinev. Selle erinevuse iseloomustuseks olgu toodud ainult mõned näited.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade tõus korda
Harjumaa	Rapla	Raikküla Hagudi	2,44 4,96
Virumaa	Viru-Jaagupi	Voore Rägavere	1,92 14,00
	Väike-Maarja	Uniküla	1,67
	Jõhvi	Jõhvi Pühajõe	7,14 12,37
	Vaivara	Repniku	16,00
Järvamaa	Ambla	Nõminküla Tapa	1,24 1,93
	Türi	Karkuse Kirna	5,19 1,84
		Kärevere Oisu	esines langus 6,74
Läänemaa	Hanila	Massu Saastna	2,75 8,51
	Lihula	Tuudi Penijõe	15,42 2,33
	Lääne-Nigula	Lihula-Sipa	9,66
	Martna	Tagavere	2,60
	Märjamaa	Suure-Lähtru Märjamaa	8,27 8,00
	Ridala	Sõtküla	9,56
	Vigala	Ungru Parila	2,11 9,00
		Päärdu	2,64

Kohusvilja suhtes oli olukord järgmine.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja suuren. korda
Harjumaa	Rapla	Raikküla Hagudi Sikeldi Pühatu	1,41 5,85 8,10 16,00
Virumaa	Jõhvi	Kiikla Ohakvere Pühajõe Kurtina	vähenenud 1,07 17,00 25,32
	Lüganuse	Erra	vähenenud
	Rakvere	Rakvere Mädapea	1,78 13,09
	Vaivara	Väike-Soldina	9,66
	Viru-Jaagupi	Kulina Mõdriku	vähenenud 1,33
	Viru-Nigula	Ulvi	12,57
	Väike-Maarja	Araski	24,00

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja suuren. korda
Järvamaa	Ambla Türi	Nõmmeküla Kärevere Särevere Rõa	vähenenud vähenenud 1,06 10,57
Läänemaa	Hanila Karuse Kullamaa Lihula Lääne-Nigula Martna Märjamaa Ridala	Mõisaküla Matsalu Tuudi Kuie Penijõe Roosna Ehmja Kõrvetaguse Paeküla Käpla Ungru	1,56 1,30 10,28 1,40 1,91 1,77 1,70 22,00 76,00 ei nõutud enam ei nõutud enam

Sama mitmekesisus erineb ka vakujaoste alal. Ühtse alusena võrdluseks on ka siin vakujaosed (eespool antud liikides) arvestatud ümber rukki väärtusele.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda
Harjumaa	Kose Rapla	Tuhala Raikküla Pühatu Kehtna Kabala Kuusiku	1,83 2,01 3,10 4,33 7,43 12,21
Virumaa	Jõhvi Kadrina Rakvere Vaivara Viru-Jaagupi Viru-Nigula Väike-Maarja	Ontika Konju Järve Jõepere Lasila Mädapea Sõmeru Väike-Soldina Repniku Voore Vinni Aseri Triigi	6,21 8,04 12,38 3,98 11,51 3,76 12,47 8,11 30,93 1,44 2,36 4,43 1,94
Järvamaa	Ambla	Nõmmeküla Kuru Linnapea Raka	1,12 2,26 6,95 9,67

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda
Järvamaa	Järva-Jaani Türi	Orina Kärevere Lokuta Türi-Alliku	5,28 vähenes 2,18 8,27
Läänemaa	Hanila	Mõisaküla	1,32
	Karuse	Mõtsu Nehatu Saastna Tuudi	16,90 1,90 7,52 12,91
	Kirbla	Seira	2,89
	Kullamaa	Lautna	13,64
	Lihula	Kuie Suure-Kalju	2,06 9,27
	Lääne-Nigula	Penijõe Lihula-Sipa	2,19 13,41
	Martna	Roosna Palivere	1,95 5,44
	Mihkli	Ehmja Keskvere	2,15 10,72
	Märjamaa	Karinõmme Oidrema Paeküla	langus 3,09 3,93
	Ridala	Sõtküla Märjamaa	12,0 29,72
	Vigala	Ungru Kiltsi Päärdu Velise Jädivere	2,33 8,79 2,75 5,45 8,79

Mõisnikule polnud tähtis ainult feodaalrendist saadavate tulude suurenemine, vaid väga oluline oli ka see, mida üks või teine feodaalrendi osa andis. Võttes aluseks 1803. a. ja jättes kõrvale raha, mis 1804. aastal juba ära langes, saadi antud mõisates üldse:

korralist tegu	ca 189 456	rukkitündri väärtuses
kohusvilja	14 953	" "
vakujaoseid	6 123	" "

Kui võtta ainult sellised vakujaosed, nagu lambad, kanad, lõng ja hein, siis saadi vakujaoseid kokku 5109 rukkitündri väärtuses. Kui arvestada juurde puud, lõad jne., siis vakujaoste hulk rukkitündrites suureneb veidi, millel aga olulist tähtsust pole. Rukki väärtuses võetuna seisis niisiis esikohal korraline tegu, millele järgnesid kohusvili ja vakujaosed.

Feodaalrendi eri osade väärtuse arvestamisel on muidugi otsustavkohane ka abitegu silmas pidada. 1803. a. kohta, nagu juba

varem märgitud, seda kuigi täpselt teha ei saa. 1805. a. vakuraamatutes on aga nii korralise teo kui ka abiteo kohta täpsed andmed. Selleks aastaks kumbki nimetamisväärselt ei muutunud. 130 mõisa 1805. a. vakuraamatuist nähtub, et keskmiselt moodustas abitegu 39% korralisest teost. Seega tuleks korralisele teole 189 456 rukkitündri väärtuses juurde abitegu 73 888 rukkitündri ulatuses. Kogu teo väärtus tõuseks seega ca 263 344 rukkitündrile. Seega tugevneb teopäevade osatähtsus võrreldes feodaalrendi teiste liikidega veelgi. Mõnel määral oli teopäevade hulk rehepeksu arvel suurem, sest mõisnik võis selleks lisa-tööjõudu nõuda.

4. Mille alusel toimus feodaalrendi kasvamine?

Muidugi võis mõisnik talupojalt nõuda teopäevi, kohusvilja, vakujaoseid ja raha vähem või rohkem ja seda tegelikult ka tehti, kuid feodaalrendi kasvamiseks olid olemas ka teatud objektiivsed alused. Feodaalrendi väga oluliseks allikaks oli tolle aja tingimustes talurahva kui peamise tootliku jõu juurdekasv. Koormisi kandvate talude elanikkond kasvas antud mõisates järgmiselt.

Maakond	Elanikkond	a. 1732	a. 1803	Suuren. korda
Harjumaal	Inimesi üldse	1739	4015	2,30
	Tööjõulisi	730	2389	3,27
Virumaal	Inimesi üldse	5688	12708	2,23
	Tööjõulisi	2706	7875	2,91
Järvamaal	Inimesi üldse	2647	5220	1,97
	Tööjõulisi	1103	3129	2,83
Läänemaal	Inimesi üldse	6335	19975	3,15
	Tööjõulisi	2859	12028	4,20

Siit on näha, et tööjõuliste arv on kasvanud kiiremini kui inimeste arv üldse. Protsentides oli neid Harjumaal 1732. a. üldisest elanikkonna arvust 41,97; 1803. a. 59,50; Virumaal 1732. a. 47,57, 1803. a. 61,96; Järvamaal 1732. a. 41,66, 1803. a. 59,94; Läänemaal 1732. a. 45,13, 1803. a. 60,21.

Nähtub, et tööjõuliste kasv oli kõige suurem Läänemaal ja kõige väiksem Järvamaal. Protsentide poolest on kõrgemal Viru- ja Läänemaal, madalamal Harju- ja Järvamaal. Nagu aga nägime, kasvas ka feodaalrent kõige enam Läänemaal, kõige vähem Järvamaal. Elanikkonna suurenemine tingis asustuse laienemist, talude arvu kasvu ja viimane avaldas omakorda mõju mõisale mineva feodaalrendi kasvule. Koormisi kandvate talude arv kasvas järgmiselt.

Maakond	Talude arv		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	254	439	1,72
Virumaa	960	1603	1,66
Järvamaa	392	690	1,76
Läänemaa	937	2310	2,46

Niisiis talude kasv on kõige suurem Läänemaal. Peale talude arvu kasvamise avaldas feodaalrendi kasvule mõju ka suuremate koormistega talude kasv. Talude diferentseerimise aluseks on järgnevalt võetud rakmepäevade arv, mida talu tegi nädalas suvisel ajal mõisale. Talusid nimetatakse vastavalt ühe-, kahe-, kolme-, nelja- jne. rakmepäeva-taludeks. Rakmepäevade järgi ühtlustuvad sajandi lõpu poole ka jalapäevad ja muudki koormised. Sellises olukorras hakati nimetama 1804. a. Eestimaa regulatiivi kohaselt talu, mis tegi mõisale nädalas 6 rakme- ja 6 jalapäeva ja mida seni oli nimetatud $\frac{1}{2}$ -adramaaliseks, nüüd kuuepäevakohaks; $\frac{1}{4}$ -adramaalist talu, mis tegi mõisale nädalas 3 rakme- ja 3 jalapäeva, kolmepäevakohaks. Suurema võimsusega talude kujunemisest annavad ülevaate järgmised andmed.

Maakond	Talude liik	Talude arv a. 1732	Nende %	Talude arv a. 1803	Nende %	Talude kasv korda või langus
Harjumaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	228	89,76	117	26,65	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud.	26	10,24	322	73,35	12,38
	Kolme-rakmepäeva-talud	141	55,51	103	23,46	langus
	Kuue-rakmepäeva-talud	10	3,93	226	51,48	22,62
Virumaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	948	98,75	802	50,03	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud	12	1,25	801	49,97	66,75
	Kolme-rakmepäeva-talud	179	18,64	643	40,11	3,59
	Kuue-rakmepäeva-talud	4	0,41	335	20,89	83,75
Järvamaa	Kolme- ja alla kolme rakmepäeva-talud	369	94,13	272	39,42	langus
	Üle kolme rakmepäeva talud	23	5,86	418	60,57	18,17

Maakond	Talude liik	Talude arv a. 1732	Nende %o	Talude arv a. 1803	Nende %o	Talude kasv korda või langus
Järvamaa	Kolme-rakme- päeva-talud	199	50,76	197	28,55	langus
	Kuue-rakme- päeva-talud	2	0,51	244	35,36	122,00
Läänemaa	Kolme- ja alla kol- me rakmepäeva-talud	826	88,16	755	32,70	langus
	Üle kolme rakme- päeva talud	111	11,84	1555	67,30	14,00
	Kolme-rakme- päeva-talud	592	63,18	650	28,15	1,09
	Kuue-rakme- päeva-talud	87	9,28	1201	51,99	13,80

Mis puutub mõisatesse üksikult, siis on vaja siin iga kord konkreetselt selgitada, millised asjaolud avaldasid mõju feodaalrendi kujunemisele, kui suur osatähtsus oli siin talude arvu suurenemisel, suuremate talude kujunemisel jne. Vanamõisas Kirbla kihelkonnas oli näit. 1732. a. 9 kolme-rakmepäeva- ja 3 kahe-rakmepäeva-talu. Need 12 talu andsid kokku 33 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 43 kuue-rakmepäeva-talu ja 11 kolme-rakmepäeva-talu. Need 54 talu andsid kokku 291 rakmepäeva. Nagu siit näeme, on tegemist tugeva talude arvu kasvuga, mis kindlustas rakmepäevade arvu küllalt kõrge kasvu (8,81 korda). Ungru mõisas Ridalas oli 1732. a. 2 kuue-rakmepäeva-talu ja 27 kolme-rakmepäeva-talu, mis andsid kokku 93 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 3 viie-rakmepäeva-talu ja 40 kolme-rakmepäeva-talu, mis andsid kokku 135 rakmepäeva. Nagu näha, on siin talude kasv väike — 1,48-kordne ja suuremate talude osatähtsus on ka väike, seetõttu on rakmepäevade kasv üldse madal — 1,45 korda.

Sellisel põhimõttel on võimalik iga talu kohta kindlaks määrata, millised asjaolud mõjutasid selle rakme- ja teopäevade, aga samuti kohusvilja ja vakujaoste kasvu konkreetselt. Need põhimõtted, mis on maksvad teopäevade kindlaksmääramisel, on maksvad ka feodaalrendi teiste osade kohta. Samal ajal aga peame arvestama, et mõisnik oli see, kes määras kindlaks talu suuruse.

5. Mõisnike võlgnevus. Eestimaa mõisnike krediitkassa

On märkimisväärne, et hoolimata oma tulude kasvamisest oli aadel XVIII saj. lõpul võlgades. Mõisnike võlgade küsimus pole sugugi nii tähtsusetu, nagu mõnikord on arvatud. Mõisnik püüdis

igal juhul oma olukorda kindlustada ja see määras ka tema poliitika talurahva ja selle koormiste suhtes. Olulise lüli aadli võlastumises moodustasid 1770-ndad aastad. Mainitud aastakümne esimesel poolel oli viljahindade konjunktuur hea. Paistis, et see jääb nii pikemalt püsima. Mõisate hinnad hakkasid tõusma ja mõisate ostmine läks hoogu. Ühed lootsid need kasuga peatselt edasi müüa, teised aga oma majanduslikku baasi laiendada. Häda oli aga selles, et sageli tasuti ostu puhul ainult tühine summa, suur osa aga jäi võlgu. Kuid juba 1770-ndate aastate teisel poolel viljahinnad langesid, ja need, kes olid end võlgadega koormanud, sattusid raskustesse. XVIII saj. lõpu poole, seoses vilja- ja viinahindade tõusuga, tõusid uuesti mõisate hinnad ning arenes nende ostmine ja müümine, aga ka võlgade tegemine. A. 1789—1798, s. t. 9 aasta jooksul oli peremehi vahetanud üldse 158 mõisat, neist 122 pantimise, 23 vabalt müümise ja 12 oksjoni teel. Oma osa aadli võlastumises etendasid nn. pärandusvõlad (pärandusosade väljamaksmine) ja mitmesugused kulutused seoses luksuslikuma elulaadiga. XVIII saj. lõpul oli aadlil ingrosseeritud võlga hõbedas $2\frac{2}{3}$ milj. rubla, ingrosseeritud võlga bankoassignaatides 1 milj. rubla ja ingrosseerimata võlga bankoassignaatides $3\frac{2}{3}$ milj. rubla — kokku seega $7\frac{1}{3}$ milj. rubla.¹⁶⁴ (höberubla ja bankorubla olid tollal võrdsed). Seega tuli iga eramõisa adramaa kohta keskmiselt 1100 rubla, mis moodustas veidi üle poole sellest summast, mida hiljem Eestimaa Mõisnikkude Krediitkassa andis laenuna ühe adramaa peale.

Aadli võlgnevus kasvas tingimustes, kus mõisamajandus ikka rohkem ja rohkem seostus turuga ja turu konjunkturi kõikumised siin ka üha enam mõju avaldasid. Võlad ei langenud aga sunnikorras mõisnikule kaela, vaid sõltusid tema elustiilist.

Seoses ikaldusaastatega sajandi pöördel ja XIX saj. algul, raskenes mõisnike majanduslik olukord, mis eriti andis tunda suurematele võlgnikele.

Vilja ja viina müük läks tagasi, rahapuudus kasvas. Eriti tunti puudust höherahast, mida andis just põllumajandussaaduste väljavedu. Siinsed rahalised tehingud sõlmiti hõbedas. Süveneva rahapuuduse tingimustes langesid mõisate hinnad, seega vähenes võlgade tagatisväärtus. Need, kellel oli vaja kreditoridele protsente ja võlgasid õiendada, pärandusosasid välja maksta jne., sattusid raskustesse ja mitmed koguni pankroti äärel. Eestimaa aadli päästerõngaks sai siis 1802. a. Aleksander I loal asutatud Eestimaa Mõisnike Krediitkassa. See oli täiesti rüütelkonna asutus, mille ülesandeks oli siinsetele mõisnikele vajaliku krediidi kindlustamine garanteeriva liikmeskonna kollektiivsel vastutusel ning kre-

¹⁶⁴ [A. v. Gernet]. Die Gründung der adligen Gütercreditvereine in Livland und Estland im Jahre 1802. — «Revalsche Zeitung», 1802, Nr. 235—236.

diitkassale laenusoovijate poolt panditud kinnisvara tagatisel.¹⁶⁵ Et laenusumma võis tõusta kuni $\frac{2}{3}$ -ni adramaa väärtusest, siis võis laen ulatuda Eestimaa sisealadel kuni 2000 rublani hõbedas, rannikualadel — rannikuadramaalt kuni 1000 rublani, Hiiumaal aga pärisorjadega asustatud adramaalt 2000 rublani ja vabade inimestega asustatud adramaalt 1000 rublani.¹⁶⁶ Laenu andmine toimus osaliselt sularahas, osalt aga kassatähtedes, kusjuures laenu eest tuli maksta 5% ja asjaajamiskuludeks 1%. Sularahafond moodustus riigivalitsuse poolt algkapitaliks määratud 500 000 hõberublast, millelt tuli maksta 3% intressi ja 3% igal aastal kustutuse arvel, ning 2 000 000 bankorublast, millelt tuli maksta 5% aastas. Selle summa kustutamine algas 15 aasta pärast, mille arvel tuli maksta 5% aastas. Sularaha saamiseks hankis krediitkassa hiljem uusi laene Peterburist. Tal oli õigus laenu muretseda ka kindlat protsenti kandvate obligatsioonide vastu ning seejuures isegi välismaalt. Kassatähtede emiteerimine toimus kassa liikmeskonna üldise garantiisüsteemi tagatisel, laenu saaja kinnisvara pantimisel.¹⁶⁷ Nii sularahas kui ka kassatähtedes antud laenude vastu võttis krediitkassa pantkirjad.

Krediitkassalt said mõisnikud kahtlemata palju abi. Isegi rüütelkonna peamees ja ka kindralkuberner S. F. Golitsõn olid avaldanud lootust, et krediitkassa abil vabaneb aadel oma senistest võlgadest, seejuures ka liigkasuvõtjatest, ning on mõne aasta pärast juba majanduslikult õitsval järjel. Tegelikult aga aadli võlgnevus kasvas, milleks aitasid omajagu kaasa ka majanduslikult halvad aastad XIX saj. 1. aastakümnel. A. 1810 oli aadlil krediitkassa võlga 2 804 440 rubla hõbedas ja 3 078 760 rubla paberrahas. Samal ajal oli muid võlgu 5 916 800 rubla ulatuses, enamasti hõbedas.¹⁶⁸ Kuigi mõisate võlgnevus kasvas, vabanesid mõisnikud selle asutuse abil üsna tunduvalt eraisikutelt tehtud laenudest. Ta soodustas ka rahaliste suhete edasist kasvu mõisamajanduses ja etendas hiljem olulist osa feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamisel kapitalistlikuks. Krediitkassa toetamine ja tema rikkalik finantseerimine tsaarivalitsuse poolt kinnitas tsarismi suurt hoolt siinse aadli eest. Mõisnike rikkuse tõeliseks allikaks ja tema võlgade maksjaks oli talupoeg. Võlgnevuse kasv tähendas seda, et mõisnik oli veel enam huvitatud oma tulude suurendamisest ning järelkult talupoja kurnamise tugevdamisest.

¹⁶⁵ Reglement zur Verwaltung der Ehstländischen adelichen Privat-Bank (Credit-Cassa). 1802, Reval, S. 4.

¹⁶⁶ Sealsamas, lk. 18 ja N. v. Stackelberg. Der bankmässig organisierte Agrarkredit in Estland, S. 37.

¹⁶⁷ Zur Verwaltung der Ehstländischen adelichen Privat-Bank, S. 4.

¹⁶⁸ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 189, л. 103—104.

VII. TALURAHVA KOORMISED JA OLUKORD MÕISAMAJANDUSE KASVU TINGIMUSTES

1. Talupoeg põllumajanduse kandjana

Nagu nägime, muutus mõisnike elu põllumajanduse edasiarenemise tingimustes luksuslikumaks ja kui majanduslikud raskused esile kerkisid, aitas tsaar aadlikke lahke käega. Talupoeg, kelle õlul lasus kogu põllumajanduse raskus, pidi omal jõul toime tulema, mis oli seda traagilisem, et osa oma tööjõust ja toodangust pidi ta ära andma mitmesuguste koormiste ja kohustuste täitmiseks küll riigile, küll kirikule ja mõisale. Kõige kaalukamad ja rõhuvamad olid arusaadavalt koormised ja kohustused mõisa vastu. Aga kõik see tervikuna ahendas talurahva elamistingimusi.

2. Talupoja kohustused riigi ja kiriku vastu

Riikliku koormisena tuli talupoegadel kuni 1783. aastani maksta tollivilja. Asehalduskorra kehtestamisega hakati neilt nõudma pearaha — 70 kopikat igalt meeshingelt. See langes ka pastoraatide talupoegadele, kes olid seni olnud riiklikust maksust vabad. Pearahamaks tõusis: 1795. aastal maksis meeshing juba 102 kopikat.¹⁶⁹ Tuleb märkida, et ka tollivilja nõudmine jäi püsima, kuid see arvestati riikliku taksi alusel rahaks ümber ja läks pearaha katteks. Puudujääv osa tuli juurde maksta. Pearaha sisseadmine tähendas üldse riikliku maksu tõusu. XVIII saj. lõpul nõuti näiteks Ungru mõisas $\frac{1}{2}$ adramaalt tolliviljana 2 vakka rukist ja 2 vakka otra. Riikliku taksi alusel maksti 1 setverdi, s. t. 1,67 tündri rukki eest 2 rubla ja 1 setverdi odra eest 1 rubla 85 kopikat,¹⁷⁰ s. t. 2 vakka rukist maksis 84 kopikat ja 2 vakka otra 76 kopikat, kokku 1 rubla 60 kopikat. Et $\frac{1}{2}$ -adramaalises talus oli ca 5 meest, siis ulatus nende pearaha 5 rubla 10 kopikani, seega tuli $\frac{1}{2}$ -adramaalisel talul juurde maksta 3 rubla 50 kopikat. Nimelise ukaasi alusel aastast 1801 oleks pidanud tollivilja nõudmine sama aastaga lõppema, kuid kindralkuberneril vastava korralduse kohaselt nõuti seda veel 1802. aasta 1. poole eest.

Tuleb märkida, et võrdlemisi laialt oli levinud kord, et mõisnikud maksid pearaha talupoegade eest. See aga ei tähendanud alati kergendust talupoegadele. Enamasti nõudsid mõisnikud selle eest teoorjust või hüvitust mingil muul viisil.

Et 1796. aastal laienes nekrutite andmise kohustus ka Eesti-
maale, siis langes talupoegadele sellest aastast peale ka kohustus

¹⁶⁹ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, sü. 4220, l. 406.

¹⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 73.

varustada nekruteid riiete, teemoona ja rahaga. 1797. aastal pidid Ungru mõisa talupojad sealt võetud nekrutitele andma villase kuue, kasuka, mütsi, paari kindaid, 2 särki, 2 paari aluspükse, paari villaseid või nahast pükse, paari saapaid, 2 paari sukki, 3 rubla raha, 4 vakka jahu, 6 toopi tangu, 4 naela soola ja kingitusena 3 rubla raha.¹⁷¹

Üldiselt langes talupoegadele teede ja sildade korrashoiu kohustus. Postijaamade funktsioneerimise kindlustamiseks pidid nad andma veel postifuraaži. Näiteks Ungru mõisas nõuti selleks XVIII saj. lõpul $\frac{1}{2}$ adramaalt aastas 2 vakka kaeru, 14 leisikat heinu ja 2 kubu õlgi; Keilas $1\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 9 leisikat heinu, Lihulas $\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 10 leisikat heinu. 1803. aastal nõuti Ohukotsu mõisas selleks $1\frac{1}{2}$ vakka kaeru ja 9 leisikat heinu, Loodnas $1\frac{1}{3}$ vakka kaeru ja 10 leisikat heinu, Paliveres 4 külimittu kaeru ja 8 leisikat heinu, Sinalepas 2 vakka kaeru ja 9 leisikat heinu jne. Postifuraaži üldine jaotamine toimus mõisate vahel revisjoniadramaade arvu järgi, mõisad jaotasid selle omakorda talupoegade vahel.

Talupoegadele langes ka küüdikohustus sõjavägede vedamisel ja küüthobuste andmine ametiisikute arvukamate läbisõitude puhul. Harjumaal nõuti näiteks talupoegadelt säärasteks läbisõitudeks küüthobuseid 1799. a. jaanuaris 475, veebruaris 128, märtsis 107, aprillis 491, mais 672, juunis 84, juulis 773, augustis 100, septembris 70, oktoobris 159, kokku 3059 hobust. 1800. aastal nõuti Harjumaal jaanuaris 136, veebruaris 36, märtsis 558, aprillis 241, mais 367, juunis 308, juulis 4418, augustis 1058, septembris 214, oktoobris 15, novembris ja detsembris 28, kokku 7379 hobust.¹⁷² Ranna-Virumaal pidid talupojad andma 1799. aastal 2777 küüthobust ja 1800. aastal 923 küüthobust.¹⁷³ See oli talurahvale raskeks koormaks, mis kurnas niigi viletsaid tööloomi, pidurdas põllumajanduslikke töid. Olgu märgitud, et talupojad jäid sageli oma hobustest ilma, sest need ei pidanud vastu küüdi raskustele.

Talupoegadel olid teatud kohustused ka kiriku vastu. Rakvere kihelkonna ülem-kirikueestseisja teateil olid selle kihelkonna talupoegadel kiriku vastu järgmised kohustused.

Igal aastal tuli talupoegadel anda pastoritele ühelt adramaalt 1 vakk rukist, 1 vakk otri, 1 vakk kaeru, 6 leisikat heinu; igalt talult aga, hoolimata suurusest, 1 kana, 1 nael linu, 1 süld puid. Teopäevadena tuli teha pastorile ühelt adramaalt $1\frac{1}{2}$ rakme- ja 2 jalapäeva aastas. Rehepeksuks nõuti adramaalt 1 päev aastas. Köstrile pidid talupojad maksma igalt adramaalt 2 külimittu rukist ja 2 külimittu otra, kellalööjale 6 toopi rukist ja 6 toopi otra.

Peale selle maksis talupoeg kirikuõpetajale ristimise eest 10 kopikat, laulatamise eest 30, armulauale kirjutamise eest

¹⁷¹ ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, sü. 21, l. 76.

¹⁷² ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1239, l. 2—3.

¹⁷³ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1240, l. 5—6.

1 kopika, peremehe või perenaise matmise eest 80 kopikat, sulase, sulase naise, tüdruku, vabadiku või tema naise matmise eest 40 kopikat, alla ühe aasta vanuse lapse matmise eest 10 kopikat, 1—5-aastase lapse matmise eest 15 kopikat, üle 5 aasta vanuse lapse matmise eest 20 kopikat, leeritamise eest 1 süld puid.

Köstri taksid olid järgmised: ristimise eest 2 kopikat, lapse matmise eest 3 kopikat, täiskasvanu matmise eest 5 kopikat ja leeritamise eest 5 kopikat. Kuid maksud kirikuõpetajale, köstrile ja kellamehele olid eri kohtades erinevad. Näiteks tuli 1802. a. Risti kihelkonnas maksta pastorile igalt leeriskäijalt 1 vakk kaeru ja 1 kana, laulatuse eest 20 kopikat, peremehe matmise eest 1 rubla 5 kopikat, perenaise matmise eest 95 kopikat, vabadiku või sulase matmise eest 85 kopikat.¹⁷⁴ Pastori tulu sõltus sellest, kui suur oli tema maa, palju ta sai vilja ja muud kraami mõisast ja talupoegadelt. Risti pastor sai näiteks 1802. aastal mõisatelt 6 tündrit rukist ja 5 tündrit otra, talupoegadelt — 19 tündrit 2 vakka ja 1 külimitu rukist, 12 tündrit 1 vaka 2 külimitu otra, 11 tündrit 2 vakka 1 külimitu kaeru, 1 tündri 2 vakka tangu, 143 sülda puid, 188 kubu õlgi, 235 leisikat heinu, 9 leisikat ja 8 naela võid, 96 küünalt, 1³/₄ tündrit silku, 420 muna, 5 lammast, linu, suitsuliha, juustu jne., lisaks sellele veel teopäevad. Aktsidentside näol laekus pastorile aastas ca 150 rubla.

Risti köstrile andsid mõisad rukist 3 tündrit ja 1 vaka, talupojad rukist 25¹/₂ tündrit, silku ³/₄ tündrit, 52 rasvaküünalt ja peale selle liha. Kiriku kellamees sai mõisalt 1 tündri ja 1 külimitu rukist ning oli mõisatööst vaba nagu köstergi.

3. Mõisakoormised. Nende arvestamise põhimõtteist

Mõisa survet talupojale võib vaadelda mitmest aspektist ja seda on ka meie historiograafias tehtud. Oleks väga kasulik, kui saaksime talupoja mõisakoormiste kandejõudu arvestada võimalikult mitme komponendi kaudu: näiteks inimeste arv üldse, tööjõulised inimesed, veoloomad, üldse loomad, maa suurus ja kvaliteet; kuid see pole täiel määral võimalik. Pole vajalikul hulgal andmeid väga olulise komponendi, nimelt maa kohta. Käesoleval korral, nagu mõnes varasemaski autori artiklis,¹⁷⁵ on feodaalrendi raskuse mõõdupuuks ja talupoja kandejõu aluseks võetud inimene üldse, siis tööjõuline inimene ja teoorjuse suhtes ka tööloomad. On püütud näidata, millise raskusega langes see või teine mõisa koormis

¹⁷⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1239, l. 39—40.

¹⁷⁵ Vt. J. Konks. Feodaalset rendist ja talurahva olukorrast Harjumaal aastail 1732—1774. — Eesti NSV ajaloo küsimusi IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 164. Tartu, 1965. ja J. Konks. Feodaalrendist ja talurahva olukorrast Läänemaal aastail 1732—1803. — Eesti NSV ajaloo küsimusi V. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 223. Tartu, 1968.

ühele inimesele ja ühele töøjõulisele inimesele. Ei olnud talupere liikmetele ükskõik, kui palju nõuti talult teoorjust, palju pidi talu andma kohusvilja ja vakujaoseid. Sellest sõltus kõigi heaolu. Kuid samal ajal oli ka tähtis, millisel määral oli töøjõuline inimene või tööloom koormatud, sest sellest sõltus, kui palju jäi endale elatusvõimalusi. 1732. ja 1803. a. olukordade võrdluse aluseks on võetud needsamad mõisad, mida on kasutatud juba varem feodaalse rendi kasvu näitamiseks ja seejuures ainult need talud, millele koormised tegelikult langesid. Esijoones on vaadeldud korralist teoorjust, siis kohusvilja ja vakujaoseid. Abiteo suhtes on teatud täiendused siingi hiljem juurde lisatud.

a) Korraline tegu

Võttes aluseks mainitud aastad, näeme, et korralises teos ühe inimese kohta olid toimunud järgmised muutused.

Maakond	Teopäevi ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,75	1,13	1,50
Virumaa	0,61	1,12	1,83
Järvamaa	0,74	1,09	1,47
Läänemaa	0,71	1,08	1,58

Muutusi teopäevades ühe töøjõulise kohta iseloomustavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Teopäevi ühe töøjõulise kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	1,80	1,90	1,05
Virumaa	1,28	1,81	1,41
Järvamaa	1,79	1,82	1,01
Läänemaa	1,57	1,80	1,14

Nagu eelnevast näha, suurenes teopäevade hulk ühe inimese kohta märksa enam kui ühe töøjõulise kohta, mis tuli sellest, et töøjõuliste % taludes oli 1803. aastaks, võrreldes 1732. aastaga, kasvanud. Kõige enam suurenes teopäevade arv nii ühe töøjõulise kui ka üldse ühe inimese kohta Virumaal, millele järgnesid Läänemaa, Harju- ja Järvamaa.

Üksikutes mõisates olid muutused erisugused. Oluliselt üle maakondliku keskmise oli teokoormus suurenenud näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Mõis	Suuren. ühe inimese kohta korda	Suuren. ühe tööjõulise kohta korda
Harjumaa	Kehtna	1,84	1,31
	Pühatu	2,24	1,54
Virumaa	Jõhvi	3,58	2,53
	Kurtina	3,15	2,59
	Ulvi	3,30	2,11
Järvamaa	Kolu	2,50	1,69
	Kurge	2,07	1,59
	Kuru	2,22	1,54
	Nõmmküla	1,78	1,30
	Oisu	2,08	1,37
	Orina	3,87	1,97
Läänemaa	Keskküla	2,49	1,36
	Kõrvetaguse	3,16	2,30
	Lihula-Sipa	2,95	2,55
	Mõtsu	2,54	2,00
	Parila	3,67	1,95
	Saastna	2,36	1,33
	Salajõe	2,48	1,59
	Tuudi	2,48	1,79
	Võnnu	2,16	1,84

Tunduvalt alla maakondliku keskmise oli teokoormus kasvanud või oli see koguni langenud näiteks allpool esitatud mõisates.

Maakond	Mõis	Suuren. või langus ühe inimese kohta	Suuren. või langus ühe tööjõulise kohta
Harjumaa	Kabala	1,42	langus
	Ohekatku	1,26	langus
	Raikküla	1,32	langus
Virumaa	Ohakvere	langus	langus
	Aseri	langus	langus
	Suur-Soldina	langus	langus
Järvamaa	Laupa	1,25	langus
	Kärevere	1,31	1,01
	Lokuta	1,36	langus
	Rõa	1,02	langus
	Tapa	1,24	langus
Läänemaa	Koluvere	langus	langus
	Liivi	langus	langus
	Luieste	langus	langus
	Päärdu	langus	langus
	Ungu	langus	langus
	Vigala	langus	langus

Tõus võis olla alanud madalamalt või kõrgemalt astmelt, võis olla iseenesest suurem või vähem (nagu nägime), kuid see näitab ikkagi ainult teatud tendentsi. On aga tähtis ka teada, kus oli kujunenud XIX saj. alguseks talupojale raskem või soodsam olukord.

Nagu juba varem esitatust nähtub, tuli 1803. a. Harjumaal keskmiselt võetuna kõige rohkem teopäevi ühe inimese kohta (1,13), millele järgnesid Virumaa (1,12), Järvamaa (1,09) ja Läänemaa (1,08). Ka ühe tööjõulise kohta oli Harjumaal keskmine teopäevade norm kõige suurem (1,90), millele järgnesid Järvamaa (1,82), Virumaa (1,81) ja Läänemaa (1,80). Üksikud mõisad andsid aga ka siin kirju pildi. Tunduvalt üle maakondliku keskmise tuli teopäevi näiteks alljärgnevates mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.	
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Hagudi	1,29	2,00
		Kabala	1,18	2,08
		Kuusiku	1,35	2,12
		Pühatu	1,57	2,23
		Kehtna	1,27	2,25
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	1,22	1,98
		Pühajõe	1,30	2,30
	Kadrina	Lasila	1,51	2,30
		Jõepere	1,36	2,06
	Lüganuse	Erra	1,25	1,97
		Rakvere	1,29	2,29
		Kohala	1,40	2,17
		Sõmeru	1,42	2,30
	Vaivara	Türsamäe	1,96	2,25
	Viru-Jaagupi	Kulina	1,36	1,97
		Põlula-Vaeküla	1,30	2,04
	Viru-Nigula	Kabala	1,43	2,21
		Ulvi	1,39	2,05
		Vasta	1,21	1,97
		Araski	1,87	2,40
	Väike-Maarja	Kaarma	1,57	2,37
		Ärina	1,48	2,09
		Koonu	1,25	1,97
		Vao	1,29	2,21
Järvamaa	Ambla	Kukevere	1,37	2,58
		Moe	1,24	2,04
		Nõmmküla	1,71	2,64
		Raka	1,17	1,92
		Roosna	1,47	2,34
	Järva-Jaani	Orina	1,28	2,15
	Paide	Mündi	1,33	1,97
	Türi	Piiumetsa	1,14	2,05

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.	
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta
Järvamaa		Särevere	1,48	2,80
		Tori	1,30	2,34
		Türi-Alliku	1,19	1,99
Läänemaa	Hanila	Mõisaküla	1,62	2,66
		Mõtsu	1,45	2,34
	Karuse	Paadrema	1,28	1,95
		Piivarootsi	1,53	1,97
		Saastna	1,30	2,12
		Tuudi	1,34	1,92
	Kirbla	Keskküla	1,42	2,18
		Lautna	1,59	2,69
		Vanamõisa	1,24	2,01
	Kullamaa	Jõgisuu	1,10	2,21
		Luiste	1,13	2,13
		Suure-Kalju	1,31	2,04
		Teenuse	1,09	1,93
	Lihula	Lihula	1,42	2,38
	Lääne-Nigula	Seljaküla	1,30	2,22
		Tagavere	1,24	2,17
	Martna	Ehmja	1,33	2,49
		Haeska	1,16	1,98
		Keskvere	1,46	2,36
		Laiküla	1,50	2,57
		Väike-Lähtru	1,45	2,34
		Suure-Lähtru	1,16	2,13
	Märjamaa	Haimre	1,29	2,24
		Kõrvetaguse	1,52	2,44
		Limandu	1,24	2,10
		Märjamaa	1,16	2,09
		Paeküla	1,36	2,24
		Sõtküla	1,32	2,18
		Vaimõisa	1,27	2,11
	Ridala	Asuküla	1,30	2,11
		Käpla	1,51	2,11
		Kiltsi	1,35	2,02
		Parila	1,47	2,73
		Sinälepa	1,27	1,92
		Võnnu	1,28	2,31

Tunduvalt alla maakondliku keskmist tuli aga teopäevi alljärgnevates mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv 1803. a.	
			ühe inimese kohta	ühe töö- jõulise inimese kohta
Harjumaa	Harju-Jaani	Raasiku	1,05	1,86
		Kambi	1,05	1,76
Virumaa	Jõhvi	Ontika	1,07	1,70
		Kurtina	1,04	1,66
	Lüganuse	Aa	0,97	1,60
		Kaarli	0,97	1,58
	Rakvere	Rakvere	0,79	1,28
		Auvera	0,67	1,08
	Vaivara	Väike-Soldina	0,73	1,18
		Suure-Soldina	0,41	0,68
		Vana-Sõtküla	0,88	1,48
		Rägavere	1,07	1,63
	Viru-Jaagupi	Vinni	0,91	1,50
		Andja	1,01	1,67
		Aseri	0,98	1,55
Järvamaa	Ambla	Koigi ja Aru	0,98	1,68
		Kuru	0,89	1,54
		Tapa	0,92	1,57
	Türi	Kolu	0,75	1,12
		Laupa	1,09	1,71
		Lokuta	0,94	1,47
		Oisu	0,98	1,87
		Rõa	0,72	1,28
Läänemaa	Hanila	Massu	0,81	1,55
		Vaisti	0,69	1,35
	Karuse	Matsalu	1,07	1,76
		Nehatu	1,02	1,59
	Kullamaa	Koluvvere	0,88	1,46
		Kuie	0,70	1,28
	Lihula	Penijõe	1,02	1,55
	Lääne-Nigula	Kirimäe	1,02	1,71
		Roosna	0,96	1,44
	Martna	Suure-Rõude	0,97	1,53
		Oidrema	1,04	1,56
	Mihkli	Nurme	0,63	1,26
	Märjamaa	Ungu	1,01	1,76
	Ridala	Jädivere	0,94	1,39
	Vigala	Päärdu	0,86	1,69
		Velise	0,70	1,35
		Vigala	0,66	1,11

Kuigi mõisates üksikuna võttes tuli teopäevi üldse ühe inimese ja ühe tööjõulise kohta erinevalt, esines siiski nii ühes kui ka teises suhtes sagedamini ettetulevaid, s. o. domineerivaid määrasid ja

need olid 1732. ja 1803. a. erinevad. Nii oli Harjumaal 1732. a. domineerivaks määraks ühe inimese kohta 0,60—0,79, 1803. a. aga 1,00—1,29 päeva nädalas. Virumaal olid vastavateks arvudeks 1732. a. 0,50—0,79, 1803. a. 0,90—1,49; Järvamaal 1732. a. 0,70—0,89, 1803. a. 0,90—1,49 ja Läänemaal 1732. a. 0,50—0,89, 1803. a. aga 1,00—1,49.

Tööjõuliste domineerivaks normiks oli Harjumaal 1732. aastal 1,40—1,99, 1803. aastal 1,70—2,09 teopäeva; Virumaal 1732. a. 1,10—1,89, 1803. a. 1,50—2,39; Järvamaal 1732. a. 1,60—2,09, 1803. a. 1,80—2,39; Läänemaal 1732. a. 1,50—2,09 ja 1803. a. 1,70—2,39 teopäeva.

Nagu näeme, oli domineerivate teopäevade hulk maakonniti küllaltki erinev ja samal ajal on ilmne ka kindel tõus ajavahemikul 1732. kuni 1803. a.

b) Kohusvili

Kohusvilja hulk ühe inimese kohta tõusis 1732.—1803. a. järgmiselt.

Maakond	Kohusvilja tündrites ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,51	0,56	1,09
Virumaa	0,39	0,47	1,20
Järvamaa	0,59	0,67	1,13
Läänemaa	0,38	0,46	1,21

Siit näeme, et kasv oli kõige suurem Läänemaal, millele järgnesid Virumaa, Järvamaa ja Harjumaa.

Kui võrrelda aga kohusvilja hulka mainitud aastail ühe tööjõulise kohta, siis oli siin järgmine olukord.

Maakond	Kohusvilja tündrites ühe tööjõulise kohta		Langus korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	1,22	0,95	1,28
Virumaa	0,83	0,77	1,07
Järvamaa	1,43	1,13	1,26
Läänemaa	0,86	0,77	1,11

Antud andmete alusel tuli siis kohusvilja 1803. a. ühe tööjõulise kohta vähem kui 1732. a. Langus oli kõige suurem Harjumaal, järgnesid Järvamaa, Läänemaa ja Virumaa.

Muutused üksikutes mõisates olid siingi erinevad. Oli neid mõisaid, kus kohusvilja hulk ühe inimese kohta oli kasvanud tunduvalt rohkem, kui näitab maakondlik keskmine, ja oli ka neid, kus kohusvilja kasv ühe tööjõulise kohta oli üsna märkimisväärne, kuigi maakondlik keskmine näitas langust. Öeldut iseloomustagu järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Hagudi	1,97	1,22
		Kuusiku	1,70	1,09
	Harju-Jaani	Kambi	1,53	1,26
Virumaa	Rakvere	Mädapea	4,20	3,87
		Sõmeru	2,33	1,63
	Väike-Maarja	Triigi	2,12	1,65
Järvamaa	Ambla	Kurge	1,60	1,22
		Raka	1,42	1,32
	Järva-Jaani	Orina	2,17	1,11
	Türi	Pijumetsa	2,17	1,65
		Rõa	2,03	1,26
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	1,57	1,24
		Piivarootsi	1,43	1,02
		Saastna	2,37	1,30
		Tuudi	1,69	1,25
	Kirbla	Vanamõisa	2,46	1,65
	Lihula	Lihula	1,34	1,14
	Lääne-Nigula	Tagavere	1,58	1,13
	Martna	Haeska	1,54	1,14
		Väike-Lähtru	1,75	1,04
	Ridala	Parila	2,20	1,14

Paljudes mõisates jäi aga kohusvilja normi tõus maakondlikust keskmisest alla või vähenes koguni, mida illustreerigu järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Kehtna	langus	langus
		Raikküla	langus	langus
Virumaa	Rakvere	Rakvere	1,03	langus
	Jõhvi	Pühajõe	0,22	langus
	Kadrina	Jõepere	1,13	langus
	Lüganuse	Lasila	langus	langus
		Erra	langus	langus
		Uniküla	0,71	langus

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inim. kohta
Järvamaa	Ambla	Nõmmküla	1,04	langus
		Laupa	langus	langus
		Lokuta	1,02	langus
		Karkuse	langus	langus
Läänemaa	Hanila	Massu	1,09	langus
	Karuse	Vaisti	1,04	langus
		Matsalu	langus	langus
	Kirbla	Seira	1,08	langus
	Kullamaa	Jõgisuu	langus	langus
	Lihula	Penijõe	langus	langus
	Martna	Ehmja	langus	langus
	Märjamaa	Nurme	1,06	langus

Kus oli siis kujunenud kohusvilja suhtes 1803. aastaks kergem või raskem olukord? Nagu varem esitatud andmeist nähtub, tuli 1803. aastal keskmiselt ühele inimesele kohusvilja kõige enam Järvamaal (0,67 tündrit), millele järgnes Harjumaa (0,56 tündrit) ja siis peaaegu võrdses olukorras Virumaa (0,47 tündrit) ja Läänemaa (0,46 tündrit).

Kohusvilja poolest ühe tööjõulise kohta seisis samuti esikohal Järvamaa (1,13 tündrit), millele järgnes Harjumaa (0,95 tündrit) ja siis võrdses olukorras Viru- ja Läänemaa (0,77 tündrit).

Aga ka sellel alal esines mõisates üksikuna võttes üsna mitmesuguseid norme.

Maakondlikust keskmisest hoopis enam nõuti kohusvilja näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja tündrites a. 1803	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Hagudi	0,85	1,32
		Kabala	0,59	1,04
		Kehtna	0,68	1,21
		Ohekatku	0,73	1,07
		Sikeldi	0,65	1,05
		Raikküla	0,58	0,98
		Kambi	0,63	1,06
		Raasiku	0,63	1,11
	Harju-Jaani			

1	2	3	4	5
Virumaa	Kadrina	Jõepeere	0,75	1,14
		Lasila	0,71	1,08
		Võnnu	0,66	1,21
	Lüganuse Rakvere	Aa	0,61	1,01
		Kaarli	0,70	1,15
		Kloodi	1,16	2,06
		Mädapea	0,63	1,15
		Rakvere	0,58	0,95
	Viru-Jaagupi	Mõdriku	0,52	0,80
		Põlula-Vaeküla	0,79	1,22
		Andja	0,67	1,11
	Viru-Nigula Väike-Maarja	Araski	0,75	0,96
		Kaarma	0,60	0,90
		Koonu	0,70	1,10
		Triigi	0,85	1,44
		Uniküla	0,71	1,25
		Vao	0,85	1,45
Järvamaa	Ambla	Kukevere	1,03	1,93
		Kuru	0,89	1,54
		Raka	0,80	1,32
		Roosna	1,18	1,88
		Orina	0,85	1,43
	Järva-Jaani	Mündi	0,94	1,37
	Paide	Piiumetsa	0,76	1,36
	Türi	Rõa	0,67	1,20
		Särevere	0,86	1,61
		Tori	0,70	1,27
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	0,60	0,97
		Paadrema	0,53	0,79
	Karuse	Piivarootsi	0,67	0,82
		Saastna	0,64	1,04
	Kirbla	Vanamõisa	0,69	1,11
		Lautna	0,53	0,89
		Seira	0,51	0,97
	Kullamaa	Jõgisuu	0,55	1,10
		Luiste	0,50	0,95
		Maidla	0,54	0,92
		Suure-Kalju	0,69	1,08
		Teenuse	0,54	0,97
	Lihula	Lihula	0,47	0,79
	Lääne-Nigula	Palivere	0,60	0,93
		Seliküla	0,65	1,11
		Tagavere	0,62	1,13
	Märjamaa	Kõrvetaguse	0,75	1,22
		Mõisamaa	0,69	1,20
		Sõtküla	0,62	1,03
		Vaimõisa	0,61	1,01
		Paeküla	0,59	0,97
		Märjamaa	0,51	0,93

1	2	3	4	5
Läänemaa	Martna	Haeska	0,54	0,92
		Keskvere	0,48	0,78
		Laiküla	0,54	0,92
		Väike-Lähtru	0,49	0,79
	Mihkli Ridala	Veltsa	0,50	0,88
		Parila	0,61	1,14
		Sinalepa	0,70	1,06
		Võnnu	0,63	1,15
		Kiltsi	0,52	0,78

Tunduvalt alla maakondliku keskmise tuli aga kohusvilja näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Kohusvilja tündrites a. 1803	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõu- lise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Kuusiku	0,17	0,27
		Pühatu	0,26	0,37
	Kose	Tuhala	0,40	0,74
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	0,32	0,52
		Järve	0,28	0,50
		Kiikla	0,13	0,23
		Kurtina	0,13	0,22
		Mäetaguse	0,11	0,20
		Ontika	0,39	0,62
		Pühajõe	0,22	0,39
	Lüganuse	Erra	0,12	0,19
		Püssi	0,31	0,49
	Viru-Jaagupi	Kulina	0,39	0,50
		Rägavere	0,47	0,73
	Viru-Nigula	Aseri	0,34	0,53
		Samma	0,35	0,50
		Ulvi	0,29	0,41
	Vaivara	Vasta	0,39	0,64
		Auvere	0,18	0,30
		Tüksamäe	0,22	puudub
		Repniku	0,26	0,40
		Vana-Sõtküla	0,22	0,37
		Väike-Soldina	0,06	0,10
Järvamaa	Ambla	Karkuse	0,58	0,89
		Kurge	0,64	1,12
		Moe	0,59	0,98

1	2	3	4	5
Järvamaa	Türi	Kirna	0,52	0,84
		Kärevere	0,54	0,94
		Laupa	0,36	0,57
		Lokuta	0,47	0,73
		Türi-Alliku	0,62	1,03
Läänemaa	Hanila	Massu	0,34	0,60
		Mõisaküla	0,27	0,44
		Vaisti	0,24	0,49
		Vana- ja Uue-		
	Karuse	Virtsu	0,43	0,63
		Matsalu	0,31	0,51
		Nehatu	0,38	0,59
		Tuudi	0,44	0,64
	Kirbla	Keskküla	0,23	0,36
	Kullamaa	Koluvere	0,44	0,73
		Kuie	0,20	0,38
	Lihula	Penijõe	0,28	0,43
	Lääne-Nigula	Kirimäe	0,42	0,71
		Roosna	0,39	0,60
		Salajõe	0,41	0,71
	Martna	Jõgisuu	0,36	0,51
		Suure-Lähtru	0,31	0,58
		Suure-Rõude	0,44	0,43
	Mihkli	Karinõmme	0,43	0,59
	Märjamaa	Limandu	0,23	0,39
		Nurme	0,31	0,63
	Ridala	Asuküla	0,21	0,35
		Ungru	ei nõutud	
	Vigala	Päärdu	0,34	0,66
		Velise	0,37	0,70
		Vigala	0,44	0,74

c) Vakujaoosed

Ka nende kohustuste määr muutus antud ajavahemikul. Tervikliku ülevaate saamiseks on juba, nagu eespool märgitud, vakujaoosed arvatud ümber rukki väärtusele. Vaadeldes kõigepealt olukorda maakonniti, näeme ühe inimese kohta järgmisi muutusi.

Maakond	Vakujaooseid rukkitündrites ühe inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,08	0,15	1,87
Virumaa	0,05	0,14	2,80
Järvamaa	0,07	0,14	2,00
Läänemaa	0,08	0,14	1,75

Kõige suurem oli niisiis kasv keskmiselt võttes Virumaal, millele järgnesid Järva-, Harju- ja Läänemaa.

Ühe tööjõulise suhtes aga olid nihkumised alljärgnevad.

Maakond	Vakujaosed rukkitündrites ühe tööjõulise inimese kohta		Suuren. korda
	a. 1732	a. 1803	
Harjumaa	0,23	0,21	vähenes
Virumaa	0,11	0,23	2,09
Järvamaa	0,17	0,24	1,41
Läänemaa	0,20	0,24	1,20

Kõige tugevamini oli see andamimäär tõusnud Virumaal, millele järgnesid Järva- ja Läänemaa, kuna Harjumaal toimus arvestatud mõisates langus.

Võrreldes üksikuid mõisaid, näeme, et tunduvalt üle maakondliku keskmise kasvas vakujaoste norm näiteks järgmistes mõisates.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Kuusiku	4,35	3,01
		Kabala	3,82	2,63
	Harju-Jaani	Raasiku	2,17	1,44
Virumaa	Jõhvi	Jõhvi	4,41	3,05
	Kadrina	Lasila	3,20	2,47
	Lüganuse	Erra	3,40	2,67
		Purtse-Voropi	3,61	3,05
	Rakvere	Kohala	6,15	4,46
		Sõmeru	4,66	3,30
		Rakvere	3,97	3,06
	Vaivara	Repniku	3,67	2,82
	Viru-Jaagupi	Kulina	3,16	2,10
	Viru-Nigula	Andja	5,05	4,10
		Vasta	3,23	2,25
		Ulvi	4,12	2,62
	Väike-Maarja	Kaarmaa	4,21	3,15
		Vao	3,77	3,06
Järvamaa	Ambla	Linnapea	3,34	1,80
		Raka	2,71	2,47
		Roosna	4,90	3,15
	Türi	Türi-Alliku	3,44	2,22
Läänemaa	Hanila	Vaisti	2,45	1,85
		Mõtsu	3,40	2,65
		Paadrema	3,09	1,53
	Karuse	Tuudi	2,08	1,50

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Läänemaa	Kõrbla	Keskküla	2,77	1,52
		Lautna	2,15	1,57
		Suure-Kalju	2,38	1,47
	Kullamaa	Lihula	4,10	3,54
		Keskvere	4,72	2,27
		Suure-Lähtu	3,03	2,06
	Märjamaa	Suure-Rõude	7,28	4,44
		Kõrvetaguse	2,07	1,50
		Haimre	2,01	1,41
	Ridala	Sõtküla	1,95	1,70
		Kiltsi	2,75	1,76
		Sinalepa	2,51	1,69
	Vigala	Võnnu	2,01	1,69
		Jädivere	2,60	1,25

Siingi jäi paljudes mõisates tõus alla maakondliku keskmise või toimus koguni langus, nagu näitavad järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Suuren. või langus korda	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Raikküla	1,13	langus
		Sikeldi	1,20	langus
Virumaa	Jõhvi	Ohakvere	1,08	langus
		Kiikla	1,31	1,15
		Konju	2,58	1,78
		Kurtu	1,18	1,48
		Ontika	2,16	1,75
		Pühajõe	1,07	langus
	Lüganuse	Aa	1,51	1,22
		Mädapea	1,19	1,11
		Auvere	1,58	1,22
	Väike-Maarja	Tüksamäe	1,71	langus
		Väike-Soldina	2,24	1,68
		Mõdriku	2,41	1,45
		Põlula-Vaeküla	2,59	1,89
		Rägavere	1,51	1,33
		Vinni	langus	langus
		Voore	langus	langus
	Viru-Nigula	Aseri	1,37	1,07
		Samma	1,74	1,25
	Väike-Maarja	Äntu	2,64	1,74
		Koonu	2,62	1,50
		Triigi	1,56	1,27

1	2	3	4	5
Järvamaa	Ambla	Koigi-Aru	1,48	1,12
		Kukevere	1,64	1,34
		Kurge	1,25	langus
		Kuru	1,87	1,30
	Türi	Tapa	langus	langus
		Kärevere	1,59	1,25
		Laupa	1,40	langus
		Oisu	1,49	langus
		Piiumetsa	1,33	langus
		Rõa	1,12	langus
		Türi-Alliku	langus	langus
Läänemaa	Hanila	Massu	1,14	langus
		Mõisamaa	langus	langus
	Karuse	Matsalu	1,43	1,02
		Nehatu	langus	langus
		Piivarootsi	langus	langus
	Kirbla	Kloostri	1,27	langus
		Seira	1,18	langus
		Vanamõisa	1,22	langus
	Kullamaa	Koluvere	langus	langus
		Kuie	langus	langus
		Luiste	langus	langus
		Maidla	1,63	langus
	Lihula	Penijõe	langus	langus
	Lääne-Nigula	Palivere	1,54	langus
		Roosna	langus	langus
		Salajõe	1,30	langus
		Seljaküla	1,25	langus
		Tagavere	1,22	langus
		Ehmja	1,02	langus
	Martna	Haeska	1,26	langus
		Jõgisuu	1,55	langus
		Laiküla	langus	langus
	Mihkli	Karinõmme	langus	langus
		Oidrema	langus	langus
		Veltsa	langus	langus
	Märjamaa	Limandu	1,34	1,00
		Nurme	langus	langus
		Paeküla	1,03	langus
	Ridala	Asuküla	1,36	langus
		Parila	1,71	langus
		Ungru	1,02	langus
	Vigala	Päärdu	langus	langus
		Vigala	1,03	langus
		Velise	langus	langus

Ka vakujaoste alal oli 1803. aastaks siin ja seal kujunenud oma kergem või raskem olukord. Nagu juba märgitud, tuli vakujaoseid keskmiselt ühe inimese kohta kõige enam Harjumaal (0,15 rukkitündrit), teistes maakondades oli võrdne olukord (à 0,14 rukkitündrit). Ühe tööjõulise kohta tuli neid kõige enam Järva- ja

Läänemaal (à 0,24), millele järgnesid Virumaa (0,23) ja Harjumaa (0,21 rukkitündrit).

Olukorda üksikutes mõisates, kõigepealt seal, kus vakujaoseid tuli oluliselt üle maakondliku keskmise, iseloomustavad järgmised andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Vakujaoseid rukki-tündrites	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõulise inimese kohta
Harjumaa	Rapla	Ohekatku	0,24	0,35
		Pühatu	0,21	0,30
		Kehtna	0,16	0,28
Virumaa	Harju-Jaani	Raasiku	0,18	0,33
		Kambi	0,19	0,32
		Jõhvi	0,19	0,30
	Kadrina	Võnnu	0,17	0,31
		Lasila	0,17	0,26
		Aa	0,17	0,29
	Lüganuse	Kohala	0,24	0,37
		Kloodi	0,19	0,33
		Sõmeru	0,18	0,29
	Rakvere	Kulina	0,21	0,33
		Põlula-Vaeküla	0,21	0,33
		Andja	0,19	0,32
	Viru-Jaagupi	Kaarmaa	0,21	0,32
		Uniküla	0,17	0,30
		Vao	0,25	0,43
Järvamaa	Ambla	Kukevere	0,22	0,41
		Kuru	0,18	0,31
		Linnapea	0,18	0,28
		Raka	0,20	0,33
		Roosna	0,19	0,31
	Järva-Jaani	Orina	0,19	0,32
		Mündi	0,22	0,33
		Piiumetsa	0,17	0,30
		Tori	0,21	0,38
		Türi-Alliku	0,17	0,30
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	0,33	0,53
		Paadrema	0,29	0,44
		Lautna	0,28	0,48
	Kirbla	Vanamõisa	0,21	0,34
		Jõgisuu	0,19	0,38
		Maidla	0,19	0,25
	Kullamaa	Lihula	0,19	0,32
		Palivere	0,19	0,29
		Seljaküla	0,18	0,31
	Lääne-Nigula	Keskvare	0,27	0,45
		Väike-Lähtru	0,22	0,36
		Märjamaa	0,23	0,37
	Martna	Mõisamaa	0,18	0,32
		Vaimõisa	0,17	0,28
		Võnnu	0,17	0,31
	Ridala	Jädivere	0,16	0,25
	Vigala			

Reas mõisates oli aga sellegi andami määr alla maakondliku keskmise, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Vakujaoseid rukki- tündrites	
			ühe inimese kohta	ühe tööjõu- lise inimese kohta
1	2	3	4	5
Harjumaa	Rapla	Kabala	0,10	0,19
		Sikeldi	0,12	0,20
		Raikküla	0,10	0,18
Virumaa	Jõhvi	Mäetaguse	0,10	0,19
		Kurtina	0,12	0,19
		Ohakvere	0,12	0,20
		Pühajõe	0,11	0,19
		Jõepere	0,08	0,12
	Kadrina	Rakvere	0,10	0,18
		Mädapea	0,11	0,18
	Vaivara	Väike-Soldina	0,11	0,18
		Auvere	0,07	0,12
		Suure-Soldina	0,05	0,08
	Viru-Jaagupi	Türsamäe	0,12	0,19
		Mõdriku	0,12	0,19
		Rägavere	0,11	0,18
		Vinni	0,08	0,13
	Väike-Maarja	Triigi	0,08	0,15
Järvamaa	Ambla	Moe	0,09	0,15
		Nõmmküla	0,12	0,18
		Tapa	0,01	0,03
	Türi	Kolu	0,10	0,15
		Laupa	0,07	0,11
		Rõa	0,05	0,10
		Särevere	0,02	0,04
Läänemaa	Hanila	Massu	0,12	0,22
		Mõisaküla	0,05	0,09
		Vaisti	0,08	0,16
		Vana- ja Uue- Virtsu	0,08	0,11
	Karuse	Matsalu	0,09	0,16
		Nehatu	0,07	0,12
		Piivarootsi	0,06	0,08
	Kullamaa	Koluvere	0,12	0,20
		Kuie	0,11	0,21
	Lihula	Penijõe	0,10	0,15
	Lääne-Nigula	Kirimäe	0,11	0,19
		Roosna	0,09	0,13
		Ehmja	0,12	0,23
	Martna	Jõgisuu	0,10	0,15
		Laiküla	0,08	0,13
		Suure-Rõude	0,10	0,16
	Mihkli	Karinõmme	0,06	0,09
		Veltsa	0,06	0,11
	Märjamaa	Packüla	0,08	0,13

1	2	3	4	5
Läänemaa	Ridala	Asuküla	0,05	0,09
		Käpla	0,08	0,11
		Kiltsi	0,09	0,13
		Sinalepa	0,11	0,17
		Ungru	0,03	0,06
	Vigala	Päärdu	0,07	0,15
		Velise	0,12	0,23
		Vigala	0,12	0,21

4. Mõisate rühmitusi koormiste raskuse alusel

Kui eespool antud andmete alusel korralisest teost, kohusviljast ja vakujaostest võrrelda erinevaid mõisaid ja arvestada seejuures koormiste suurust nii ühe inimese kui ka ühe tööjõulise kohta, siis võib mõisaid rühmitada järgmiselt.

1. Kõrged normid korralises teos, kohusviljas ja vakujaostes olid näiteks Harjumaal Rapla kihelkonnas Kehtnas; Virumaal Kadrina kihelkonnas Lasilas; Rakvere kihelkonnas Kloodil, Kohalas ja Sõmerul; Viru-Jaagupis — Põlulas ja Vaekülas; Viru-Nigulas — Kabalas; Järvamaal Ambla kihelkonnas Kukeveres, Rakas ja Roosnas; Järva-Jaanis — Orinas; Paide kihelkonnas Mündis; Türil — Piiumetsas ja Toril; Läänemaal Hanila kihelkonnas Mõtsus ja Paadremal; Kirblas — Lautnas ja Vanamõisas; Kullamaal — Jõgisuus, Luistes; Lihula kihelkonnas Lihulas; Lääne-Nigulas — Seljakülas ja Tagaveres; Martnas — Haeskas, Keskveres ja Väike-Lähtus; Märjamaal — Kõrvetagusel, Vaimõisas ja Märjamaal; Ridalas — Parilas ja Võnnus.

2. Kõrged normid korralises teos, madalad kohusviljas ja vakujaostes olid Virumaal Jõhvi kihelkonnas Pühajõel; Vaivaras — Tüksamäel; Järvamaal Ambla kihelkonnas Moel; Läänemaal Hanila kihelkonnas Mõisakülas; Lääne-Nigulas — Salajõel; Märjamaal — Limandus; Ridalas — Asukülas.

3. Kõrged normid korralises teos ja vakujaostes, madalad kohusviljas olid Harjumaal Rapla kihelkonnas Pühitus; Virumaal Jõhvi kihelkonnas Jõhvis; Viru-Jaagupis — Kulinas; Viru-Nigulas — Ulvis; Järvamaal Türi kihelkonnas Türi-Allikul; Läänemaal Martna kihelkonnas Suure-Lähtus.

4. Kõrged normid korralises teos ja kohusviljas, madalad vakujaostes olid Harjumaal Rapla kihelkonnas Kabalas; Virumaal Kadrina kihelkonnas Jõeperes; Järvamaal Ambla kihelkonnas Nõmmkülas; Türi kihelkonnas Säreveres; Läänemaal Karuse kihelkonnas Piivarootsis; Martnas — Laikülas, Märjamaal — Sõtkülas ja Paekülas; Ridalas — Sinalepal.

5. Madalad normid korralises teos, kõrged kohusviljas ja vakujaostes olid Harjumaal Harju-Jaani kihelkonnas Raasikul ja Kambil; Virumaal Rakvere kihelkonnas Kaarli ja Rakvere mõisas; Lüganusel — Aa mõisas; Järvamaal Ambla kihelkonnas Kurul.

6. Madalad normid korralises teos ja kohusviljas, aga kõrged vakujaostes olid Virumaal Lüganuse kihelkonnas Püssi mõisas.

7. Madalad normid korralises teos ja vakujaostes, kõrged kohusviljas olid Järvamaal Ambla kihelkonnas Koigis; Türil — Rõas.

8. Madalad normid kõigis mainitud kohustustes olid Virumaal Jõhvi kihelkonnas Kurtnas; Vaivaras — Väike-Soldinas, Auveres, Suure-Soldinas ja Vana-Sõtkülas; Viru-Nigulas — Aseris; Järvamaal Türi kihelkonnas Kulus, Laupal ja Lokutal; Läänemaal Hanila kihelkonnas Massus ja Vaistil; Karusel — Matsalus ja Nehatus; Kullamaal — Koluveres; Lihulas — Penijõeel; Martnas — Suure-Rõudes; Märjamaal — Nurmes; Ridalas — Ungrus; Lääne-Nigulas — Kirimäel ja Roosnas; Vigalas — Päärdus, Velisel ja Vigalas.

Millest siis sõltus koormiste kõrgem või madalam määr ühes või teises mõisas? On väidetud, nagu oleks see seotud mõisate suurusega. Andmed seda siiski ei tõesta. Oli kõrgeid ja madalaid koormisi üsna mitmesuguse suurusega mõisates, nagu alljärgnevalt näeme.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Koormiste rühm	Mõisa liik
Harjumaa	Rapla	Kehtna	kõrged	suur mõis, el. 509
Virumaa	Kadrina	Lasila	kõrged	väike mõis, el. 141
	Rakvere	Kloodi	kõrged	keskmine mõis, el. 203
	Viru-Jaagupi	Põlula-Vaeküla	kõrged	keskmine mõis, el. 335
	Viru-Nigula	Kabala	kõrged	väike mõis, el. 99
Järvamaa	Jõhvi	Kurtna	madalad	keskmine mõis, el. 227
	Vaivara	Suure-Soldina	madalad	väike mõis, el. 67
	Ambla	Raka	kõrged	väike mõis, el. 115
		Roosna	kõrged	keskmine mõis, el. 317
Läänemaa	Hanila	Tori	kõrged	väike mõis, el. 123
		Kolu	madalad	väike mõis, el. 188
		Laupa	madalad	suur mõis, el. 413
		Lokuta	madalad	väike mõis, el. 172
Läänemaa	Hanila	Mõtsu	kõrged	keskmine mõis, el. 237
		Kirblä	kõrged	suur mõis, el. 466
		Lihula	kõrged	suur mõis, el. 706
		Märjamaa	Kõrvetaguse	väike mõis, el. 87

Maakond	Kihelkond	Mõis	Koormiste rühm	Mõisa liik
Läänemaa	Ridala	Võnnu	kõrged	suur mõis, el. 621
	Hanila	Massu	madalad	keskmise mõis, el. 336
	Karuse	Matsalu	madalad	suur mõis, el. 508
	Kullamaa	Koluvere	madalad	suur mõis, el. 1421
	Lääne-Nigula	Roosna	madalad	väike mõis, el. 81
	Vigala	Vigala	madalad	suur mõis, el. 2422

Samas laadis võib loetelu jätkata. Olgu toodud aga ka mõned andmed ainult teoorjuse kohta, olukorras, kus kohusvilja ja vakujaoste normid ei olnud teoga ühesugusel astmel. Nii näiteks olid Harjumaal Pühatus (väike mõis, el. 61) teonormid madalad, Virumaal Pühajõe (väike mõis, el. 76) aga kõrged, Järvamaal Türi-Allikul (suur mõis, el. 517) teonormid kõrged, Tapal (keskmise mõis, el. 368) teonormid madalad. Mis puutub teoorjusesse, siis on selge, et mõis lähtus siin oma vajadustest, oma töömahust. Ja määrava tähtsusega oli siin teraviljakasvatus. Teokoormise suuruse otsustas ikkagi oluliselt mõisa külvi ja tööjõuliste inimeste suhe. Kui mõis külvipinnaga forsseeris (kui tal selleks ikka maa-alalisi võimalusi oli) ja tööjõuliste inimeste arv vastavalt ei kasvanud, pidi teokoormis raskenema, vähemalt tööjõulistele. Raskus ühe inimese suhtes aga sõltus sellest, milline oli kogu elanikkonna ja tööjõuliste arvuline suhe. Kui mõisa külvipind oli tööjõuliste inimeste arvuga võrreldes tagasihoidlikum (ükskõik, millises mõisa suuruse liigis), jäi ka teopäevade surve vähemaks.

Külvipinna kõrval tuleb arvesse võtta muidugi ka heinamaa suurust. Kus heinamaad oli rohkem, nagu eriti Läänemaa mõisates, nõudis see oma osa teopäevadest. Üsna paljudes kohtades Eestimaa läänepoolsetel aladel nõudis aga maaharimine ise juba enam tööjõudu. Alljärgnevalt olgu toodud mõningad andmed ühele tööjõulisele inimesele langeva teopäevade hulga ja mõisa rukkikülvi suuruse kohta 1803. a. Ristiga on märgitud need mõisad, kus ühele tööjõulisele inimesele langev teopäevade hulk ja mõisa rukkikülvi suurus on üle keskmise.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Harjumaal langes teatavasti ühele tööjõulisele inimesele keskmiselt 1,90, Virumaal 1,81, Järvamaal 1,82 ja Läänemaal 1,80 teopäeva. Rukkikülvi tuli antud mõisate arvu juures ühele tööjõulisele Harjumaal keskmiselt 0,58, Virumaal 0,78, Järvamaal 0,71 ja Läänemaal 0,58 tündrit.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühele tööjõulisele inimesele	
			teopäevi	rukkikülvi tündrites
Harjumaa	Rapla	Hagudi	2,00	0,79×
		Kabala	2,08	0,71×
		Kuusiku	2,12	0,71×
		Kehtna	2,25	0,92×
		Pühatu	2,23	0,81×
		Alu-Rapla	1,82	0,65×
	Harju-Jaani	Raasiku	1,86	0,47
		Kambi	1,76	0,48
Virumaa	Jõhvi	Pühajõe	2,30	1,39×
	Kadrina	Lasila	2,30	0,92×
		Jõepere	2,06	0,83×
	Rakvere	Kloodi	2,29	0,87×
		Sõmeru	2,30	0,87×
	Viru-Jaagupi	Kulina	2,11	1,04×
	Viru-Nigula	Ulvi	2,05	0,86×
		Kabala	2,21	0,96×
	Väike-Maarja	Arina	2,09	0,91×
	Jõhvi	Ontika	1,70	0,60
	Lüganuse	Aamõisa	1,60	0,57
		Purtse-Voropi	1,58	0,58
		Püssi	1,64	0,54
		Rakvere	1,28	0,71
	Vaivara	Väike-Soldina	1,18	0,41
		Auvere	1,08	0,63
	Viru-Jaagupi	Suure-Soldina	0,68	0,41
		Vana-Sõtküla	1,48	0,57
		Rägavere	1,07	0,51
		Vinni	1,50	0,64
	Viru-Nigula	Andja	1,67	0,49
		Aseri	1,55	0,44
Järvamaa	Ambla	Moe	2,04	1,32×
		Kukevere	2,58	1,12×
		Nõmmküla	2,64	1,10×
		Rannamõisa	1,92	0,92×
	Järva-Jaani	Orina	2,15	0,82×
	Türi	Särevere	2,80	0,77×
	Ambla	Karkuse	1,42	0,66
		Koigi	1,68	0,58
	Ambla	Kuru	1,54	0,67
		Türi	1,12	0,53
	Ambla	Laupa	1,71	0,45
		Lokuta	1,47	0,54
		Rõa	1,28	0,51
	Läänemaa	Mõisaküla	2,06	1,11×
		Piivarootsi	1,97	0,61×
		Tuudi	1,92	0,84×
		Saastna	2,12	0,64×
	Kirbla	Keskküla	2,18	0,84×
		Lautna	2,69	0,77×

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühele tööjõulisele inimesele	
			teopäevi	rukkikülvi tündrites
Läänemaa	Kullamaa	Jõgisuu	2,21	0,67×
		Suure-Kalju	2,04	0,75×
		Teenuse	1,93	0,68×
	Lihula	Lihula	2,38	0,62×
		Salajõe	2,25	0,76×
		Seljaküla	2,22	0,92×
	Martna	Tagavere	2,17	0,62×
		Haeska	1,98	0,68×
		Ehmja	2,49	0,65×
	Märjamaa	Keskvere	2,36	0,78×
		Laiküla	2,57	1,01×
		Väike-Lähtru	2,13	0,68×
		Kõrvetaguse	2,44	0,92×
		Limandu	2,10	0,70×
		Paeküla	2,25	0,85×
		Märjamaa	2,09	0,87×
		Sõtküla	2,18	0,62×
		Vaimõisa	2,11	0,67×
		Ridala	2,11	0,88×
	Ridala	Parila	2,73	0,81×
		Sinalepa	1,92	0,76×
		Hanila	1,35	0,38
	Karuse	Vaisti	1,59	0,53
		Nehatu	1,59	0,53
	Kullamaa	Koluvere	1,46	0,42
		Kuie	1,28	0,43
	Martna	Suure-Rõude	1,53	0,52
		Mihkli	1,56	0,54
	Ridala	Oidrema	1,01	0,57
		Ungru	1,39	0,49
	Vigala	Jädivere	1,69	0,46
		Päärdu	1,35	0,48
		Velise	1,11	0,31
		Vigala		

Nagu eelnevast näha, sõltub teopäevade hulk rukkikülvide suuruselt. Kõige selle juures ei saa täpsust nõuda, sest nagu märgitud, nõudis maa harimine ühel pool rohkem aega, teisel vähem, mõnel pool läksid voorid kaugemale, teisel lähemale, ühel pool oli heinamaad veidi vähem ja põldu rohkem, teisel vastupidi, mõnel pool oli ka rohkem viinapõletamist, teisel vähem jne.

Mis puutub kohusvilja ja vakujaostesse, siis siin ei tarvitsenud mõisamajanduse forsseerimise vajadus määrav olla. Mõisnik võis rohkem või vähem nõuda, ilma et tema majanduse põhiharud sellest oleksid häiritud, küll aga tema üldine tulu. Näib, et siin mõisnik võttis arvesse (teatud piirkondade) talupoegade üldist majanduslikku seisundit, s. t. et seal, kus talupoegade üldine majanduslik olukord oli veidi parem, nõudis mõisnik ka enam kohus-

vilja ja vakujaoseid. Kus aga valitses viletsus, ei saanud kõrgete normidega välja tulla. Vilja saadi enam nõuda seal, kus maa oli parem ja kus talupoegadel oli enam maad, nagu seda üsna paljud andmed näitavad: karjasaadusi, heina, puid, jne. nõuti seal rohkem, kus talumajapidamises olid selleks suuremad võimalused. See aga ei tähendanud, et mõisnik oleks kõik oma nõudmised nii ratsionaalselt kooskõlastanud talumajapidamistega. Feodaalset režiimi iseloomustab mõisniku vägivaldavalitsemine: ta pressis ikkagi talupojalt välja viimase, kuigi ka siin olid oma piirid, mille ületamine mõisnikule endale hakkas kahju tooma. Aga ka nende piiride ületamist tuli ette.

5. Talurahva olukorra paranemise võimalused

Talupoja majandusliku olukorra kujunemisele avaldasid olulist mõju mitmesugused asjaolud, eriti mõisakoormised. Samal ajal oli tähtis ka, kui palju jäi temale tööjõudu talupere ülalpidamiseks ja millised olid selle kasutamise võimalused. Võttes aluseks suvise nädala tööpäevade hulga, mille võisid anda tööjõulised inimesed, ja arvates sellest maha mõisale mineva teopäevade hulga korralise teo näol ning jagades ülejäägi inimeste arvuga üldse, saamegi teada, kui palju jäi ühe inimese ülalpidamiseks tööjõudu. Kui tahame võrrelda selle poolest 1732. ja 1803. aastat, siis saab arvesse võtta ainult korralist tegu, sest abiteo kohta, nagu teada, puuduvad andmed 1732. a. Aga teatud kujutluse asjast võime siiski saada, sest korrategu moodustas teost üldse peiosa. Ja pealegi on tähtis arengu üldsuund. Võttes arvesse hobused (häregade puhul arvestades neid 2 ühe hobuse eest) ja toimides nende tööjõuga samuti kui tööjõuliste inimeste omaga, saame andmed ka tööloomade tööjõu jagunemise kohta.

Antud mõisate piirides jagunes tööjõuliste inimeste ja veoloomade tööjõud järgmiselt.

Maakond	Mõisale minev % tööjõuliste inimeste tööjõust		Mõisale minev % veoloomade tööjõust	
	a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Harjumaa	30,13	31,73	17,94	22,84
Virumaa	21,39	30,19	15,20	23,69
Järvamaa	29,99	30,39	16,78	23,17
Läänemaa	26,30	30,11	19,17	22,88

Nagu eelnevast näha, kasvas mõisale mineva tööjõu osa nii tööjõuliste inimeste kui ka veoloomade puhul — ühel pool enam, teisel

vähem. Seejuures läks 1803. a. tööjõuliste inimeste tööst mõisale ligikaudu $\frac{1}{3}$. Ühe inimese ülalpidamiseks jäi taludesse tööjõudu järgmiselt.

Maakond	Ühe inimese ülalpidamiseks jäi tööjõuliste in. tööpäevadest		Ühe inimese ülalpidamiseks jäi veoloomade tööpäevadest	
	a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Harjumaa	1,75	2,43	1,85	1,82
Virumaa	2,24	2,59	1,78	1,55
Järvamaa	1,75	2,50	1,88	1,75
Läänemaa	1,99	2,52	1,85	1,83

Nagu siit näha, jäi 1803. a. tööjõuliste inimeste tööjõudu ühe inimese ülalpidamiseks üldiselt enam kui 1732. a. ja seejuures hoolimata mõisale mineva osa kasvamisest. Olulise tähtsusega oli siin tööjõuliste inimeste ja vanade ning laste arvuline suhe. Nagu teada, kasvas 1803. aastaks tööjõuliste inimeste % antud mõisate ja talude piirides tunduvalt võrreldes 1732. aastaga.

Mis puutub aga veoloomade tööjõusse, siis oli seda 1803-ndaks aastaks jäänud vähemaks, seejuures kõige tunduvalt Virumaal. Selline asjaolu pidi teatud määral mõjustama ka inimtööjõu kasutamise efekti. Millest võis tulla selline tagasimine, näeme veel hiljem. Oli neid mõisaid, kus kasvas nii ühe inimese ülalpidamiseks jääv tööjõuliste inimeste kui ka veoloomade tööpäevade hulk, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv tööjõul. inimeste tööp. hulk		Ühe inimese ülalpidamiseks jääv veoloomade tööp. hulk	
			a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
1	2	3	4	5	6	7
Harjumaa	Rapla	Kabala	1,50	2,21	1,28	1,90
		Kehtna	1,75	2,10	1,78	2,34
		Ohekatku	1,50	2,90	1,22	1,68
	Harju-Jaani	Raasiku	1,60	2,33	1,86	2,48
		Kambi	2,24	2,52	1,98	2,39
Virumaa	Jõhvi	Ohakvere	1,70	2,53	1,39	1,50
		Jõhvi	2,25	2,46	1,26	1,83
	Kadrina	Jõepere	1,84	2,60	1,42	1,63
		Lüganuse	2,33	2,57	1,56	1,63

1	2	3	4	5	6	7
Virumaa	Vaivara	Suure-Soldina	2,72	3,25	0,81	1,76
		Repniku	2,62	3,17	0,56	1,17
		Vana-Sõtküla	2,30	2,70	0,38	1,55
		Türsamäe	1,45	2,44	0,45	1,34
	Viru-Jaagupi	Vinni	2,47	2,71	1,62	1,74
	Viru-Nigula	Samma	1,91	2,86	1,22	2,59
		Ulvi	2,17	2,67	1,26	1,43
	Väike-Maarja	Ärina	1,88	2,76	1,77	1,83
		Äntu	2,04	2,86	1,31	1,71
		Araski	2,00	2,81	1,42	1,50
		Vao	1,80	2,21	1,09	1,15
		Triigi	2,37	2,50	1,48	1,99
Järvamaa	Ambla	Karkuse	2,09	2,98	1,54	1,78
		Kuru	2,01	2,58	1,82	1,85
		Kurge	2,05	2,25	1,74	2,22
		Nõmmküla	1,85	2,18	1,55	2,02
		Roosna	1,67	2,30	1,73	2,59
	Järva-Jaani	Orina	1,50	2,29	1,38	1,64
		Türi	1,50	3,11	1,99	2,71
	Kirna					
Läänemaa	Hanila	Vaiste	1,85	2,37	1,50	1,75
		Paadrema	1,31	2,75	1,62	2,57
	Karuse	Matsalu	2,02	2,58	1,95	2,14
		Nehatu	2,16	2,83	2,47	2,56
		Piivarootsi	2,22	3,12	2,33	2,80
		Tuudi	2,46	2,86	1,40	2,31
		Keskküla	1,57	2,48	1,66	2,00
	Kirbla	Seira	1,32	2,15	3,04	3,12
		Lüvi	0,46	2,67	1,76	2,05
	Kullamaa	Luiste	1,25	2,02	1,63	1,73
		Kuie	2,20	2,58	1,80	1,87
		Suure-Kalju	1,54	2,53	1,64	2,10
		Teenuse	0,90	2,28	1,74	2,62
		Penijõe	1,05	2,92	1,67	1,90
	Lihula	Roosna	1,54	3,03	1,62	1,74
		Palivere	1,42	2,69	0,67	2,01
		Seljaküla	1,58	2,21	1,30	1,95
	Martna	Haeska	1,53	2,35	1,38	1,72
		Suure-Lähtu	1,59	2,11	1,34	1,64
		Suure-Rõude	1,90	2,85	1,87	2,46
		Karinõmme	1,52	3,30	2,68	2,68
	Mihkli	Veltsa	1,52	2,33	1,94	2,49
		Limandu	1,97	2,30	1,70	1,97
	Märjamaa	Haimre	1,64	2,16	1,33	1,57
		Nurme	2,10	2,35	1,75	1,76
		Märjamaa	1,92	2,16	1,94	1,52
		Sõtküla	2,27	2,31	1,42	2,38
		Asuküla	1,53	2,40	1,20	1,96
	Ridala	Parila	1,31	1,75	1,40	1,92
		Sinalepa	1,80	2,70	1,58	1,93
		Ungru	2,03	2,50	1,52	1,72
	Vigala	Jädivere	1,38	3,11	0,95	2,29

Ülalesitatud 60 mõisas olid seega võimalused, kui muud asjaolud ei takistanud, talupoegade elu paranemiseks.

Nende hulgas oli Harjumaal teonorm kõrge nii üldse ühe inimese kui ka ühe töøjõulise kohta Kabalas ja Kehtnas, madal aga Kambis ja Raasikul.

Virumaal oli see kõrge Erras, Ärinas, Jõeperes, Jõhvis, Türsa-mäel ja Ulvis ning madal Repnikul, Suure-Soldinas ning Vana-Sõtkülas.

Järvamaal oli kõrge Nõmmkülas, Orinas ja Roosnas ning madal Kurul.

Läänemaal oli kõrge Asukülas, Haeskal, Limandul, Luistel, Märjamaal, Paadremal, Parilas, Piivarootsil, Seljakülas, Sinalepas, Suure-Kaljul, Suure-Lähtkul, Sõtkülas, Tuudil, madal aga Jädiveres, Matsalus, Nehatul, Nurmese, Penijõe, Roosnal, Suure-Rõudel ja Ungrus.

Järgmise rühma moodustasid mõisad, kus taludes langesid mõlema liigi töøjõu näitajad.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv			
			töøjõuliste inimeste tööpäevade hulk		veoloomade tööpäevade hulk	
			a. 1732	a. 1803	a. 1732	a. 1803
Virumaa	Jõhvi	Järve	3,66	2,27	2,19	1,50
		Kiikla	2,56	2,33	1,50	1,39
		Kurtina	2,77	2,70	1,82	1,47
		Mäetaguse	2,58	2,00	2,39	1,38
		Andja	2,43	2,39	2,28	2,07
	Viru-Nigula Väike-Maarja	Kaarma	2,31	2,14	2,02	1,16
		Uniküla	2,72	2,20	2,04	1,80
Järvamaa	Türi	Kärevere	1,85	1,05	1,53	0,52
Läänemaa	Hanila Lihula Vigala	Särevere	2,58	1,68	2,16	1,57
		Mõisaküla	2,50	1,81	2,02	1,70
		Lihula-Sipa	2,60	1,73	2,14	1,13
		Velise	2,51	1,29	2,43	0,55

Nendes 12 mõisas puudusid ilmselt väljavaated talumajanduse parandamiseks töøjõu kasutamise seisukohalt.

Kolmanda liigi moodustasid mõisad, kus töøjõuliste inimeste tööpäevade hulk ühe inimese ülalpidamiseks küll suurenes, aga veoloomade oma vähenes. Need olid järgmised mõisad.

Maakond	Mõisate arv	Mõisad
Harjumaa	6	Alu ja Rapla, Kuusiku, Pühatu, Raikküla ja Sikkeldi Rapla kihelkonnas ning Tuhala Kose kihelkonnas.
Virumaa	22	Konju ja Ontika Jõhvi kihelkonnas, Kõnnu ja Lasila Kadrina kihelkonnas, Aa mõisa, Purtse ja Püssi Lüganuse kihelkonnas, Kaarli, Kloodi, Kohala, Rakvere ja Sõmeru Rakvere kihelkonnas, Auvere ja Väike-Soldina Vaivara kihelkonnas, Kulina, Mõdriku, Põlula-Vaeküla, Rägavere ja Voore Viru-Jaagupi kihelkonnas, Aseri, Kabala ja Vasta Viru-Nigula kihelkonnas.
Järvamaa	16	Koigi, Kukevere, Linnapea, Moe, Raka ja Tapa Ambla kihelkonnas, Mündi Paide kihelkonnas, Kolu, Laupa, Lokuta, Mäeküla, Piiumetsa, Rõa, Tori, Türi-Alliku ja Oisu Türi kihelkonnas.
Läänemaa	25	Massu, Paatsalu ja Virtsu Hanila kihelkonnas, Saastna Karuse kihelkonnas, Lautna, Kloostri ja Vanamõisa Kirbla kihelkonnas, Jõgisuu, Koluvere, Maidla ja Sipa Kullamaa kihelkonnas, Kirimäe ja Salajõe Lääne-Nigula kihelkonnas, Jõgisuu, Keskvere, Laiküla ja Väike-Lähtru Martna kihelkonnas, Oidrema Mikhli kihelkonnas, Mõisamaa, Paeküla ja Vaimõisa Märjamaa kihelkonnas, Käpla ja Kiltsi Ridala kihelkonnas, Päärdu ja Vigala Vigala kihelkonnas.

Nendes 69 mõisas olid siiski talurahva elu teatud paranemise võimalused olemas. Neljanda rühma moodustasid need mõisad, kus tööjõuliste tööpäevade hulk ühele tööjõulisele langes, veoloomade oma aga oli tõusnud. Need olid järgmised.

Maakond	Mõisate arv	Mõisad
Harjumaa	1	Hagudi Rapla kihelkonnas
Virumaa	3	Pühajõe Jõhvi, Mädaopea Rakvere ja Koonu Väike-Maarja kihelkonnas.
Läänemaa	6	Mõtsu Hanila, Tagavere Lääne-Nigula, Ehmja Martna, Kõrvetaguse Märjamaa, Konuvere ja Võnnu Ridala kihelkonnas.

Nendes 10 mõisas pidi olukord küll halvenema, sest inimtööjõud oli ikkagi peamise tähtsusega.

6. Üldpilt talurahva olukorrast

Väikesed niikumised olid XVIII saj. talurahva olukorras muidugi aset leidnud, aga nendest hoolimata jäi talupoeg majanduslikult endiselt viletsaks, kuigi siin oli mitmesuguseid erinevusi.

Hupel märgib ca 1777. a., et rikkaid talupoegi on Eesti- ja Liivimaal asjata otsida. Paljudel on vaid hädapärane elatis, kuid veel rohkem on täiesti vaeseid.¹⁷⁷ Eriti kontrastne oli talurahva majanduslik olukord võrreldes selle elustandardi tõusuga, mis toimus mõisates just XVIII saj. 2. poolel. Kui mõisates kerkisid talurahva kurnamise arvel senisest paremad majandushooned, toredamad elumajad, iluaiad ja pargid, jäi talupoja elamuks ikka seesama vilets ja ebahügieeniline suitsutare. Kui mõisnike eluruumide sisustus muutus üha luksuslikumaks, oli talupojal see endiselt äärmiselt primitiivne; kui mõisnikud võistlesid omavahel kulutustes riietusele, tegi talupoeg oma kehakatteid ikka samast karmist lam-bavillast ja linasest riidest ning ainult hädavajalikku nipet-näpet soetas sellele lisaks linnast. Kui mõisnikud kulutasid palju kalliste tõldade ja hobuste muretsemiseks, liikus talupoeg ikka oma väikese puuvankri ja reega ning tööst vaevatud hobusega. Kui mõisnike söögilauad uhkeldasid toredate söökide ja jookidega kuld- ja hõbelauanõudes, ei olnud talupojal alati aganaleibagi. Kui talupoeg sügisel lõikuse ja mõne looma tapmise järel pisut enam söögile kulutas, siis nimetati teda pillajaks, inimeseks, kes ei oska arvet pidada. On uskumatu, kirjutatakse 1784. aastal ühes anonüümselt ilmunud artiklis, et Eesti- ja Liivimaal valitseb talurahva hulgas igal kevadel peaaegu üldine näljahäda.

1760-ndatest aastatest peale pidid mõisnikud küll hoidma tagavaraks teatud hulga vilja talupoegadele avansi andmiseks, kuid sedagi vilja sai talupoeg sageli alles korduva kerjamise järel. Hinnates talupoja olukorda Eestimaal XVIII saj. lõpul, märgib Petri, et vähe on neid talupoegi, kellel pole võlgu sellises ulatuses, et neilt on võetud eluajaks lootus võlgadest vabanemiseks. Tuleb sejuures arvestada, et talupoeg, kes ei suutnud avansivilja või muud võlga tasuda, oli kohustatud seda tegema teotööga, mida muidugi ükski vakuraamat ei fikseerinud. Oli ka juhtumeid, kus talupoega vilja (mis oli ainult tema töövili) küsimise eest mõisas peksti, ja juhtus, et teda lasti koguni nälga surra. Üheks eredaks näiteks sellest, kuidas mõisnik kohtles talupoegi, kui neid tabas viljapuudus, oli olukord viljaikalduse tingimustes 1808. a. Virumaal. Kuigi mõisnikel vilja oli, pidid talupojad ometi nälgima.

¹⁷⁷ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 2. Bd., S. 130.

VIII. AGRAARSEADUSANDLUS EESTIMAAL XIX SAJ. ALGUL JA TALURAHVA OLUKORD

1. Agraarküsimus ja valgustusaja kirjanikud

Nagu eelnev käsitus näitas, laienes külvipind Eestimaal XVIII sajandil tunduvalt, oluliselt kasvas teraviljatoodang, suurenes viinapõletamine ja õllepruulimine, ilmus pärisorjuslik manufaktuur ja laienes üldse mõisatööndus. Kõik see kinnitas tootlike jõudude kasvu. Samal ajal tungisid kaubalis-rahalised suhted üha suuremal määral põllumajandusse, eriti just mõisamajandusse, sest peamiselt seal toimus tolle aja tingimustes müügiprodukti tootmine. Mõisamajandus seostus üha enam turuga, muutus ikka sõltuvamaks turukonjunktuurist. Kaubatootmine teenis muidugi feodalismi, kuid ühtlasi valmistas see ette mõningaid tingimusi kapitalistlikuks tootmiseks.

Teraviljatootmise kasvul oli feodaal-pärisorjusliku korra enda tuleviku seisukohalt oluline tähtsus. «Teravilja tootmine mõisnike poolt müügi otstarbel,» kirjutas V. I. Lenin oma töös «Kapitalismi arenemine Venemaal», «mis arenes eriti pärisorjuse olemasolu viimase perioodil, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks.»¹⁷⁸ Feodalismile omane naturaalmajandus domineeris edasi, kuid kaubalis-rahaliste suhete edukas areng õõnestas tema aluseid. Põllumajanduslik produktsioon suurenes, kuid peatulu sellest langes mõisnikule. Varanduslik diferents mõisniku ja talupoja vahel kasvas. Iseloomustavaks jooneks Eestimaa feodaal-pärisorjuslikule põllumajandusele oli XVIII saj. lõpul see, et siin arenes süvenev vastuolu uute nõudmiste ja vana tootmisorganisatsiooni vahel. Vana organisatsioon ei suutnud viia põllumajandust kõrgemale tasemele. Küsimus oli seda olulisem, et tollal oli Lääne-Euroopa mõningates maades (Madalmaad, Inglismaal) põllumajandus kapitalismi alustele rajanedes suutnud anda juba hoopis teistsuguseid tulemusi. Nagu nägime, olid mõned ringkonnad, esijoones just need, kes Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ümber koondunud, otsinud uusi teid põllumajanduse edasiviimiseks, aga ikkagi seniste agraarsuhete raamides ja väheste tulemustega. Üldiselt püsis edasi vana kurnamissüsteem kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.

Agraarsuhete ja põllumajanduse efektiivsuse tõstmise küsimusi käsitlesid Balti provintssides 1760-ndatest aastatest peale Lääne-Euroopas tugevneva kodanliku ideoloogia mõjul ka siinsed valgustusaja kirjanikud J. G. Eisen (1717—1779), H. J. v. Jannau (1753—1821), G. H. Merkel (1769—1850) ja Joh. Chr. Petri (1762—1851). Kõik nad tegid ka ettepanekuid olukorra parandamiseks.

¹⁷⁸ V. I. Lenin. Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed. 3. kd., lk. 152.

Torma-Lohusuu kauaaegne kirikuõpetaja (a. 1745—1775) Eisen luges siinset pärisorjuslikku agraarsuhete süsteemi igane- nuks ja kahjulikuks kogu majandusele, riigile, aadlile, talurahvale ning see oli tema arvates töö madala produktiivsuse põhjuseks. Ta pidas vajalikuks talupoegade isiklikku vabadust, neile vallasvara omandamise õiguse tagamist, nende käes olevate maade andmist tasuta pärandatavaks omandiks, millelt mõisnik siiski pidi teata- vat alalist maksu saama. Teoorjus tuli kaotada, mõisad pidid üle minema palgatööle. Agraarsuhete reform pidi toimuma riigivõimu (valgustatud monarhi) algatusel, järk-järgult ja algama mõisniku karjuva omavoli piiramisega. Nii lootis ta rajada aluse jõuka talu- poja kujunemisele, kellest pidi olema riigil ja mõisnikul suurem kasu kui vaesest. Talupojal oleksid töötamiseks majanduslikud stiimulid, tõuseks üldse töö produktiivsus põllumajanduses, mis tagaks selle arengu.¹⁷⁹

Jannau (kirikuõpetaja a. 1776—1779 Põlvas ja a. 1779—1821 Laiusel) pöörast suurt tähelepanu siinse pärisorjusliku korra uuri- misele. Ta nägi selgesti ja rõhutas ka, millist ränka mõju oli julm ekspluateerimine avaldanud talurahva iseloomule ja tema töötah- tele. Talupoegadele koheselt vabaduse andmist ei pidanud ta aga otstarbekaks, kartes, et kultuurist ilmajäänud talupoeg võiks seda halvasti kasutada. Talurahva olukorra parandamist (valgustatud monarhi juhtimisel) pidas ta aga hädavajalikuks. Talupojale tuli anda haridust ja nimelt sellist, mis võiks talle ta töö juures kasu- lik olla. Talupoegadele tuli nende emakeelde tõlgituna kättesaada- vaks teha kõik seadused, käsud ja määrused, mis neid puudutavad. Neile tuli kindlustada täiel määral omandi soetamise õigus ja tagada neile nende eluase. Talupoja kohustused mõisa vastu tuli kindlaks määrata ja fikseerida vakuraamatuis, neist ka kinni pidada ja vakuraamatud talupoegadele kätte anda. Hariduse saa- mise kindlustamiseks tuli mõisnikul koole avada. Ja kohtuasutised pidid aastas korra talupoegade olukorda kihelkonniti uurima ja pärihärrade korralduste kohta kõgemale poole aru andma.¹⁸⁰

¹⁷⁹ [J. G. Eisen v. Schwarzenberg]. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. Sammlung Russischer Geschichte von G. Fr. Müller. 9. Bd., I St. Petersburg, 1764. S. 517—527. Я. З у т и с. Очерки по историографии Латвии, часть I. Рига, 1949, стр. 70—72.

P. Treiberg. Johann Georg Eisen von Schwarzenberg. — Eesti biograa- filine leksikon I. Tartu, 1926—1929, lk. 82.

¹⁸⁰ [H. J. v. J a n n a u]. Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. S. 1. 1786, S. 118, 133—135, 137, 140, 153, 155, 157, 165, 169—170. Я. З у т и с. Очер- ки по историографии Латвии, стр. 72—82.

J. K ö p p. Heinrich, Johann v. Jannau. — Eesti biograafiline leksikon, lk. 165—166.

Merkel, balti-saksa publitsist ja kirjanik andis oma silmapaistvas teoses «Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul»¹⁸¹ vapustava pildi läti talupoegade elust (mida võib niisama õigeks pidada ka eesti talupoegade kohta) mõisnike vägivalla all XVIII saj. lõpul, visandades samal ajal ka väljapääsuteed sellest olukorrast. Ta pidas vajalikuks talupoegade müümise lõpetamist, ihu- ja vaimu määramise õiguse äravõtmist mõisnikult ja selle andmist mõisakohtu kätte, talupoegadele mõisniku peale kaebamise õiguse andmist, talurahva koormiste omavolilise suurendamise lõpetamist jne. Talurahva isiklik vabastamine pidi toimuma järk-järgult. Ta pani ette määrata ettevalmistamise ajaks umbes 5 aastat, mille möödumisel need talupojad, kes laimatuks on käitunud ja maksnud 30—40 taalrit, saaksid vabaduse. Talude suhtes tuli kindlustada talupojale pärilik omandiõigus, kuigi ka edaspidi tuli kanda teoorjuse koormust mõisatele.¹⁸² Hiljem jõudis Merkel siiski arvamusele, et isikuvabadus tuleks anda talupojale tasuta, kusjuures ta peaks muutuma mõisnikust sõltumatuks maaomanikuks ja nimelt maa väljaostu korras.¹⁸³ Mõisnikel aga tuleks üle minna palgatöö kasutamisele.¹⁸⁴ Merkel eelistas reformide teed ja pani oma lootused riigi keskvõimule. Kui aga reformid jäävad tulemata, siis ennustas ta (ilmselt silmas pidades Prantsuse revolutsiooni õppetunde) pärisorjusliku korra hävitamist rahva ülestõusu tagajärjel.¹⁸⁵

Mis puutub Petrisse, siis publitsisti ja ajaloolasena pööras tema tähelepanu otseselt Eestimaa, mida ta oli tundma õppinud, olles üsna pikka aega koduõpetajaks (alates ca a. 1784). Oma peateoses «Eestimaa ja eestlased»¹⁸⁶ ja mõningates teisteski¹⁸⁷ annab ta oht-ralt andmeid sinise majanduse ja kultuuri, aadli, vaimulike ning linlaste elu kohta. Sügava ja siira poolehoiuga käsitleb ta aga talurahva olukorda. Petri on feodaalse tootmissüsteemi vastane,

¹⁸¹ G. Merkel. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Leipzig, 1797.

¹⁸² Sealsamas, lk. 316—320; P. Treiberg. Eesti biograafiline leksikon, lk. 315—317. Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии, стр. 92—99.

Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Tallinn, 1958, lk. 36—39.

¹⁸³ «Der Zuschauer», Eine literarisch-politische Zeitschrift. Riga, 1817, Nr. 1505.

¹⁸⁴ G. Merkel. Beweis, dass es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauern. Riga, 1814; Põhijooni majandusliku mõtte arengu ajaloost Eestis XIX sajandil, lk. 39.

¹⁸⁵ Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии, стр. 98.

¹⁸⁶ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistische Gemälde von Ehstland. I, II u. III Th. Gotha, 1802.

¹⁸⁷ [J. Chr. Petri]. Briefe über Reval nebst Nachrichten von Ehst- und Liefland. Deutschland, 1800; [J. Chr. Petri]. Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt, 1809; J. Chr. Petri. Neustes Gemälde von Lief- und Ehstland unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. I. u. 2. Bd. Leipzig, 1809.

pärisorjuslikku korda ja ekspluateerimissüsteemi pidas ta siinse põllumajanduse puuduste ja talurahva viletsuse põhjuseks. Petri pooldas kindlalt pärisorjuse kaotamist ja vastavalt siinse majanduse ümberkorraldamist kodanlikel põhimõtetel. Tema arvates oli talupoeg küps vabaduseks, polnud vaja mingeid ettevalmistusaastaid.¹⁸⁸ Kuid vabadus ilma omandita ei ole midagi.¹⁸⁹ Omand tagab töökuse, töörõõmu, usinuse ja jõupingutused.¹⁹⁰ Talupojale peab kuuluma mitte ükski vallasvara, vaid ka maa, mida ta harib, ja selle saak. Tal pidi olema oma vara pärandamise õigus.¹⁹¹ Kuigi Petri luges revolutsioonilist pööret teatavatel tingimustel võimalikuks (revolutsioonilisse võitlusse suhtus ta üldse sügavama arusaamisega kui Merkel), pidas ta ideaalseks väljapääsuks olukorrad ikkagi valgustatud absolutismi ja riigivõimu poolt teostatud reforme.¹⁹²

2. Eraseadused Eestimaal

Eestimaal aadel oli oma enamuses XVIII saj. lõpul nagu varemgi selle poolt, et ei tehtaks mingeid muutusi feodaal-pärisorjuslikus korras. Ta püüdis säilitada piiramatut võimu talupoegade üle ja uskus sunduse jõusse. Mõned üksikud lootsid aga nähtavasti nn. eraseaduste ehk eraõiguste¹⁹³ kaudu talupoegade töö produktiivsust ja nende initsiatiivi tõsta. Esimese eraseaduse kehtestas parun B. J. v. Uexküll Vigalas Läänemaal 1789. a., teise E. L. v. Toll Ääsmäe ja Pajaka mõisas Harjumaal 1790. aasta sügisel, kolmanda O. Fr. Stackelberg Alliku ja Rava mõisas Järvamaal 1791. a. ja neljanda P. Fr. v. Löwis Kandle mõisas Virumaal 1801. a., kusjuures seda 1804. a. mõnel määral täiendati. Kõik eraseadused lähtuvad sellest, et maa kuulub mõisnikule ja talupoeg on pärisori. Ainult Kandle eraseadus näeb ette ka tee isikliku vabaduse saamiseks. Nimelt pidi peremees, kes oli 15 aastat hoolsalt talu pidanud, korralikult elanud ja polnud mõisale võlgu jäänud, saama isikliku vabaduse, kui ta maksab 60 rubla assignaatides. Ta võis jääda ka sama maa rentnikuks. Nii saadud vabadus pidi laienema ka tema alaealistele lastele, mitte aga täiskasvanutele.

¹⁸⁸ J. Chr. Petri. Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. I Th., S. 443—451.

¹⁸⁹ J. Chr. Petri. Neues Gemälde von Lief- und Ehistland, unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. I. Bd. Leipzig, 1809, S. 167.

¹⁹⁰ J. Chr. Petri. Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. I Th., S. 318.

¹⁹¹ Sealsamas, lk. 453.

¹⁹² Я. З у т и с. Очерки по историографии Латвии, стр. 107.

¹⁹³ Vt. G. O. Hansen. Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. — Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 18. Bd. Dorpat (Jurjev), 1896.

Talupoegade müüki Vigala, Alliku ja Rava eraseadustes ei kit-sendatud; Ääsmäe eraseaduses oli see keelatud, samuti nagu talu-poegade kinkimine ja pantimine. Kandle eraseaduses oli talupoe-gade müük piiratud, see ei võinud toimuda vastu talupoja taht-mist. Nn. parandamatuid isikuid võis müüa vallakohtu ja 9 vanema peremehe nõusolekul.

Talude eluaegne kasutamine oli kindlustatud ainult Ääsmäel; Kandle mõisas oli see lubatud ainult tingimusel, et talu korrali-kult peetakse; Vigala, Alliku ja Rava eraseadustes ei antud selles suhtes mingeid lubadusi. Talumaa mõisastamine oli keelatud ainult Ääsmäel. Õigus talude pärandamiseks pojale, väimehele või mõnele muule seaduses ettenähtud isikule oli fikseeritud kõigis erasea-dustes. Niisamuti reserveerisid nad talupojale vallasvara omanda-mise õiguse tingimusel, et talupojal poleks mõisale võlgu ja et ka tema muud kohustused oleksid täidetud. Ainult Ääsmäel polnud selles suhtes seatud eritingimusi. Talupojal oli seal vallasvara pärandamise õigus seadustes ettenähtud korra alusel.

Talupoegade mõisakoormised olid fikseeritud vakuraamatutes, kuid peale Ääsmäe neid kuskil ei vähendatud. Seal vähendati teo-päevi ning peale selle vabanesid talupojad vakurahast, kohusvil-jast, puude- ja heinaandamist. Kodukariõigust piirati olulisemalt Ääsmäel, nimelt 5 kepi- või piitsahoobini. Vigala eraseaduses jäi see mõisnikule piiramatuks, mõisaametnikud aga võisid karistada kõige enam 20 kepihoobiga. Kandle mõisas võisid valitseja, kub-jas ja kilter talupoega karistada 5—15 kepihoobiga kaetud kehale. Mõisniku kodukariõigus jäi nähtavasti ka seal piiramatuks. Alliku ja Rava eraseadus kodukariõigust ei piiranud. Kõigi eraseaduste alusel kutsuti ellu vallakohtud, mis koosnesid talupoegadest. Val-lakohtu kompetentsi läks rida küsimusi, mis olid seni olnud mõisniku ja mõisavõimude lahendada, nagu pärandusküsimused, talupoegade omavahelised tülid, sulaste ja teenijatüdrukute jaga-mine talude vahel jne. Vallakohus võis määrata seaduses ettenäh-tud piirides rahatrahvi, kehalist või siis inimest alandavat karis-tust. Ainult Ääsmäel polnud viimast võimalust ette nähtud. Kohtu otsuse kinnitas aga mõisnik, mis painutas kohtu mõisniku tahte alla.

Eraseadustes fikseeriti range kontroll talupoegade üle, ainult Ääsmäel oli sellest vähem juttu. Kontrollis iseenesest polnud küll midagi uut, mõis oli seda ikka teinud, ainult nüüd leidis see väl-jenduse seaduse näol. Kontrolli teostasid seaduses ettenähtud pii-rides valitseja, mõisakubjas, külakubjas ja äsja loodud valla-kohus. Mitmekordse talumajapidamise kontrolli eesmärgiks oli talumajapidamise sellise funktsioneerimise kindlustamine, et ta mõisa nõudmisi rahuldaks. Ilma alalise kontrolli ja sunduseta neid šansse muidugi ei olnud.

Töö innustamiseks korraldati Kandle mõisas igal aastal enne jüripäeva, jaanipäeva või peeter-pauli päeva ja seoses talgutega

mõisavilja koristamisel rahva kokkutulekuid, kus virgemaid kiideti, laisemaid laideti. Kiidetute nimed tuli seaduse järgi kanda raamatusse, mis seisis mõisas kohtutoas. Meeleolu tõstmiseks niisugustel kokkutulekutel jagas mõis talupoegadele õlut ja viina. Nagu eelnevast näeme, töötasid kõige suuremaid reguleerimisi Ääsmäe ja Pajaka eraseadused. Üldiselt aga pidid talupojad saama vallasvara omandamise ja pärandamise ning talukohtade pärandamise õiguse. Peale selle lubati kindlaks määrata koormised vakuraamatuis ja ellu kutsuda vallakohtud. Need on küsimused, mis oluliselt kajastusid ka pärisorjusliku korra kriitikas. Eraseadustega püüti anda mõisniku ja talupoja vahekorrale seadusepärane iseloom, ja nagu nägime, Kandle mõisnik nägi ette ka isikliku vabaduse andmise tee.

3. 1795. a. Eestimaa maapäeva otsused

1790-ndail aastail tuli üksikute mõisnike kõrval esmakordselt ka rüütelkonnal tervikuna tegelda mõisnike ja talurahva vahekorade reguleerimise küsimusega. Rüütelkonna esindajad ja ka hiljem mõned ajaloolased rõhutasid, et see toimus täiesti vabatahtlikult, rüütelkonna omal algatusel või koguni «heast» tahtest talupoegade suhtes. Tegelikult aga astus rüütelkond selle sammu juhituna kartusest tsaarivalitsuse võimaliku vahelesegamise ees.¹⁹⁴ Selle kartuse tingis Katariina II rahulolematuseavaldus siinse talurahva olukorraga rüütelkonna liikmele krahv O. M. Stackelbergile¹⁹⁵ 1794. aastal. Selles avalduses ei tule näha Katariina II muret talurahva heaolu pärast, vaid selle tingis rahutu vaim, mis kogu Euroopas kasvas. Seepärast oli vaja ettenägelikult vähendada võimalike rahutuste põhjusti.

Ülalmainitud küsimuses võttis Eestimaa maapäev 1795. aasta detsembris vastu rea otsuseid,¹⁹⁶ mis olid nii formuleeritud, et nad võimaldasid senist olukorda säilitada, aga samal ajal näidata, nagu oleks tehtud midagi talurahva kasuks.

Maapäeva otsus rõhutas, et mõisnikud pole õigustatud nõudma talupoegadelt rohkem koormisi, kui need seniste vakuraamatute järgi on kohustatud tegema. Kui peale nende nn. ordinaarsete koormiste on vaja nõuda veel mõningaid erakorralisi töid, siis tuleb vastavalt muid töid ära jätta, vähendada vahuraha või kohusmaksu. Ainult lisavoore võis nõuda ilma kompensatsioonita.

Balti-saksa ja mõned hilisemadki autorid on rõhutanud, nagu oleks maapäev tahtnud deklareerida, et talurahva koormisi enam

¹⁹⁴ [H. v. Samson-Himmelstjerna]. Babel in Livland. Dorpat, 1879, S. 23.

¹⁹⁵ R. J. L. Samson v. Himmelstierna. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. — «Das Inland», 1838. Beilage, Sp. 112.

¹⁹⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A 1 37, l. 112—114.

ei suurendata. Sama seisukohta on kinnitanud ka rüütelkonna esindajad. Kuid maapäeva otsus oli selleks liiga ebatäpne. Iga mõisnik teadis, et senisesse vakuraamatuisse olid märgitud ainult iganädalased rakme- ja jalapäevad, vakuraha, kohusmaks ja vakujaosed, laialt levinud abitegu aga mitte. Maapäeva otsusest paistab, nagu oleksid kõik koormised olnud vakuraamatuis fikseeritud. Või kui edaspidi nõuti erakorralist tööd, seda nn. abitegu, kas siis mõisnik seda tööpoolest kompenseeris. Muidugi mitte. Maapäeva otsusega loodeti tekitada teatud efekti väljaspool, seal, kus asja lähemalt ei tuntud. Lubati kindlustada talupoegadele ka vallasvara omandamise õigus tingimusel, et neil pole mõisa suhtes mingit võlga. Vallasvara hulka ei tohtinud kuuluda nn. talu raudvara, mis aga jäi kindlaks määramata.

Talupoeg pidi tegema voorideks abipäevi, aga nii et tema maja-pidamine selle all ei kannataks. Kodukariõigus jäi püsima, ainult maapäeva otsus rõhutas vajadust selles mõõtu pidada. Jäid püsima ka talupoegade müümise võimalused nii üksikult kui perekonniti, kuigi teatavalt tingimusil. Nagu eelnevast näha, puudutasid maapäeva otsused talurahva koormisi, püüdes jätta muljet, et neid enam ei tõsteta, siis vallasvara kindlustamist teatud tingimustel, kodukariõigust ja talupoegade müüki, jättes mulje, et neid piiratakse. Järgnevalt pöördus maamarssal A. Ph. v. Salza Stackelbergi poole palvega, et see informeeriks keisrinnat maapäeva töö tulemustest ja talurahva olukorrast. Seda tuli teha mõisnikele võimalikult kasulikult. Tuli näidata, et siinsete talupoegade koormised on täiesti jõukohased. Talupoegade käsutuses olev vallasvara kuuluvat piiramatult nendele, seda võivat nad ka vabalt parandada. Mõisnikud kandvat talupoegade eest kõigiti hoolt, andvat neile häda- ja viletsusaegadel hobuseid, veiseid jne., vähendavat nende koormisi, kui vaja. Paljud mõisnikud maksvat talupoegade eest pearaha. Üldse kohtlevat mõisnikud talupoegi pehmelt. Kui mõned üksikud üldist korda rikuvad, siis aadel tervikuna mõistvat need alati hukka. Just nende üksikute reguleerimiseks olevatki maapäev vastu võtnud vastavad otsused. Nende täitmist kontrollib rüütelkond ise, karistades nende rikkujaid, kuigi mitte kohtulikult.

Kasutades ära tsaarivalitsuse hirmu talurahvarahutuste ees, rõhutas maamarssal, et silmas pidades ärevaid aegu ja käärimisi siinse talurahva hulgas, ei tule vastuvõetud otsuseid avalikult teatavaks teha ega ka keisrinna poolt kinnitada, vastasel korral võivat puhkeda rahutused ja haarata ka Venemaa, sest sealgi valitseb pärisorjus.¹⁹⁷ Olukord kujunes rüütelkonnale kasulikuks. Paul I ukaas 1797. a., nagu juba varem märgitud, nõudis talupoegadelt tingimusteta kuulekust mõisniku vastu. Maapäeva otsuste mitteavaldamine võimaldas nendest lihtsalt mööda minna. Mingisugust kontrolli rüütelkond nende täitmise üle ei rakendanud. Kõik jäi

¹⁹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 38, l. 27—28.

mõisnike eraasjaks. Ja kui rüütelkond ise ka tahtis ülevaadet saada talupoja koormistest ja vastava ankeedi laiali saatis, jättis enamik mõisnikke selle lihtsalt vastamata. Need aga, kes vastasid, tegid seda suure viivitusega, mis näitas nendegi vastumeelsust asjasse suhtumisel. Sellest hoolimata oli neil otsustel siiski oma tähendus. Arvestades kõike seda, mis hiljem sündis, näitasid nad, et mõisnike piiramatu võimu aeg on lähenemas lõpule.

4. Esimene Eestimaa talurahvaseadus «Iggaüks»

Mõisniku ja talurahva vahekorra reguleerimise küsimus hakkas aga kindlamalt edasi nihkuma juba XIX saj. algul; selle esimeseks sammuks oligi «Iggaüks». Agraarseadusandluse üldiseks tagapõhjaks oli kapitalistliku ühiskonna positsioonide edasine tugevnemine Lääne-Euroopas, kusjuures Prantsusmaa jäi uue ühiskonna peamiseks tugialaks Euroopa mandril. Mis puutub Tsaari-Venemaasse, siis võitluse süvenemine feodalismi ja uue, kodanliku ühiskonna vahel Lääne-Euroopas ning klassivastuolude teravnemine Venemaal viisid feodaalide klassi ühe osa arvamisele, et aadliimpeeriumi kindlustamine ainult survevahenditega, nagu seda õigeks pidas Paul I valitsus, ei ole küllaldane. See aadlike rühm pidas vajalikuks paindlikumat poliitikat, leides, et survevahendite kõrval tuleb läbi viia ka reforme, mis tugevdaksid riigiparaati, pehmen-daksid mõnel määral ühiskondlikke vastuolusid. Säärane poliitiline joon iseloomustabki Aleksander I valitsust XIX saj. esimestel aastatel. See asjaolu, et tsaarivalitsus kaalus aadliimpeeriumi kindlustamisel XIX saj. esimestel aastatel reformide võimalikkust ja mõned sammud sel alal astuti, et pöörati tähelepanu ka agraarküsimusele, oli olulise tähtsusega ka Eestimaa seisukohalt.

Agraarseadusandluse teele asumise olulisi motiive väljendas rüütelkonna peamees J. v. Berg rüütelkonna komitee koosolekul 27. mail 1802. Ta kinnitas (ja pole põhjust arvata, et rüütelkonna peamees oleks lihtsalt oma seisusekaaslastele valetanud), et pealinnast saadud muljete järgi valitseb seal ikka veel üldine arvamus, nagu koheldaks sinset talupoega suure karmusega ja eba-inimlikult, nagu poleks talle kindlustatud mingit omandit, mille tõttu ta on vaene. Berg ütles, et nüüd olevat vaja alustada võitlust säärase eelarvamuse vastu (mis tegelikult oli sulatõde) selle ümberlükkamiseks, ja lisas, et kui rüütelkond seda ei tee, siis on karta riigivõimu vahelesegamist mõisnike ja talurahva suhetesse.¹⁹⁸ Ebameeldivaks asjaoluks rüütelkonnale oli kahtlemata see, et 1801. a. olid keisri poole pöördunud kaks Eestimaa aadlikku,¹⁹⁹ kes juhtisid tähelepanu talurahva olukorrale ja pidasid reforme vajalikeks. Ja pealegi tegeles intiimkomitee just tollal

¹⁹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 31—32.

talurahvaküsimusega, selle ulatus ja tulemused polnud aga veel teada. Ei ole õige seisukoht, nagu oleks intiimkomitee Balti kubermangude talurahvaküsimuse käsitlemisele vastu seisnud; ta ei soovinud ainult pärisorjuse kaotamise käsitlemist. Näib, et rüütelkonna peamees püüdis agraarseadusandluse kaudu keskvalitsusega häid suhteid kindlustada. Nendes tingimustes võis loota Eestimaa mõisnike krediitkassa põhikirja kinnitamist ja raha saamist põhi-kapitaliks. Juba eraseaduste kehtestamine ja samuti ka otsene apelleerimine keisri poole 1801. aastal näitasid, et rüütelkonnas oli inimesi, ja nende hulka kuulus ka Berg, kes mõnesuguseid reforme pooldasid, millest loodeti, et nad aitavad talurahva tööindu tõsta ja tema vahekorda mõisnikuga parandada.

Asjaolu, et agraarküsimus võeti erakorralisel maapäeval arutluse alla, näitab, et põhjused selleks olid küllalt kaaluvad. Sellel maapäeval 18. juunil 1802 rõhutas rüütelkonna peamees,²⁰⁰ et eespool mainitud «eelarvamuse» kummutamiseks on tarvis näidata, et siinsed mõisnikud on talupoegadega seaduslikus vahekorras. Kuid samal ajal olevat vaja tarvitusele võtta abinõud, et talurahva hulgas vabadusidee ja sellega kaasnevad nähtused maad ei võtaks. Kogemused näitavat, et talupoeg langevat kergesti säärastrasse «eksitustesse» ja tegevat end «karistusväärseks». Kartus talurahva ees oli siiski nii suur, et Berg pidas vajalikuks läbirääkimisi talurahva küsimuses täielikus saladuses hoida. Selleks et talupoegadele mõju avaldada ja mõisnikke headena näidata, tuli rüütelkonnal Bergi nõuandel oma otsused teostada nii, et talupoegadel jääks arvamus, nagu teeks iga mõisnik seda kõike omal algatusel ja väljaspool igasugust sundust. Seepärast pidas ta otstarbekohaseks, et iga mõisnik teeks väljatöötatud regulatiivi oma talupoegadele teatavaks kui omaenda maksmapandud seaduse ja alles siis, kui see on kõikjal ellu rakendatud, tuleks see publitseerida kui üldine seadus. Selleks aga, et regulatiiv saaks seaduse jõu, tuli see esitada kinnitamiseks keisrile ja nimelt otseselt, et vältida võimalikku kriitikat.

Maapäeva otsuse kohaselt moodustati seaduse väljatöötamiseks erikomisjon Bergi juhtimisel ja selle töö tulemusena kanti 27. juunil ette seaduse projekt ning kiideti ka heaks. Seaduse projekti²⁰¹ sissejuhatavas osas veeretati süü talupoja vaesuse eest täies ulatuses temale endale, nõuti temalt enamat pingutust ja rohkemat töötamist ning täielikku kuulekust mõisale. Esimesel kohal seisis järgnevalt lubadus, et talupoeg võib omandada vallasvara (mille

¹⁹⁹ Arvamus, nagu poleks kaks Eestimaa aadlikku 1801. a. keisri poole pöördunud (J. Kahk. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961, lk. 359), ei ole siiski paikapidav. Pöördujateks olid C. v. Stackelberg ja P. Löwis of Menar. Vt. A. v. Gernet, op. cit., S. 105 ja Stackelbergi enda kiri. ЦГИАЛ, Ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 1.

²⁰⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 41—45.

²⁰¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 62—67.

hulka ei võinud kuuluda mõisniku poolt kindlaks määratud talu raudvara), kui ta on hoolas ja tal mõisale võlgu ei ole. Seda pidi ta võima ka parandada. Kui talupoeg talu korralikult peab, on talle kindlustatud selle eluaegne kasutamine ja samuti ka parandamine. Kuid selle üle otsustamine kuulus ikkagi mõisnikule. Maade mõisastamist projekt ei keelanud, kuid märgiti, et sel puhul ei vahetata talumaid ülesharimata maade vastu ilma vastava kompensatsioonita ja ilma talupoja vaba tahtmiseta. On märkimisväärt, et projektis ei puudutatud talurahva koorimisi ega kodukarilõigust.

Regulatiivi projekti alusel tuli ellu kutsuda valla- (talurahva-) ja kihelkonnakohtud, mille jaoks nähti ette kindel ja selge koht feodaal-pärisorjusliku korra ja mõisnike võimu säilitamisel, kindlustamisel ja funktsioneerimisel.

Vallakohus pidi koosnema eesistujast, kes nimetati mõisniku poolt, ning 2—4 kaasistujast, sõltuvalt vastava piirkonna talurahva arvust. Kaasistujad pidi valitama taluperemeeste hulgast ja nende poolt, kusjuures võidi valida ka peremehe poega, kui ta polnud sulane. Ametisse võisid kaasistujad pääseda ainult mõisniku heakskiitmisel. Kohus tuli kokku kord kuus mõisniku teadmisel ja peale selle igakord, kui mõisnik või tema asetäitja seda nõudis. Kohtunikuamet oli eluaegne, ei pidanud ta oma ametit väärikalt, võis mõisahärra tema ametist kõrvaldada. Kohtunikud said mõisnikult teatud hüvituse oma töö eest ja kandsid ametimärki, mille mõisnik kindlaks määras. Kohtunike esimeseks ülesandeks oli valvata, et igaüks peaks oma talu korralikult (sel alal andku ta ise eeskujul), vastupidisest olukorrast tuli kohe mõisnikku informeerida. Nad pidid ka silmas pidama, et peremehed oma sulastele ja teenijatele ettenähtud palga maksavad, sellelt alalt kaebusi vastu võtma, neid uurima ja kohut mõistma. Nad pidid ka selle järele valvama, et talupojad mõisnikult saadud avansi õigeaegselt tasuksid ja sel puhul, kui talusse tuli uus peremees, tuli neil hoolitseda, et sellele antaks üle raudvara, mille hulka pidi kuuluma ka suviviljaseeme. Kui mõisnik pidas vajalikuks ühelt või teiselt peremehelt talu ära võtta ja uuele anda, tuli tal enne nõu pidada vallakohtuga, kellel oli õigus esitada kandidaate taluperemehe kohale, kuid mõisahärrale kuulus vabadus anda talu sellele, kellele ta soovis. Kuigi projekt inimeste müümist ei keelanud, siis märgiti ometi, et üksikute inimeste müümine võib toimuda vallakohtu ettepanekul ja juhul, kui kedagi on vaja kõrvaldada ta kahjulikkuse tõttu ümbrusele. Perekondi võidi müüa ainult oma kubermangu mõisatesse, mis polnud rahvarikkad. Vallakohtu otsused jõustusid alles pärast seda, kui mõisnik need oli heaks kiitnud.

Regulatiivi projekt nägi talurahvale ette ka mõisniku peale kaebamise võimaluse, mille lahendamiseks tuli ametisse seada kihelkonnakohtunik igasse kihelkonda. Kihelkonnakohtunikuks pidi olema mõisnik, valitud mõisaomanike-aadlike seast. Talupoeg võis

tema poole pöörduda üksikult, mitte mingil juhul aga ühiselt. Õiguse otsimisele kollektiivselt vaadati kui rahutuste tekitamisele ja sellest osavõtjad langesid karistuse alla. Kui abiotsija oli kihelkonnakohtuniku arvates esitanud valekaebuse, andise see karistuse määramise vallakohtule, mispuhul otsuse kinnitas mitte vastav mõisnik, vaid kihelkonnakohtunik. Kui aga kaebajas nähti avaliku korra ja rahu rikkujat, siis läks asi meeskohtule uurimiseks ja karistuse määramiseks. Kui kihelkonnakohtunik polnud 14 päeva jooksul kaebust uurinud, siis oli talupojal õigus pöörduda oma kihelkonna ühe või teise ülem-kirikueestseisja poole, kes siis astus kihelkonnakohtuniku asemele. Kui leiti, et talupoeg põhjusega kaebab, siis pidi kihelkonnakohtunik püüdma tema kaebust rahuldada heatahtliku vahendamisega. Kui aga sel teel midagi ei saavutatud, pidi ta selle kihelkonna ülem-kirikueestseisjad kokku kutsuma ning nendega mõisniku tegevuse üle vormiliselt kohut pidama.

Kui kihelkonnakohus leidis, et talupoja koormised ühes või teises mõisas on liiga kõrged või talupoega koheldakse liiga karmilt, pidi ta sellest teatama rüütelkonna peamehele, kes asja komiteele ette kandis. Viimasel tuli ette võtta vakuraamatu reguleerimine ja talupoegadele uued koormised määrata. Asjaajamine kihelkonnakohtus pidi olema suuline.

Regulatiivi projekti heakskiitmise järel saadeti selle põhijooned 4. juulil keisrile kinnitamiseks. Kuna Bergi eesmärk oli nn. eelarvamuste kummutamine Peterburis, siis oma saatekirjas keisrile²⁰² iseloomustas ta maapäeva ettepanekuid üpris heas valguses. Talupojale olevat kindlustatud vaba omandiõigus vallasvarale, talumaade mõisastamise puhul määravad kompensatsiooni talupojale erapooletud kohtud, vallakohtud piiravad mõisniku võimu, kihelkonnakohtud olevat tõelised talurahva kaitseorganid mõisniku vastu jne. Mingit talupoja ülekoormamist töö ja maksudega ei saavat enam olla, sest kihelkonnakohus ja rüütelkonna kõrgemad organid kõrvaldavat selle kohe. Berg soovis ka, et mõisnikel lubataks regulatiiv oma talupoegadele ise teatavaks teha ja et ka regulatiivi kinnitamise otsus oleks salajane, ainult rüütelkonnale teatavaks tehtud.

Esitatud põhimõtted, samuti ka teatavaks tegemise mooduse kinnitas keiser soovitud kujul veel sama aasta 14. juulil, kusjuures ta märkis, et ta ootab kannatamatusega alustatud töö lõpuleviimist.²⁰³ Järgnevalt töötati regulatiiv lõplikult välja ja see kinnitati keisri poolt 28. sept. 1802 (mitte aga 14. juulil, nagu mõnel pool on arvatud). Vastavalt rüütelkonna soovile teatati sellest salajase reskriptiga.²⁰⁴

Kui võrrelda keisri poolt kinnitatud regulatiivi teksti²⁰⁵ (mis

²⁰² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 41, l. 80—84.

²⁰³ ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 5938, l. 42.

²⁰⁴ Sealsamas, l. 49.

²⁰⁵ Sealsamas, l. 44—49.

on saksakeelne) maapäeva poolt heaks kiidetud esialgse projektiga, siis esineb mõningaid erinevusi. Maapäeval arutati küsimust omavahel, siin väljenduti järsemalt. Kuid regulatiiv ulatus riigivõimuni, avalikkuseni, kus oli vaja kummutada nn. eelarvamusi Eestimaa mõisnike ja talupoegade vahekorra kohta. Seepärast ongi regulatiiv sõnastatud nii, et lugejale jääks mulje, nagu valitseks siin mõisniku ja talupoja vahel sõna tõsisel mõttes patriarhaalne vahekord. Vallasvara omandamise, talude kasutamise, talumaa mõisastamise, inimeste müügi ja kohtute organisatsiooni ning põhiliste ülesannete küsimuses on siin samad seisukohad nagu projektis. Kuid on ka mõningaid erinevusi. Nii rõhutatakse regulatiivis, et peremehi ei müüda seni, kuni nad on peremehed, et talurahva koormisi enam ei suurendata, et kompensatsiooni määraks talupojale vahetuse korras mõisa poolt äravõetud talu või maa eest on kihelkonnakohus. Viimase koosseis fikseeriti täpsemalt — kolmeliikmelisena: kaks ülem-kirikueestseisjat ja nn. kihelkonnavanem (kihelkonnakohtunik), kelle valisid mõisnikud. Kihelkonnakohtu ülesandeid muudeti, nii et selle tegevus kujunes mõisnikele veelgi kasulikumaks. Regulatiivis ei kõneldud enam midagi ettepanekust, mida kihelkonnakohtu võisid teha rüütelkonna peamehele talurahva koormiste reguleerimise asjus, samuti jäeti lahtiseks, kuidas toimida sel puhul, kui mõisnik ei täida kihelkonnakohtu otsust. Regulatiivi alusel ei antud asja talupoegade nn. valekaebuse puhul mitte enam vallakohtu otsustada, vaid kihelkonnakohus ise otsustas ja määras karistuse.

Vallakohtu funktsioone täiendati. Selle ülesandeks oli ka teatavate talurahva omavaheliste tülide lahendamine: nimelt selliste, mis ei kuulunud meeskohtute kompetentsi ega mõisniku kodukari võimupiiridesse.

Regulatiivi tõlkis eesti keelde Keila praost O. R. Holtz, see ilmus trükist Tallinnas 1802. a. Regulatiiv sai oma nimetuse eestikeelse teksti esimesest sõnast «Iggaüks». Eestikeelne tekst ei ole saksakeelse teksti täpne tõlge.²⁰⁶ Põhilises osas on sisu edasi antud võrdlemisi vabas vormis mõningate lisandite, vahelejätmiste või lõikude ümberpaigutamisega. Põhipunktid on samad mis saksakeelses tekstis. «Iggaühe» sissejuhatav osa on aga täiesti uus. Et talupoeg alistuks kõhklematult, seati just selles osas tema silmade ette ülemad (ja esimene neist oli mõisnik), kes olevat vagadele toeks ja kurjadele hirmuks, kelle kaudu tegutsevat jumal ise. Muidugi lasti siingi paista, et mõisnikul on hea süda ja et ta soovib talupojale kõige paremat. Regulatiivi lõppu oli paigutatud lõik «Kohtomehed ja walla-rahvas», mis saksakeelses tekstis puudus ja milles veel kord manitseti talurahvast kuulekusele ning ülistati mõisniku osa talurahva huvide eest võitlemisel. Regulatiivi tegelik elluvii-

²⁰⁶ Vt. P. Treiberg. Esimene Eestimaa talurahva regulatiiv «Iggaüks». — «Ajalooline Ajakiri», 1927, nr. 1, lk. 32.

mine toimus alles 1803. a. kevadel, mitte aga jaanuaris, nagu mõned ajaloolased ekslikult on arvanud. 28. märtsil saatis rüütelkonna uus peamees G. H. v. Rosenthal regulatiivi asjus kirja ülemkirikueestseisjatele, milles teatas, et saadab trükitud eksemplarid elluviidavast regulatiivist. Neid tuli jagada igale mõisale (vastavalt suurusele) selleks korraldatud konvendil mõnes mõisas. Säärased konvendid tuli kokku kutsuda 14 päeva jooksul pärast teate saatmist ülemkirikueestseisjatele, niisiis aprilli keskel. Ja kolme nädala kestel pärast seda, järelikult aprilli teisel poolel ja mai algul pidid mõisnikud igaüks omal algatusel regulatiivi ellu viima. Kui aga mõni mõisnik seda polnud teinud, siis pidi vastav ülesanne langema kihelkonnakohtunikule.²⁰⁷

Mis puutub pastoraatide talupoegadesse, siis siin tuli see küsimus otsustada järgmisel kirikukonvendil. Kuni 15. maini pidid mõisnikud ülemkirikueestseisjatele teatama regulatiivi kätteandmise ja selgitamise käigust ning samuti ka valla- ja kihelkonnakohtute ellurakendamisest.

Regulatiiv «Iggaüks» ei toonud mingit põhilist muutust siinse talurahva majanduslikku ja õiguslikku olukorda. See tema eesmärgiks ei olnudki. Aga ta aitas kindlustada liitu Eestimaa rüütelkonna ja Vene tsarismi vahel, mis oli rüütelkonnale väga olulise tähtsusega. Regulatiivi elluviimine näitas ka, et valitsev klass ei saanud enam ainult seniste vahenditega talurahva üle võimutseda. Ta märkis lõpu lähenemist sellele korrale, mida olid iseloomustanud Roseni deklaratsioon 1739. ja Eestimaa ülem-maakohtu otsus 1740. aastast. Teatud praktiline väärtus oli tal selles mõttes, et talupoegade kaebuste puhul koormiste küsimuses juhtis kubermannguvalitsus ühe või teise mõisniku tähelepanu sellele, et 1802. a. regulatiiv ei luba neid tõsta.

Hoopis nagu kahe silma vahele on seni jäänud regulatiivi hindamisel selle mõju 1805. a. vakuraamatutele. Just siin sai see selleks juriidiliseks regulaatoriks, mis keelas koormiste fikseerimise kõrgemale 1803. a. tasemest.

5. Edasised sammud agraarseadusandluses

Agraarseadusandlus ei saanud jääda vähegi pikemaks ajaks peatuma «Iggaühe» juurde. Edasimineku ei sõltunud mitte Eestimaa rüütelkonna heast tahtest, nagu rüütelkonna esindajad ja neid kaitsev balti-saksa historiograafia on rõhutanud, vaid paratamatusest seoses Liivimaa 1804. a. talurahvaseaduse valmimisega. Eestimaa rüütelkond teadis väga hästi, et riigi keskvoim (ilmselt 1802. a. sügisel Põhja-Lätis toimunud talurahvarahutuste mõju all) ei lepi enam 1797. a. maapäeva otsuste elluviimisega (kuigi teatud muu-

²⁰⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 42, l. 127—128.

datustega), nagu seda taotles Fr. v. Sivers, vaid nõuab uusi ettepanekuid talupoegade ja mõisnike vahekorra reguleerimiseks.²⁰⁸ Samuti teadis ta, et talurahvaseaduse lõplik väljatöötamine läks Liivimaa rüütelkonna käest Peterburis ellukutsutud erikomitee kätte siseminister V. P. Kotšubei eesistumisel.²⁰⁹

Kõneldes maapäeval 23. veebruaril 1803. a. uutest ülesannetest, mis seisavad rüütelkonna ees, ütles Rosenthal, et nüüd on tarvis reguleerida talurahva koormised mõisa suhtes. Maapäev läks selles suunas edasi väga kõhklevalt ja ettevaatlikult, nähes ette talurahva koormiste esialgse reguleerimise veel samal, 1803. aastal koostamisele tulevates vakuraamatutes. 4. detsembriks oli maapäeva poolt valitud reguleerimiskomisjon (kes oli ka vakuraamatute uue formulari välja töötanud) kõik temale laekunud vakuraamatud läbi vaadanud. Kuid rüütelkonna komitee soovis nende reguleerimise edasilükkamist kuni maapäeva kokkutulekuni.²¹⁰ Agraarseadusandluse kõik Liivimaal näitas, et oli tarvis kaugemale minna ja ulatuslikumad põhimõtted välja töötada. See oligi peamiseks küsimuseks erakorralisel maapäeval, mis astus kokku 8. veebruaril 1804. Arutluste lähtematerjaliks oli reguleerimiskomisjoni poolt väljatöötatud üldkehtiva vakuraamatu projekt.²¹¹ Oma seisukohad esitas maanõunike kogu.²¹² Maapäevale esitati ka kreiside kirjalikud arvamused, milles sageli korراتi reguleerimiskomisjoni ja maanõunike kolleegiumi arvamusi ühes või teises küsimuses, aga esitati ka uusi kohalikke soove.

Sel ajal kui maapäeval arutati talurahva koormiste reguleerimist, saabus rüütelkonna peamehele intiimkomitee liikme N. N. Novosiltsevi kiri.²¹³ Selles rõhutati, et üheski riigis ega organisatsioonis pole mõeldav kindlate piirjoonte puudumine õiguste ja kohustuste vahel. Tulevat võtta aksioomina, et mida täpsemalt on kohustused märgitud, seda kindlamini neid täidetakse. Ebaõiglane on, et maaomanik talupoegadelt liiga palju nõuab. Novosiltsev märkis, et selle rahvakihi jaoks, kelle õigusi on seni ignoreeritud, on vaja välja töötada uutele tingimustele vastavad tsiviil- ja kriminaalseadused. Ta mõistis hukka ka inimeste müümise ilma maata, sest see olevat mitte ainult ebaõiglane, vaid ka kasutu. Novosiltsevi kiri riigi keskvoimu lähikonnast ütles selgesti, et seal peetakse vajalikuks talurahva koormiste reguleerimist ning edasiminekut agraarseadusandluse teel. Ja seda tuli rüütelkonnal arvesse võtta.

²⁰⁸ R. J. L. Samson v. Himmelstierna, op. cit. Sp. 95—96.

²⁰⁹ A. Tobien. Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. 1. Bd., Die Bauerordnungen von 1804 und 1819. Berlin, 1899, S. 205.

²¹⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 42, l. 105—106.

²¹¹ Sealsamas, f. 864, nim. A 3, sü. A I 43, l. 314—348. Selle iseloomustust vt. J. Kõnks, op. cit., lk. 138—141.

²¹² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 74, l. 327—337.

²¹³ Sealsamas, l. 33—34.

Et maapäeval oli mitmesuguseid ettepanekuid ja erinevaid arvamusi talurahva koormiste reguleerimise küsimuses, siis valiti uus komisjon vastavate põhimõtete fikseerimiseks. Komisjoni viis oma töö lõpule 5. märtsiks. Uut talurahva koormiste reguleerimisprojekti arutati maapäeval võrdlemisi üksikasjalikult ja kiideti siis heaks.

Talurahva koormiste reguleerimise põhimõtted moodustasid 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse esimese osa. Peale selle kuulusid siia eriosana veel kohtuorganisatsiooni käsitletu talurahva kaebeküsimustes mõisniku vastu ja karistused mõisnikule teatavate omavoliaktide pärast talurahva suhtes. Kahe viimase küsimusega pidi maapäev tegelema Novosiltsevi otsesel nõudel, kes oma seisukohad oli teatanud juba 1803. aasta hilissügisel rüütelkonna esindajale parun Stackelbergile Peterburis. Novosiltsev märkis, et senine kohtukorraldus talupoegade kaebeküsimustes mõisniku vastu on lünklik, sest see on kaheastmeline. On tarvis, et see oleks kolmeastmeline, kusjuures eeskujuks tuleks võtta vastav kohtukord Liivimaal.²¹⁴

Peale Eestimaa talurahvaseaduse kiitis maapäev heaks ka vallakohtu käsuraamatu (rüütelkonna protokollidest ei nähtu, kuidas selle lähem väljatöötamine käis) ja lõpetas töö 14. märtsil. Vastuvõetud seaduse projektid pidi rüütelkonna peamees isiklikult viima Peterburisse keisrile kinnitamiseks,²¹⁵ kuid olukord kujunes mõnel määral teistsuguseks. 9. mail saabus Aleksander I Tallinna ja 10. mail andis Rosenthal talle üle Eestimaa talurahvaseaduse projekti,²¹⁶ vallakohtu käsuraamatu viis Rosenthal aga isiklikult 1804. aasta juunis Peterburisse.²¹⁷ Mõlemad kiitis keiser heaks 27. augustil 1804. a.

6. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseaduse põhijooned

Esijoones pööras mainitud seadus²¹⁸ tähelepanu teoorjusele kui koormiste põhilisele osale, rõhutades, et see peab vastama talupoja põldude ja heinamaade suurusele ning headusele ja tööjõuliste inimeste arvule.²¹⁹ Ajamaad arvesse ei võetud. Seaduses märgiti, et 1 tündri külvi eest kolmel väljal keskmise headusega põllumaa juures, millele lisandub 5 koormat keskmise headusega heina, tuleb teha nädalas 1 rakmepäev ja niisama palju jalapäevi aasta

²¹⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 45, l. 203—205.

²¹⁵ Sealsamas.

²¹⁶ Sealsamas, l. 125.

²¹⁷ Sealsamas, l. 128.

²¹⁸ Järgneva käsitluse aluseks on venekeelne originaaltekst, mis on alla kirjutatud Kotšubei ja Družinini poolt (vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. I, sü. 1251), tsit. järgnevalt «Eestimaa talurahvaseadus a. 1804».

²¹⁹ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 2.

läbi.²²⁰ Säärast kohta, kus mõisaorjust tehti 6 rakme- ja 6 jalapäeva nädalas või 300 rakmepäeva ja jalapäeva aastas, nimetati kuuapäevakohaks.²²¹ Põhimõttelisel loeti talu õigel määral tööjõuliste isikutega varustatuks, kui iga rakme- ja jalapäeva jaoks tuleb 1 tööjõuline mees- või naisisik, kuuapäevakohale seega 6 tööjõulist mees- või naisisikut.²²² Ametlikku maamõõtmist ja hindamist seadus vajalikuks ei pidanud. Küll aga anti seal juhised saakide arvestamiseks, mis pidid aluseks olema talupoja tulu kindlaksmääramisel, kui see osutub vajalikuks. Saagi suuruse hindamisel tuli lähtuda seisukohast, et

1. kraadi maal annavad tali- ja suvivili 6 seemet üle külvi
2. kraadi maal „ „ „ „ 5 „ „ „
3. kraadi maal „ „ „ „ 4 „ „ „
4. kraadi maal annab talivili 3, kaer 4 ja oder 3 seemet üle külvi.²²³

Kuid praktiliselt ei tarvitsenud see diferentseeritud hinnang saakide määramisel arvesse tulla. Talurahvaseadus rõhutas, et seal, kus talu on olnud 30 aastat talupoja käes, tuleb põllud arvestada vähemalt keskmisse headusse kuuluvaiks,²²⁴ s. t. need peavad andma $4\frac{1}{2}$ seemet üle külvi.

Mis puutub heinasaagi hindamisse, siis andis seadus siin järgmised põhimõtted, võttes aluseks 2400 vene ruutsülda:

1. luha- ja rannaheina — 10 saadu,
2. pajuheina — 6 saadu,
3. aruheina — 5 saadu,
4. sooheina — 4 saadu.

Seejuures võrdus iga saad 10 leisikaga,²²⁵ s. t. 1 koorem (3 saadu) = 30 leisikaga.

Eestimaa talurahvaseadus lähtus sellest, et maa ja tööjõu õige vahekorra puhul peab kuuluma $\frac{1}{3}$ kogu (vastavast) tööjõust mõisale. Niisiis pidi kuuapäevakoht, mille kasutuses oli 18 tündrimaad põldu ja 30 koormamaad heinamaad, olles varustatud 6 tööjõulise inimesega, andma 2 inimest kogu nädalaks mõisasse. Tegelikus elus oli säärane täpne vastavus juhuslik. Nagu 1803. a. vakuraamatute andmed näitavad, oli kord maad, kord inimesi enam või vähem, kui seadus normiks pidas. Tööjõu ülejäägi puhul tuli sellest anda $\frac{1}{6}$ mõisale. Kui talupojal oli maad rohkem kui vastavalt tööjõudu, tuli

²²⁰ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 3.

²²¹ Sealsamas, § 6.

²²² Sealsamas, § 4.

²²³ Sealsamas, § 29.

²²⁴ Sealsamas, § 30.

²²⁵ Sealsamas, § 31.

ülenormi maalt lisana teha $\frac{1}{3}$ sellest korralisest teost, mis ta normi järgi tegi.²²⁶ Maa ja inimeste ülejääkide kasutamisel oli suur tähtsus mõisamajanduse seisukohalt, sest see oli seniste teonormide säilitamise vahendiks, lubades profiiti lüüa rahva-arvu kasvult ja talupoja maavalduse laienemiselt tulevikus.

Tööjõuliste isikute maa-alale vastavuse põhimõte ei leidnud siiski Eestimaa talurahvaseaduses ühtsel alusel rakendamist. Majanduslike kogemuste alusel olevat selgunud, et väiksemad kui kuue päeva talud tarvitavad suhteliselt rohkem inimesi, kui norm ette näeb. Seepärast olevat vaja nelja- ja kolmepäevataludele üks inimene juurde anda.²²⁷ Viiepäevakohast aga seaduses juttu ei ole. Seal, kus tööjõulisi inimesi 15—60 aasta vanuses ei olnud vajalikul määral, lubas seadus nende asemel kasutada ka 14-aastasi poisse ja tüdrukuid. Mis puutub talu tööjõuliste inimeste ja heinamaa vahetada, siis võis ka siin esineda disproportsioon, nagu näitavad 1803. a. vakuraamatud. Normist puuduvat heinamaad oli võimalik suurema põllumaa arvel ja vastupidi kompenseerida, kusjuures ühe tündrimaa kompensatsiooniks kolmel väljal tuli anda $7\frac{1}{2}$ koormat kõige parema kvaliteediga heina. Seejuures võidi kuuepäevakohal põllumaad kärpida kuni 4 tündrimaani,²²⁸ mis talupojale muidugi kasuks ei tulnud. Suureks kahjuks oli talupojale see, et ta ei tohtinud võsamaid enam omapead üles harida, seda võis teha nüüd ainult mõisniku heakskiitmisel,²²⁹ mis oligi selleks, et mõisnikul oleks võimalik saada talupoja lisaviljasaagist jälle oma osa.

Seadus nägi ette ka üldjoonelise rakme- ja jalapäevade kasutamise korra, pidades silmas võimalikult seniseid tavasid. Kuuepäevakoha 600 orjusepäeva tuli jaotada nii, et mõisale tehti iga nädal, välja arvatud kirikupühad, 6 rakmepäeva ja jüripäevast kuni vakuraamatus kindlaksmääratud päevani enne või pärast mihkclipäeva iga nädal 6 jalapäeva.²³⁰ Ulejäänud jalapäevad, millest 48 tuli teha viljakoristamise ajal ja milleks kuuepäevakoht andis 2 abilõikajat, jagas mõis oma äranägemise ja vajaduse järgi ning märkis need vakuraamatusse.²³¹ Mõisal oli vabadus nõuda kevadel ja sügisel, kui halbade teede tõttu ei saadud rakmepäevi hästi kasutada, 2 nädala kestel rakmepäevade asemel jalapäevi kahekordses ulatuses. Võis aga ka siis kojujäänud hobust kasutada talvel produktide veoks või ehitusmaterjalide kohaletoomiseks. Heinaajal kojujäänud hobust võis kasutada sõnnikuveo ajal.²³²

Säärane kord rakmepäevade nõudmisel vastas küll mõisa huvi-

²²⁶ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 5.

²²⁷ Sealsamas, § 10.

²²⁸ Sealsamas, § 33.

²²⁹ Sealsamas.

²³⁰ Sealsamas, § 7.

²³¹ Sealsamas, § 8.

²³² Sealsamas, § 9.

dele, aga oli talupoegadele ilmselt kahjulik. Oleks maidugi ekslik arvata (nagu see paraku mõnikord esineb), nagu oleks kuuepäevakoha teopäevade arv piirdunud ainult 600-ga. Oli ette nähtud, et talupoeg pidi mõisniku rehed ära peksma, milleks talupoeg pidi andma abiteolisi mõisale vajalikul hulgal. Teoorjus haaras talupoja koormiste olulisema osa, millele lisandusid aga veel kohusmaks, vakujaosed ja kodune ketrus. Vakuraha talurahvaseadus enam ei nõudnud, kohusvili viidi vastavusse külviga, nii et igalt rukkikülvi tündrilt tuli anda 3 külimittu rukist, 3 külimittu otra ja 3 külimittu kaera, s. t. kuue tündri rukkikülvi pealt 2 tündrit rukist, 2 tündrit otra ja 2 tündrit kaera. Heina tuli anda $\frac{1}{20}$ arvessevõetud heinasaagist, s. t. 30 koorma pealt $1\frac{1}{2}$ koormat. Vakujaoste väärtus ei tohtinud tõusta üle 1 tündri rukki väärtuse.²³³ Võttes aluseks talurahvaseaduses antud produktide ümberarvestamise normid, mille järgi 1 tünder otra võrdus $\frac{2}{3}$ tündri rukkiga, 1 tünder kaera $\frac{1}{2}$ tündri rukkiga ja 1 koorem heinu $1\frac{1}{3}$ vaka rukkiga, tõusis kõigi naturaalmaksude summa $6\frac{1}{3}$ tündrini, õlgede andmist seadus otseselt ei nõudnud. Koduseks ketruseks sai talu iganädalase rakmepäeva kohta kedrata $\frac{1}{2}$ naela linu 5-küünraseks või 1 nael linu 4-küünraseks või $1\frac{1}{2}$ naela linu 3-küünraseks lõngaks. Kuuerakmepäevase, s. t. endise $\frac{1}{2}$ -adramaalise talu kohta tuli seega 3, 6 või 9 naela. Lina asemel võidi anda kedrata ja kududa 20 naela villu või niisama palju takku.²³⁴ Seadus määras kindlaks tökitööde normid, mis andsid mõisnikele paremad võimalused talurahva kurnamiseks. Künni osas nõudis seadus, et igaks söögivaheks tuleb anda teolisele (keskmise raskusega põldudel) kesa esmakordsel kündmisel 289 vene ruutsülda, teistkordsel künnil 361 ruutsülda ja seemne sissekündmisel 441 ruutsülda. Kõrrepõllu kündmisel tuli arvestada teistkordse künni normi. Pärtlipäevast peale tuli anda päevaseks kündmiseks 2 tükki teistkordse künni normi alusel.²³⁵ Äestamise norme seadus ei määranud, kuid üsna laialt levinud tava kohaselt tuli see, mida teoline ühe päevaga kündis, äestada 3 jala laiuse äkkega kolm korda ühel söögivahel.

Viljakoristamisel pidi teoline lõikama talivilja $\frac{3}{4}$ —1 vakamaa päevas, otra $\frac{1}{2}$ vakamaad ja kaera 2 külimitumaad. Heinaniiduks tuli määrata teolisele ja vaimule söögivahe norm kokku, seejuures kummalegi 40—50 ruutsammu (iga samm = 3 jalga). Linu määrati ühele teolisele lõugutada 4 leisikat päevas, selle ropsimine oli kahe isiku päevaseks normiks. Ühel naisteolisel tuli päevas sugeda 1 leisikas linu.²³⁶

Produktide veoks nähti ette hea teega 40-leisikase koorma puhul päevase teekonnana 35 versta, tühjalt tagasitulekul aga 45 versta.²³⁷

²³³ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, I osa, § 14.

²³⁴ Sealsamas, § 15.

²³⁵ Sealsamas, § 72.

²³⁶ Sealsamas, § 44.

²³⁷ Sealsamas, § 42.

Kui mõisahooned olid maha põlenud, pidi talupoegkond aitama neid üles ehitada. Kui mõis vajas muidu abi ehitusmaterjalide veoks, võis ta nõuda selleks talvel nii palju rakmepäevi ja suvel jalapäevi, kui palju talu tegi mõisale nädalas, kuid sel puhul tuli kohusvilja vähendada seaduses ettenähtud normide kohaselt.²³⁸ Taluhoonete ehitamiseks andis mõisnik palgid, nende kohalevedu langes seniste tavade kohaselt ümbruskonna talupoegadele. Muud ehitusmaterjali ei olnud mõisnik kohustatud andma. Selle pidi talupoeg endale ise muretsema või aitas teda ümbruskond.²³⁹

Seadus jättis mõisnikule lisatööjõu nõudmise võimaluse ka nendel juhtudel, kui seda tingisid lokaalsed vajadused. Sel puhul tuli vähendada naturaalmakse või anda kompensatsiooni mõnel muul teel.²⁴⁰ milles oli muidugi määravaks mõisniku kasu. Talurahvaseadus jättis mõisnikule ka võimaluse nõuda sisse teoorjusega võlgujäänud vilja ja laenuks antud raha, määrates kindlaks selle alused. Jüripäevast kuni mihkclipäevani vastas 1 külimitule rukkile 1 rakmepäev või 2 jalapäeva. Pärast seda aga vastasid 1 rakmepäev või 2 jalapäeva 1 külimitule otradele. Kui võlgujäänud raha tuli tasuda teopäevades, siis jüripäevast mihkclipäevani hinnati jalapäeva 22½ kopikale ja rakmepäeva 45 kopikale. Pärast seda aga hinnati jalapäeva 15 kopikale ja rakmepäeva 30 kopikale. Teopäevade väärtus oli kõige kõrgem siis, kui talupojal oli neid kõige raskem teha.²⁴¹ Rannatalupoegade suhtes rõhutas seadus, et sel puhul, kui neil on maad, tuleb selle eest mõisale koormisi kanda samal põhimõttel nagu sisemaal. Need rannatalupojad, kellel polnud maad, pidid andma mõisale 1/5 oma tööjõust jalateolistena. Peale selle maksid kõik rannatalupojad kalakümnist senise korra kohaselt.²⁴²

Maata vabadik pidi tegema mõisale iga nädal ühe jalapäeva, kokku 52 päeva aastas, vabadike ja sulaste naised (kes polnud taluga seotud) 46 päeva jüripäevast mihkclipäevani. Talveks said nad keiramiseks 3 naela linu 3-küünraseks lõngaks või 8 naela takku.²⁴³ Eestimaa talurahvaseadus käsitles peale mõisakoormiste ka muid talupoegadele langenud kohustusi, näiteks riigi, kiriku ja provintsi vastu, ning rõhutas, et kõik need tuleb talupoegadel täita, nagu vastavad ettekirjutused seda nõuavad. Pearaha jäi talupoegade kanda täies ulatuses. Ainult mõisateenijate eest pidi pearaha maksma mõisnik.²⁴⁴

Talurahva koormiste reguleerimise põhimõtete kõrval käsitles seadus ka kohtukorraldust, kuid ulatuslikumalt ainult nii palju,

²³⁸ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804. I osa, § 22.

²³⁹ Sealsamas, § 21.

²⁴⁰ Sealsamas, § 35.

²⁴¹ Sealsamas, § 36.

²⁴² Sealsamas, § 23.

²⁴³ Sealsamas, § 46.

²⁴⁴ Sealsamas, § 26.

kui see puudutas talurahva kaebeküsimust mõisniku vastu. Talupoegade omavahelised tülid kuulusid vallakohtu kompetentsi, mida talurahvaseadus ei käsitle. Kriminaalasjad, mille alla käisid muuhulgas ka vähegi tõsisemad talurahva vastuhakud, läksid esimeses astmes meeskohtute kompetentsi. Kohtuorganisatsioon talupoegade kaebuste asjus mõisniku üle oli kolmeastmeline, erinevalt 1802. a. regulatiiviga määratud kohtuorganisatsioonist, mis oli kaheastmeline. Esimeseks astmeks oli — nagu 1802. a. regulatiiviski — kihelkonnakohus, kust mõisniku vastu õigust leida oli ka 1804. a. seaduse alusel üsna lootusetu, sest võim kuulus siin mõisnikule. Kohtu tegevusest võtsid osa ka kaks talurahva hulgast pärinevat kohtunikku naabermõisast, kuid mingit otsustamisõigust neil ei olnud. Nende peamine ülesanne seisis selles, et tagasi hoida talupoegi, kes nn. «ebaõige» asja pärast tahtsid esitada edasikaebust. Kihelkonnakohtust läks edasikaebus keskinstantsi, mis oli moodustatud uue astmena. Mõisnik esitas edasikaebuse ise, kuid talupojalt oli see võimalus võetud, tema nimel tegi seda kihelkonnakohtunik,²⁴⁵ niisiis isik, kes kaitses ikkagi mõisnike huve ja pealegi iseenda juhtimisel tehtud otsuse peale. Sel puhul, kui talupoja kaebus mõisniku peale kandis vastuhaku iseloomu, ei võimaldatud üldse edasi kaevata.²⁴⁶

Tuleb märkida, et talupojalt nõuti kaebuse esitamise eeltingimuseks ka kõige ebaõiglasemate koormiste täitmist. Kaebus ise võis lõppeda ilma pikemata karistusega. Kui kaebusest selgus talupoja «kavatsus mõisnikule kahju teha» või talupoja «kurjus», oli kihelkonnakohtul õigus teda karistada kuni 10 paari vitstega.²⁴⁷ Kui talupoeg esitas kaebuse, ilma et oleks koormisi enne täitnud, tuli need tasa teha kahekordselt. Iga talupoja kaebust oli aga kihelkonnakohtul võimalik tõlgitseda kurjusena ja seega talupoega karistada. Kihelkonnakohtu poolt määratud karistused viidi täide ülem-kirikueestseisja poolt.

Mis puutub keskinstantsi, siis oli see kohtuorgan täiesti aristokraatlik. Ta töötas rüütelkonna peamehe eesistumisel ning tema liikmeteks olid krediitkassa ülemvalitsuse 4 liiget, igast maakonnast üks. Viimaseks astmeks talupoja ja mõisniku vahelistes kohtuasjades oli rüütelkonna komitee. Kui kihelkonnakohtunik esitas edasikaebuse iseenda otsuse peale, siis keskinstantstist esitas rüütelkonna peamehe edasikaebuse tema enda juhtimisel tehtud otsuse peale rüütelkonna peamehele kui rüütelkonna komitee eesistujale, s. t. iseendale.

Niisiis oli talupoja kaebuste otsustamine täiesti mõisnike käes. Riigivõimuorganitel polnud võimalust sinna pilku heita. Nendes tingimustes jäi talupojale ainsaks võimaluseks riigivõimuorganite

²⁴⁵ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, II osa, § 8.

²⁴⁶ Sealsamas, § 9.

²⁴⁷ Sealsamas, § 11.

ette pääsemiseks kaebuste esitamine kubernerile või tsaarivalitsusele. Neilt lootis ta kõige enam abi ja mõnikord saigi, kuid enamasti lõppes asi siingi ainult karistamisega. Talurahvaseadus kindlustas mõisnikele nende klassivõimu säilitamise huvides politseilised ülesanded kohapeal ja jättis neile nagu senigi kodukariõiguse otsese survevahendina talupoegade suhtes. Selle piirides võis mõisnik talupojale ihunuhtlust anda kuni 30 kepihoopi; lastele, naistele ja nõrkadele samas ulatuses vitsakaristust.²⁴⁸ Kodukariõiguse piiramisel oli muidugi teatav tähtsus, kuid ka 30 kepihoobiga võidi inimene vigaseks peksta.

Kohtute säärane iseloom tekitas muidugi küsimuse: millega on siis talupojale õigusesaamine kindlustatud?²⁴⁹ Iseloomulik on Rosenthali vastus sellele küsimusele kirjas siseministrile a. 1805. Rüütelkonna peamees kinnitas, et õiguse leidmine ei või talupojal üldse kahtluse alla tulla, sest kohus olevat ju täiesti erapooletu ja pealegi meeste käes, kellele olevat omane sügav autunne. Kui kihelkonnakohtunik saadab talupoja edasikaebuse keskinstantsi, siis on see tema abi talupojale.²⁵⁰ Mis puutub mõisnikele määratavatesse karistustesse, siis määras maapäev siin küll teatud normid,²⁵¹ kuid häda oli selles, et talupoeg pidi õigust otsima arisokraatlikest kohtutest, mis olid talurahva vaenlaste käes.

7. Talurahva õiguslik olukord vallakohtu käsuraamatu alusel

Vallakohtu käsuraamat, mille väljatöötamisel olid ilmselt eeskujudeks Eestimaa eespool mainitud eraseadused, määras kõigepealt kindlaks valla- ja mõisa- ning külakupja funktsioonid. Vallakohtule pani teatavasti aluse juba 1802. a. regulatiiv, kuid uus seadus tegi tema struktuuris ja ülesannetes mõningaid muudatusi ning kujunes üldse kogu tema tegevuse aluseks ja juhiseks. Vallakohus koosnes vastavalt valla suurusele 3—5 või veelgi enamast kohtunikust, kusjuures üks neist oli eesistuja. Viimase nimetas mõisnik, nii nagu 1802. a. regulatiivi aluselgi. Kaaskohtunikud olid valitavad, kuid mitte enam ainult peremeeste poolt ja nende hulgast, vaid pooled neist valisid peremehed endi hulgast, teise poole talusulased endi hulgast. Kohtunikuamet polnud eluaegne nagu 1802. a. regulatiivi alusel, vaid kohtunikud valiti kolmeks aastaks ning kinnitati ametisse mõisniku poolt.²⁵²

Vallakohtu kompetentsi kuulusid kõik need talurahva omavahelised asjad, mis mõisnik temale otsustamiseks andis, arvestades, et

²⁴⁸ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, III osa, § 7.

²⁴⁹ A. Fr. F. v. Kotzebue. Bedenklichkeiten über die neue Bauerverfassung in Ehstland. — «Der Freymüthige», 1805, Nr. 141—146.

²⁵⁰ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1. ед. хр. 184, л. 105—106.

²⁵¹ Eestimaa talurahvaseadus a. 1804, III osa, § 1—10.

²⁵² Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. III, § 1, 2, 3.

nuhtlus nende eest ületab kodukari piirid.²⁵³ Vallakohus pidi nagu varemgi valvama, et iga peremees oma kohta korralikult peaks, s. t. nii, et ta oleks võimeline ettenähtud koormised kandma ja et ta maksaks sulastele ning teenijatele vajaliku palga.²⁵⁴ Kui mõisnik ise ei tahtnud talule, mille ta endiselt peremehelt oli ära võtnud, uut peremeest määrata, siis pidi vallakohus nimetama mõned isikud, kelle hulgast mõisnik valis uue peremehe.²⁵⁵

Vallakohus pidi valvama, et talupojad oma maksud ja viljavansi ühes protsentidega õigeaegselt õiendaksid.²⁵⁶ Temale langesid ülesanded vanemateta alaealiste ja nende varanduse hooldamisel.²⁵⁷ Kui vallas leidis sääraseid inimesi, kes «rahu ja korda rikkusid», siis pidi vallakohus nendest mõisnikule teatama ja paluma, et nad vallast ära saadetaks.²⁵⁸ Vallakohus pidi lahendama peremehe ja teenijate tülisid ning mõisa loaga paigutama sulase või teenija ühe peremehe juurest teise juurde.²⁵⁹ Karistust oli vallakohtul õigus määrata 40—80 kepihoopi kaetud ihule ja lapsevitsu 5—10 kimpu, 10 korda ühe kimbuga paljale ihule. Vallakohus võis ihunuhtluse asemel nõuda ka tööd või 1—5 rubla trahvi vallalaeka kasuks.²⁶⁰ Vallakohtu otsused kuulusid nagu varemgi mõisniku kinnitamisele; edasikaebus vallakohtu otsuse peale kihelkonnakohtusse oli lubatud ainult teise valla talupojale sealse mõisniku heakskiitmisel.²⁶¹ Lõppinstantsiks oli keskinstants.²⁶²

Niisiis jäi vallakohus endiselt mõisnikust sõltuvaks, täites ülesandeid, mis olid mõisnikule olulise tähtsusega ja lahendas mõisniku kontrolli all küsimusi, mis olid kuulunud varem otseselt mõisnikule.

Mõisakupjale pööratakse vallakohtu käsuraamatus vähem tähelepanu kui eraseadustes, aga tema põhiülesanded võetakse siingi kokku. Tema peamiseks ülesandeks oli mõisa kasu igati silmas pidada ja kõige selle vastu astuda, mis võis mõisale kahjuks tulla.²⁶³ Kupjal oli õigus teatavatel juhtudel vallakohus kokku kutsuma ja hiljem vallakohtu otsus kinnitada.²⁶⁴ Seni, kuni kubjas oli mõisa teenistuses, võis teda karistada ainult mõisnik, ametist vabastamise järel aga kuulusid temagi küsimused vallakohtu kompetentsi. Neid, kes olid mõisa teol, võis kubjas karistada kuni 15

²⁵³ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. III, § 5.

²⁵⁴ Sealsamas, § 7.

²⁵⁵ Sealsamas, § 8.

²⁵⁶ Sealsamas, § 9.

²⁵⁷ Sealsamas, § 12.

²⁵⁸ Sealsamas, § 13.

²⁵⁹ Sealsamas, § 14.

²⁶⁰ Sealsamas, § 17.

²⁶¹ Sealsamas, teine raamat, ptk. V, § 1, 3, 4, 5.

²⁶² Sealsamas, § 8.

²⁶³ Sealsamas, esimene raamat, ptk. IV, § 4.

²⁶⁴ Sealsamas, § 6.

kepihoobiga,²⁶⁵ kuid polnud määratud, mitu korda päevas võis ta inimest sel viisil karistada.

Külakupja ülesanded esitatakse vallakohtu käsuraamatus ulatuslikult. See võimaldab pilku heita kõigele, mida mõisnik külaelus kontrollis. Külakupja seadis ametisse mõisnik ja ta vastutas mõisniku ees.²⁶⁶ Tema ülesandeks oli valvata, et kõik mõisa käsud külas täidetakse. Edasi teostas ta sundivat kontrolli talu majapidamise üle, valvas, et talupoeg oma hooned korras hoiaks, kui vaja, neid parandaks, korralikult põldu hariks, hoolsalt heina teeks, vilja õigel ajal lõikaks jne.²⁶⁷ Seadus nägi üldse ette tugevat kontrolli talupoja üle, ja mitte üksi suvel, vaid ka talvel. Talupoeg pidi talvel hoolsasti silmas pidama suviseid töid ja vajadusi ning nendeks ettevalmistusi tegema. Iga külakubjas pidi kaks korda talve jooksul, nimelt detsembris ja veebruaris, talumajapidamisi kontrollima ja vaatama, kas vajalik kütus ja tarbepuud on kohale toodud. Revisjoni tulemused teatas ta mõisasse.²⁶⁸ Hiljemalt märtsi alguseks pidi iga peremees põllutööriistad ja vankrid täiesti töökorda seadma. Kaheksa päeva enne jüripäeva tuli kõik need riistad õue paigutada, et külakubjas need ja seekord ka tööloomad uuesti üle vaataks, millest ta samuti informeeris mõisat.²⁶⁹ Kui talupojal polnud põllutööriistad ja tööloomad töökorras, kutsuti ta vallakohtu ette, kes sundis teda puudused kiiresti kõrvaldama ning võis talle ihunuhtlust määrata.²⁷⁰ Kui külas tekkisid riidud, oli külakupja kohus rahu sobitamiseks vahele rutata. Vajaduse korral tuli tal vallakohtumehed appi kutsuda ja kui see ei mõjunud, siis teatada mõisasse.²⁷¹ Kui keegi oli pagenud, pidi ta mõnede ustavate peremeeste abil kohe organiseerima pageja püüdmist. Võõrad põgenikud ja külla ilmunud muud tundmatud inimesed pidi ta vangistama ja mõisasse saatma.²⁷² Kui vallas puhkesid nakkushaigused, tuli külakupjal sellest kohe mõisasse teatada ja katkestada suhtlemine haiguskolde ning teiste talude vahel.²⁷³

Loomataudide puhkudel oli tema ülesandeks hoolitseda, et ükski loom külast ei lahuks ega neid sinna ka juurde ei toodaks, et surnud loomad määruste kohaselt eriliselt paika sügavale maasse maetaks.²⁷⁴ Ta pidi kontrollima, et kaheksa päeva enne kaerakülvi ja kaheksa päeva enne lauritsapäeva kõik väljade tarad ja kaerakülvi järel kõik heinamaade tarad oleksid korras.²⁷⁵ Tema ülesandeks oli

²⁶⁵ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. IV, § 8.

²⁶⁶ Sealsamas, ptk. V, § 1.

²⁶⁷ Sealsamas, § 2.

²⁶⁸ Sealsamas, kuues raamat, ptk. III, § 5.

²⁶⁹ Sealsamas, § 6, 7.

²⁷⁰ Sealsamas, § 8.

²⁷¹ Sealsamas, esimene raamat, ptk. V, § 3.

²⁷² Sealsamas, § 4.

²⁷³ Sealsamas, § 6.

²⁷⁴ Sealsamas, § 8.

²⁷⁵ Sealsamas, § 9.

valvata, et maanteede, kiriku- ja muude teede parandamine õigesti toimuks ja et iga pere oma osa sellest täidaks.²⁷⁶ Lõikuse ajal «...kui Moisa kild käib, ja nisugguse töö jures, mis keige walla peält tulleb teha...» pidi külakubjas valvama, et keegi ära ei jääks ja et kõik varakult oleksid töö juures.²⁷⁷ Külakubjas kandis laiali vallakohtu kutsed ja uuris asja kohapeal koos vallakohtunikega. Külakupjale kuulus ka teatav karistamise õigus, nimelt ihu-nuhtluse andmine kuni 15 kepihoobini.²⁷⁸

Kiriklikes küsimustes kontrollis valla elanikke mõisniku poolt taluperemeeste hulgast nimetatud kirikuvöörmünder.²⁷⁹ Tema pidi valvama, et igaüks sagedasti kirikus käiks, et vanemad õpetaksid lapsed lugema ja õigel ajal nad leeri saadaksid. Häiretest sel alal teatas ta mõisasse ja mõisa käsu peale kirikuõpetajale.²⁸⁰ Tema kontrollis kirikuhoonete seisukorda ja teatas puudustest sellel alal ülem-kirikueestseisjale.²⁸¹ Samuti oli tema ülesandeks hoolitseda, et kirikumaksud õigel ajal õiendataks ning materjalid kirikuhoonete parandamiseks kohale toodaks.²⁸² Häiretest sel alal teatas ta ikka jälle mõisa. Nagu viimati esitatust näha, oli ka reas kirikut puudutavates küsimustes võimu raskuspunkt mõisas ja kirikuvöörmünder teatavaks mõisa funktsionääriks.

Olulise küsimusena käsitles vallakohtu käsuraamat talupoja omandiõigust. Nii nagu 1802. a. regulatiivis, rõhutati ka siin, et talupojal on õigus omandada vallasvara ning seda parandada, kuid parandusest tuli maha arvata kõik võlad.²⁸³ Erinevalt 1802. a. regulatiivist käsitletakse siin parandamist üksikasjalikult ning määratakse kindlaks mehe, naise ja laste õigused. Vallasvara suhtes kuulus talupojale kinke-, ostu- ja müügiõigus. Et kõige paremad hobused, härjad, lehmad, lambad ja põllutööriistad arvati talu raudvara hulka, siis polnud peremehel õigust neid müüa. Toimus see aga siiski ilma mõisa loata, tuli ostjal nad tagasi anda talule ja müüja sai karistada.²⁸⁴ Samuti ei tohtinud talupoeg müüa seemnevilja ja vilja, mis kuulus perele toiduks ja loomadele söödaks.

Mis puutub talu parandamisse, siis oli peremehel õigus märkida, milline poeg võis talu pärida, või jäi talu lese ja laste ühisele pidamisele. Peremehel oli õigus parandada talu ka oma tütrele või tema mehele samast vallast. Aga oma eluajal ei olnud peremehel õigust ilma mõisa loata anda talu üle oma lapsele.²⁸⁵ Niisamugune talule pärija määramise õigus kuulus ka naisele, kui mees

²⁷⁶ Vallakohtu käsuraamat, esimene raamat, ptk. V, § 10.

²⁷⁷ Sealsamas, § 11.

²⁷⁸ Sealsamas, § 13.

²⁷⁹ Sealsamas, ptk. VI, § 1.

²⁸⁰ Sealsamas, § 2.

²⁸¹ Sealsamas, § 3.

²⁸² Sealsamas, § 4.

²⁸³ Sealsamas, kolmas raamat, ptk. I, § 2, 3.

²⁸⁴ Sealsamas, ptk. V, § 13.

²⁸⁵ Sealsamas, ptk. III, § 7.

seada enne surma polnud teinud. Kui vanematelt polnud näpunäiteid koha pärandamise suhtes, andis mõis talu sellele lapsele või ka muule isikule, keda ta sobivaks pidas.²⁸⁶

Käsitledes «perevanemate» ja nende «orjade» vahekorda, millest mõis oli huvitatud sellest seisukohast, et talu suudaks oma kohustusi mõisa vastu täita, esitab vallakohtu käsuraamat rea nõudmisi. Peremees pidi sulasele ja teenijale igal aastal palga-vilja ja talveriided kätte andma enne mardipäeva, särgid ja suveriided enne jüripäeva, pidi hoolitsema nende toidu eest ning mõisa tööle saates andma leivakoti kaasa.²⁸⁷ Peremees ei tohtinud oma «orja» ära saata enne teenistusaasta lõppu. Ei soovinud ta teda kauem hoida, tuli tal sellest sulasele või teenijale teatada neli nädalat enne aasta lõppu. Oma teenistuskoha ülesütlemisel pidid sulased ja teenijad arvestama niisama pikka tähtaega enne teenistusaja lõppu. Seadus nõudis «orjadelt» täielikku kuulekust «perevanemate» vastu ning kohustas viimaseid andma vajalikke tööjuhendeid.²⁸⁸

Talupoja isiklike õiguste seisukohalt oli olulise tähtsusega abielu küsimus. Abielu sõlmimise alusena nimetati vallakohtu käsuraamatus küll mõlema poole vaba tahet, aga samal ajal pidi selleks olema vanemate nõusolek või vanemate puudumisel vallakohtu jaatav otsus. Mõis andis kihluseks loa alles vanemate või vallakohtu nõusoleku alusel.²⁸⁹ Ilma mõisa nõusolekuta ei tohtinud toimuda mingit kihlust.

Vallakohtu käsuraamat määras talupojale maanteel ja muudel teedel liiklemise reeglid, võttes arvesse seniseid tavaid. Karistuse ähvardusel nõuti igal sammul mõisniku respektteerimist. Juba mõisast käratsedes möödaminek või ka raske koorma puhul mõisnikule tee mitteandmine tõid kaasa ihunuhtluse või rahalise karistuse.²⁹⁰

Mõisniku ja talurahva vahekordade iseloomustuseks olgu lõpuks peatunud veel magasiaitade ja vallalaeka küsimusel. Magasiaitade organisatsiooni aluseks olid teatavasti üldised eeskirjad, vallakohtu käsuraamat käsitles nende kohalikku funktsioneerimist. Vilja väljaandmine ja vastuvõtmine kuulusid kahele nn. järelevaatajale, kelle mõisnik oli määranud talupoegade hulgast. Magasiaida avamise käsk tuli mõisnikult ja temale tuli esitada ka täpne aruanne vilja laekumise kohta. Magasiait oli varustatud kolme lukuga, millest üks võti oli mõisniku käes. Tuleb veel märkida, et vallakohtu käsuraamat tegi vilja laenamisel kõrgemaks otsusta-

²⁸⁶ Vallakohtu käsuraamat, kolmas raamat, ptk. III, § 8.

²⁸⁷ Sealsamas, ptk. VI, § 2, 3.

²⁸⁸ Sealsamas, neljas raamat, ptk. VI, § 4, 7, 11.

²⁸⁹ Sealsamas, ptk. VII, § 2, 3.

²⁹⁰ Sealsamas, ptk. VIII, § 4, 8.

jaks mõisniku kubeneri asemel ja nõudis laenuvilja pealt ka prot-senti,²⁹¹ mis polnud aga kooskõlas kehtivate eeskirjadega.

Vallalaegas kui valla tulude kassa seisis samuti mõisa kontrolli all. See asus mõisas ja oli varustatud kahe erisuguse lukuga, kus-juures üks võti oli mõisniku ja teine kõige vanema kohtumehe käes. See avati alati ainult kogu vallakohtu ja mõisniku esindaja juures-olekul.²⁹² Arveraamat vallalaeka tulude ja väljaminekute kohta seisis mõisniku käes. Vallalaeka suuremad tagavarasummad tuli hoida Eestimaa Mõisnike Krediitkassas või anda hoiule kuskile mujale kindlasse kohta.²⁹³

Vallalaegaste võrk oli teatavaks kapitali akumulatsiooni mooduseks, millest teatavad summad läksid Eestimaa Mõisnike Kre-diitkassasse ning siit mõisamajandusse.

Vallakohtu käsuraamat on küllaltki huvitavaks dokumendiks omast ajast. Ta näitab konkreetset neid vorme, millega mõisa-võim püüdis end uutes tingimustes kindlustada, heidab valgust vallakogukonna igapäevasele elule. Kogu seadusest käib selge joo-nena läbi mõte, et iga talupoja kohus on olla mõisniku ees aland-lik ja sõnakuulelik. Aga kõige selle juures on tõsiasi, et teatavad funktsioonid läksid mõisnikult üle valla esindajate kätte, olgugi piiratud ulatuses ja talupoeg sai mõningaid õigusi, mida tal seni polnud.

8. Muudatused Eestimaa talurahvaseaduses ja seaduse elluviimine

Eestimaa talurahvaseadust ja vallakohtu käsuraamatut kinnita-vas dokumendis puudutati kahte küsimust: talupoegade müüki perekonniti ja nende varustamist kütusega. Talupoegade müük perekonniti väljapoole kubermangu piire keelati täiesti. Kuber-mangu piirides võis see toimuda rahvarikkamatest kohtadest hõre-damalt asustatud paikadesse teatava kontrolli all. Sellistel motii-videl müügi puhul pidi mõisnik võtma tõendi vallakohtust, mis kinnitaks, et vastava mõisa piirides on ülemääraseid inimesi ja et vallakohus müüki omalt poolt vajalikuks peab. Säärane dokument pidi leidma heakskiitmist kihelkonnakohtu, keskinstantsi ja rüütel-konna peamehe poolt. See keisri resolutsioon oli 1802. a. regula-tiiviga võrreldes sammuks edasi, kuigi ei teinud lõppu inimeste müügile perekonniti.

Kütuseküsimuse lahendamiseks anti üldise iseloomuga juhend, mille alusel tuli maapäeval vastu võtta konkreetne otsus. Nendes külates, kus küttepuid, hagu ja turvast ei olnud ja kus talupojad pidid kütust ostma, tuli kohusvilja normi vähendada või kulutusi

²⁹¹ Vallakohtu käsuraamat, kuues raamat, ptk. IV, § 1–10.

²⁹² Sealsamas, ptk. V, § 2.

²⁹³ Sealsamas, § 11.

mõnel muul viisil kompenseerida. Kui mõni mõisnik määras talupojale kütuse saamise enam kui 20 versta kauguselt talu asukohast, tuli samuti kohusvilja vähendada. Üle 40 versta kaugusele ei tohtinud kütuse saamiseks kohta määrata. Seaduse täiendamine ja täpsustamine sai seda vajalikumaks, et 1804. a. novembris oli parun C. Stackelberg seda kaunis teravalt arvustanud oma keisrile läkitatud kirjas.²⁹⁴

Talurahvaseaduse kohendamine võeti ette erakordsel maapäeval 13.—21. dets. 1804. a. ja 6.—14. veebr. 1805. a. Maapäev määras ära vastavad kompensatsioonid viljas seal, kus mõis ei suutnud kütust anda või kus kütus oli liiga kaugel. Samal ajal määrati kindlaks talude kütuse normid aastas vastavalt talude suurusele.

Edasi laiendas maapäev kihelkonnakohtu, keskinstantsi ja rüütelkonna komitee funktsioone selles mõttes, et need pidid nüüd otsustama kõiki talupoja ja mõisniku vahelisi tüliküsimusi. Niisiis võis mõisnik esitada kaebuse talupoja peale kihelkonnakohtusse niisamuti kui talupoeg mõisniku peale.

Seega muutusid mainitud kohtuorganid veelgi enam mõisnike klassivõimu kindlustamise organiteks, kui nad seda olid regulatiivi alusel.²⁹⁵

Maapäev otsustas ka, et talud ei ole kohustatud üle normi inimesi vastu võtma. Seejuures pidi kuuepäevakoht olema varustatud vähemalt 5, neljapäevakoht mitte vähem kui 4 ja kolmepäevakoht vähemalt 3 tööjõulise inimesega. Kui talus oli tööjõudu vähem, siis tuli mõisal taluga vahekord reguleerida eri kokkuleppe alusel. Mõisale jäi vabadus jätta talule üle normi inimesi ja maad või mitte.

Et äri hoida teopäevade liigset kuhjumist suvele, otsustati, et kuuepäevatalult ei või suvel rohkem nõuda kui 132 rakme- ja talvel mitte vähem kui 40 jalapäeva.²⁹⁶

Ulatuslikuma küsimusena käsitles maapäev talumaade mõõtmist. Kui maad mõõdeti talupoja nõudel, siis pidi ta maapäeva otsuse alusel kandma kõik kulud. Kui ta jäi kaotajaks pooleks ja kulusid kanda ei suutnud, siis määras kihelkonnakohus talle kehalise karistuse. Kui kaotajaks pooleks jäi mõisnik, pidi ta kandma rahalised kulud ja tasuma ka tööpäevad, mis talupoeg oli seoses maa mõõtmisega teinud.

Kui talupoeg nõudis maa mõõtmist, tuli see hiljemalt 6 aasta jooksul ette võtta. Kuid vahepeal pidi talupoeg kandma koormised nii, nagu vakuraamat näitas. Kui aga seal oli enam nõutud, pidi mõisnik temale selle hiljem tasuma. Maapäev paigutas oma otsusesse ka riigivõimu nõudmise, et mõisnikud omalt poolt maade

²⁹⁴ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 2—5.

²⁹⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A 1 43, l. 186.

²⁹⁶ [J. Ph. G. Ewers]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland. St. Petersburg, 1806, S. 106—107, 110.

mõõtmist enne 1807. aastat ette ei võtaks, et talupoegi mitte rahu-
tuks teha. Talupoegade poolt nõutud maamõõtmist võidi ka enne
seda tähtaega ette võtta.²⁹⁷

Peterburi komitee kriitika mõjul pidi maapäev määrama uued
koormiste normid rannatalupoegadele. Kui rannatalupoeg elatus
ainult kalapüügist, tuli temale vaadata kui rannavabadikule ja ta
pidi andma oma tööjõust $\frac{1}{5}$ mõisale, nagu see oli juba regula-
tiivi §-s 23 fikseeritud. Kui tal oli ka maad, siis pidi ta selle pealt
kandma koormisi tavaliste normide kohaselt; ülemääraste inimeste
tööjõust aga andma mõisale $\frac{1}{5}$. Kohusmaksu maa pealt võidi sisse
nõuda kalades. Kalasaagist tuli rannatalupojal anda mõisale
 $\frac{1}{10}$.²⁹⁸

Rannatalupoegade koormiste uus määrang oli endisest pisut
täpsem ja ülemääraste inimese tööjõust nõuti mõisale pisut väik-
sem osa kui regulatiivi alusel.

Maapäeva otsused, millele lisandusid veel mõned vähemtäht-
sad, kiideti heaks ka riigi kesk võimu poolt. Siseminister esitas
oma kriitilised märkused ainult kütuse kohta ja 1806. aasta keva-
del teatas ta rüütelkonna peamehele, et seda punkti maamõõtmise
korras, mille alusel talupoeg langeb karistuse alla, kui ta maa-
mõõtmist on nõudnud ja tulemused on tema kahjuks kujunenud,
ei tule rakendada.²⁹⁹

Tsaarivalitsus oli tollal huvitatud eelkõige talurahvaseaduse
elluviimisest. 1804. a. detsembris teatas Stroganov rüütelkonna
peamehele, et keiser ei süvenenud lähemalt vastusesse, mille pea-
mees esitas Stackelbergi märkuste peale. Keiser olevat andnud
käsu seadus ellu viia, sest niikuinii pole see lõplik.³⁰⁰ 1804. a. det-
sembri ja 1805. a. veebruari maapäevaga oli Eestimaa talurahva-
seaduse väljatöötamine lõpule jõudnud.

Eestimaa talurahvaseaduse ja vallakohtu käsuraamatu tõlkis
eesti keelde Keila praost O. R. Holtz. Talurahvaseaduse kaks esi-
mest osa saadeti trükitult 1805. a. juuli algul kihelkonnakohtunike
kätte talurahvale väljajagamiseks.³⁰¹ Kolmas osa jaotati talurah-
vale välja aasta lõpupoole,³⁰² osalt tehti sedagi veel järgmise aasta
algul. Mainitud seadus ilmus eesti keeles tiitli all «Eestima Tallo-
rahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armo-
lisse Keisri Herrast kinnitatud 1805. aasta sees».

Maapäeva poolt vastuvõetud muutustest trükiti eri osana ainult
need, mis puudutasid kütust, rannatalupoegade koormisi ja maa-
mõõtmist, pealkirja all «Monned jure lissatud ja selgeminne seä-
tud õppetused, Eestima Tallorahwa Seädusse Körwa, mis meie

²⁹⁷ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 249.

²⁹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 32—34.

²⁹⁹ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 252—253.

³⁰⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 74, l. 317.

³⁰¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 241—242.

³⁰² Sealsamas, l. 298.

armolinne Keiser Wotnud Kinnitada». Teised otsused tehti instruksiooni kaudu teatavaks kihelkonnakohtunikele. Talupojad said neist teada väga vähe või mitte midagi. Vallakohtu käsuraamat ilmus eesti keeles tiitli all «Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus, ehk Walla-kohto Kasso-ramat». Selle esimene raamat läks talurahvale väljajagamisele samuti 1805. a. lõpupoole.³⁰³ Muu osa said talupojad järelikult alles 1806. aastal. Et nii ühe kui teise seaduse autoriteeti talurahva hulgas tõsta, palus rüütelkonna peamees luba trükkida keisri kinnitus 27. augustist 1804. a. vallakohtu käsuraamatu ette, milline luba saadi ja mida ka tehti.

9. Uued vakuraamatud ja nende ellurakendamine

Mõnigi kord on avaldatud arvamust, et talupoegade järgnevad koormised kujunesid 1804. a. regulatiivi alusel ja et see kindlustas talupoegade koormiste tõusu.³⁰⁴ Käesolevate ridade kirjutaja poolt on juba varem märgitud, et üks ega teine seisukoht ei pea paika. Koormiste tegelik määramine toimus uutes vakuraamatutes, kusjuures ka see on ekslik vaade, et mõisnikel nende määramisel olid täielikult vabad käed. Vakuraamatud koostati mõisates vastavate instruksioonide alusel.³⁰⁵ Nende koostamise põhimõtetele heidab valgust ka informatsioon, mille Rosenthal saatis Kotšubeile ja Stroganovile.³⁰⁷ Talupoja koormiste fikseerimisel vakuraamatuis tuli silmas pidada, et need ei oleks kõrgemad kui 1803. a. vakuraamatuis. Kus aga koormised 1803. a. olid kõrgemad, kui 1804. a. talurahvaseadus seda lubas, tuli need kooskõlla viia viimase nõudmistega. Kui aga 1803. a. olid koormised madalamad, kui 1804. a. regulatiiv seda ette nägi, ei tulnud neid tõsta, silmas pidades 1802. aasta regulatiivi sätet koormiste suurendamise kohta. Asja esitatu oli üks peamisi seisukohti, millest keskinstants 1805. aasta vakuraamatute revideerimisel lähtus. Siit nähtub, et koormised ei kujunenud sugugi ainuüksi 1804. a. regulatiivi alusel, see oli ainult teatud maksimumi regulaatoriks.

Üheks olulise tähtsusega küsimuseks oli talu nimetuse fikseerimine. Tavaliselt toimus see seniste $\frac{1}{2}$ -adramaaliste, $\frac{1}{4}$ -adramaaliste jne. talude ümbernimetamisega kuuapäeva-, neljapäeva- jne. taludeks. Kus aga rakmepäevade arv nädalas oli suvel ja talvel erinev, jalapäevi rohkem kui rakmepäevi või rakmepäevi enam kui

³⁰³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 298.

³⁰⁴ Eriti rõhutas seda L. L o o n e, vt. Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. Tallinn, 1958, lk. 12.

³⁰⁵ J. K o n k s, op. cit., lk. 169.

³⁰⁶ Vt. [J. Ph. G. E w e r s]. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland, S. 92—98, 118—121.

³⁰⁷ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, ед. хр. 184, л. 172—173 ja ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 154—159; 160—162, 304—308.

jalapäevi jne., tuli juhinduda eri reeglitest. Mõnikord aga toimiti siin märkuste alusel, mida tegi keskinstantis vakuraamatu läbivaatamisel.

Talumaa suuruse kohta ei märgitud vakuraamatusse midagi. Lähtuti eeldusest, et talupojal on nii palju maad, kui palju koha nimetus nõuab. Tegelikult võis tal olla mõnel määral enam, võis olla vajalik norm ja ka vähem, kui regulatiiv õigeks luges.

Esitatu illustreerimiseks olgu toodud andmed selle kohta, kui palju pidi $\frac{1}{2}$ -adramaaline talu tegema mõisas rakmepäevi 1805. a. vakuraamatu kohaselt ja kui palju oli seda liiki talul 1803. a. vakuraamatu alusel maad.³⁰⁹ Seejuures tuleb arvata, et talu maa suurus vahepeal vaevalt muutus.

Maakond	Mõis	Rakmepäevade arv nädalas	Rukki külv tündrites	Heinasaak koormates
Harjumaa	Kabala	6	6—8	40—50
	Kambi	4	5	20
	Kodila	6	7	35
	Kuusiku	6	4	40
	Ohukotsu	6	4—5	50—60
	Pühatu	5	5	60—70
	Raasiku	4	5	20
	Raikküla	3	3—4	20—30
	Sikeldi	6	5	40
Virumaa	Edise	6	10	75
	Joala	9	5	18
	Konju	4	6	30
	Kulina	6	9	75
	Pagari	6	4	25—30
	Porkuni	6	9	35
	Uniküla	3	6	10
	Äntu	5	8	25
Järvamaa	Kolu	6	4—5	100
	Mäo	6	8	25—55
	Mündi	6	5—6	28—36
	Nõmmküla	6	6	15
	Piiumetsa	6	4	40
	Särevere	6	6	45
	Türi-Alliku	6	5	30
	Väätsa	6	6	30
	Oisu	6	6	40

³⁰⁹ On väidetud, et 1803. a. vakuraamatute andmed talude külvi suuruse kohta on ebausaldusväärsed, sest mõisnikud olevat neid suurendanud. Niisuguseid juhtumeid muidugi esines. Kuid nagu kinnitab E. Tarvel, ei ole põhjust suhtuda 1803. a. vakuraamatute mainitud andmetesse vähema usaldusega kui näiteks XVI, XVII ja XVIII saj. analoogilistesse materjalidesse. Vt. Э. Тарвел. Основы землепользования и обложения эстонского крестьянства в XIII—XIX веках. Таллин, 1971, стр. 44, 45.

Maakond	Mõis	Rakmepäevade arv nädalas	Rukki külv tündrites	Heinasaak koormates
Läänemaa	Enivere	6	5	15
	Keblaste	3	5	40
	Keedika	6	4—5	80
	Mõisaküla	6	4	25—35
	Märjamaa	6	5—6	50
	Palivere	6	5	80
	Piirsalu	6	5—6	120—130
	Päärdu	6	6	80
	Saastna	6	5	60—70
	Vigala	6	6—7	40

Mõisnikele jäi võimalus üht või teist koormiste liiki kõrgemana säilitada, kui seda 1804. aasta seadus ette nägi, aga sel juhul tuli vakuraamatus ette näha vastav kompensatsioon. Peale selle, kui 1803. a. olid kõrgemad koormised, kui seda talu nimetus 1804. a. regulatiivi järgi oleks õigustanud, võis mõisnik neid säilitada, kui ta näiteks arvas, et talupojal on maad rohkem, kui talu nimetus nõuab. Seejuures kohustus ta andma kirjaliku õiendi, et ta tasub talupojale ülemäära nõutud koormised, kui hilisem maamõõtmine näitab, et talupojal seda maad pole.

Püüdes näidata riigivõimule talupoegade koormiste fikseerimist soodsas valguses, teatas rüütelkonna peamees siseministrile, et talupoeg võib igal ajal nõuda koormiste vähendamist, kui tema maa ei vasta nendele.³⁰⁹ Talupojal aga oli seda üpris raske saavutada mõisnike ülemvõimu tingimustes. Rüütelkonna poliitika oli teatavasti suunatud just sellele, et võimalikult ära hoida talumaade ametlikku mõõtmist, kui talupojad seda peaksid nõudma.

Peale koormiste määrati 1805. aastal kindlaks ka talu raudvara, mille alusel võib omakorda näha, kui suur oli tegelikult talupojale vallasvara kindlustamise tähtsus.

Vatku mõisas Virumaal arvati kuuapäevatalu raudvara hulka 2 hobust, 2 härga, vajalik viljaseeme, 2 atra, 2 äket, 4 vikatit, 4 sirpi, 2 vankrit, 2 kirvest ja 2 rege.³¹⁰ Alu mõisas Harjumaal kuulusid sinna 1 hobune, 2 härga, 2 lehma, 3 lammast, 5 tündrit odra-, ja 3 tündrit kaeraseemet, 2 atra, 2 äket, 3 rege, 2 vankrit, 4 vikatit, 4 sirpi, 3 kirvest, 2 labidat, 1 veepang.³¹¹ Raka mõisas Järva- maal loeti kuuapäevatalu raudvara hulka 2 hobust, 2 härga, 1 lehm, 2 lammast, 5 tündrit odra- ja 3 tündrit kaeraseemet, 2 atra,

³⁰⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 44, l. 308.

³¹⁰ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, sü. 210, l. 16.

³¹¹ ENSV RAKA, f. 864, nim. I, sü. 7, l. 14.

2 vankrit, 4 sirpi, 2 vikatit, 2 kirvest, 2 harki ning peale selle talu ehitised ja tarad põldude ja heinamaade ümber.³¹²

Eri mõisates oli talu raudvara küll mõnel määral erinev, aga vastavatest andmetest nähtub, et talu põhiline vara kuulus mõisale.

Vakuraamatud, mis mõisates koostati, saadeti kihelkonnakohtuniku kaudu keskinstantsi, kus nende läbivaatamine algas 1805. aasta aprillis. 21. sept. oli neist ligi 300 juba kontrollitud ja heakskiidetult tagasi saadetud. Keskinstantis saatis selle aja jooksul 130 vakuraamatut paranduste tegemiseks tagasi.³¹³ Keskinstanti poolt kinnitatud saksakeelsete vakuraamatute alusel tuli mõisatel koostada rüütelkonna peamehe poolt saadetud formulari alusel eestikeelsed vakuraamatud, mis järgnevalt anti üle vallakohtunikele kihelkonnakohtu juuresolekul.³¹⁴ Paljudel kordadel olid sel puhul juures ka peremehed. Vakuraamatute kätteandmine algas juba septembris, kuid silmas pidades talurahva rahutusi 1805. a. sügisel, tuli nende väljajagamine seisma panna. Alles pärast seda, kui 1805. a. suuremad rahutused olid maha surutud, jätkus vakuraamatute kätteandmine. Nagu Rosenthal Kotšubeile teatas, olid vakuraamatud 26. detsembriks kätte antud 34 kihelkonnas. Oli mõisaid, kus talupojad ei protesteerinud uute vakuraamatute vastu, kuid seejuures tuleb arvestada, et vakuraamatute väljajagamine toimus tingimustes, kus võimud olid seoses rahutustega võtnud talurahva vastu tarvitusele äärmiselt karmid survevahendid. See muidugi soodustas vakuraamatute ellurakendamist. Kuid siiski kinnitasid talupojad paljudes mõisates, et neil pole seda maad, mis neil koormiste kohaselt peaks olema, ja nõudsid maade mõõtmist.³¹⁵ Mitmel pool tehti seda kodusel viisil, teisel vähendasid mõisnikud koormisi, et suigutada talupoegade rahulolematust.

Nagu näitavad kihelkonnakohtunike aruanded, viidi vakuraamatute kätteandmine põhiliselt lõpule 1806. aasta jaanuariks. Mõningates mõisates toimus see mõnel määral hiljem, sest nende koostamine viibis. Mõned mõisad ja pastoraadid kasutasid regulaativiga antud võimalusi ja sõlmisid koormiste küsimuses talupoegadega eri lepingud. Ääsmäe aga jäi oma eraseaduse juurde.³¹⁶

10. Talude koormised 1805. a. vakuraamatute alusel

1805. a. vakuraamatutes fikseeritud koormiste kujunemisel olid muidugi tähtsad vastavad reguleerimise põhimõtted. Toimus ka, nagu märgitud, nende põhimõtete rakendamise kontroll, mille järel

³¹² ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, sü. 27, l. 59.

³¹³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü., A 1 44, l. 241—244.

³¹⁴ ENSV RAKA, f. 896, nim. 1, sü. 32, l. 20—21.

³¹⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A 1 44, l. 300.

³¹⁶ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. I, ед. хр. 184, л. 188—189.

saadeti vakuraamatud tagasi rüütelkonna peamehe ja sekretäri allkirjadega. Omajagu aga avaldasid mõju talurahvarahutused. Säilinud kihelkonnakohtute protokollid näitavad, et mitmetes mõisates vähendati koormisi rohkem, kui juhised nõudsid.³¹⁷ Milliseks kujunes olukord koormiste alal üldse, seda iseloomustavad mõnel määral alljärgnevad andmed 1803. ja 1805. a. vakuraamatutest. 1/2-adramaalisele talule langes mõisakoormisi keskmiselt järgmises ulatuses.

a) Korraline tegu

Maakond	Mõisate arv	a. 1803 nädalas		a. 1805 nädalas	
		rakmepäevi	jalapäevi	rakmepäevi	jalapäevi
Harjumaa	16	5,75	5,81	5,62	5,68
Virumaa	45	5,46	6,71	5,42	5,77
Järvamaa	21	5,76	5,80	5,66	5,80
Läänemaa	76	5,84	5,81	5,75	5,71

b) Kohusvili tündrites

Maakond	Mõisate arv	a. 1803			a. 1805		
		rukis	oder	kaer	rukis	oder	kaer
Harjumaa	16	1,85	1,83	1,83	1,64	1,64	1,62
Virumaa	45	1,48	1,49	2,57	1,13	1,08	1,70
Järvamaa	21	2,45	2,42	2,15	1,82	1,82	1,81
Läänemaa	76	1,73	1,72	1,36	1,63	1,62	1,25

c) Vakuraha kopikates

Maakond	Mõisate arv	a. 1803	a. 1805
Harjumaa	16	22,43	—
Virumaa	45	13,60	—
Järvamaa	21	13,80	—
Läänemaa	76	22,80	—

³¹⁷ J. K o n k s, op. cit., lk. 169.

d) Hein ja õled leisikates ³¹⁸

Maakond	Mõisate arv	Hein		Õled	
		a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805
Harjumaa	16	49,18	24,12	31,87	18,68
Virumaa	45	52,11	37,15	23,17	12,31
Järvamaa	21	54,85	39,14	22,61	20,57
Läänemaa	76	45,76	34,72	17,30	14,30

Vakujaosed (mõisate arv, nagu enne)

Vakujaose nimetus	Harjumaa		Virumaa		Järvamaa		Läänemaa	
	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805	a. 1803	a. 1805
Lambad	0,93	0,93	1,03	0,99	0,92	0,92	0,99	0,99
Haned	1	1	0,77	0,64	0,47	0,47	1,41	1,19
Kanad	2,75	2,75	3,22	2,88	3,09	2,88	3,09	2,76
Munad	17,8	16,31	31,88	29,11	23,23	21,33	16,64	15,34
Kotid	0,87	0,87	1,05	1,01	0,90	0,88	0,71	0,69
Lõng (naeltes)	3,18	3,18	3,30	2,96	3,09	3,09	3,03	3,00
Puu (süldades)	1,69	0,57	3,27	0,45	1,38	0,47	1,30	0,26
Lõad	1,31	0,31	5,35	4,62	3,47	3,36	0,43	0,46

Nagu eelnenud andmed näitavad, langes korralise teo, kohusvilja, heinte ja õlgede norm üldiselt. Kogusummas oli kohusvili langenud rüütelkonna andmeil 13 273 tündri ja hein 160 034 leisika ulatuses. Vakuraha kadus hoopis. Vakujaoste alal oli langus toimunud 32 võimalikust juhust 23 ja samale tasemele jäänud 9 juhul.³¹⁹

Mis puutub abiteosse, siis 1805. a. vakuraamatute alusel on võimalik esmakordselt täpselt määrata selle suhet korralise teoga ja teoga üldse. Ülalantud mõisate arvu juures, võttes arvesse 1/2-adramaalisi talusid, moodustas see järgmise protsendi.

Maakond	Mõisate arv	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Harjumaa	16	32,80	24,14
Virumaa	45	42,90	30,15
Läänemaa	21	38,12	27,64
Läänemaa	88	38,73	27,72

³¹⁸ 1803. ja 1805. a. vakuraamatuis ei arvatud heinu ja õlgi vakujaoste hulka.

³¹⁹ Väga kasulik täiendus esitatud andmetele vt. H. Ligi. 1804. aasta talurahvaseadus ja feodaalsed koormised. — Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 84—114.

Nagu siit näha, on abiteo protsent kõige kõrgem Virumaal ja kõige madalam Harjumaal; Järva- ja Läänemaal oli see enam-vähem ühesugusel tasemel. Ühes või teises mõisas oli protsent muidugi erinev. Järgnevalt olgugi esitatud mõningaid kõrvalekaldu-misi keskmisest suurema või vähema abiteo poole.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Harjumaa	Harju-Jaani	Kambi	37,76	27,41
		Raasiku	37,76	27,41
	Rapla	Kabala	37,03	26,66
		Kuusiku	38,24	27,66
		Ohukotsu	27,35	21,47
		Raikküla	27,99	21,86
		Riidaku	45,45	25,00
Virumaa	Jõhvi	Järve	29,95	23,05
		Konju	52,36	34,36
		Pagari	34,44	25,61
		Sompa	51,55	33,96
		Terevere	54,00	35,06
		Tudu	35,55	26,22
		Jõepere	35,13	26,00
	Kadrina	Erra	48,30	32,57
	Lüganuse	Kloodi	52,17	34,28
	Rakvere	Kohala	34,64	25,73
		Rakvere	28,20	22,00
	Viru-Jaagupi	Küti	35,13	26,00
		Vaeküla	56,17	35,96
		Vinni	64,83	39,33
	Viru-Nigula Väike-Maarja	Kunda	57,55	36,53
		Pandivere	52,13	34,20
		Uniküla	57,66	36,57
		Äntu	50,75	33,66
		Ärina	50,66	33,62
Järvamaa	Ambla	Kukevere	33,33	25,00
		Kärevere	59,79	37,22
		Raka	51,64	34,05
		Roosna	53,07	34,67
		Tapa	29,87	23,00
	Paide	Mündi	31,94	24,21
	Türi	Laupa	31,48	23,94
		Oisu	30,34	23,26
Läänemaa	Haapsalu	Haapsalu- Uuemõisa	10,05	9,13
	Hanila	Vaisti	52,71	34,54
		Vana-Varbla	53,24	34,74
		Uus-Varbla	53,24	34,96
	Karuse	Piivarootsi	29,87	23,00
	Kirbla	Kloostri	54,79	35,39
		Lautna	46,66	31,81
	Märjamaa	Mõisamaa	48,66	32,74
		Paeküla	50,88	33,72

Maakond	Kihelkond	Mõis	Abiteo % korralisest teost	Abiteo % kogu teost
Läänemaa	Noarootsi	Tahko	47,22	30,63
		Võõla	19,40	16,25
	Ridala	Kiideva	31,57	24,00
		Lõugaste	20,37	16,92
		Ungru	54,85	35,42

Abiteo ³²⁰ alal on 1803. ja 1805. a. vahel suuremas ulatuses raskem otsesid võrdlusi ette võtta. Kuid ei ole põhjust arvata, et abiteo arvel oleks üldine teoorjus suurenenud, sest ka abitegu üldise teo osana puudutas seisukoht, et 1803. a. koormisi ei tohi suurendada. Kuid midagi jäi kõige selle juures lahtiseks ja reguleerimata. See oli rehepeks. Seda ei märgitud vakuraamatusse; talupoja kohustuseks oli mõisa rehed peksta.

11. Mõisniku ja talupoegade suhete reguleerimise tulemustest

Eespool käsitletud reguleerimised süvendasid suunda, mis hakkas kujunema eraseaduste, 1795. a. maapäeva otsuste ja «Iggaühaga». Need seisid üldjoontes valgustusaja kirjanike nõudmiste pinnal, kuigi ei jõudnud ulatuselt järele. Nagu nägime, said talupojad vallasvara omandamise (kuigi teatud tingimusel) ja selle parandamise õiguse, talude kasutamine muutus mõnel määral kindlamaks ja peremehel oli õigus talu parandada ettenähtud korras. Talurahva koormised fikseeriti uutes vakuraamatutes silmas pidades vastavaid põhimõtteid ja juhiseid. Lokaalsed erinevused jäid siiski püsima. Arvestades Eestimaad tervikuna, koormised veidi langesid. Lõdvenes mõnel määral mõisniku kontroll talupoja abiellumise üle, piirati talurahva müüki ja mõisniku kodukariõigust talupoegade üle. Talupoegadele reserveeriti mõisniku peale kaebamise õigus. Talurahva õiguste sfäär laienes veidi ka seetõttu, et ta võis valida oma keskelt vallakohtunikke, kes mõnegi talurahvasse puutuva küsimuse pidid lahendama (kuigi ikka mõisniku kontrolli all). Ja ometi ei andnud reguleerimine seda, mida ta oleks pidanud andma. Talurahva koormiste fikseerimisel puudus objektiivne lähtekeht maade mõõtmise ja hindamise näol. Jäi maksvaks mõisniku kinnitus, et maa on kooskõlas kehtivate koormistega. Talurahva koormised olid seni olnud ülemäära rasked ja jäid rasketeks ka edaspidi. Aga sellises olukorras puudus talurahval tervi-

³²⁰ Abiteo üksikasjalikum käsitus üldse vt. H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, lk. 119–246.

kuna endiselt võimalus luua endale lähedamaid elamistingimusi. Võib-olla lootsid rüütelkonna mõningad liikmed ettevõetud reguleerimiste tagajärjel tõsta talurahva tööindu, millest oleks saanud kasu nii mõis kui ka talupoeg ise. Kuid uued koormised seda küll ei taganud. Need rõhusid talupoega ikkagi raskelt. Lõpuks ei teinud regulatiiv midagi ka küllaltki arvuka vabadikekihi elu kindlustamiseks.

IX. AGRAARSEADUSANDLUSE KÜSIMUS EESTIMAAL AASTAIL 1808—1811

1. Agraarseadusandluse uuesti päevakorda kerkimine

Agraarseadusandlus kujunes Eestimaal XIX saj. algul olukorras, kus võitlus feodaalse ja kujuneva kapitalistliku ühiskonna vahel Lääne-Euroopas süvenes. Prantsuse kodanlik revolutsioon XVIII saj., tehes lõpu feodalismile sellel maal, vapustas vana ühiskondliku korra aluseid kogu Lääne-Euroopa mandril ning innustas kõikjal uute jõudude võitlust vana vastu. Eestimaa seisukohalt olid eriti tähtsad need muutused, mis toimusid Elbest ida pool olevatel aladel, sest seal olid maa kasutamine ja talurahva kurnamise meetodid samasugused või peaaegu samasugused kui Eestimaal. Siinne aadel, kes jälgis hirmu ja ärevusega Lääne-Euroopas toimuvat võitlust kodanlike ja feodaalsete jõudude vahel, pööras eriti tähelepanu agraarsuhete kujunemisele Saksamaa idaosas ja kasutas sealseid kogemusi hiljem omal maal. Revolutsiooni ja Napoleoni sõdade tingimustes kõikuma löönud võimu kindlustamiseks pidid feodaalsed ringkonnad suhete reguleerimiseks talupoegadega mõnedki sammud astuma. Nii kaotati talupoegade isiklik sõltuvus Slesvig-Holšteinis a. 1805, Rootsile kuulavas Pommeris a. 1806, Preis ja temale kuulavas Poola osas a. 1807. Samal aastal said talupojad isikliku vabaduse ka Varssavi hertsogiriigis, mille Napoleon oli äsja rajanud oma võimu eelpostina Ida-Euroopas.

Mis puutub Venemaasse, siis toimus siin XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul feodaal-pärisorjusliku korra intensiivne lagunemine ja klassivastuolude teravnemine. Paul I esimestel valitsemisaastatel oli 32 kubermangus 278 talurahva ülestõusu. XIX saj. esimestel aastatel puhkesid suured rahutused Uraali vabrikutes, aastail 1801—1806 registreeriti Venemaal 45 talurahva ülestõusu, mis arenesid mitmel pool relvastatud kokkupõrgeteks. Tugevnes ka pärisorjusliku korra kriitika kirjasõnas. Kuigi Lääne-Euroopas arenevad suured sündmused kajastusid juba iseenesestki siin, oli siiski kõige olulisem see poliitika, mida tsaarivalitsus siinsetes piirproviintides keerukas rahvusvahelises olukorras silmas pidas. Eestimaa 1804. a. regulatiiv oli kinnitatud selle tähe all, et talurahva olukord kindlasti paraneb. Seda olid kinnitanud rüütelkonna esin-

dajad ja rüütelkonna peamees veel isiklikult Aleksander I-le. Hoo-
limata selles esinevatest olulistest puudujääkidest, võrreldes Liivimaa talurahvaseadusega, pidas tsaarivalitsus regulatiivi viivitamatuks elluviimist siiski vajalikuks, kuigi ta seda lõplikuks ei lugenud, nagu nähtub Stroganovi kirjast 1804. a. lõpul rüütelkonna peamees Stackelbergile. Säärane forsseerimine oli nähtavasti seotud valitsuse tähelepanu koondumisega pakilisematele küsimustele seoses sõja lähenemisega Prantsusmaaga ja võib-olla ka hea usuga rüütelkonna kinnitustesse. Kuid kindlasti tahtis tsaarivalitsus loota klassivastuolude nõrgenemist ja siserahu kindlustamist siinses provintsis, mida pidi tagama oodatav talurahva olukorra paranemine. Järgnevate aastate jooksul aga kõik need lootused luhtusid, sest nende täidminekuks puudusid reaalsed alused. Ja nii pidigi riigivõim paratamatult Eestimaa agraarseadusandluse uuesti päevakorda võtma. Konkreetselt avaldasid oma mõju järgmised asjaolud. Laienes Eestimaa talurahvaseaduse kriitika, mis kandus Peterburi kabinetide seinte vahelt trükisõna kaudu avalikkuse ette. Fr. F. v. Kotzebue, analüüsides Eestimaa talurahvaseadusi, näitas seal esinevaid olulisi puudusi ning, iseloomustades rüütelkonna poliitikat talurahva suhtes, rõhutas, et seal pole mingit «suuremeelsust», millega rüütelkond ikka armastas kiidelda.³²¹ Eriti märkimisväärne oli aga seisukoht, mille avaldas hilisem Tartu Ülikooli ajaloo professor ja rektor J. Ph. G. Ewers. Võrreldes kokkuvõttes Eestimaa ja Liivimaa talurahvaseadusi 43 punktis, näitas ta, et Eestimaa talupoja olukord jäi halvemaks Liivimaa omast; Eestimaa talupojal tuli niisama suure maa eest rohkem koormisi kanda. Rehepeksu alal märkis Liivimaa talurahvaseadus ära, mitu ööd peab korraline teoline mõisa rehte peksma, abiteolise töö kuulus tasu alla. Eestimaal polnud rehepeksu alal midagi kindlaks määratud, abitegu nõudis mõisnik tasuta. Töötükid olid Eestimaal suuremad kui Liivimaal. Tööjõuliste inimeste hulka arvati Liivimaal mehi 17—60 ja naisi 15—55 eluaastani, Eestimaal aga 15—60 eluaastani, kuid ka 14-aastasi poisse ja tüdrukuid võidi vajaduse korral täiskasvanutega võrdseks lugeda. Kodukari ülemääraks oli Liivimaal 15 kepihoopi, Eestimaal oli see kaks korda kõrgem. Valakohtu õigused olid Liivimaal suuremad kui Eestimaal, Liivimaa talupoegadel oli lubatud omandada kinnisvara, Eestimaal mitte³²² jne. Siit tõstis Ewers küsimuse, miks peab Eestimaa talupoeg samasuguse maa pealt rohkem orjama ja miks peavad tema õigused olema väiksemad kui Liivimaa talupoja omad. Hoopis ohtlikum oli feodaalide klassile aga see suhtumine, mis tuli talurahva poolt. Seoses uue korra elluviimisega puhkesid teatavasti 1805. a. raske feodaalse rõhumise tingimustes paljudes Eestimaa mõisates

³²¹ Vt. Fr. F. v. Kotzebue. *Bedenklichkeiten über die neue Bauer-Verfassung in Ehstland*. — «Das Freymüthige», 1805, Nr. 141—146; 1806, Nr. 67.

³²² [J. Ph. G. Ewers]. *Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland*. Dorpat, 1806, S. 9—16.

rahatused ja võitlused.³²³ Kõige ulatuslikumalt olid neist haaratud Harjumaa, seejärel Järva- ja Virumaa, kõige nõrgemini Läänemaa. Võitlus feodaalse rõhumise vastu, mille eredamateks kollektideks olid Karinu ja Orina mõisad Järvamaal ning Kose-Uuemõisa ühes ümbruskonnaga Harjumaal, näitas selgesti, kui teravad olid klassivastuolud feodaalide ja talupoegade vahel, näitas, et talupojad ei tahtnud enam orjata endist viisi. Võitlus näitas talurahva hulgas valitsevat eitavat suhtumist uude regulatiivi, mida loeti mõisnike endi tehtuks, nende poolt väljaantud «naero ramatuks», mitte aga õigeks, riigivõimult pärinevaks seaduseks. Seal, kus mõnel määral tunti Liivimaa talurahvaseadust või oli saadud teateid sellest, loeti seda õigeks seaduseks, mitte aga Eestimaa oma. Mitmel pool protesteerisid talupojad ka uute vakuraamatute vastu.

Talurahva rahatused suruti küll maha (kasutades selleks siin ja seal sõjalist jõudu), ja sellele järgnesid rängad karistused ihu- ja vaimseks ja üsna mitmete inimeste Siberisse saatmisega, kuid see kõik kindlustas ainult talurahva välise kuulekuse. Tõsi küll, talurahva rahatuste ja võitluse mõjul, ja kuna talupojad olid teravalt välja astunud õise rehepeksu vastu, võeti ette rehepeksu mõningane reguleerimine ja viidi mõnelgi pool koormised madalamale, kui see oli esialgu ette nähtud, kuid kõik see ei tähendanud mingit põhilist muutust. Teravad klassivastuolud koos nende sügavamate põhjustega püsisid edasi. Riigi keskvoim oli vägagi häiritud talurahva rahatustest Eestimaal ja nende mõjul kasvas ka siinsele agraar-seadusandlusele osaks saanud kriitika erikaal.

³²³ Arvestades käesoleva töö iseloomu ja eesmäärke kui ka võrdlemisi rohket 1805. a. sündmuste käsitlemist senises trükisõnas, ei pidanud autor nende käsitlemist iseseisva peatükina enam vajalikuks. Selle kohta vt. J. K. n. k. s. Talurahva antifeodaalne võitlus Eestimaal a. 1805. — TRÜ Toimetised. Vihik 87. Tartu, 1960, lk. 89—112; J. K. n. k. s. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel, lk. 173—250; J. K. a. h. k. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961, lk. 397—520; Ю. К. а. х. к. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в Эстонии. Таллин, 1962, стр. 237—278; M. A. i. t. s. a. m. Eestimaa kuningas. (Sõda Kose-Uuemõisas). Ajalooline jutustus. Tallinn, 1938; [E. Brunberg]. Kose-Uuemõisa mäss aastal 1805. — «Eesti Postimees». Teaduste erilisa nr. 31 juurde. 1904, lk. 59—60; [E. Iversen]. Die Excesse der Bauern in Ehstland im Jahre 1805 (Eine actenmäßige Darstellung). — Illustrierter Revalscher Almanach... 1859, Reval, S. 33—37; [O. E. Luiga]. Kose-Uuemõisa mäss. — «Eesti Kodu», 1908, lk. 84—88; L. M. a. r. k. Talurahva rahatused Karinuse ja Orinase, 1805. — «Ajaloos Ajakiri», 1941, nr. 3, lk. 130—139; A. M. a. r. g. u. s. 1805. a. rahatustest osavõtnud talusulaste karistamisest Tallinnas. — Vana Tallinn, 2. kd. Tallinn, 1937, lk. 57—60; G. v. S. a. b. l. e. r. Eine Parallele zur lettisch-estnischen Revolution aus den Oktobertagen des Jahres 1805. — «Revallsche Zeitung», 1907, Nr. 246—249, 251; I. V. o. l. b. e. r. g. 500 talusulast 200 sõjamehega võitlemas. Sõda Kose-Uuemõisas 1805. a. — «Uus Eesti», 1937, nr. 127—135.

Olgu lõpuks ka märgitud, et J. Kahki poolt omal ajal tema töös «Rahutused ja reformid» tehtud märkused Eestimaa talurahva antifeodaalse võitluse kohta a. 1805—1807 minu raamatus «Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel» on üldiselt viltu jooksnud.

Aastad 1807 ja 1808 näitasid uuesti, eriti Virumaal, talurahva suurt majanduslikku viletsust rüütelkonna poolt tootatud paranemise asemel.³²⁴ Levisid haigused, kasvas suremus. Kui 1806. a. oli elanikkonna juurdekasvuks 3129 inimest, siis 1807. a. ainult 260.; 1808. a. aga ületas surnute arv sündinute arvu 3224 võrra, kõige suuremal määral seejuures Virumaal. Muidugi oli talurahva majandusliku olukorra halvenemise tagapõhjaks viljaikaldus. Kuid ikaldused ei teinud Eestimaad veel viljast lagedaks. Nagu andmed näitavad, oli mõisnikel vilja küllalt. See vili oli teatavasti talupoegade tööga soetatud, kuid nüüd, häda korral, ei andnud mõisnikud talupoegadele ka avansi korras vajalikku vilja. Seda hoiti viinapõletamiseks ja müügiks kõrgemate hindadega. Ikaldusaastad näitasid veel kord, kui nõrk oli talupoja majanduse kandes pind raske ekspluateerimise tingimustes ja kuidas mõisnikud tegelikult talupoegadesse suhtusid. Talurahva toitlusolukorra parandamiseks tuli tsaarivalitsusel 1808. aasta kevadel saata Tallinna oma erivolnikuna J. Zahharov, kes pani ajutiselt seisma viinapõletamise ja sundis mõisnikke talupoegi varustama avansiviljaga. Kuid olukord tõstis paratamatult küsimuse abinõude leidmisest talumajanduse tugevdamiseks, kuna see oli riigile tähtis mitmest seisukohast.

Olukord siinsete agraarsuhete revideerimisele võtmiseks kujunes soodsaks alles 1807. a. pärast sõja lõppemist Venemaa ja Prantsusmaa vahel, mis lõi eeldused suurema tähelepanu pööramiseks sisepoliitilistele küsimustele. Oma osa etendas vahest see, et toimus siseministrite vahetus. Lahkus Kotšubei, kes oli Eestimaa aadli suhtes võrdlemisi leebet joont pidanud, tuli asemele A. B. Kurakin, kelle käsi oli Eestimaa agraarseadusandluse küsimuses hoopis rangem ja järjekindlam.

2. Võitlus Eestimaa rüütelkonna ja Peterburi komitee vahel agraarseadusandluse küsimuses

Eestimaa talurahvaseaduse revideerimisele pandi otseselt alus keiserliku käskkirjaga 1808. a. septembris, mis kohustas siseminister Kurakini seadust uuesti läbi vaatama. Nagu nähtub Kurakini enda andmetest, teostas ta selle ülesande koos kolleegiuminõunik J. Družininiga, juhindudes seejuures Liivimaa talurahvaseadusest ja kasutades ära Eestimaa talurahvaseaduse kohta trükkis ilmunud kriitilisi kirjutisi ning muid märkusi. Kurakini poolt 1808. a. lõpul keisrile tehtud esitises näidatakse mitmesuguste kalkulatsioonide alusel, et 1804. a. regulatiiv ei taga talurahva olukorra paranemist ja kinnitatakse, et seetõttu ei või see ka kehtima jääda. Töö regulatiivi alal jäi aga siiski seisma kuni järgmise aasta

³²⁴ Vt. lähemalt J. K o n k s, op. cit., lk. 255—283.

suveni, mis oli seletatav nähtavasti Holšteini-Oldenburgi printsi Peter Georg Friedrichi kui siinset aadlit soosiva kindralkuberneriga (1808. a. august — 1909. a. aprill) mõjuga.³²⁵ Edasiminekuks pani aluse uus keiserlik ukaas siseministrile 20. juulist 1809. a., milles rõhutati, et Eestimaa talurahvaseadus vajab täiendamist, kusjuures on tarvis suurema täpsusega kindlaks määrata talurahva koormised ja suhted mõisnikega. Kurakinile tehti ülesandeks kutsuda eelseisvaks tööks appi Liivimaa komiteest Družinin ja P. v. Eksparre, peale nende veel Eestimaa rüütelkonna peamees ja üks maanõunik. Sekretäri ülesanded pidid langema P. Kaissarovile.³²⁶

Mainitud koosseisuline Peterburi komitee alustas tööd Kurakini eesistumisel septembri lõpul. Töö algamise väga oluliseks momentiks oli regulatiivi kohta tehtud märkuste ettekandmine ja ärakuulamine.³²⁷ Need anti rüütelkonna peamehele üle kirjalikult. Siseminister oli lootnud, et rüütelkonna esindajad võtavad osa regulatiivi parandamisest, arvestades nende asjatundlikkust. Kuid kumbki meestest ei unustanud silmapilgukski, et kaalul on Eestimaa rüütelkonna huvid, et neid on vaja kaitsta. Vormiliselt deklareerisid nad valmisolekut kaasa aidata, kuid ütlesid, et märkused, mida nad teevad, on täiesti eraviisilised. Volitusi muutuste tegemiseks regulatiivis nendel ei olevat.³²⁸ Nende vastused kujunesid, nagu võis arvata, regulatiivi igakülgseks kaitsmiseks. Kahel korral tegid nad kirjalikud ettepanekud, et regulatiivi arutamiseks kutsutaks kokku erakorraline maapäev, s. t. et regulatiivi üle otsustamine läheks Peterburi komitee käest rüütelkonna enda kätte. Rüütelkonna peamehel ja tema kaaslasel oli päris selge, et kui riigi keskvalitsus hakkab Peterburi komitee kaudu Eestimaa regulatiivi üle otsustama, silmas pidades seejuures Liivimaa talurahvaseadust, ei ole Eestimaa rüütelkonnal sellest midagi head oodata. Kurakini plaani maapäeva kokkukutsumine esialgu küll ei kuulunud, kuid mõõndus tuli teha, sest rüütelkonna esindajad olid suutnud tagada 3000 rubla eest kellegi mõjuka isiku toetuse. Ka komitee esitises keisrile rõhutati uuesti, et 1804. a. regulatiiv senisel kujul kehtima ei või jääda, kuid uue väljatöötamine peab kuuluma selleks kokkukutsutud maapäevale, seejuures aga komitee poolt antud juhiste alusel. Uus regulatiiv tuli esitada komiteele läbivaatamiseks 1. juuliks 1810. a.³²⁹ Mainitud otsused kinnitas ka keiser. Komitee edasiseks sammuks oli juhiste väljatöötamine maapäevale regulatiivi koostamiseks. Need võeti vastu 16. jaan. 1810. a. ja neis märgiti, et uus regulatiiv peab tuginema 1802. ja 1804. a. seaduste olulistele põhimõtetele. Mõisa ja talurahva vahetõde tuli täpselt ja konkreetsetult fikseerida ning uus regulatiiv pidi reaalset tagama

³²⁵ A. v. Gernet, op. cit., S. 129.

³²⁶ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 187, л. 61—62.

³²⁷ Sealsamas, l. 89—96.

³²⁸ Sealsamas, l. 97 ja ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 41.

³²⁹ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 187, л. 210—212.

talurahva olukorra paranemise.³³⁰ Veebruaril keskel saatis Kurakin komitees väljatöötatud ja keisri poolt kinnitatud juhised Eestimaa tsiviilkubernerile³³¹, kes need 22. veebruaril rüütelkonna peamehele edastas.³³²

Veel samal kuul tulid juhised arutamisele erakorralisel maapäeval, kus nad said eitava suhtumise osaliseks. Jultunult deklareerisid mehed, kes endale parasiitliku elu loomiseks iga päev talupoegi kurnates nende tööroõmu hävitasid, et talupoegade heaolu ei suuda tagada ükski regulatiiv, sest nad olevat laisad ja amoraalsed.³³³ Maapäev ei seadnud muidugi oma eesmärgiks uue regulatiivi väljatöötamist, nagu seda riigivõim oli ette kirjutanud. Tema poolt moodustatud komisjoni kohustuseks oli kokku võtta ja vormistada argumendid, mis näitasid, et Peterburi komitee seisukohti siin ei saa rakendada. 1810. a. kevadel otsustas rüütelkond ära kasutada vahetust siseministri kohal. Kurakin, kes oli seni regulatiivi suhtes resoluutsest joonest kinni pidanud, sõitis Pariisi. Tema ülesanded siseministrina ja Peterburi komitee juhatajana langesid O. P. Kozodavlevile. Rüütelkonna peamees Stackelberg pöördus nüüd otse keisri poole 1804. a. regulatiivi säilitamise palvega, kuid tulemusi sellel siiski polnud. Juuni algul teatas Kozodavlev tsiviilkubernerile, et rüütelkonna peamehe palve jääb rahuldamata ja et argumendid, mis selles on esitatud, lükati ümber juba varem. Kubernerile anti korraldus minna isiklikult maapäevale (mida see ka tegi) ja teatada keisri käsul, et aadlil tuleb uus regulatiiv välja töötada antud juhistel ja regulatiivi projekt tuleb esitada Peterburi ikkagi 1. juuliks 1810.³³⁴

Sellises olukorras ei saanud Eestimaa rüütelkond jääda lihtsalt vastuväidete esitamise juurde, nagu esialgu oli kavatsatud. Uut regulatiivi küll välja ei töötatud, aga midagi siiski tehti. 25. juunil s. a. võttis maapäev vastu kaks dokumenti: «Projekt 1804. a. talurahvaseaduse kõrgeimalt poolt nõutud täiendusteks ja täpsustamiseks»³³⁵ ja «Selgitused Eestimaa talurahvaseaduse täienduste ja täpsustuste projektile».³³⁶ Mis puutub maapäeva poolt heakskiidetud «Projekti», siis oli seal Peterburi komitee juhised kohati sõnasõnalt üle võetud, kohati täpsemalt fikseeritud või modifitseeritud, kohati aga hoopis tagasi lükatud. Siin-seal on kasutatud ka Liivimaa talurahvaseaduse ja selle täiendusartiklite formuleeringuid.

³³⁰ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 189, л. 6—7.

³³¹ Sealsamas, l. 29, 30.

³³² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 30, l. 69.

³³³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 59—61.

³³⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 80, l. 155—157.

³³⁵ Entwurf zu den Allerhöchst anbefohlenen Ergänzungen und näheren Bestimmungen der Ehstländischen Bauer-Verordnungen vom Jahre 1804. ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 161—177.

³³⁶ Erläuterungen zu dem Entwurf für die Ergänzungen und nähere Bestimmungen der Ehstländischen Bauer-Verordnung. ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 49, l. 178—195.

«Selgitused» annavad põhjenduse, miks ühes või teises küsimuses on nii või teisiti toimitud.³³⁷ Rüütelkonna selliste esitiste peale tegi keiser Kozodavlevi ettepanekul 1810. a. suvel regulatiivi väljatöötamise otseselt Peterburi komitee ülesandeks.³³⁸ Peterburi komitee oli vahepeal kogunud mitmesuguseid andmeid siinse talurahva ja põllumajanduse kohta. Nende alusel määras ta kindlaks, milline on teatud suurusega talupoja pere normaalne tarbimine, kui palju selle kindlustamiseks läheb vaja maad ja millised on talupoja koormised mõisniku suhtes. Nende normide kohaselt võis senine kuuepäevatalu 6 tündri külvi asemel arvestada igal väljal 10 tündrimaad külviks keskmise headusega maal ning 90 sao asemel 150 saadu, seejuures mitte heina üldse, vaid paju- ja aruheina. Mõisakoormised vähenesid, sest säärane talu pidi mõisale tegema 624 teopäeva ja muud mitte midagi. Komitee arvates oli talurahva elujärje paranemisele siis reaalne alus pandud.

Uute põhimõtete elluviimiseks oli tarvis talumaad mõõta ja hinnata, varustada talupered vajaliku maaga (kas või n.-õ. päris mõisamaa arvel), seejärel koostada vakuraamatud, kus oleks fikseeritud talu vahekord mõisaga. Komitee nägi selle teostamiseks ette kõik vastavad organid ja teed. Lõpptulemusena pidi maade mõõtmine ja hindamine ning vakuraamatute väljatöötamine toimuma ikkagi Peterburi komitee pideva kontrolli all. Muidugi tähendas see kõik riigivõimu ulatuslikku vahelesegamist mõisnike ja talurahva vahekordadesse. Peterburi komitee seisukohad andis siseminister üle rüütelkonna esindajatele 24. augustil.

3. Eestimaa rüütelkonna uus suund agraarseadusandluse küsimuses

Eestimaa rüütelkond seisis nüüd väga tõsise ja temale ohtliku küsimuse ees. Kaitsta edasi 1804. a. regulatiivi näis olevat lootusetu, sest uue regulatiivi väljatöötamise taga seisis riigivõim. Aadlile ebasoovitava regulatiivi ärahoidmiseks hakati rüütelkonnas kaaluma talurahva ja mõisnike vahekorra rajamist uuele alusele, milleks näitas teed nii tugevnev kodanlik ideoloogia kui ka mõisa ja talurahva vahekorra reguleerimine Elbest ida pool asuvatel aladel.

Võitluses Peterburi komitee vastu hakkas Eestimaa rüütelkonnas kasvama talurahva isikliku vabastamise mõte lootuses, et vahest sel teel on võimalik pääseda Peterburi komitee survest, sealtpoolt tarvilikuks peetud uuest regulatiivist ja saada koguni vabad käed majandusliku vahekorra määramisel talupoegadega.

³³⁷ Peterburi komitee juhiste ja rüütelkonna «Projekti» ning «Selgituste» lähem iseloomustus vt. J. Koonks, op. cit., lk. 291—294 ja 298—302.

³³⁸ ЦГИАЛ, ф. 1528, оп. 1, д. 197, л. 7.

Kuid enne kui maapäeval asi selles suunas otsustada, loeti otstarbekohaseks teada saada, kuidas suhtub asjasse keiser. Sel eesmärgil saatis rüütelkond Bergi Peterburi. Berg esitas oma arvamused ja ettepanekud kirjalikult nii Aleksander I lähedasele nõunikule M. M. Speranskile kui ka endisele Eestimaa kindralkubernerile Holstein-Oldenburgi printsile Peter Friedrich Georgile. Kuidas suhtus asjasse Speranski, pole teada,³³⁹ kuid Holstein-Oldenburgi printsi missioon Bergi palvel keisri juurde oli igati tagajärjekas. 30. septembril teatas prints, et keisri seisukoht on jaatav.

Tingimustes, kus rüütelkonna juhtidel oli ülevaade Bergi missiooni tulemustest ja keisri seisukohtadest ning kus oli olnud aega olukordade kaalumiseks, astus 1811. a. veebruaris kokku järjekordne maapäev, et arutada agraarseadusandluse edasist käiku. Rüütelkonna juhtkond oli selle kohta juba otsuse langetanud, maapäeval tuli see vaid sanktsioneerida. Rüütelkonna peamees märkis, et agraarseadusandluse alal on tekkinud ohtlik pööre, sest uue regulatiivi väljatöötamine tehti keisri poolt Peterburi komiteele ülesandeks. Ta kinnitas, et uus seadus tooks siinsele aadlile kahju, mille suurust olevat esialgu koguni raske kindlaks määrata. Ahvardavast ohust pääsemiseks on tarvis valida uus tee mõisnike ja talupoegade suhete korraldamiseks, on tarvis üldse loobuda regulatiivist kui mõisa ja talurahva vahekorra korraldamise vahendist ning rajada see vahekorrad vabale kokkuleppele.³⁴⁰ Erikomisjon töötas järgnevalt välja vastavad ettepanekud ja rüütelkonna peamees esitas need maapäevale 24. veebruaril. Nende peamine mõte seisis selles, et Eestimaa rüütelkond loobub oma õigustest talupoja isiku üle, millega seoses lõpeb iseenesest ka talupoegade müümine, kinkimine ja pantimine. Maa jääb mõisniku piiramatuks omandiks. Koormiste määramine maa kasutamise eest peab toimuma mõisniku ja talupoja vahel vabalt sõlmitava kokkuleppe alusel. Komisjoni ettepanekud leidsid maapäeval heakskiitmist, kuid tingimusel, et pärast nende kinnitamist keisri poolt töötab rüütelkond ise välja täpsema projekti. Maapäev pidas ka vajalikuks, et rüütelkonna peamees viiks vastuvõetud ettepanekud isiklikult Peterburi ja taotleks keisrilt nende kinnitamist. Samuti tuli saavutada, et Peterburi komitee tegevus senikauaks lõpetataks, kuni esitatud ettepanekud ja nende rajanev seadus on keisri poolt kinnitatud.³⁴¹ 8. märtsil 1811. a. esitas rüütelkonna peamees need keisrile ja 31. märtsil kiitis keiser heaks mitte ainult maapäeva poolt esitatud uued põhimõtted mõisniku ja talupoja vahekorra määramiseks, vaid ka vastava seaduse väljatöötamise mooduse, ja just nii, nagu maapäev oli soovinud. Maapäeva ettepanekute kinnitamine näitab, et Eestimaa

³³⁹ L. Loone. Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 87. Tartu, 1960, lk. 130.

³⁴⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 50, l. 151—163.

³⁴¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A I 50, l. 172—177.

rüütelkond oli «lahingu» Peterburi komitee vastu täielikult võitnud. See tähistas aga ühtlasi ka rüütelkonna moraalset võitu kõigi nende üle, kes tegid talle etteheiteid omakasu tagaajamises. Keiser rõhutas, et rüütelkonna poolt esitatud põhimõtted näitavad selgesti tema omakasupüüdmatast püüet parandada talurahva olukorda. Tänuulik tulev põlv ei unustavat iialgi nende nimesid, kes on selle ürituse eest võidelnud!

Aleksander I kiidusõnad rüütelkonna ja tema juhtivate tegelaste aadressil ei muutnud muidugi tõsiasja, et rüütelkond võitles kõigi vahenditega puhta omakasu ja mitte millegi muu eest. Eestimaa rüütelkonnale kindlustasid edu peale ettepanekute ajakohasuse ja heade tutvuste ka mängupandud rahasummad. Nagu näitavad andmed, kasutas rüütelkond teatavate isikute mõjutamiseks 60 000 rubla.³⁴²

X. 1816. AASTA EESTIMAA TALURAHVASEADUS

1. Uue talurahvaseaduse väljatöötamine

Nagu nägime, kujunes konjunktuur agraarseadusandluse alal aadlile igati soodsaks. 1811. a. nimetati Eestimaale uueks sõja- ja siis kindralkuberneriks Holšteini-Oldenburgi prints Paul Friedrich August, eelmise kindralkubeneri — Holšteini-Oldenburgi printsi Peter Friedrich Georgi vend. Uus kindralkuberner oli oma sugulussidemete tõttu Vene keisrikojaga ja oma isiklikkude sümpaatiate tõttu siinse rüütelkonna vastu viimasele igati vastuvõetav isik. Kirjas Bergile kinnitas ta, et tal pole suuremat soovi kui teenida Eestimaa rüütelkonda, kelle eestkostjaks ta on määratud.³⁴³

Kuna seaduse väljatöötamine pidi toimuma kohapeal, siis etendasid selles olulist osa kõigepealt rüütelkonna oma organid, kuid rüütelkonna töö läbivaatajaks ja selle lõpuleviijaks (seejuures ikkagi koostöös maapäevaga) sai keisri käskkirjaga ellukutsutud komisjon asukohaga Tallinnas kindralkubeneri eesistumisel. Selle liikmetest määrati neli kindralkubeneri esitisel keisri poolt. Need pidid siis riigivõimu seisukohti silmas pidama. Neli liiget aga valiti rüütelkonna poolt. Komisjoni sekretäriks oli rüütelkonna sekretär. Komisjoni liikmed olid peale praost O. R. Holtzi (nimetatute hulgas) kõik Eestimaa nimekad mõisnikud ja pärisorjapidajad. 18. jaanuaril 1812 kiitis keiser kindralkubeneri esitisel komisjoni koostava heaks. 8. aprillil kinnitas keiser komisjoni töö juhisenä vastava relemendi,³⁴⁴ mis publitseeriti 25. mail 1812.³⁴⁵ Uus talu-

³⁴² Письма Александра Ивановича Тургенева к Николаю Ивановичу Тургеневу. Лейпциг, 1872, стр. 110.

³⁴³ ENSV RAKA, f. 854, nim. 2, sü. A II 82, l. 29.

³⁴⁴ Сборник исторических материалов, стр. 318.

³⁴⁵ A. v. Gernet, op. cit., S. 148.

rahvaseaduse projekt, mis oli rüütelkonna komitee poolt välja töötatud, tuli arutusele 23. jaanuaril 1812 kokkuastunud maapäeval. Seal heakskiidetud projekt näitab selgesti, kuidas rüütelkond püüdis kindlustada kõiki oma võimupositsioone talurahva suhtes ja kuidas ta ka edaspidi püüdis hoida talurahvast oma pihtide vahel. Muidugi pidi talupoeg saada need õigused, mis 1811. a. oli ette nähtud, ning mõisniku ja talupoja vahekord tuli ka reguleerida uuel alusel, aga enne kõike deklareeriti, et maad, metsad, jõed, järved ja ka taluelamud on ja jäävad mõisnike omandiks. Edasi rõhutati, et mõisnikele jääb endiselt politseiline funktsioon oma mõisa piirides. Kõik, kes tema maal elasid või olid tema teenistuses, pidid karistuse ähvardusel olema tema vastu aupakklikud ja kuulekad. Talupoeg oli kohustatud kõigis asjus mõisnikult nõu küsima, mõisniku teadmata ei tohtinud ta midagi ette võtta. Kõik kõrgemalt poolt tulevad korraldused pidid jõudma talupojani mõisniku kaudu, aga nende täitmise eest mõisnik vastutav ei olnud, kuigi ta informeeris vastavaid organeid olukorrast. Kohtuorganisatsioon tuli jätta nii, nagu see oli kujunenud 1804. a. talurahvaseadusega. Kirjas kindralkubernerile 1812. a. aprillis märkis rüütelkonna peamees Berg (valiti sellele kohale 1812. a. jaanuaris surnud Stackelbergi asemele), et uus seadus ei tohi aadli senist positsiooni kõigutada.

Uue talurahvaseaduse väljatöötamises tuli aga seisak seoses Isamaasõja puhkemisega 1812. a. ja kindralkubeneri siirdumisega armee juurde. Alles keiserlik reskript siseministrile 1. maist 1814 tõstis mainitud seaduse väljatöötamise uuesti päevakorda. Kuna kindralkubeneri esialgu veel kohal ei olnud, pidi vahepeal komisjoni esimehe ülesandeid täitma Berg, kellele reskript sai siseministri kaudu teatavaks juuni teisel poolel.³⁴⁶ Komisjon Bergi juhtimisel küll midagi nimetamisväärset ei teinud.

Tallinna komisjoni tegelik töö algas kindralkubeneri juhtimisel 10. augustil 1814. a. Avasõnas märkis kindralkuberner, et nüüd, kus Venemaa on rahvastele rahu kinkinud, tuleb tegelda küsimustega, kuidas oma rikkust ja heaolu suurendada. Nüüd, kus Venemaa on tõusnud kuulsuse kõrgeimale astmele, olles austatud sõprade ja kardetud vaenlaste poolt, on aeg ka siin alustatud töid edasi viia. Tulevat silmas pidada, et kogu riigi heaolu rajaneb tema üksikute liikmete heaolul, riik on vägev, kui ta tugineb oma elanikkonna õnnele.³⁴⁷ Nagu nähtub komisjoni protokollidest, käis seal üsna intensiivne töö, kusjuures tegelikult juhtiv osa langes kindralkubernerile.

Võrreldes 1812. a. projektiga kerkisid esile uued aspektid nii sisulises mõttes kui ka süsteemi alal. Aruandes keisrile 16. nov. 1815. a. kirjutas kindralkuberner, et maapäeva projekt 1812. a. ei

³⁴⁶ ENSV RAKA, f. 854, nim. 2, sü. A II 84, l. 179, 184.

³⁴⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1265, l. 6—12.

vastanud täiel määral keisri poolt 1811. a. kinnitatud otsustele. Uue seadusega peab talurahva olukord oluliselt paranema.

Komisjoni peamised arutlused toimusid järgmiste kindralkubeneri poolt esiletõstetud küsimuste piirides.

1. Millise poliitilise seisundi peavad saama Eestimaa talupojad?

2. Millises vahekorras nad peavad olema riigiga, mõisnikega ja omasugustega?

3. Millised muutused tuleb läbi viia kohtu ja politsei alal?

4. Kuidas peab toimuma üleminek uuele olukorrale?³⁴⁸

Uue seaduse väljatöötamisel võttis komisjon aluseks küll 1812. a. maapäeva projekti, kuid jõudis siiski mõnel määral teistsugustele tulemustele. 1812. a. projekt väljendas rüütelkonna taotlusi liiga robustselt ja otseselt, komisjon aga esitas aadli positsiooni tagasihoidlikumas vormis ja püüdis rohkem esile tõsta seda, mida seadus töötab anda talurahvale. Sel teel võis loota, et seadus jätab parema mulje avalikkusele ning leiab vahest talupoegade poolt paremat vastuvõtmist.

1815. a. veebruaris esitati komisjoni poolt väljatöötatud uue seaduse projekt maapäevale seisukoha võtmiseks. Märtsis jõudis projekt märkustega tagasi komisjoni, aprillis kaaluti seda veel kord maapäeval, kusjuures komisjoni ja maapäeva seisukohad nüüd täiesti ühtusid.³⁴⁹ 19. juulil kirjutati seaduseelnõu komisjoni liikmete poolt alla³⁵⁰ ja esitati järgnevalt Peterburisse kinnitamiseks. 16. nov. 1815. a. esitas kindralkuberner ulatusliku ülevaate tehtud tööst ja selle põhimõttest ning eesmärkidest. 1816. a. märtsis ja aprilli algul vaadati seaduseelnõu läbi riiginõukogu seadusandva ja ökonomia departemangu poolt ning tehti mõned süstematiseeriva, osalt aga ka sisulise ja väljendusliku iseloomuga muudatused.³⁵¹ 23. mail 1816. a. kinnitas seaduse keiser, 8. juunil läkitas Aleksander I reskripti Eestimaa aadlile, milles uuesti kiideti tema omakasupüüdmatus ja suuremeelsust.³⁵² Uue seaduse tõlke tegi praost Holtz augusti lõpuks, mis 5. septembril komisjoni liikmete poolt läbi vaadati. Eestimaa talurahvaseadus avaldati 1816. a. trükkis kahes osas, saksa ja eesti keeles, kusjuures saksakeelsed väljaanded kandsid pealkirja «Die Ehstländischen Bauerverordnungen» ja «Das Ehstländische Bauergesetzbuch», eesti keeles aga «Eestimaa Tallorahwa Seädmissed» ning «Eestima Tallorahwa Kässo-Ramat». Esimene nendest annab kõigepealt uue korra ja sellele ülemineku üldised põhimõtted, millele järgneb nn. «Ettevalmistamise Wahheaegne Seädus» 6 peatükis, kus antakse uuele korrale ülemineku detailsed juhised, ja siis talurahva kogukondade,

³⁴⁸ Сборник исторических материалов, стр. 319, 320.

³⁴⁹ Sealsamas, lk. 321.

³⁵⁰ A. v. Gernet, op. cit., S. 150.

³⁵¹ Сборник исторических материалов, стр. 357—364.

³⁵² A. v. Gernet, op. cit., S. 150.

politseiorganite ja kohtute moodustamise, talude esimese kätteandmise jne. eeskirjad. «Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat» annab 4 raamatus uue korra struktuuri, käsitledes Eestima talurahva põhikorda, talurahva eraõigust, politseiorganeid ja kohtuid.

2. Eestimaa talurahva poliitiline positsioon, tema vahekord riigi ja mõisnikega uue seaduse alusel

1816. a. talurahvaseaduse alusel moodustas talurahvas pärisorjusest vaba talurahva seisuse, millesse ta kuulus seaduse välja kuulutamisest alates. Talupoega ei võidud müüa ega osta, kinkida ega pantida üksikult ega perekonniti, koos mõisaga ega lahus.³⁵³ Tal oli õigus omandada vallas- ja kinnisvara ning seda pärandada ettenähtud korra kohaselt.³⁵⁴ Abielluda võis ta mõisnikult luba küsimata. Abiellumisel naine päris mehe õigused ja sai tema seisuse, lapsed pärisid vanemate õigused.³⁵⁵ 20-aastaselt loeti talupoeg täisealiseks ning ta omandas täiskasvanu õigused.³⁵⁶ Kui isiklikult vabal isikul oli talupojal õigus lepinguid sõlmida. Seaduse ees olid mehed ja naised võrdsed, kui üksikjuhtumitel polnud teisiti ette nähtud.³⁵⁷ Talupoeg kuulus tsiviilasjades 1. ja 2. astmes selliste kohtute alla, kus õigusemõistjad olid osalt tema enda valitud ja osalt ka tema enda hulgast.³⁵⁸

Talupoegadele langes endiselt pearaha ja nekrutite andmise kohustus. Samuti pidid nad maanteed korras hoidma (seejuures ei tulnud neil aga kanda rahalisi kulutusi ega anda materjale), kandma küüdikohustusi, maksma kiriku heaks jne.³⁵⁹

Talurahvale isikliku vabaduse andmine ja tema õiguste laiendamine ei olnud rüütelkonna seisukohast peamiseks eesmärgiks (kuigi lasti paista, nagu see just nii oleks olnud), vaid möödapääsmatuks juriidiliseks eelduseks mõisniku ja talupoja majandusliku vahekorra rajamisele nn. vaba lepingu alusel. Talupoeg pidi olema õiguslikult selleks samuti võimeline nagu mõisnikki. Seadus nägi ette, et rendileping tuleb sõlmida kirjalikult või siis kohtu ees kolme tunnistaja juuresolekul suuliselt, võttes selle kohtu protokoll. Kirjalik leping jõustus pärast kohtu heakskiitmist. Kui rentnik oma majapidamisega talu olukorda halvendas või oli olemas selline kartus, siis oli mõisnikul õigus nõuda, et kohus sunniks rentnikku täitma lepingu tingimusi või siis kõrvaldaks ta koha pealt. Kui rentnik ei suutnud oma kohustusi rendiaja lõpul täita ja

³⁵³ Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, esimene raamat, I ptk., § 1–3.

³⁵⁴ Sealsamas, teine raamat, I, III ja IV ptk.

³⁵⁵ Sealsamas, I ptk.

³⁵⁶ Sealsamas, II ptk., § 111.

³⁵⁷ Sealsamas, V ptk.

³⁵⁸ Sealsamas, esimene raamat, I ptk., § 5.

³⁵⁹ Eestima Tallorahva Seädmised, I ptk. § 8.

tal polnud ka volinikku, kes ta eest vastutaks, siis tuli ta arvata teenijate hulka ning tal tuli võlg tööga tasuda.³⁶⁰ Rendilepingud jätsid seaduse sätteid silmas pidades mulje, et need on teoks saanud täiesti võrdsete partnerite vahel nende vabal tahtel. Seega paistis olevat saabunud täielikult lõpp mõisniku majanduslikule omavolile. Tegelik olukord nägi välja hoopis teistsugune. Uus seadus kindlustas maavalduse täielikult mõisnikele, kuigi seda deklaareeriti mitte nii pealetükkivalt kui 1812. a. projektis. Aga see oli rohkem taktika küsimus, mis asja sisu ei muutnud. Kui 1804. a. seadus püüdis ikkagi piiri panna talupoegade omavolilisele väljaajamisele mõisniku poolt ja tagada ka talude pärandamisõigust, siis nüüd oli talupoeg lindprii, ilma mingisuguse õiguseta seniharitud talu suhtes. Kui ta tahtis elada, pidi ta minema mõisniku juurde ja sõlmima lepingu nii, nagu too seda endale kasulikuks pidas. Nn. vaba leping oli tegelikult ainult uus vahend mõisniku käes talupoja edasiseks orjastamiseks.

Mis puutub talude ostmisse, siis oli talupoeg selleks tollal liiga vaene ja pealegi sõltus müümine mõisniku tahtest. Rüütelkond teadis väga hästi, mida tähendas temale maaomand ja sellest hoidis ta kümne küünega kinni. On märkimisväärne, et mõisnik röövis talupojalt ka põhiosa tema varandusest. 1818. a. määrati kindlaks nn. maksimum raudvara suhtes, mis kuulus talu juurde ja seega mõisnikule nagu talugi. Raudvara kindlaksmääramine polnud uus nähtus, see toimus teatavasti juba seoses agraarseadusandlusega XIX saj. algul. Kuid kuna tollal püüti ikkagi talupoegadele nende talude pidevat kasutamist tagada, siis kindlustas selline poliitika ka raudvara jäämist püsivamalt talupoja käsutusse. Nüüd aga oli talupoeg lindprii mitte üksi talu, vaid ka raudvara suhtes. Mis puutub ülejäänud varasse, siis arvati see talupoja omandiks. Rüütelkond luges seda koguni kingituseks talurahvale, niisiis suuremeelsuse aktiks, kuigi ka see vara oli talupoja enda soetatud ja faktiliselt ikka temale kuulunud.

1816. a. talurahvaseadus lõi mõisates juriidilised eeldused palgatöö kasutamiseks lepingu alusel. Aga see polnud tollal veel mõisnike eesmärk. Peamiseks püüdeks oli endiselt mõisamajanduse varustamine teotööjõuga. Et seda saavutada ja tagada, piirati peale muu ka talurahva liikumisvabadust, lubades tal elukohta muuta ainult samas kubermangus (välja arvatud linnad, kuhu talupoeg ei võinud elama asuda). Kubermangu piiridest võis ta lahkuda alles siis, kui mõisaga seotud meeshingede arv tõuseb 140 000-ni, ja linnadesse asuda, kui see ulatub 120 000-ni.³⁶¹ Sunnismaisus ühe mõisa piirides oli küll lõppenud, kuid selle asemele tuli sunnismaisus mõisate suhtes tervikuna. Ja pealegi pidi talupoeg mõisniku orjamise huvides ikka olema seotud põllutööga.

³⁶⁰ Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, teine raamat, V ptk., II alaosa.

³⁶¹ A. v. Gernet, op. cit., S. 155.

Vaba leping pidi reguleerima ka peremeeste ja sulaste-teenijate vahekorda ning mõisniku ja tema teenijaskonna majanduslikke suhteid. Seaduse alusel oli peremehel (nn. leivavanemal) õigus vallandada koheselt oma sulaseid ja teenijaid sõnakuulmatuse ja hooletuse pärast, samuti siis, kui need osutusid kõlbmatuiks ülesannete jaoks, mida olid endale võtnud, või kui nad meelega kahju tegid. Kui sulane või teenija aga vallandati põhjendamatult, siis tuli peremehel peale selle palga, mis need olid välja teeninud, veel poole aasta palk maksta.³⁶²

3. Talurahva kogukond

Talurahva pärisorjusest vabaks seisuseks proklameerimisega kaasnes paratamatult temale teatud organisatsiooni andmine ja ametimeeste seadmine nende ülesannete lahendamiseks, mis talupoegkonnale langesid. Uue seaduse alusel pidid talupojad kuuluma kogukondadesse, mis jagunesid küla-, mõisa- ja linnakogukondadeks.³⁶³ Külakogukond ühendas endasse ühe või enam külasid ja ka üksiktalusid. Külakogukonna liikmeiks sõna tõsisel mõttes olid peremehed ja sulased. Kogukonna eesotsas seisis asjaajajana kogukonnatalitaja peremeeste hulgast. Kui kogukonnas oli üle 100 liikme, siis sai ta iga saja pealt talitaja abi peremeeste hulgast. Talitaja kõrvale tuli kolm nõunikku ehk eestseisjat iga 200 liikme pealt, nendest kaks olid alati peremeeste ja üks sulaste hulgast. Kogukonna ametimeeste ametiaeg kestis kolm aastat, mille möödumisel nad võisid selle koha peale uuesti saada. Palk kogukonnatalitajale ja tema abile määrati kogukonna poolt. See pärisorjusest vaba kogukond jäi aga igati mõisa kontrolli alla. Muidugi oli kogukonna ametnikel oma asjaajamises raskusi, silmas pidades kogemuse ja oskuse puudumist ja talupoja tolleaegset haridust. Kuid kontrolli eesmärgiks ei olnud talupoja abistamine tema uutes ülesannetes, tema iseseisvusele aitamine (mida mõisnik koledasti kartis), vaid tema kuulekuses hoidmine. Ja sellest kontrollist oli huvitatud ka riik. Mõisnik tahtis näha kogukonna ametimeestes lihtsalt oma kuulekaid funktsionääre ja agente. Seepärast püüdis seadus tagada säärase isikute kogukonna ametisse pääsemist, kes oleksid mõisnikule (ametlikult mõisapolitseile) vastuvõetavad. Kogukonna liikmed (s. t. peremehed ja sulased) valisid igale ametikohale kolm kandidaati, kusjuures mõisapolitseil (s. t. mõisnik) siis nende hulgast ühe välja valis. Kogukonnatalitaja kandidaadid võis ta ühel korral tagasi lükata, järgmisel korral pidi ta esitatute hulgast valiku tegema. Mõisapolitseil võis talitaja või tema abi

³⁶² Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, teine raamat, V ptk., I alaosa.

³⁶³ Vt. järgnevalt Eestima Tallorahwa Seadmissed, II ptk. ja Eestima Tallorahwa Kasso-Ramat, esimene raamat, II ptk.

ametist lühemaks ajaks isegi kõrvaldada, kuid lõplik tagandamise õigus kuulus kreisikohtule.

Kogukonnatalitajal oli õigus küll kogukonna täiskogu (mis koosnes peremeestest ja sulastest) kokku kutsuda, enne aga tuli nõu pidada eestseisjatega ja saada sealt vajalik toetus. Mõisapolitsei võis kokkutulekut lubada või mitte. Kogukonna ametnike valimise ja uute liikmete vastuvõtu puhul ei võinud ta täiskogu kokkutulekut keelata, kui asi talle õigel viisil ette kanti. Aga mõisapolitsei võis ka ise talitaja kaudu, seejuures eestseisjatega nõu pidamata, kogukonna täiskogu kokku kutsuda ja oma ettepanekud seal arutamiseks esitada. Kogukonna täiskogu otsus pääses maksvusele alles pärast mõisapolitsei kinnitamist. Oli mõisapolitsei seisukoht eitav, võidi selle peale kaebus esitada kihelkonnapolitseile. Üldse võis kogukond kaevata, kui tema õigusi püüti kahandada, aga ikka pidi ta sellest mõisapolitseile teatama. Kihelkonnapolitsei otsustas, kas kaebust arvesse võtta või mitte. Kogukond võis uusi liikmeid vastu võtta ja seniseid kogukonna nimekirjast kustutada, aga ikka läks selleks mõisapolitsei kinnitamist vaja. Kogukond vastutas kollektiivselt oma liikmete kroonumaksude eest, kusjuures ta võlgujäänud maksu tasus, kuid säilitas õiguse seda võlgnikelt sisse nõuda. Teise kogukonda ülemineku puhul tuli äraminejal kindel käemees leida või anda pant pearaha kättesaamiseks, kuni toimub hinge kirjade uus arvestamine (iga kolme aasta järel). Kogukonna ametimeestele langes uutes tingimustes rida ülesandeid, kuid ikka mõisa kontrolli all. Kogukonnatalitaja täitis kogukonnapolitsei ülesandeid, samal ajal pidi ta sisse nõudma ja vastu võtma riigimakse, pidi hoolitsema, et kogukond mõisa vastu oma kohustused täidaks, hoolitsema kogukonna omandi eest jne.

Külakogukonnast kõrgemal seisis mõisakogukond, mis haaras ühe mõisa piirkonna. Seal, kus mõisa piirides oli ainult üks külakogukond, langes see mõisakogukonnaga kokku. Seal aga, kus oli mitu külakogukonda, kujunes mõisakogukonnal oma organisatsioon. Selle eesotsas oli mõisakogukonna-talitaja, tema kõrval aga igast külakogukonnast nn. volimehed. Ka siin tegi valiku kogukondade poolt esitatud kandidaatide hulgast mõisapolitsei. Selle kogukonna koosoleku kokkukutsumise ja ettepanekute tegemise õigus oli mõisapolitseil. Tema kinnitas ka otsused ja kui hääled pooleks langesid, otsustas asja. Üldiselt langesid mõisakogukonna ja tema organite funktsioonid kokku külakogukonna omadega. Juurde tuli koolide eest hoolitsemise ja ülalpidamise kohustus. Iga 1000 mõlemast soost elaniku kohta tuli asutada üks kool. Kui kogukond oli väiksem, tuli selleks ülesandeks mitu kogukonda liita.

Igal mõisakogukonnal pidi olema oma laegas, kuhu pandi raha ja väärtpaberid talurahva ühise varandusena. Siia tulid kõik trahvirahad, magasiadast saadud rahad, pärandused, mis ei leidnud seaduslikku pärijat, pärandamised jne. Kogukonna laegas, mis asus magasiadas, avati kogukonna talitaja või tema abi ning voli-

meeste nähes (kellest vähemalt 2 osa pidi kohal olema. Siit võisid abivajajad laenu saada protsendi vastu, kuid jällegi mõisapolitsei heakskiitmisel. Raha võidi anda ainult sellele, kellelt oli loota tagasisaamist. Sissetulekute ja väljaminekute üle tuli kindlat arvet pidada. Kogukonna laegast tuli volimeestel revideerida iga 3 kuu järel. Mõisapolitsei revideeris seda 1 kord aastas. Ülemäärane raha tuli hoiule anda Eestimaa Mõisnike Krediitkassasse. Igas mõisakogukonnas pidi olema senise korra kohaselt magasi ait, kusjuures see seisis kogukonnatalitaja ja kahe nn. ülevaataja järelevalve all. Viimased valiti kogukonna paremate ja rikkamate liikmete hulgast või määrati selleks kogukonna volimehed. Nemad olid vilja vastuvõtjad ja väljaandjad, vastutasid vilja hulga ja kvaliteedi eest. Vilja väljaandmine toimus talitaja käsu peale ja selle üle tuli iga kord arvet pidada. Kogukonnatalitaja pidi asjast kohe ka mõisapolitseile teatama. Iga aasta tuli kogukonnatalitaja ehk tema abilise ja volimeeste nähes magasivili üle mõõta. Mõisapolitsei ja maapolitsei pidid kord aastas viljaaida arveid revideerima. Vilja võis andma hakata ainult kuberneri korraldusel, kelle poole tuli pöörduda mõisapolitsei kaudu. Laenu pealt maksti protsenti 1 tündrilt 6 toopi. Neilt, kes lõikuse järel avanssi ei maksnud (kui neil just õnnetust polnud), nõuti see sisse sundkorras. Mõisapolitsei pidi võlgujäämise korral asjast maapolitseile teatama ja sellel tuli aegsasti abinõud võla likvideerimiseks tarvitusele võtta. Ka vaeste ülalpidamine langes nüüd kogukonnale. Vahendid selleks tuli võtta kogukonna laekast, magasiaidast, kasutada vabatahtlikke annetusi jne.

Mis puutub linnakogukonda, siis see ühendas sealseid talupoegi, kusjuures linnapolitseil olid tema suhtes samasugused õigused nagu mõisapolitseil maal.

Seaduse tähe alusel pidi kogukond oma organitega asuma mõisavõimu asemele «... mis enne tallopoegi ühendanud, ja nüüd pärris-allama põlwe kaotamisega teistviisi jäänud...». Tegelikult aga, nagu nägime, kindlustas seadus mõisniku võimu kogukonna üle igal sammul.

Kogukonnale ja tema ametimeestele langes tõepoolest rida kohustusi, mille täitmise eest varematel aegadel mõisnik otseselt vastutas, nüüd aga enam mitte. Jäi aga midagi täitmata, tuli ametnikel sellest signaliseerida kõrgematele organitele, kes nõudsid siis seda, mida oli vaja. Kuigi kontroll oli ees ja taga, hakkas siin mõisavõimude range käe all kogukondliku organisatsiooni raamides kujunema talurahva kogukondliku omavalitsuse idude näol ka midagi uut. Teatud eeldused olid selleks loodud juba 1802. ja 1804. a. Talurahval olid ikkagi endi keskelt ametimehed ja mõnel määral oli ta osa võtnud nende ametisse saamisest. Ja teatud kogemusi võisid need ametimehed ühiskondlike asjade ajamises ka omandada. Nagu andmed näitavad, tundsid need ametimehed end selgejooneliselt talurahva esindajatena. Rida kogukonnatalitajaid

astus järgnevatel aegadel julgelt välja võimude vastu, mis tõi kaasa nende ametist kõrvaldamise, kolme aasta pärast mitte samasse ametisse pääsemise või koguni talu kaotamise. Kuid võitlus on ikka ohvreid nõudnud. Ja need kanged mehed võitlesid oma parema tuleviku eest.

4. Talurahva politseiorganid

Talurahva sundimiseks ja kuulekuses hoidmiseks oli politsei efektiivsus mõisnikule väga suure tähtsusega. Varematel aegadel allus talupoeg mõisa piirides politseiliselt jagamatult mõisnikule. 1802. a. ja 1804. a. seadusega tekkisid selles süsteemis väikesed mõrad, kuna mõningad funktsioonid läksid mõisniku käest ära. Kuid uued organid jäid ikkagi tema kontrolli alla. 1816. aasta seadus lõi politsei alal uue korra.³⁶⁴ Seadus märkis, et mõisniku õigus sundida talupoega seda täitma, mis temalt kui riigialamalt nõutakse, on lõppenud. Talurahva jaoks moodustati siis senise maapolitsei kõrvale uued politseiorganid kolmes astmes: kogukonnapolitsei, mõisapolitsei ja kihelkonnapolitsei.

Kogukonnapolitsei ülesanded langesid, nagu juba varem märgitud, kogukonnatalitajale. Tema allus mõisapolitseile, kusjuures ta pidi esitama iga nädal (vajaduse korral ka sagedamini) mõisapolitseile aruande olukorra üle kogukonnas. Kogukonnapolitsei nõudis sisse riigimaksud; maksuvõlgade puhul teatas sellest pärast mõisapolitsei informeerimist maapolitseile. Tema valvas, et kogukonna kohustused kiriku ja koolide vastu oleksid täidetud, et magasivili oleks õigel ajal laekunud, samuti võlad likvideeritud. Ta hoolitses, et maanteed, kiriku- ja kihelkonnateed oleksid õigel ajal korda seatud. Kui levisid taudid, tuli sellest mõisapolitseile teatada. Kogukonnapolitseil tuli hoolitseda, et kogukonna põllud ja heinamaad oleksid loomade eest kaitstud, et aiad oleksid korras. Ta ei tohtinud lubada passita inimeste, kerjuste, hulkurite ja põgenike kogukonnas ümberhulkumist. Neist tuli kohe teatada mõisapolitseile ja kahtlased isikud vangistada. Alaealistele, kellele vaja, seadis ta eestkostjad, ikkagi teatades sellest mõisapolitseile. Ametisse kinnitas need aga kihelkonnapolitsei. Kogukonnapolitseil oli õigus karistada 1—40 kepihoobiga või siis määrata vangistusena teatud hulk päevi.

Mõisapolitsei võimu teostas mõisnik oma mõisakogukondade üle. Kuna kogukonnapolitsei temale allus, võttis ta vastu kaebusi kogukonnapolitsei peale ja uuris neid. Juhtudel, kui ta ise ei suutnud otsustada, andis ta asja üle maapolitseile. Tema kaudu läksid kõrgemalt poolt tulnud käsud kogukonnapolitseile ja tema kaudu

³⁶⁴ Vt. Eestima Tallorahwa Seädmised, III ptk. ja Eestima Tallorahwa Käso-Ramat, kolmas raamat.

läksid kogukonna nimekirjad haagikohtunikule; tema andis välja ka passid, kellele vaja. Mõisapolitseil pidi teatama haagikohtunikule kõigist erakordsetest juhtumitest mõisa piirides, kes siis olukorrast signaalseeris juba kubermanguvalitsusele. Mõisapolitseil võis karistada 1—80 kepihoobiga kaetud ihule ja määrata ka vastava rahalise karistuse. Ta võis anda ka vitsahirmu 1—10 kimpu 10 korda iga kimbuga paljale ihule või siis määrata vangistust teatud päevade ulatuses.

Kihelkonnapolitseil koosnes distrikti haagikohtunikust ja 2 assistendist mõisnike hulgast, kes valiti vastaval konvendil 3 aastaks. Kihelkonnapolitseil allus kubernerile, sai sealt käsud ja täitis neid. Kaebused tema üle läksid samuti sinna. Kihelkonnapolitseil uuris kaebusi, mis olid tulnud mõisapolitseil ja mõnikord ka kogukonnapolitseil peale. Küsimustest, mida ta ise ei suutnud otsustada, teatas kubernerile. Kogu talurahvapoliitseil allus kubernerile. Käsud sealt tulid haagikohtunike ja mõisapolitseil kaudu. Mõnikord tulid need ka otsekohe mõisapolitseile.

Mitmetest astmest hoolimata oli politseivõim talupoja üle põhiliselt ikkagi mõisnike käes ja seda kasutati talurahva kuulekuse ja ekspluateerimise kindlustamiseks.

On iseloomulik, et kehalist karistust sadas talupoja selga endiselt. Mõisnik mõisapolitseil näol võis teatavasti karistada 1—80 kepihoobiga. 1804. a. seaduse alusel oli aga mõisniku kodukariõiguse piiiriks 30 kepihoopi, lastele, naistele ja vanadele niisama palju vitsu. Kehalise karistuse andjate sfäär isegi laienes, kuna nn. leivavanemad, s. t. ka peremehed võisid sulas- ja teenijasperet karistada 1—15 kepihoobiga, naisi, alaealisi ja nõrku aga kuni 30 vitsahoobiga.

5. Talurahvakohtute korraldus

1816. a. talurahvaseadus tõi üsna olulisi muutusi kohtuorganisatsiooni.³⁶⁵ Esimese astme kohtuks, kuhu talupoja peale võidi kaevata (puudutagu see teda ennast või tema vara), oli kihelkonnakohus, sellele järgnes teise astmena maakonna- ehk kreisikohus ning kolmanda astmena ülem-maakohus. Mõisniku peale võis talupoeg kaevata kihelkonnakohtusse (kohtuvanemale), kusjuures selle kohtu ülesandeks oli lepitamine. Tõeliseks esimese astme kohtuks sel alal oli aga maakonnakohus ja viimaseks ülem-maakohus. Kihelkonna- ehk kogukonnakohus asus igas kihelkonnas, koosnes kohtunikust (kohtuvanem) ja 2 kaasistujast («kõrvamehed»). Protokollis pastor, selle puudumise korral aga kohtunik ise. Kogu kohtu koosseis oli valitav. Külakogukonnad igas mõisas esitasid

³⁶⁵ Vt. Eestima Tallorahwa Seädmisssed, IV ptk. ja Eestima Tallorahwa Küsso-Ramat.

oma mõisakogukonnale peremeeste hulgast (kellel oli külvipinda igas väljas vähemalt kolme tündri talivilja ulatuses) ühe kandidaadi, kelle hulgast mõisapolitseil valis ühe.

Sel viisil valitud mõisate esindajad tulid kokku pastoraati ja valisid seal kiriku vöörmündri juhtimisel kaks kaasistujat. Samad esindajad valisid ka kohtuniku kahe kandidaadi hulgast, kes olid üles seatud kirikukonvendi maaomanike hulgast, kellel oli vähemalt 12 tündrit rukkikülvi igas väljas. Tegelikult sai see olla muidugi ainult mõisnik. Kui oma kihelkonnas sobivat kohtunikku ei leidunud, võidi seda kubeneri või tema asetäitja loal valida ka teisest kihelkonnast. Kohut peeti kohtuniku mõisas. Kui kohtunik oli teisest kihelkonnast, siis kirikumõisas. Talupojad-kaasistujad said kihelkonnast palgana 6 tündrit rukist või selle väärtuses raha. Asjaajamine kihelkonnakohtus oli suuline ja eesti keeles, milles koostati ka protokoll. Otsused tehti häälteenamusega. Advokaadi abi siin ei tarvitatud. Kihelkonnakohus otsustas lõplikult asjade üle, mille väärtus ulatus 20 hõberublani. Edasikaebus läks kreisikohtusse, milliseid oli Eestimaal üldse kolm: üks Harju- ja Järvamaa jaoks Tallinnas, teine Virumaa jaoks Rakveres ja kolmas Läänemaa jaoks Haapsalus. Maakonnakohus koosnes kohtunikust ja 4 nn. õigusemõistjat, kaasistujast — neist 2 mõisnike ja 2 talupoegade hulgast. Maakonnakohtuniku kohale valis maapäev iga maakonna jaoks 2 kandidaati, kellest ühe kuberner ametisse kinnitas. Mõisnikest kaasistujad valiti maapäeval maakondade viisi. Talupoegadest kaasistujad valiti maakonna peremeeste hulgast. Selleks tulid kihelkonnakohtute kaasistujad maakonnalinnas ja siin valisid lähema kihelkonnakohtuniku juhtimisel vastavad isikud. Ametite kestus kohtudes oli 3 aastat. Sekretäri kinnitas kreisikohus endale ise. Talupojast kaasistuja sai maakonnast palka aastas 30 tündrit rukist või samas väärtuses raha, sekretäri palgaks oli 160 tündrit rukist või selle hind rahas, sellest võeti $\frac{1}{2}$ mõisnike ja $\frac{1}{2}$ talupoegade käest. Kantseleikuludeks arvati 20 tündrit rukist, millest samuti $\frac{1}{2}$ võeti talupoegadelt ja $\frac{1}{2}$ mõisnikelt.

Maakonnakohus otsustas lõplikult asjade üle, mille väärtus oli kuni 100 rubla hõbedas. Asjaajamine oli kirjalik ja saksa keeles, asja arutamine aga talupoegade, s. t. eesti keeles. Siin võidi asju ajada ka «... õppind Kässotundja läbbi...».

Kolmandaks kohtuastmeks oli ülem-maakohus. Kui kohus ajas asju ebaseaduslikult, võidi pöörduda Senati poole. Kaotajal oli õigus pöörduda kubeneri või tema asetäitja poole revisjoni taotlusega. Kui kuberner leidis, et kohus polnud õigesti otsustanud, siis keelas ta otsuse täideviimise ja tegi ülem-maakohtule ülesandeks asja uuesti arutada.

Eespool kirjeldatud kohtuorganisatsioon³⁶⁶ seisis kubeneri või

³⁶⁶ Selle kõrval püsisid edasi meeskohtud kõigi nende jaoks ettenähtud ülesannetega.

tema asetäitja järelevalve all, õigusemõistmine käis keisri nimel. Talurahvaasjade arutamine muutus nüüd väliselt põhjalikumaks ja väliselt näis, nagu oleks talurahval suurem tagatis õiguse kättesaamiseks. Esimeses ja teises astmes võtsid talupoegade esindajad pealegi kohtu tegevusest osa. Tegelikult oli olukord siiski teistsugune. Talurahva esindajate tähtsus kohtuis ei olnud selline, nagu oleks pidanud olema. Talupoegadest kaasistujate sotsiaalne erikaal oli tühine. Ta poleks seda olnud, kui talurahva ühiskondlik positsioon oleks olnud võrdne mõisnike omaga ja kui talupoegade esindajatel oleks olnud mõisnike omadega võrdne majanduslik iseseisvus. Tolleaegses olukorras võis talupoja kaitseks väljaastunud kaasistuja langeda lihtsalt mõisniku kättemaksu alla. Kreisikohtus ei tohtinud talupoeg-kaasistuja isegi juures olla, kui arutati talupoja kaebust mõisniku vastu. Kõigist muutustest hoolimata jäi kohus ikkagi aadli klassivõimu instrumendiks. Isegi hilisem 1816. a. talurahvaseaduse elluviimise komisjon pidi märkima, et talupojal on raske õigust leida. Ja sääranegi kõrgaadlik nagu kindralkuberner Pahlen märkis oma kirjas 1830. aastal Eestimaa tsiviilkubernerile, et talupoegade kaebused näitavad nende karmi kohtlemist mõisa- ja kihelkonnakohtus. Need olevat talupoegade arvates mitte uurimis-, vaid karistusasutused. Aga kõik see oligi kooskõlas Eestimaa aadli kui julma ekspluataatori tegeliku poliitikaga (mitte tema sõnadega) talurahva suhtes.

6. Üleminek uuele seadusele

Mõnelt poolt on arvatud, et üksikasjaliselt ettenähtud ülemineku kord³⁶⁷ uuele seadusele pidi võtma talupoegadelt võimaluse massilisteks väljaastumisteks selle seaduse vastu. Võib olla, et teatud määral selliseid kalkulatsioone ka silmas peeti, kuid peamine näib olevat siiski püüd kindlustada põllumajanduse, eriti mõisamajanduse häireteta funktsioneerimine. Aga samal ajal pidi see võimaldama talupoegadel harjuda uute oludega. Üldjoones toimus üleminek uuele korrale järgmiselt: ülemineku esimesel (nn. seadmise) aastal, s. t. 1817. a. tuli moodustada kõik kogukonnad, valida vastavad ametimehed, moodustada ettenähtud politsei- ja kohtuorganid. Teine (nn. õppimise aasta), s. o. 1818. a. pidi kindlustama uutele organitele teatud vilumuse asjaajamises. Kolmandal (nn. jaoaastal), s. t. 1819. a. tuli kogu talurahvas, eraldi peremehed, talu- ja mõisateenijaspere, jagada kaheksasse nn. aastasektsiooni. Maaga vabadikud arvati peremeeste, maata vabadikud aga taluteenijaspere hulka. Jagamise teostas mõisnik ja pidi andma vastava nimekirja enne jüripäeva haagikohtuniku kätte. Mihkclipäeva ajal pidi mõisnik teatama peremeestele ja maaga vabadikele, jõulu

³⁶⁷ Vt. Eestima Tallorahwa Seädmissed, I ptk.

ajal taluteenijasperele ning mõisainimestele, kes neist kuuluvad esimese aasta sektsiooni.

Uleminek uuele olukorrale algas 1820. aastal (jüripäeval), kui sinna asus peremeeste, talu- ja ka mõisateenijaskonna esimene aastasektsioon. Sellised peremehed said õiguse (nn. esimese ajakorra algusega) oma senisest kohast lahkuda ja mujalt talu rentida, kuid nad võisid ka kohale jääda ja senist talu kolm aastat edasi pidada seniste vakuraamatute alusel. Oli võimalik ka senise päris-härraga pikemaajalist lepingut sõlmida, kui mõlemad pooled soovisid. Kolme aasta möödumisel (niisiis teise ajakorra algul) võis mõisnik juba senistele rentnikele talu üles öelda. Vabaks jäänud taluga võis mõisnik teha, mida ise vajalikuks pidas. Kuue esimese aasta jooksul, s. t. kahe esimese ajakorra ajal, ei võidud rendilepingut sõlmida ainult raha või vilja alusel. Rendi väärtusest pidi tasutama kolm osa teos, üks osa rahas, viljas või muus. Kes aga olid pikemaajalise lepingu sõlminud, nende kohta see maksev polnud. Peremehed, kes olid olnud 6 aastat rentnikud, said kätte kõik õigused, mida seadus lubas. Need aga, kes juba esimese kolmaastaku algul olid sõlminud pikaajalise lepingu, said kõik õigused kätte kolme aasta möödumisel. Samal viisil läksid uuele korrale ka järgnevad peremeeste aastasektsioonid, välja arvatud 7. ja 8. aastasektsioon, kes saavutas kohe samad õigused, mis teised teise ajakorra algul. Mis puutub taluteenijasperesse ja mõisainimestesse, siis laienesid ka nende õigused järk-järgult, nagu seaduses oli üksikasjalikult ette nähtud. 14 aastat pärast seaduse väljakuulutamist ehk 11 aasta möödumisel talurahva astumisest nn. esimesse ajakorda, s. t. 1831. aastaks oli Eestimaa talurahvaseadus maksev täies ulatuses.

7. 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse tähtsusest

1816. a. Eestimaa talurahvaseadus ei jäänud üksiknähtuseks. 1817. a. toimus talurahva vabastamine Kura- ja 1819. a. Liivimaal ning põhiliselt samasugustel tingimustel kui Eestimaalgi. Siinsetes provintsidest algas mõisniku ja talurahva vahekorras ametlikult uus lehekülg. Kui XVIII saj. seisis talupoeg mõisniku piiramatul võimu all ja XIX saj. algul sai mõningad õigused, tema kormised tulid reguleerimisele ja talle püüti tagada ka püsivamat maa kasutamist, siis nüüd oli talupoeg isiklikult vaba, maa aga kuulus täielikult mõisnikule. Selle kasutamise tingimused määrati nn. vaba kokkuleppe korras, kus mõisnik oli igati tugevamaks pooleks. Eestimaa talurahvaseadus oli valminud selle tähe all, et talurahva olukord nüüd kindlasti paraneb. Seda kinnitas kindralkuberner ka oma ulatuslikus aruandes keisrile 1815. a. novembris. Ta rõhutas, et talupoeg ei jää maata, sest mõisnik vajab tööjõudu, mida võrreldes maaga on pealegi suhteliselt vähe. Talupoja

tööind tõusvat, kuna ta on isiklikult vaba ja võib endale koguni kinnisvara soetada. Uues olukorras pidi kasvama ka talupoja haredus.³⁶⁸ Täiesti positiivselt suhtus Balti provintside talurahva vabastamise seadustesse vana pärisorjuse vastu võitleja Merkel. Oma teoses «Vabad lätlased ja eestlased» võrdles ta siinsete talupoegade uut õiguslikku olukorda sellega, mis oli fikseeritud Roseni deklaratsioonis 1739. a., ja leidis, et vahe on vägagi suur.³⁶⁹

Merkel ei püüdnud lähemalt analüüsida seaduste võimalikke tagajärgi talurahvale, lootes ilmselt, et isikliku vabaduse tingimustes paraneb ka nende majanduslik olukord. Jaatavalt suhtusid esialgu ka dekabristid siinsetesse ümberkorraldustesse.³⁷⁰ N. J. Turgenev oli ülirohke, saanud 1816. a. suvel Hamburgi ajalehtedest teada, et orjus Eestimaa hävitatakse. Ta kahetses ainult, et eesti-maalased andsid esimese eeskuju ja mitte venelased.³⁷¹

Kuid siis hakkasid üha enam kostma kriitilised hääled. Juba Petri oli omal ajal rõhutanud tõelise omandi tähtsust talupojale. «Vabadus ilma omandita ei ole midagi.»³⁷² «Talupoeg peaks olema põllu omanik, põllu saak peaks kuuluma temale, ta lapsed peaksid võima tema omandit pärida, ja ainult siis saavutaks talupoeg jõukuse.»³⁷³

1816. a. koostati märgukiri riiginõukogus läbivaatamisel oleva Eestimaa talurahvaseaduse kohta, milles kinnitati, et selle alusel talurahva olukord halveneb, sest kaotades maa, langeb talupoeg mõisniku piiramatule meelevalle alla.³⁷⁴ Muutusi ka dekabristide seisukohad, kes ise teatavasti võitlesid pärisorjuse kaotamise eest. Juba 1820-ndate aastate algul mõistis P. J. Pestel teravalt hukka siinse talurahva maata vabastamise.³⁷⁵ Kriitilise hoiaku võtsid järgnevalt ka teised dekabristid.

O. W. Masing kirjutas 1820. a., et 1819. a. (loomulikult ka 1816. a.) talurahvaseadus on «...täiusliku jesuitismi kõige täiuslikum produkt...».³⁷⁶ 1816. a. Eestimaa (aga samuti ka 1819. a. Liivimaa) talurahvaseaduse kriitikal oli kasvav jõud eriti seetõttu,

³⁶⁸ Сборник исторических материалов, стр. 342—345.

³⁶⁹ G. Merkel. Die freien Letten und Ehsten. Leipzig, 1820, S. 340—346.

³⁷⁰ С. Г. Исаков. Декабристы и реформы 1816—1819 гг. в Прибалтике. Eesti NSV Ajaloo küsimusi V. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 223. Tartu, 1968, lk. 56.

³⁷¹ С. И. Исаков, op. cit., стр. 24.

³⁷² J. Chr. Petri. Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht, I. Bd., S. 167.

³⁷³ J. Chr. Petri. Ehstland und die Ehsten, oder Historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. I th., S. 453.

³⁷⁴ Ю. Ю. Какх. Составленная в 1816 году записка об «Освобождении эстляндских крестьян». — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühis-konnateaduste seeria. 1957, nr. 1.

³⁷⁵ Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, lk. 63.

³⁷⁶ Sealsamas, lk. 81.

et suurema osa talurahva majanduslik olukord tõepoolest halvenes, mis kajastus ka kaasaegsete autorite töödes.³⁷⁷

1840-ndate aastate algul kinnitas isegi Eestimaa rüütelkonna komitee poolt määratud komisjon, et maad on võtnud mitte ainult talurahva vaesumine ja tema viletsuse kasvamine, vaid ohustatud on koguni tema eksistents.³⁷⁸

Teravalt kritiseerisid Baltimaade talurahva vabastamise moodust vene revolutsioonilised demokraadid A. J. Herzen ja N. P. Ogarjov. Viimane rõhutas, et Balti kubermangude talurahva vabastamine viis siinsed talupojad mõisnike tingimusteta rõhumi alla seaduslikul alusel. Venemaa talupoeg tuleb vabastada maaga ja selline meeleolu ühtlasi laiendada Balti kubermangudele.³⁷⁹ Balti ajaloolane O. v. Rutenberg kinnitas, et vabakslastuile saabus esialgu olukord, mis oli peaaegu halvem kui pärisorjus.³⁸⁰

V. Blagoveštšenski arvates sai talupoeg vabaduse all ainult selle «...välise vormi...».³⁸¹ Nagu kokkuvõtteks ütleb E. Vilde «Kuidas võis talupoeg vaba olla, kui ta ainult mõisniku armust elas ja sellest armust elama pidi, sest et tal muud valida polnud. Ja kuidas võis ta vaba olla, kui ta üle mõistsid kohut needsamad, kes tema peale kaebasid, kui talle seadust tegid needsamad, kes tema üle valitsesid.»³⁸² Ja kes oli siis vastutav sellise olukorra eest? Loomulikult Eestimaa rüütelkond. Talurahvaseadus oli kindlustanud, nagu juba märgitud, väga tugevad positsioonid just temale ja andnud talle vabad käed tegutsemiseks. Aga seadus ei kohustanud kõike seda kasutama. Seadusele andis hinge sinne rüütelkond. Eestimaa rüütelkond ei taotlenud aga selle seaduse kaudu talurahva olukorra parandamist, ka mitte üleminekut kapitalistlikele meetoditele põllumajanduses, vaid kujunenud olukorras feodaalse ekspluateerimise jätkamist ajakohasemate, tõusvast kodanlikust ühiskonnast pärinevate juriidiliste põhimõtete alusel.

³⁷⁷ Vt. A. v. Hueck, op. cit., S. 180, 181; K. Bruiningk, Vortrag über bäuerliche Verhältnisse. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 4. Bd., 1. Heft. Dorpat u. Moskau, 1841, S. 47.

E. Uexküll. Versuch einer Darstellung einiger Verhältnisse der Bauer in einem Theile unserer Ostsee-Provinzen im Allgemeinen, und des Gegenwärtigen der Pächter ins Besonderen. L. J. d. L. 9. Bd., 4. St. Dorpat, 1836, S. 465–466.; J. Johnson. Abhandlungen an und zu der Veranschlagung der Bauer-ländereien in Livland und Curland. Mitau, 1835. Rida omaaegseid andmeid ja hinnanguid on ära toodud J. Kahki töös «Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallinn, 1969, S. 165–173.

³⁷⁸ G. v. Brevern. Erinnerungen aus seinem Leben und an die Anfänge der zweiten Agrarreform in Estland 1839 bis 1842. Reval, Leipzig, 1907, S. 93.

A. v. Gernet, op. cit., S. 169.

³⁷⁹ «Kolokol», 15. det. 1858.

³⁸⁰ Otto v. Rutenberg. Geschichte der Ostsee-provinzen Liv-, Esth- und Kurland. 1. Bd., Leipzig, 1859, S. VIII.

³⁸¹ [V. T. Blagoveštšenski]. Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Tallinn, 1959, lk. 56.

³⁸² E. Vilde. Kui Anija mehed Tallinnas käisid. Tallinn, 1960, lk. 215.

Mõisnik võis ju rendilepingu sõlmida kergematel või raskematel tingimustel, kuid tema kui ekspluataator ei läinud talupoja elu kergendamise teele. Kasutades seadusega temale tagatud võimalusi, asus ta, silmas pidades oma huve, pealetungile, kusjuures teda eriti stimuleeris uus suund mõisamajanduses XIX saj. teisel veerandil. Mõisniku majanduslikust agressiivsusest sõltus aga põhiliselt talurahva olukord.

XI. EESTIMAA PÖLLUMAJANDUS JA TALURAHVA OLUKORD UUE TALURAHVASEADUSE KEHTIMISE TINGIMUSTES XIX SAJ. 2. VEERANDIL

1. Uus etapp tööstuses Eestimaa majandusliku arengu üldsuuna iseloomustajana

Eestimaa majanduse kui terviku, samuti ka põllumajanduse edasiarengu perspektiivide mõistmise seisukohalt on otstarbekohane iseloomustada mõningaid tolleaegse tööstuse arengu jooni.

Nagu juba nägime, tekkisid siin tsunftiliste ettevõtete kõrval tsunftivälised ettevõtted ja manufaktuur. See suund süvenes XIX saj. kahel esimesel aastakümnel. Uus etapp tööstuse arengus algas aga XIX saj. 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel üleminekuga vabrikutööstusele, aluse rajamisega hilisemale kapitalistlikule suurtööstusele. Selle kõrval tekkis ka mitmeid vähemaid tsunftiväliseid ja manufaktuurse iseloomuga ettevõtteid. Käsitöö positsioon aga nõrgenes. Vabrikutööstuse tekkimine näitas selgesti, kuhupoole liigub Eestimaa majandus ja kuhu ta minema pidigi.

Nimekamad ettevõtted, mis asutati 1820-ndatel, 30-ndatel ja 40-ndate aastate algul, olid järgmised.

1. 1820. a. paiku asutas kaupmees P. Momma Narva kalevivabrik, mis töötas Narva kose jõul ja oli suurtööstuse esimeseks esindajaks Eestis.³⁸³ 1829. a. kasutati siin 30 kudumistelge, tööliste arv ulatus 133-ni, toodanguks oli 30 000 arssinat kalevit ja 1800 baika-tekki.³⁸⁴

1836. a. läks ettevõtte aktsiaseltsi «Narva Manufaktuuri Kompanii» kätte, mis aga ei suutund kindlustada vabrikule vajalikku edasiarengut. 1845. a. läks vabrik müügi teel Peterburi pankuri parun A. Stieglitzi omandiks. See ehitas vabriku ümber, võttis tarvitusele uued masinad ja aurujõu ning pani ettevõtte N. Peltzeri juhtimisel mõned aastad hiljem uuesti käima ca 700 töölisega.³⁸⁵

³⁸³ R. Renter. Suurtööstuse tekkimine ja arenemine Eestis. Tallinn, 1958, lk. 16.

³⁸⁴ Eesti NSV ajalugu. 1. kd., lk. 640.

³⁸⁵ Sealsamas ja С. Петров. Город Нарва. СПб., 1901, стр. 431—440.

Maakond, kihelkond	1710—1719				1720—1729				1730—1739				1740—1749				1750—1759				1760—1769				1770—1779				1780—1789			
	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive	Laulatused	Ristimised	Matused	Iive
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
HARJUMAA																																
Jõelähtme	(5)34	(5)162	(5)81	(5)81	75	457	259	198	155	612	362	250	216	(9)831	(8)510	(7)131	187	1017	772	245	233	1103	818	285	234	1245	736	509	257	1170	980	190
Kuusalu																		(4)737	(4)539	(4)198					(6)297	(8)1506	(8)1060	(8)446	393	1992	1671	321
Harju-Jaani	(8)111	(8)607	(8)371	(8)236	107	628	363	265	211	718	473	245	221	(7)638	(7)460	(7)178	226	(4)420	(4)365	(4)55	(7)169	(8)888	(8)550	(8)338	(7)228	(8)1134	(8)648	(8)486	325	1496	1131	365
Jüri	(6)64	(6)423	(6)191	(6)232	124	641	360	281	186	651	396	255	(1)24	(1)155	(1)76	(1)79	225	1248	1007	241	264	1209	857	352	321	1451	1042	409	312	1627	1515	112
Kose		(7)838	(5)307	(5)226	(9)150	1151	605	546	289	1279	699	580	(8)310	(8)1421	(8)978	(8)449	336	1979	1484	495	436	1900	1251	649	475	2126	1478	658	492	2348	2018	330
Rapla																		(4)962	(4)707	(4)255	(1)46	(7)1691	(7)1034	(7)657	(8)475	(8)2225	(8)1093	(8)1133	606	3094	2310	784
Hageri	(8)144	(8)1003	(8)293	(8)710	160	990	530	460	327	1038	551	487	300	1621	1065	556	342	1891	1245	646	405	1827	1188	639	438	2095	1374	721	487	2442	1893	559
Juuru									217	885	373	512	254	1361	789	572	246	1645	989	656	369	1509	899	610	355	1927	1144	783	367	2072	1634	438
Nissi					(5)56	(8)486	(5)189	(5)114	185	655	305	350	215	942	583	359	215	1143	572	571	266	1118	698	420	337	1332	975	357	306	1535	1190	345
Keila	553	1094	(8)239	(8)727	210	1099	734	365	358	1066	650	416	407	1731	1188	543	(4)213	(5)1039	(5)665	(4)234	510	2234	1555	679	648	(9)2086	1593	(9)805	493	2579	2146	433
Harju-Madise																		(3)220				(8)720	(8)432	(8)288	(7)132	(8)719	(8)441	(8)278	173	830	605	225
Risti																	238	1103	(3)598	(3)–56	272	1079	(9)690	(9)295	273	1105	682	523	221	1195	943	252
VIRUMAA																																
Jõhvi			(1)99		(3)59	795	(6)195	(6)328	(8)342	1226	579	647	(7)206	1909	642	1267	(9)324	1799	1067	732	361	1771	871	700	505	2216	1257	959				
Iisaku										(1)46	(1)16	(1)30	(2)38	(4)168	(4)71	(4)97	56	544	299	245	38	523	234	289	81	659	407	252				
Vaivara									(1)10	(1)18	(1)9	(1)9	136	(7)331	(7)109	(7)222	118	532	551	–19	(9)158	752	541	211	121	948	695	253	193	914	858	56
Lüganuse									(4)131	(4)504	(4)307	(4)197	270	1440	982	458	327	1436	1138	298	384	1369	1079	290	322	1678	1372	306	340	1721	1355	366
Viru-Nigula	(7)162	(7)895	(4)199	(4)335	277	1414	542	872	(7)337	1661			(7)290	1875	(8)1235	(8)275	426	1915	(9)1541	(9)145	504	1939	1562	377	521	2145	(9)1814	93	472	2099	2222	–123
Haljala									541	1722	895	827	525	2799	1761	1038	527	3028	2386	642	645	2685	2059	626	(8)601	(8)2286	(8)1635	(8)651	788	3069	2766	303
Rakvere																		(4)520	(4)426	(4)44	(3)102	(9)1162	(9)861	(9)1162	391	1600	1173	427	364	1668	1391	277
Kadrina	(8)290	(8)1278	(8)420	(8)858	265	1640	682	958	(4)111	(4)569	(4)350	(4)219	(1)48	(3)762	(3)743	(3)19	(9)536	(9)2058	(9)1317	(9)741	(8)464	(8)1774	(8)1209	(8)565	553	2186	1873	313	553	2186	1873	313
Viru-Jaagupi													(7)257	(7)1119	(7)753	(7)366	353	1670	1341	329	360	1699	1139	560	477	1834	1340	494	365	1969	1767	202
Väike-Maarja					75	(3)229	(2)105	(2)124	303	873	588	285	319	1309	945	364	314	1606	1233	373	349	1533	1004	529	402	1685	1144	541	434	1856	1605	251
Simuna	(8)166	(8)555	(7)139	(7)344	(6)223	(6)1356	(6)566	(6)790	(8)191	(8)867	(8)382	(8)485	338	1704	951	751	449	2209	1778	431	540	2176	1552	624	581	2565	1790	775	515	2675	2505	170
JÄRVAMAA																																
Ambla	412	1233	421	812	223	1300	708	592	302	1346	903	443	367	1633	1168	465	370	1842	1523	319	416	1922	1440	482	462	2124	1487	637	510	2141	1966	175
Järva-Madise									(4)60	(3)288	(3)139	(3)149	154	802	501	301	185	959	750	209	227	975	628	347	241	1166	597	569	265	1227	951	276
Järva-Jaani	(6)54	(5)558	(5)138	(5)198	123																											

2. Kalevivabrik, mille ehitas välismaalane G. Schwartz Joala mõisa omanikult Peterburi 1. gildi kaupmehelt B. Cramerilt renditud alale Georgi saarel Narva külje all. Rahanduslikku abi sai Schwartz riigilt ja Cramerilt. Vee jõul töötav ettevõtte alustas tegevust 1822. a. 1826. a. töötati siin 41 kudumisteljel, töölisi oli 169 ja toodang ulatus sama aasta 2. poolel 11 549 arssinani.³⁸⁶ 1827. a. veebruaris põles maha vabriku peahoone. Samal aastal ehitas Schwartz ettevõtte hea kindlustussumma abil uuesti üles, võttes kasutusele ka aurujõu. Töö algas uuesti 1828. a., kasutati nii vee- kui aurujõudu. Kudumistelgi oli siis 46, töölisi ühes meistritega 272, aastas toodeti 36 287 arssinat kalevit.³⁸⁷ 1829. a. langes toodang 33 460 ja 1831. a. 28 847 arssinani.³⁸⁸ Toodangu vähenemine oli ilmselt seotud turustamiskustega. 1832. a.,³⁸⁹ pärast seda kui Schwartz oli vabriku Cramerile üle andnud ja ise üsna suure riigivõla-koorma all välismaale siirdunud, läks vabrik sulgemisele.³⁹⁰

3. Kalevivabrik, mille ehitas Narva 2. gildi kaupmees J. Nüsser 1825. a. lõpul ja 1826. a. algul Joala mõisa alale, mille samuti rentis Cramerilt. Töö algas siin 1826. a. keskel.³⁹¹ Vabrik töötas 23 kudumisteljega, töötajaid oli 109. 1827. a. septembri aruande järgi oli töötajaid 110 ning toodang ulatus sel aastal 7500 arssinani.³⁹² Võime arvata, et aastane toodang oli tunduvalt suurem, aga samal ajal ikkagi vähem kui kahel eelmainitud vabrikul. Ettevõtte likvideeriti 1830. a.³⁹³

4. Kalevivabrik Kärkla mõisas Hiiumaal, mille ehitamist alustasid 1829. a. kohalikud mõisnikud K. ja E. Ungern-Sternbergid. Töö algas 1831. a. ja kohe aurujõu kasutamisega. Mainitud aastal oli kudumistelgi 16, töölisi 140, 1 direktor ja 3 meistrit, toodang ulatus 3250 arssinani. 1833/34. a. töötati juba 37 kudumisteljel, meistrite arv oli tõusnud viieni, töölisi oli 233 ja toodang tõusis 14 019 arssinani.³⁹⁴ Vabrik läks edukalt tõusuteed. 1838. a. aruande järgi oli kasutusel juba 47 kudumistelge, töölisi oli 352, direktoreid 1, meistreid 6 ja selle 2. Toodang ulatus 30 427 arssinani.³⁹⁵ Ametimehed olid tollal kõik välismaalased, töölised aga kohapealt palgatud. Vabrik sai vajaliku villa Unger-Sternbergidele kuuluvalt meriino lammastelt, osa villa osteti siiski mujalt. Toodang realiseeriti osalt Eesti- ja Liivimaal, osalt Peterburis. Kärkla vabriku

³⁸⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 22 G, l. 43.

³⁸⁷ Sealsamas, l. 131.

³⁸⁸ Sealsamas, l. 214.

³⁸⁹ O. K a r m a. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn, 1963, lk. 68.

³⁹⁰ Eesti NSV ajalugu. I kd., lk. 640.

³⁹¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 22 G, l. 61.

³⁹² Sealsamas, l. 95.

³⁹³ O. K a r m a, op. cit., lk. 66.

³⁹⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 22 G, l. 163, 308.

³⁹⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 3319, l. 121.

asutamine viis Hiiumaa väliskaubanduslike sidemete tugevdami-
sele ja Suursadama tegevuse laiendamisele.

5. Äädika ja pliisuhkru tootmise ettevõtte rajati 1828. a. Peter-
buri 2. gildi kaupmehe G. Gerdani poolt Narva lähedale Riig
(Vaasovi) mõisasse (nn. Gerdanhausenisse). Mainitud aastal töö-
tas siin 18 inimest, äädikat valmistati 1400 okshofti ja pliisuhkrut
3200 puuda.³⁹⁶ 1831. a. võeti siin tarvitusele aurukatel. 1836. a. töö-
tas ettevõttes 1 meister, 1 ülevaataja ja 24 töölisi, toodang oli olu-
liselt kasvanud. Ettevõtte andis 2000 okshofti äädikat ja 9400 puuda
pliisuhkrut.³⁹⁷

6. Äädika ja pliisuhkru tootmise ettevõtte asutati 1830. a. 3.
gildi kaupmehe G. Eggersi poolt Tallinna lähedale Charlottenthalil.
Ettevõtte oli väike. Mainitud aastal töötas selles 1 laborant, 1 abi
ja 9 töölisi, toodanguks oli 60 okshofti äädikat ja 1200 puuda pli-
isuhkrut.³⁹⁸ 1836. a. töötas siin 1 valitseja, 2 meistrit ja 8 töölisi,
toodanguna anti 110 okshofti äädikat ja 3100 puuda pliisuhkrut.³⁹⁹
1847. aastaks oli ettevõtte aga mõnel määral laienenud, nagu on
näha toodangust: 320 okshofti äädikat, 8900 puuda pliisuhkrut, 300
puuda halet, 40 puuda rohelist värvi, 900 puuda kollast värvi ja
1300 puuda valget värvi.⁴⁰⁰

7. Äädika ja hale tootmise ettevõtte asutati 1830. a. Narva-Jõe-
suhu Peterburi 1. gildi kaupmehe J. Lüderti poolt. 1834. a. töötas
siin ühe välismaise direktori juhtimisel 24 töölisi, äädikat toodeti
3500 okshofti ja halet 1900 puuda.⁴⁰¹ 1843. a. võeti kasutusele auru-
jõud.

8. Sitsi värvimise ja trükkimise ettevõtte asutati 1830. a. Kud-
rukülla Narva jõe suudmealal. See kuulus Šveitsi kodanikule
Joh. Bornhauserile. Töölisi oli mainitud aastal 17, kes töötasid
8 laual 4 meistri juhtimisel. Kalendarpress, mustritrükkimismasin
ja muud mehhanismid pandi käima hobujõul. Toodang ulatus mai-
nitud aastal 220 tükinä 38 arssinat, s. t. kokku 8360 arssinat.⁴⁰²
1839. a. trükiti juba 25 laual, töötajaid oli 73, nendest 2 sakslast
ja 3 šveitslast. Sitsi värviti ja trükiti kokku 3200 tükki.⁴⁰³ 1843. a.
mindi üle aurujõu kasutamisele.⁴⁰⁴

9. Tallinna külje alla, Ulemiste järve lähedale asutati paberi-
vabrik, mis alustas tööd 1838. a. ja kuulus endisele Räpina paberi-
vabriku direktorile Joh. W. Donatile. Selle kaugeks eelkäijaks oli

³⁹⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I_I, sü. 22 G, l. 108—109.

³⁹⁷ Sealsamas, nim. I_{II}, sü. 3319, l. 73.

³⁹⁸ Sealsamas, nim. I_I, sü. 22 G, l. 194.

³⁹⁹ Sealsamas, nim. I_{II}, sü. 3319, l. 170.

⁴⁰⁰ Sealsamas, sü. 3320, l. 16.

⁴⁰¹ Sealsamas, nim. I_I, sü. 22 G, l. 161—162, 348.

⁴⁰² Sealsamas, l. 165—166.

⁴⁰³ Sealsamas, nim. I_{II}, sü. 3319, l. 191.

⁴⁰⁴ Eesti NSV ajalugu. I. kd., lk. 642.

1664. a. asutatud paberiveski Härjapea jõel Ülemiste lähedal. 1838. a. käikuläinud paberivabrik oli hästi varustatud mitmesuguste mehhanismidega (4 hollandrit, 12 pressi, 2 silendamishaamrit, 1 lõikamis-, 1 käärimis-, 1 valtsimis-, 1 kaltsutükeldamisraasin, 1 hüdrauliline pump). Vabrik käis vee ja auru jõul. Tööjõuna leidsid siin algul rakendamist 2 meistrit, 1 mehhaanik ja 102 töölist. 1839. a. valmistas ta mitmesugust paberit (kirjutus-, trüki-, noodid-, «cardus-», pakkimis-, brošüüri-, «median-», makulatuur-) ja pappi (seejuures ka katusepappi) — kokku 13 292 riisi. Toodang leidis kasutamist osalt kohapeal, osalt aga Venemaal ja ka Soomes.⁴⁰⁵

10. Tikuvabrik Charlottenthalis alustas tööd 1838. a. ja kuulus G. Eggersile. Mainitud aastal töötas siin 1 meistri juhtimisel 4 töölist ja 14 last, valmistati 380 kasti tikke igas 160 000 tikku. 1839. a. töötas siin ühe meistri juhtimisel 6 töölist ja 13 last, toodang ulatus 480 kastini, 1843. a. aga 2200 kastini. Toodang realiseeriti osalt Tallinnas, osalt aga Venemaal — Peterburis, Moskvas, Pihkvas, Novgorodis.⁴⁰⁶

11. Auru jõul käiv saeveski Narva-Jõesuus, mis alustas tööd 1838. a., kuulus prantslasele Joussonile. 1848. a. oli selles 25 töölist, aastas saeti ca 18 000 palki.⁴⁰⁷

12. Metallitöötlemise ettevõtte Tallinnas alustas tööd 1842. a., asutatuna 1. gildi kaupmehe C. F. Gahlnbäcki ja 2. gildi kaupmehe A. Meyeri poolt. 1847. a. töötas siin 1 välismaalasest meistri juhtimisel 16 oskustöölist (valajad, tislerid, sepad) ja 10 õpipoissi. Ettevõtte toodang on vägagi huvipakkuv. Kui 1842. a. etendas üsna olulist osa naelte tootmine, siis 1847. a. valmistati ettevõttes juba 8 rehõpeksumasinat, 8 tuulamismasinat, 3 külvimasinat, 6 hekslimasinat, peale selle raudahje, pliite, kaminaid, metallist matuse- tarbeid, sahu jne.⁴⁰⁸ Põllumajandusmasinate ja põllutööriistade tootmine oli põllumajanduse seisukohalt muidugi olulise tähtsusega.

Ülalesitatud ettevõtete kõrval tekkisid antud aja piirides veel mitmed teised väikeettevõtted, mille kohta esialgu andmed on veel napid. Siia kuulus näiteks 1827. a. 2. gildi kaupmehe G. Krongi poolt Charlottenthali asutatud sitsi värvikoda, kaupmees G. St. Hindreuse poolt 1835. a. Lihulasse asutatud «kübaravabrik», proviisor A. Neimandeli poolt 1838. a. Narva lähedale asutatud künkla-, seebi- ja soodatehas, 2. gildi kaupmehe A. Meyeri poolt 1843. a. Tallinn—Haapsalu maantee äärde asutatud künkla- ja seebivabrik jne.

⁴⁰⁵ R. Kenkmaa. Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuesti-asustamisest möödunud sajandil. — Vana Tallinn, lk. 28—48.

⁴⁰⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I_{II} sü. 3319, l. 180, 204, 389.

⁴⁰⁷ Eesti NSV ajalugu. I. kd., lk. 645.

⁴⁰⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. I_{II}, sü. 3319, l. 328.

Nagu eespool esitatud andmetest nähtub, tõusis 1820-ndatel, 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel esile eriti kalevi tootmine, kuid selle kõrval oli edu muudelgi tööstusharudel (paberi-, keemia-, metalli, juba varem märgitud suhkrutööstus jne.). Tööstuse kasv tõi kaasa edasiste majanduslike sidemete tihenemise Venemaaga, sest seal, eriti Peterburis ja Moskvas, leidis realiseerimist sinise tööstustoodangu enamik ja sealt saadi ka olulisel määral toorainet.

Ettevõtete asutamisel etendas olulist osa kaubanduskapital (ka Ungern-Sternbergide rikastumisel oli kaubandusel oma koht) ja tähtis koht oli seal Venemaa kapitaliomanike investeeringutel.

Kõnelemata sellest, et reas ettevõtteis kasutati mitmesuguseid masinaid, tegi muutuse läbi ka ettevõtete energiasüsteem. Kui varematel aegadel kasutati energiaallikana peamiselt hobujõudu, siis nüüd leidis kasutamist veejõud (Narva kosk) ja 1828. a. peale aurujõud, mis avas tööstuse arenemisele hoopis uued perspektiivid. Võime märgata, et tööstuse arengus tekkis kaks tugevat keskust Eestimaa servadel — üks Narva ümbruses ja teine — läänes.

2. Uuele suunale ülemineku vajadus mõisamajanduses ja selle üldiseloorm

Võrreldes tööstuse arengu tasemega 1820-ndatel ja 1830-ndatel aastatel, oli Eestimaa põllumajandus tunduvalt maha jäänud. Ka selle areng läks kapitalismi poole, kuid see toimus aeglaselt.

Nagu juba varem nägime, tekkis Eesti- ja Liivimaa põllumajanduses XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. aastakümnel mõningaid uusi püüdlusi ja taotlusi, kuid enamikult jäid need realiseerimata, kuna puudus sundiv vajadus. Uutele teedele minek oli siiski paratamatu ja see algas XIX saj. 2. veerandi algusega, kusjuures tugeva tõuke selleks andis vilja- ja viinahindade halvenev konjunktuur.

Nagu näitavad Riia turu andmed, tõusid vilja- ja viinahinnad põhiliselt (kuigi mõningate kõikumistega) XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. 1. aastakümnel. Haripunkt saavutati XIX saj. 1. aastakümne teisel poolel. Kui näiteks a. 1761—1770 rukki sälitis maksis keskmiselt 37 $\frac{1}{2}$, odra sälitis 28 $\frac{1}{10}$ ja vaat viina 77 $\frac{7}{10}$ hõberubla, siis a. 1786—1790 olid vastavad hinnad 74, 59 ja 132 $\frac{2}{10}$, a. 1804—1805 — 95, 72 ja 156 $\frac{6}{10}$ ning a. 1806—1810 — 100, 82 ja 175 $\frac{5}{10}$ hõberubla. XIX saj. 2. aastakümne märgitses juba tunduvalt hindade langust. Nii maksis a. 1811—1815 rukki sälitis Riia turul keskmiselt 59, odra sälitis 40 ja vaat viina 103 $\frac{3}{10}$ hõberubla. A. 1816—1820 tõusid hinnad veidi, kuid ei saavutanud siiski 1806.—1810. a. kõrgtaset. A. 1816—1820 maksis näiteks rukki sälitis keskmiselt 86, odra sälitis 67 ja vaat viina 12 rubla hõbedas, 1820-ndad aastad näitavad uut langust. Nii maksis a. 1821—1825

sälitis rukist keskmiselt 51, sälitis otra 41¹/₄ ja vaat viina 8 hõbe-
rubla. A. 1826—1829 olid hinnad vastavalt 45¹/₄, 39¹/₂ ja 5¹/₂.⁴⁰⁹

Mis puutub Tallinna turgu, siis tegi see mainitud hindade
dünaamika üldiselt kaasa. XVIII saj. 2. poole ja XIX saj. 1. aasta-
kümne kohta tõusis rukki hind maksimaalsele tasemele 1808. ja
1809., odra ja viina hind 1808. aastal. Viina hinna püsivam langus
algas 1814., rukkil 1818. ja odral 1819. aastaga. 1820-ndate aastate
esimesel poolel langus üldiselt süvenes. 1820-ndate aastate 2. poo-
lel näitasid aga viljahinnad Tallinna turul mõnel määral tõusu-
tendentsi. Näiteks setvert rukist maksis 1826. a. 2 rbl. 73 kop.
hõbedas, 1829. a. juba 3 rbl. 47 kop. Setvert otri maksis 1826. a.
2 rbl. 57 kop., 1829. a. aga 3 rbl. 37 kop. hõbedas. Kuid viinahinnad
langesid. 1830. a. maksis vaat viina ainult 5 rbl. hõbedas. 1830. aas-
tate 1. poolega algas aga Tallinna turul vilja- ja viinahindade püsi-
vam tõus, mida näitavad järgmised andmed.⁴¹⁰

Aastad	Setverdi rukki keskmine hind hõbedas		Setverdi odra keskmine hind hõbedas		Vaadi viina keskmine hind hõbedas	
	Rbl.	Kop.	Rbl.	Kop.	Rbl.	Kop.
1825—29	3	28	2	94	6	57
1830—34	4	15	3	42	7	63
1835—39	5	08	4	28	8	52
1840—44	5	26	4	48	9	08
1845—49	5	57	5	13	7	55

Kõrgeima hinna saavutas rukis antud aja piirides 1846. a.
6 rbl. 59 kopikaga, oder samal aastal 6 rbl. 40 kopikaga. Viina hind
oli kõrgeim 1841. a. — 12 rbl. 20 kop. vaat.⁴¹¹

Viljahindade langus turul oli tingitud põhiliselt teraviljakasva-
tuse laienemisest üsna mitmel maal, mis tegi seal impordi ülearu-
seks. Viinahindade langusele avaldas mõju viljahinna langus, kuid
väga olulise tähtsusega siinsele viinale oli odava viina toodangu
kasv Venemaal ja selle osatähtsuse tõus Peterburi turul. Hindade
langus asetaski siinse mõisamajanduse väga tõsiste probleemide
ette, kuna see oli teatavasti rajatud just teraviljakasvatusele ja
viinapõletamisele. Küsimus oli seda tõsisem, et siinsed mõisad olid
rängalt võlgadega koormatud. Ja pealegi paistis tol ajal, et vilja-

⁴⁰⁹ H. v. Hagemester. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter
Livlands. I Th. Riga, 1836, S. 26.

⁴¹⁰ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853,
S. 88.

⁴¹¹ R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland, S. 88; Ulevaati-
lik graafik viina ja rukki hindadest Eestimaal a. 1775—1850 vt. J. Kahk. Die
Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallin, 1969, S. 80.

ja viinahindade tõusu vähemalt niipea ette näha ei ole. Endine kõrgkonjunktuur paistis olevat vajunud jäädavalt minevikku.⁴¹² Et pankrotist pääseda, tuli leida uusi tuluaallikaid, tuli põllumajandus reorganiseerida, et tema efektiivsust tõsta. Nimekamateks võitlejateks uute suundade eest olid Eestimaal XIX saj. 2. veerandil nii oma kirjutistega kui ka praktilise tööga (tuginedes sel puhul esijoones oma aja agronoomilisele kirjandusele) Kohila mõisnik Chr. v. Brevern Harjumaal, v. zur Mühlen Piirsalust Läänemaal ja O. v. Grünewaldt Koigi mõisast Järvamaal. Uus süsteem pidi haarama mõisamajanduse tervikuna. Uue tuluaallika kindlustamiseks tuli üle minna meriino lammaste kasvatamisele. Tuli hakata kasvatama seni vähe levinud kultuure, nagu kartul, ristikhein jne. ning üle minna seniselt kolmepõllusüsteemilt viljavaheldusele, mitmeväljasüsteemile. Tuli rohkem rõhku panna karjandusele, et tagada põldude parem väetamine ja seega suurendada saagikust. Selleks oli vaja aga laiendada ja tugevdada söödabaasi, mida loodeti teha osalt ristikheina ja kartuli kasvatamisega, osalt aga ka heina- ja karjamaade parandamisega.

3. Meriino lammaste kasvatamine

Meriino lammaste kasvatamine Eestimaal algas XVIII saj. viimasel veerandil ja seejuures vägagi tagasihoidlikult. Pioneeriks sellel alal võib pidada O. M. Rehbindert, kes hiljemalt 1793. a. tõi Saksist 64 meriino lammast oma Imastu mõisasse Virumaal. 1808. aastal oli Imastus juba 1000 lammast. Kuna kohapeal vabrikuid ei olnud, siis läks vill müügiks Inglismaale. 1810. a. asutas G. Rehbinder teatavasti Virumaale Polli mõisa kalevimanufaktuuri, kus oma lammaste vill täielikult ära kasutati. 1814. a. ulatus Rehbinderile kuuluvates mõisates (Imastu, Polli, Udriku) meriinode arv 4000-ni ja villa saadi 18 000—24 000 naela aastas.

1811. a. rajas suurema lambakasvatuse Hiiumaale parun Ungern-Sternberg; 1814. a. ulatus temale kuuluvates Hiiu-Suuremõisa, Kärddla ja Soonlepa mõisates poolmeriinode (meriinode ja maalammaste ristand) arv 2000-ni, kellelt saadi villa 6600 naela. Kolmandaks uuesuunalise lambakasvatuse koldeks sai Kohila mõis Harjumaal, kus selle omanik Chr. v. Brevern alustas 1817. a. kohaliku päritoluga lammaste tõu parandamist Möglinist pärinevate meriinodega.⁴¹³ Kuid kahjuks puuduvad andmed tema karja suu-

⁴¹² Omaaegseid arvamusi hindade konjunktuurist vt. [A. v. Löwis] Ansichten über die Ursachen und wahrscheinliche Dauer der Wohlfeilheit aller Landeserzeugnisse, besonders mit Rücksicht auf Liv- und Ehstland nebst Anzeige einiger Abhilfe der jetzigen Bedrängnisse des Landmannes vorgeschlagenen Mittel. L. J. d. L. 1. Bd., 1. St. Dorpat, 1825.

⁴¹³ A. Hueck, op. cit., S. 271.

ruse ja villatoodangu kohta varasematel aastatel. Meriino lammaste kasvatamise intensiivistumine uute tuluallikate otsimise tingimustes algas Eestimaa mõisates ca 1820-ndate aastate keskel. Selle levikut soodustas villamüügi avarustumine seoses kohalike kalevivabrikute asutamisega. Tähtsat osa villa realiseerimisel etendas 1840. a. Tallinnas avatud villaturg. Kui varasemad meriinode kasvatajad pidid tõulambaid välismaalt (peamiselt Saksamaalt) sisse tooma, siis suureks kergenduseks edaspidi sel alal oli sugulava rajamine valitsuse toetusel Harjumaale Oru mõisa, kus see tegutses kuni 1842. aastani.

Peenvillalammaste leviku tõusu algust signaliseeris uue meriinokarja toomine Saksamaalt Hiiumaale parun Ungern-Sternbergi poolt 1824. a. Temale järgnesid peatselt mitmed Eestimaa mõisnikud.⁴¹⁴ Esimest tõusuperioodi, mis kestis kuni 1840-ndate aastate alguseni, iseloomustavad järgmised andmed.⁴¹⁵

Aastad	Kasvandusi	Meriino lambaid
1826	19	7 314
1832	34	13 809
1834	53	18 748
1835	67	33 244
1836	100	44 765
1839	112	62 443
1841	134	93 820

Olgu märgitud, et võrreldes Liivimaaga võttis Eestimaa meriinokasvanduste arvu poolest juhtiva koha. Kui Liivimaal oli 1826. a. 20 kasvandust, seega enam kui Eestimaal, siis 1832. a. oli Liivimaal 32, 1834. a. 41, 1835. a. 57, 1836. a. 69 ja 1841. a. 106 kasvandust. 1839. a. aga ületas Liivimaa oma 120 kasvandusega Eestimaa. Mis puutub aga lammaste hulka, siis Liivimaa ületas siin Eestimaa antud aastatel, välja arvatud 1836. a., mil Liivimaal oli 40 104 meriinot Eestimaa 44 765 vastu.

Meriino lammaste kasvatamise edukale tõusule järgnes pärast 1841. aastat langus, mis oli tingitud osalt ebasoodsate kliimaatiliste tingimuste tagapõhjal esinevatest haigustest ja surevusest, osalt sööda nappusest ikaldusaastail, osalt villahindade langusest jne. Karjade arv langes kõige madalamale 1844. a., ulatudes siis 76-ni, lambaid oli aga kõige vähem 1845. a. — 51 241.⁴¹⁶ Mõnel pool on

⁴¹⁴ A. Hueck, op. cit., S. 272.

⁴¹⁵ Sealsamas, lk. 275 ja 1826. a. kohta ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 11.

⁴¹⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1₁, sü. 1116, l. 111—112 ja 141—142.

arvatud, et uus tõus algas 1850-ndatel aastatel. Nagu näitavad arhiivandmed, ei pea see paika. Juba 1846. a. oli Eestimaa 79 karja 52 350 lambaga, 1848. a. aga 77 karja 56 558 lambaga.⁴¹⁷ Kõrgpunktiks meriino lammaste kasvatuses oli 1864. a., mil Eestimaa oli 184 karja ja 129 198 lammast.⁴¹⁸ Järgnevalt algas uus langus, mis oli seotud teiste põllumajandussaaduste hindade suhtelise paranemisega ühenduses nõudmise kasvamisega nende järele.

Meriino lammaste edukas kasvatamine nõudis peale mõningate muude tingimuste ka vastavaid looduslikke eeldusi.⁴¹⁹ Eestimaa polnud selles mõttes ühesugune ja meriino lammaste levik oli seetõttu ka eri maakondades ja koguni nende osades erinev. Üldiselt seisis Järvamaa esi- ja Läänemaa viimasel kohal, teise ja kolmanda koha pärast võistlesid Harju- ja Virumaa. Olukorra iseloomustamiseks konkreetsemalt olgu toodud alljärgnevad andmed meriino lammaste arvu kohta maakonniti.⁴²⁰

Aastad	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa
1838	16 094	17 970	21 394	11 784
1859	24 415	23 145	26 575	13 455
1864	32 063	34 073	40 456	22 006

Kui maakondade eri osi silmas pidada, siis oli näiteks 1864. a. paiku meriino lammaste kasvatus kõige enam levinud Lõuna-Järvamaal, millele järgnes Ida-Järvamaa, siis Lõuna-Harjumaa, Maa-Virumaa, Ranna-Virumaa ja Saare-Läänemaa. Nõrgemini oli see arenenud Lääne-Harjus, Alutagusel, Ranna-Läänemaal ja eriti Maa-Läänemaal. Igas maakonnas leidsid mõisaid, kus meriinode kasvatus oli võrreldes teistega vägagi silmapaistev. 1864. aastal olid eriti kaugele jõudnud järgmised mõisad (sulgudes on antud pügamisele tulnud lammaste arv): Harjumaal — Maardu (2025), Virumaal — Porkuni (2710) ja Rakvere (2106), Järvamaal — Ahula (2119), Läänemaal — Vigala (2070), Hiiu-Suuremõisa ühes Vilivalla ja Partsi mõisaga (1970) ja Kõrgessaare (1816).

Mis puutub saadavasse tulusse, mille nimel seda karjandusharu viljeldi, siis sõltus see lammaste arvust, villa hulgast ja hinnast. On märkimisväärne, et keskmiselt võetuna kasvas villa hulk ühelt meriinolt. Kui 1830-ndate aastate lõpul saadi ühelt meriinolt keskmiselt 2 naela või veidi üle selle, siis 1859. a. 2,41 ja 1863. a. 2,88 naela.⁴²¹

⁴¹⁷ ENSV RAKA, f. 29, nim. I₁, sü. 1116, l. 164—165.

⁴¹⁸ Sealsamas, f. 1185, nim. I, sü. 634, l. 14.

⁴¹⁹ Vt. K. J o r d a n. Lambrise ramat. Tartu, 1840, lk. 1—17.

⁴²⁰ ENSV RAKA, f. 1185, nim. I, sü. 634, l. 14.

⁴²¹ ENSV RAKA, f. 1185, nim. I, sü. 634, l. 58.

Meriino lammaste kasvatamise esimesel tõusuperioodil saavutas villatoodang haripunkti 1841. a. 3507 puudaga, järgnevate langusaastate madalaimaks oli 1846. a. 2706 puudaga.⁴²² Edasiselt oli villatoodangult kõrgeim 1864. a. 9102 puudaga.

Suurem osa villast müüdi kohalikele kalevivabrikutele. Harjumaalt läks see peamiselt Sinti, Viru- ja Järvamaalt Narva, Läänemaalt Hiiu-Kärdlasse. Mõningail aastail ka eksporditi teatud osa villa. Selle hind oli aastate jooksul kõikuv, mis sõltus mitmetest asjaoludest ja avaldas oma positiivset või negatiivset mõju lambakasvatusele. Villahindade dünaamikast olgu toodud mõningad näited.⁴²³

Aastad	Villa müügist saadud keskmine puuda hind rublades
1841	21,28
1843	19,38
1845	24,91
1846	19,16
1847	22,90
1848	18,58
1853	22,56
1861	25,00
1862	25,00
1864	22,50
1867	25,00

Teades aastase toodangu hulka ja keskmist puuda hinda, võib välja arvestada aastase toodangu rahalise väärtuse, kuid see ei tarvitse kokku langeda samal aastal saadud rahasummaga, sest aastatoodangust võis jääda midagi müümata või midagi võis tulla juurde eelmisel aastal müümata jäänud osana. Parimad aastad olid ikkagi 1860-ndad aastad. Nii ulatus 1861. a. kogutoodangu väärtus ca 167 000, 1864. a. ca 200 000, 1867. a. ca 220 000 rublani. Otseselt müügist saadi 1864. a. näiteks 197 870 rubla ja 53 kopikat hõbedas.⁴²⁴ Sellest langes Harjumaale 46 261 rubla 32 kop., Virumaale 51 842 rubla 30½ kop., Järvamaale 66 326 rubla 38 kop. ja Läänemaale 33 442 rubla 52½ kop. Maardu sissetulek ulatus sel juhul 4053 rubla 86 kopikani, Porkuni oma 4117 rubla 20 kopikani, Vigalas saadi 3685 rubla, Kõrgessaarel 3640 rubla, Hiiu-Suuremõi-

⁴²² ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 1116, 130—165.

⁴²³ F. S a u k s. Lambakasvatus-saaduste turustamine XIX saj. Eesti- ja Liivimaal. — «Ajalooline ajakiri», 1938, nr. 3 ja 4, lk. 130 ja ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, sü. 634, l. 63.

⁴²⁴ P. J o r d a n. Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland. 1. Bd. Reval, 1867, S. 67.

sas ühes Vilivalla ja Partsiga 3880 rubla 50 kopikat jne. Muidugi nõudis meriino lammaste pidamine ka kulusid nende esialgse soetamise, seniste karjalautade parandamise või koguni uute ehitamise, karjaste palkamise jne. kujul. Aga sellest hoolimata pidi neist tulu tulema (ja aeg-ajalt üsna soliidseid summasid), sest muidu neid poleks peetud. Meriino lammaste kasvatamine Eestimaal püsis edukalt senikaua, kuni see oodatud tulu andis. Kui aga põllumajanduse teised harud muutusid tulusamateks, kahanes ka lambakasvatuse osatähtsus mõisamajanduses.

4. Kartulikasvatus

Mõningate andmete alusel tõi esimesed kartulid Ida-Baltikumi, nimelt Kuramaale, 1673. a. hertsog Jakob.⁴²⁵ Võimalik, et järgnevalt neid ka kasvatati, kuid selle kohta puuduvad andmed. Kindlad andmed kartulikasvatuse tulemustest Eestimaa kohta pärinevad alles XVIII saj. 2. poolest. Siis kasvatati aga seda kultuuri üpris tagasihoidlikult, peamiselt mõisaaedades. Kuid kasvatus laienes aegapidi. Kui 1782. a. saadi kogu kubermangus 764 tündrit mugulaid, siis 1797. a. 14 441 ja 1810. a. 25 284 tündrit. Andmed ei tarvitse täpsed olla, suund on aga selge. Saakides oli muidugi (aastate viisi) kõikumisi ja veel 1817. a., nagu märgib Hueck, liikusid arvamused, et pole otstarbekas kartulikasvatuse kaudu teraviljalt jõudu ära võtta⁴²⁶ (kartul nõudis ju väetist). Kuid pärast mõningaid tagasilööke saadi 1822. a. ikkagi 29 169,89 tündrit kartuleid.

Tõsisema tähelepanu pööramine kartulile algab siiski XIX saj. 2. veerandil, kusjuures selle kasvatamine nihkub järk-järgult aiast põllule. Nii näiteks oli 1827. a. Harjumaal Uus-Riisiperes maha pandud 200, Harkus 80, Orul 260, Habajas 40, Kambil ja Raasikul 105 tündrit, Virumaal Tammikul 100, Sammal 70, Pölulas 90, Järvel 100, Kukrusel 50, Kulinas 50, Illukal 100, Mäetagusel 120 tündrit. Läänemaal Piirsalus 150, Kiideval 150, Ehmjas 50, Mõisakülas 40 ja Vigalas 40 tündrit. 1830-ndatel aastatel on kartulikasvatus juba täies hoos. 1835. a. saadi näiteks 601 281,83, 1836. a. 616 812,83, 1837. a. 586 268,53, 1838. a. 613 805,16 ja 1839. a. 618 776,75 tündrit. Halvad ilmastikutingimused vähendasid kartuli saagikust, kuigi külvipind suurenes. Nii pandi 1841. a. maha 109 084,40 tündrit, saadi 572 933,58 tündrit. 1842. a. olid vastavad arvud 138 576,60 ja 578 037,10 ning 1843. a. 148 327,73 ja 543 080,66. 1844. a. paranes olukord tunduvalt, pandi maha 174 359,69 ja saadi 725 279,33 tündrit. Järgnev aasta oli veelgi parem, pandi maha 185 944,48 tündrit ja saadi 830 395,81 tündrit. Tulid muidugi ka uued tagasilöögid,

⁴²⁵ Г. П. Строд. Переход от паровой системы земледелия к плодосмене. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Таллин, 1959, стр. 50.

⁴²⁶ А. Н у е ц к, *op. cit.*, S. 209.

näiteks 1849. a. pandi maha 185 944,48 tündrit, kuid kartuli ikalduse tingimustes saadi vaid 83 426,52 tündrit. 1855. a. saadi aga 181 221,72 tündrist 829 215,12 ja 1859. a. 176 091,48 tündrist 936 639,54 tündrit. Kõige edukamalt arenes kartulikasvatus Virumaal ja Harjumaal, siis Järva- ja Läänemaal või Lääne- ja Järva- maal. 1843. a. näiteks pandi kartuleid maha:

Harjumaal	41 354,21 tündrit
Virumaal	49 973,08 „
Järvamaal	33 212,96 „
Läänemaal	23 787,48 „

Kuigi kartulikasvatuse baasiks oli esialgu mõis, hakkas see 1830-ndatel aastatel hoogsamalt levima ka taludes. On huvitav, et kartulikasvatus hakkas hilisematel aastakümnetel taludes kiiremini levima kui mõisates. Kui näiteks 1840-ndate aastate algul oli mõisates mahapandud kartulite hulk tündrites talude suhtes nagu 2 : 1, siis 1860-ndate aastate 1. poolel nagu 1,5 : 1.

Mis stimuleeris siis kartulikasvatuse edukat levikut? Mõisamajanduses leidis kartul kasutamist loomasöödana meriino lammas-tele jne. Väga oluliseks sai aga selle kasutamine XIX saj. 2. veerandi algusest (esialgu küll väga tagasihoidlikult) tulusa toorainena viinapõletamisel. Rida mõisnikke, nagu Brevern⁴²⁷, Hagemeister⁴²⁸, Uexküll⁴²⁹, Uexküll-Güldenband⁴³⁰ jt., propageerisid oma kogemusi ja kalkultatsioone kirjasõnas. Uexkülli andmeil saadi ühele tündrimaale külvatud rukkist 6 seemne puhul 270, samale maa-alale mahapandud kartulitest sama seemne juures 936 toopi viina. Kümne seemne puhul aga annaks rukis 450 ja kartul 1860 toopi.⁴³¹ Et sellise käegakatsutava kasu puhul mõisnike huvi kartuli vastu kasvas, oli arusaadav. Kartul leidis üha rohkem kasutamist ka toiduainena ja sel põhjusel ta hakkaski levima taludes. Omaaegsete arvestuste kohaselt oli isegi tööjõu kasutamine kartulikasvatamisel tulusam kui rukki puhul. Inimene, kes 13 päeva tegeles kartulikasvatamisega, võis oma tööst sama kaua elada kui rukki puhul 40-päevasest tööst.⁴³² Ja veel üks pluss — kartulikasvatamine stimuleeris üleminekut viljavaheldusele, ja kuna oli vaja lisatööjõudu, siis palgati see kartulivõtmise hooaegadeks. Kartulivõtjatele tasuti $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{12}$ osa võetud kartulite hulgast natuuras või rahalises väärtuses.

⁴²⁷ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. L. J. d. L. 1. Bd., 3. St. 1825.

⁴²⁸ A. v. Hagemeister. Anleitung zur Branntweinsbrennerei aus Kartoffeln. L. J. d. L. 2. Bd., 1 St. 1826.

⁴²⁹ Uexküll. Rechenkunst für Branntwein-brenner. Braunschweig, 1839.

⁴³⁰ Uexküll-Güldenband. Wie soll die Wirtschaft unserer Landgüter einst ohne Brandwein bestehen? L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 1. Bd., 2. St. 1838.

⁴³¹ Uexküll. Rechenkunst für Branntwein-brenner, S. 30.

⁴³² A. Hueck, op. cit., S. 210.

5. Ristikhein

Ristikhein on küll väga vana põllumajanduslik kultuur, kuid Euroopas hakkas see tõsisemalt levima alles XVIII saj. 2. poolel. Ja üsna peatselt järgnes ka propaganda tema heaks Ida-Baltikumis. Juba 1785. a. ilmus Kuramaa pastor F. J. Klappmeyerilt lätikeelne brošüür, kus soovitati punase ristikheina kasvatamist.⁴³³ XVIII saj. lõpul ilmus aga samalt autorilt ristikheina kasvatamise kohta uus töö, mis käsitles küsimust hoopis laiemalt.⁴³⁴ Uuesti valgustasid küsimust Friebe, lähtudes kõigepealt Liivimaast⁴³⁵, ja pastor H. Dullo, kes pidas esijoones silmas Kuramaad.⁴³⁶ Ristikheina tegelik kasvatamine algas Liivimaal XIX saj. 2. aastakümnel, Eestimaal aga kohe selle järel, pärast 1815. a., ja nimelt Tallinna Rae mõisas. Kauaks ta sinna püsima jäi, pole teada. 1820. a. paiku leitud seda Brevernile kuuluvas Kõisi mõisas Lõuna-Järvas ja XIX saj. 1. veerandi lõpul Grünewaldti andmeil Brevernile kuuluvas Kohila mõisas Harjumaal. 1826. a. paiku on ristikheina kasvatamine juba veidi enam levinud. Lõuna-Järvamaal külvati seda siis 20 tündrit. 1827. a. kasvatati ristikheina ka Samma ja Triigi mõisates Virumaal ja võib-olla mujalgi Eestimaal. 1830-ndatel aastatel laienes ristikheinakasvatus üsna üllatavalt. Nagu kinnitab O. v. Grünewaldt oma 1839. a. ilmunud kirjutises, kasvatati siis ristikheina 616 mõisast ja pastoraadist 180-s.⁴³⁷ 1840-ndatel aastatel edu jätkus ja seda hakati kasvatama ka talumaadel, kuigi esialgu tagasihoidlikult.

Ristikhein hakkas XIX saj. 2. veerandil levima kõigepealt seoses meriinode kasvatamisega mõisates, kuid omandas söödakultuurina peatselt laiemat tähendust. Ta hakkas levima kiiremini nende piirkondades, kus heinamaid oli vähe või need olid viletsad. Ka tööjõu seisukohalt oli ristikhein tasuvam kui metsahein. Brevern sai näiteks halvalt metsaheinamaalt 400 tööpäevaga 3000 leisikat, ristikheinaväljadelt 18000 leisikat heina,⁴³⁸ arvestamata seejuures veel heina kvaliteedi vahet. Eestimaal levis ristikhein kõige enam kubermangu keskosades, eriti Järvamaal ja oli Huecki andmeil XIX saj. 40-ndatel aastatel Eestimaal peaaegu enam levinud kui Liivimaal.⁴³⁹

⁴³³ Г. П. Строд. Переход от паровой системы земледелия к плодосмену. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Таллин, 1959, стр. 50.

⁴³⁴ F. J. Klappmeyer. Vom Kleebau und von der Verbindung desselben mit dem Getreidebau mit Rücksicht auf die Landwirthschaft in Kurland und Liefland. 1.—3. Bd. Mitau, 1794.

⁴³⁵ W. Chr. Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland.

⁴³⁶ H. J. Dullo. Ueber die Einrichtung einer sechsfeldrigen Wechselwirthschaft. Oekonomisches Repertorium für Liefland. 7. Bd., 1811.

⁴³⁷ O. v. Grünewaldt. Ueber die notwendigste und folgenreichste Meliorationen unserer Güter. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 2. Bd., 2. Heft, 1839, S. 40.

⁴³⁸ Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirthschaftlicher Ansicht. L. J. d. L. 1. Bd., 3. St., S. 202.

⁴³⁹ A. Hueck, op. cit., S. 221.

Ristikheina seeme külvati varasemal ajal maha enamasti koos odraga, järgnevalt aga hakati ikka rohkem praktiseerima külvi kevadel rukkiorasesse. Esialgu kasvatati teda peamiselt üheaastasena, kuid järk-järgult tõusis kaheaastase ristikheina osatähtsus. Ristikhein oli siis olulise tähtsusega söödabaasi kindlustamise seisukohalt. Kuid selle eesmärgi saavutamine nõudis tingimata üleminekut viljavaheldusele. Ja veel enam — ristikheina (eriti just mitmeaastase) kasvatamine nõudis uusi, paremaid põllutööriistu ja tugevamaid veoloomi. Kui talupoeg üheaastase ristikheinamaaga oma harkadra ja hobusega veel toime tuli, siis kaheaastase ristikheina sööt käis talle üle jõu.

Loomasöödabaasi kindlustamise seisukohalt oli üsna olulise tähtsusega ka vikikasvatuse laienemine.

6. Linakasvatus

Linakasvatus on Balti provintsidest levinud vanadest aegadest peale, kuid seejuures peamiselt oma vajadusteks. Uue hoo sellele andis lisatulude tagamiseks alanud uute võimaluste otsimine mõisates eespool mainitud teravilja- ja viinahindade halva konjunktuuri tingimustes. Nagu märgib Hueck 1840-ndatel aastatel, kindlustas linamüük mõisatele kindla sissetuleku, mille põhjuseks oli üldine nõudmine lina järele Euroopas.⁴⁴⁰ Hästi levis lina kasvatamine Liivimaal (seejuures ka Lõuna-Eesti mõningates piirkondades). Eestimaa lubjarikas pinnas ei olnud lina kasvatamiseks soodus. Siin levis ta suuremal hulgal Järvamaal ja Vigala piirkonnas Läänemaal.⁴⁴¹ Ka taludes levis lina kasvatamine, mida kahtlemata stimuleeris selle kerge turustamine, sest linakaupmehed ilmusid otse taludesse. Suurema hulga lina töötlemine mõisates nõudis muidugi rohkem tööjõudu. Samal ajal aitas tema kasvatamise forsseerimine kaasa kolmepõllusüsteemi purunemisele.

7. Üleminek mitmeväljasüsteemile ja viljavaheldusele

Üleminek mitmeväljasüsteemile ja viljavaheldusele oli saanud paratamatuks, sest senine kolmepõllusüsteem oli oma aja ära elanud ega suutnud põllumajanduses enam mingit tõelist edu kindlustada. Kuid see võttis veidi aega, sest vanad traditsioonid ja harjumused olid ikkagi tugevad. Uue süsteemi tegelik rakendamine mõisamajanduses ja meriino lammaste kasvatamine, uute või seni vähetuntud kultuuride viljelemine, viljavaheldus, söödabaasi laiendamine jne. seostusid mõisapõldude üldise laiendamisega ning arenesid eri mõisates kaunis erinevalt. Konkreetsema pildi saami-

⁴⁴⁰ A. Hueck, op. cit., S. 254.

⁴⁴¹ Sealsamas.

seks olgu toodud mõningad näited mõisatest, mille kogemused tsirkuleerisid ka trükisõnas. Brevern näiteks märgib, et endise kolmepõllusüsteemi puhul oli tema rukkikülv ülimalt 85 tündrit igas väljas. Uleminekuga uuele korrale toimus põlluareaali laiendamine talumaade ühendamise teel ja ulatus siis kogusummas 330 tündrimaani. Järgnevalt laiendas ta põldu uuesti kuni 360 tündrimaani ja see jagunes järgmisteks väljadeks: 1. kesa, 2. rukis, 3. ristikhein, 5., 6. ja 7. karjatamisalad, 8. kartul, 9. oder, 10. kesa, 11. rukis, 12. kaer ja kaunvili. Kesa kuulus väetamisele. Ristikheina seemne külvas ta sügisel rukkipõllule. Järgmisel aastal, pärast rukkikõrre külvust, kasutas ta ristikheina rukkikõrres loomade karjatamiseks, aga heinanappuse korral võidi seda ka heinaks niita. Breverni kogemus näitas, et rukkipõllult saadud ristikheina hulk polnud sugugi vähem kevadel odrapõllule külvatud ristikheina omast. Ta rõhutas, et koguni otstarbekohasem on just sügisel rukkipõllule külvata, sest kevadel rukki- või odrapõllule külvatud seeme ei juurdu kuivade ilmadega küllaldaselt. Kartul võib järgneda ristikheinale, kuna see teeb ülearuseks kartulimaa väetamise, kuid kartulimaa valmistamine nõuab sel puhul tugevat tööd. Sügisel tuli maad kaks korda künda ja vahepeal äestada raudpulkadega äkkega; kevadel enne kartulivagude ajamist aga kahel korral äestada ja üks kord vahepeal künda.⁴⁴² Olgu märgitud, et Kohila mõisa majapidamine oli kohandatud viinatootmisele ja meriino lammaste kasvatamisele. Järgnevalt vaatlusele tulev Oru mõis pidas eriti silmas meriino lammaste kasvatamist suguloomadena. 1827. a., kui sugulava rajati, oli siin põldu 323 tündrimaad, 1830-ndate aastate keskel aga 620. Kogu põlluareaal jaotati kahte ossa: peaväli ja nn. karjatamisala. Esimene oli mõisale lähemal, teine kaugemal. Peaväli jagunes esialgu 10 põlluks ja karjatamisala 8 vähemaks väljaks. Peaväljal seati sisse järgmine külvikord: 1. kesa, mida väetati, 2. rukis, 3. punane ristikhein, 4. sama, 5. kartul, 6. oder, 7. kesa, millest pool tuli väetamisele, 8. rukis, 9. ja 10. osalt kaunvili, osalt söödahernes ja kaer. Karjatamisala jagunes järgmiselt: 1. kesa, millest ainult üht osa kergelt väetati, 2. rukis, 3. kaer valge ristikheinaga, 4., 5., 6., 7. ja 8. põld oli otseselt karjatamisala. 1830. a. jagati peaväli 12 põlluks, neist kümnel jäi külvikord endiseks, 11. ja 12. aga oli valge ristikhein timutiga. Meriino lammaste arv, mis oli esialgu olnud 568, tõusis siis 800—900-ni. Aastane puhastulu lammaste pidamisest viimastel aastatel ulatus ca 7300 rublani bankoassignaattides. Nad andsid peale selle aastas ca 3000 koormat head sõnnikut, mille koorma hinnaks oli vähemalt 50 kop. Ka kasud teravilja kasvatamisest suurenesid.⁴⁴³

⁴⁴² Chr. v. Brevern. Erfahrungen und Ansichten in landwirtschaftlicher Hinsicht. L.J.d.L., I. Bd., 3. St., S. 275 ja X. фон Бреверн. Наблюдения по сельскому хозяйству, сделанные до 1825 года X. Бреверном в имении его Койл. — «Земледельческая газета», 1836, № 49.

⁴⁴³ Штейгер. О тонко-шерстяном овцеводстве. — «Земледельческая газета», 1835, № 35.

Järgnevalt olgu toodud andmed üleminekust uuele korrale Kuie mõisas. 1833. a. oli seal põldu 152 ökonoomilist tessatini (à 3200 ruutsülda). Sellest oli 112 tessatini mõisa lähedal ja ümbruses, 40 aga 5 versta eemal olevas karjamõisas. Kõikjal valitses kolmepõllusüsteem. Heinamaad andsid headel aastatel ca 2500 puuda heina, kuid heina vähesuse tõttu ei saadud vajalikul määral karja pidada. Tavaliselt saadi sõnnikut aastas 2500 koormat à 12—14 puuda. Mainitud aastast peale algas üleminek uuele korrale. Siin pandi eriti rõhku tulude saamisele viinapõletamisest ja sel eesmärgil püüti vastava tooraine — teravilja ja kartuli — kasvatamise taset tõsta. Saagikuse suurendamiseks vajati enam sõnnikut, selleks tuli laiendada karjandust, mis oli aga seotud sööda- baasi tugevdamisega. Mõisalähisest alast olid 50 tessatini pinnase poolest sobivad ristikheina ja kartuli kasvatamiseks, 60 tessatini peale aga sobis paremini teravili. Karjamõisas olid pinnase poolest sobivamad tingimused ristikheina ja kartuli jaoks. Karjamaad oli mõisal 120 tessatini. Mõisas viidi sisse kolm viljavahelduse süsteemi. 50 tessatinil kujunes see üheksaväljaliseks (à 5½ tess.): 1. kartul, tugevasti väetatud; 2. oder punase ristikheinaga; 3. ristikhein; 4. lina; 5. kartul, kusjuures sõnnik pandi vakku; 6. oder; 7. kartul (sõnnik vaos); 8. söödahernes; 9. rukis.

Kui selgus, et lina ei edene, tuli üle minna järgmisele variandile: 1. kartul sõnnikuga; 2. oder ristikheinaga; 3. ja 4. ristikhein; 5. kesa; 6. rukis; 7. kartul tugeva sõnnikuga; 8. oder; 9. kartul sõnnikuta.

60 tessatinile jäi esialgu püsima kolmepõllusüsteem. Karjamõisale võeti juurde osa karjamaast ja seal viidi sisse kaheksaväljasüsteem: 1. kesa sõnnikuga; 2. rukis; 3. oder ristikheinaga; 4. ja 5. ristikhein; 6. kesa; 7. rukis; 8. oder.

Viinapõletamisest saadud praak ja põldhein kasutati härgade nuumamiseks. Tulemused olid igatahes positiivsed. 1834. aastal saadi metsa- ja põldheina 2250 puuda, 1837. a. 9900 puuda, teravilja (seeme maha arvatud) saadi 1834. a. 389½ setverti, 1837. a. 557 setverti. Kartuleid saadi (seeme maha arvatud) 1834. a. 65 setverti, 1837. a. 821 setverti ja viina põletati 1834. a. 2349 pange. 1837. a. 4236 pange. Sõnniku hulk oli tõusnud 6000 koormani. 50 tessatini puhul kolmepõllusüsteemis võidi nuumata aastas 18 härga, üheksaväljasüsteemis aga 48 härga. Igalt härjalt arvestati aastas ca 40 koormat sõnnikut, seega 720 koorma asemel 1834. a. võidi saada nüüd 2080 koormat. Üsna iseloomulikud on tulude kasvust ka järgmised andmed. 50 tessatini juures kolmepõllusüsteemi valitsedes saadi üle külvi 117 setverti rukist, 60 setverti otra ja 99 setverti kaera ning nende alusel 1408 pange viina. Samalt alalt üheksa välja tingimustes rukist 39 setverti, otra 78 setverti, kartuleid 900 setverti, ristikheina 1100 puuda, herneid 500 puuda ja linu 110 puuda. Viinatoodang ulatus nüüd 2366 pangeri, seejuures enamasti, s. t. 1688 pange ulatuses, kartulitest. Viinapõleta-

mine teraviljast oli tunduvalt langenud. Rukkist saadi varemini 819 pange, uue korra puhul 273 pange, odrast varem 311. uutest tingimustes 405 pange, kaer viina toorainena langes üldse välja.⁴⁴⁴

Olgu lõpuks toodud uuele korrale ülemineku tagajärjed ka Liivimaa Ökonoomilise ja Üldkasuliku Sotsieteedi sekretärile parun Bruiningkile kuuluvast Hellenurme mõisast Tartumaal. Kolmepõllusteemi valitsemise ajal oli seal põldu 460 revisjonivakamaad, millele külvati 1000 vakka rukist, 700 vakka otra ja 500 vakka kaeru. Uue süsteemi ajal tõusis põlluareaal 700 revisjonivakamaani, millele külvati 1400 vakka rukist, 1000 vakka otra, 300 vakka herneid, pandi maha 4000 vakka kartuleid. Peale selle saadi sealt 15 000 leisikat põldheina ning jäi järele karjatamisala 1000 lambale.⁴⁴⁵ Kuidas toimus üleminek uuele süsteemile? Hueck kinnitab oma 1845. a. ilmunud töös, et uus majandusmeetod haaras siis 616 mõisast ja pastoraadist 250, s. t. ca 40%. Kui aga silmas pidada põllumajanduse osalist edasiviimist kartulikasvatuse, meriino lammaste kasvatuse, söödabaasi laiendamise jne. kaudu, siis haarasid uuendused $\frac{4}{5}$ Eestimaal mõisatest ja pastoraatidest, Liivimaal ca $\frac{1}{2}$ ja Kuramaal ca $\frac{1}{4}$.⁴⁴⁶ Kubermanguvalitsus märgib oma 1845. a. aruandes, et Harju-, Viru- ja Järvamaal on viljavaheldus peaaegu üldine, kusjuures kasutatakse kuni kümne välja süsteemi. Ainult Läänemaal valitsevat veel kolmepõllusteemi, aga seal oli heinamaad rohkesti ja põldheina järele oli vähem vajadust. Mõnel määral oli see vist siiski liialdus, nagu näitavad hilisemad enam kontrollitud andmed. Nimelt 1863. a. oli Eestimaal kolmepõllusteemi juures veel 25,04% mõisatest; nendest Harjumaal 25,44%, Virumaal 17,71%, Järvamaal 7,40% ja Läänemaal 44,02%. Ülejäänud mõisad olid üle läinud mitmeväljasüsteemile ühes sööda- kultuuride kasvatamisega või mitmeväljasüsteemile ühes sööda- kultuuride ja karjatamisalade rajamisega. Järk-järgult, kuid hoopis aeglaselt hakkas maad võtma mitmeväljasüsteem ka talumaa- del, kui selleks olid vastavad vajalikud eeldused loodud. 1863. a. oli näiteks Harjumaal taludest mitmeväljasüsteemile üle läinud 2,07%, Virumaal 7,80%, Järvamaal 57,30% ja Läänemaal 0,92%.⁴⁴⁷ Mis puutub mõisapõllu-areali suurendamisse, siis, nagu andmed näitavad, toimus see mitmesuguses ulatuses. Kui lähtuda olukor- rast aastail 1826/27, mil valitses üldiselt veel kolmepõllusteemi, ja aluseks võtta rukkikülv kolme välja mõõdupuuna (kuigi see pole alati päris täpne) siis kasvas 1846. aastaks põlluareaal Harjumaal 113 mõisas 39,10% võrra, Virumaal 94 mõisas 55,37% võrra ja Läänemaal, kus uuele korrale üleminek oli aeglasem, 29 mõisas

⁴⁴⁴ Ю к с к ю л ь. Опытные замечания о введении плодосменного, много-
польного хозяйства. — «Земледельческая газета», 1838, № 8.

⁴⁴⁵ А. Н у е ц к, *op. cit.*, S. 146, 148.

⁴⁴⁶ Sealsamas, lk. 147, 148.

⁴⁴⁷ Landwirtschaftliche Statistik von Estland im Jahre 1867, nach Kirch-
spielen zusammengestellt. Reval, 1871.

14,18% võrra. Muidugi, kui vaadeldavate mõisate arvu suurendada või koguni kõik arvesse võtta, % muutub, aga üldine põllumaa kasvamine jääb. Mis puutub Järvamaasse, kus üleminek uuele süsteemile väga edukalt arenes, siis siin võis mõisapõllu-areaal kasvada tõenäoliselt Harju- ja Virumaa ulatuses.⁴⁴⁸

8. Karjandus ja väetamine

XIX saj. 2. veerandil toimus siinses karjanduses mõningaid muutusi. Hobuste, veiste, lammaste ja sigade arv näitas kasvu. Kui võrrelda näiteks aastaid 1853—1856 aastatega 1842—1844,⁴⁴⁹ siis oli hobuste arv suurenenud 26,7, veiste arv 26,5, lammaste 30,0 ja sigade arv 20,5%. Eri maakondades toimus see erinevalt ja loomade absoluutarvudki olid eri maakondades erinevad. Mõju avaldasid maakonna suurus, aga ka sööda saamise võimalused. 1863. a. oli näiteks Harjumaal 150 935, Virumaal 148 495, Järvamaal 105 883 ja Läänemaal 149 902 hobust, veist, lammast ja siga.⁴⁵⁰ Võttes arvesse maakondade juba varem esitatud territoriaalset suurust, tuli ühe ruutversta kohta Harjumaal 30,36, Virumaal 26,40, Järvamaal 42,06 ja Läänemaal 36,37 looma. Ligikaudse kujutluse võib saada loomade ja revisjonihingede arvulisest suhtest. Revisjonihingi oli 1. jaanuaril 1867. a. Harjumaal 37 170, Virumaal 36 851, Järvamaal 19 765 ja Läänemaal 32 343.⁴⁵¹ Jagades antud loomade hulga 1867. a. revisjonihingede arvuga (1863. a. kohta vastavad arvud puuduvad), tuli ühe revisjonihinge kohta Harjumaal 4,06, Virumaal 4,02, Järvamaal 5,35 ja Läänemaal 4,63 looma. Nagu näeme, on absoluutarvude poolest küll Harjumaa esi- ja Järvamaa viimasel kohal, kuid arvestades maakonna suurust ja revisjonihingi, tõusevad esiritta Järva- ja Läänemaa. Kui Lääne- ja ka Harjumaal avaldas karjandusele soodsamat mõju avaramate heina- ja karjamaade olemasolu, siis pidid Järvamaal põllusaagid heinamaade nappust korvama. On veidi erinevusi ka loomaliikide spetsiifikas. Näiteks Järvamaa paistis rohkem silma meriino lammaste, Virumaa nuumhärgade poolest. Karja koosseis jäi suures joones samaks nagu varematega aegadel. Muutused toimusid vaid mõisates ja suurim neist oli üleminek meriino lammaste kasvatamisele. Senisest olulisemat tähelepanu pöörati mõisates ka veiste, osalt väetise saamiseks, osalt aga karjasaaduste rohkemaks turustamiseks. Nii toodi esimesed ida-friisi musta-valget-kirja veised 1838. a.

⁴⁴⁸ Mitmepõllusüsteemile ülemineku probleemide lähem käsitus vt. В. М. Файнштейн. Переход от трёхполья к плодосмену в Эстляндском помещичьем хозяйстве. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 290. Tartu, 1972.

⁴⁴⁹ Eesti majandusajalugu. 1. kd., lk. 446.

⁴⁵⁰ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

⁴⁵¹ Sealsamas, lk. 50—51.

Kumnasse,⁴⁵² kust neid 1841. a. viidi Keilasse. Ligikaudu samal ajal leidub ida-friisi veiseid ka Joalas. Nende lehmade piimaandulatus 20—25 toobini päevas, aga nad nõudsid ka rohkem ja paremat sööta. Mõned mõisnikud püüdsid oma karja väärtust tõsta väärtuslikuma söödaga ja Tallinna karjapidajatelt paremate piima-lehmade muretsemisega. Head piimalehma-karjad olid näiteks Maar-dus, Hallikul, Hüürus, Lehmjal ja Mooramõisas. Talukarjad jäid aga üldiselt samasugusteks kui varem.

Kuid hoolimata püüdlustest ei suudetud mõisates siiski veiste söödabaasi nimetamisväärselt muuta. Laienev nuumhärgade pida-mine (eriti Virumaal) nõudis oma osa söödast, põldude laienda-mine ja meriino lammaste pidamine vähendas mõnelgi pool heina-ja karjamaid. Veised pidid sageli meriinodest väljatõrjutiina otsima sööta kaugematel metsaaladel. Mis puutub piima kogusesse, siis vaevalt taludes see ühe lehma kohta suurenes. Mõisates, kus suudeti paremat sööta tagada ja kus ka paremad lehmad olid, saadi rohkem piima; kus seda polnud, jäi ka olukord endiseks. Märkimis-väärne on juustu tootmise kasvamine. Eriti head juustu valmistati Leetsi, Loodna ja Kloostri mõisates ning seda saadeti ka Peterburi.

Seakasvatuses hakkasid mõnedes mõisates levima westfaali ja inglise tõugu sead. Kas Eestimaal tollal ka hiina tõugu sigu kasva-tati, mille keskuseks sai Raadi mõis Tartu lähedal, pole teada. Sigade nuumamine, eriti mõisates, paranes veidi seoses kartulikas-vatusega. Mõnedes mõisates pandi alus ka hobusekasvandustele. Tuleb silmas pidada, et seoses palgatöö kasutamisega mõisates tuli seal hakata soetama ka oma tööloomi, härgi ja tööhobuseid.

Loomi oli rohkem taludes. 1863. a. näiteks oli mõisates 197 893 ja taludes 322 615 hobust, veist, lammast ja siga. Suhe mõisa ja talude vahel üksikutes loomaliikides oli järgmine:

Hobused üldse	1 : 5,24
Tööhobused	1 : 6,66
Veised üldse	1 : 2,75
Tööhärjad	1 : 2,97
Piimalehmad	1 : 2,34
Lihtlambad	1 : 10,23
Meriinod	1 : 0
Sead	1 : 6,78 ⁴⁵³

Nagu siit näeme, oli taludes tublisti rohkem lihtlambaid, sigu ja tööhobuseid; veiste ülekaal on väiksem ja meriino lambaid siin pole. Tööhärgi kasutati ohtrasti veel XIX saj. 60-ndail aastail, näi-teks 1863. a. oli mõisates 9198 härga 6578 tööhobuse kohta, taludes — 27 346 tööhärga 43 853 tööhobuse kohta. Eri maakondades on suhe

⁴⁵² A. Hueck. Einige Mittheilungen über die Viehzucht in Esthland im Wirthschaftsjahre 1840/41. L. J. d. L. Neue Reihenfolge. 5. Bd., 1. Heft. Dorpat, Moskau, 1842, S. 436.

⁴⁵³ Arvutuste aluseks kasutatud andmed vt. Die landwirtschaftliche Statistik von Ehtland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

erisugune. Nii tuli ühe tööhärja kohta Harjumaal 1,01, Virumaal 2,01, Järvamaal 2,38 ja Läänemaal 1,07 tööhobust. Nagu siit näeme, on hobuste ülekaal kõige tugevam Järvamaal, siis Virumaal; vähem kasutati neid Harju- ja Läänemaal. Karjanduse osatähtsus kaubalisuse seisukohalt kahtlemata tõusis, kui silmas pidada meriino lambaid ning karjasaaduste ja loomade müüki linnadesse, eriti Peterburi. 1847. a. läks Peterburi 14636 veist, kellest olulise osa moodustasid nuumhärjad, lisaks lambad ja sead.

Mis puutub väetusse, siis jäi see endiselt valusaks küsimuseks. Nagu kirjutas Harku mõisnik C. Ungern-Sternberg 1847. a., aitas söödakultuuride kasvatamine veidi parandada põllukultuuride olukorda, aga põllud laienesid ja heinamaade saak langes. Ta märgib, et temal on teada kaks tähtsat mõisat, mida 50 aasta kestel on hoollega haritud, kuid 30 aasta kestel pole saagikus tõusnud. Sõnnik andis nii palju, kui vili ära võttis. Kui 1 tündrimaa oleks saanud 20 koormat enam, oleks saak vähemalt ühe seemne võrra parem olnud. Tavaliselt anti tündrimaale 60 koormat sõnnikut, oleks tulnud anda 80 koormat. Muidugi nõudis kartul oma osa sõnniku hulgast. Olukorda oleks parandanud kunstväetis, kuid seda polnud. Mainitud autor hakkas oma mõisas tarvitama sõnniku suurendamiseks turvast, merglit sisaldavat savi, muda jne. ja tal õnnestus tõsta sõnniku hulka 75%. Tema kogemuste järgi annab hästi söedetud lehm sõnnikut talvel 32 ja suvel 8 koormat. Turba jne. lisamisega aga talvel 50 ja suvel 20 koormat. Sõnniku väärtuses polnud mingit vahet.⁴⁵⁴ Muidugi selle meetodi kasutamine oleks nõudnud arvatavasti hoolt ja ka rohkem tööjõudu. Uks või teine mõisnik võis neid kogemusi suuremas või väiksemas ulatuses kasutada (või koguni ka mitte kasutada), kuid talupojad jäid siis veel kindlasti oma vanade traditsioonide juurde, sest uuendusteks polnud teadmisi ega ka aega nende läbiviimiseks.

9. Teraviljakasvatus ja põldude külvistruktuur

Milliseks kujunes siis teraviljakasvatus uuele süsteemile ülemineku tingimustes?

Vastava olukorra iseloomustamiseks olgu esitatud kõigepealt andmed külvide ja saakide kohta, mis hõlmavad nii mõisad kui ka talud.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Constantin Ungern-Sternberg zu Harck. Ueber den Culturzustand der Acker Ehistland und die Verbesserung desselben durch Anwendung der Erdstreu. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 9. Bd., 3. Heft. Dorpat, 1847, S. 233—238.

⁴⁵⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 13-E, l. 144, 207; f. 41, nim. 1, sü. 9, l. 56. Л. Лоо не. Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии. — «Исторические записки», 1957, № 60, стр. 240.

Aastad	Külv tündrites	Saak tündrites	Seeme
1819	305 217	1745 445	5,7
1820	304 564	1682 708	5,5
1821	309 599	1617 944	5,2
1822	299 693	1591 985	5,3
1835	318 958	1674 532	5,2
1836	338 197	2113 729	6,2
1838	332 687	1759 755	5,3
1839	339 581	1480 079	4,35
1843	351 411	1173 270	3,33
1844	356 660	1177 494	3,30
1856	353 690	1703 122	4,81
1857	356 408	1791 303	5,02
1864	373 560	—	—

Need andmed näitavad külvipinna üldist kasvu. Aastast 1797 (kui külvipind oli XVIII saj. lõpul väikseim) kuni 1857 oli see keskmiselt laienenud 42,99% ja 1797 kuni 1864 49,88%, aastast 1819 kuni 1857 16,77% ja a. 1819 kuni 1864 22,39%. Nagu näitavad andmed, ei kasvanud külvipind pidevas liinis; hoopis suuremad tagasilöögid esinesid aga saakides sõltuvalt ilmastikutingimustest. Parim saak antud aastate piirides oli 1836. aastal. XVIII saj. lõpu ja XIX saj. I. ja 2. aastakümne parimad saagid ületati veel mõnelgi korral, näit. a. 1836, 1838 ja 1857. Kuid 1843. ja 1844. kui ikaldusaastate saagid olid madalamad 1801., 1807. ja 1808. a. omadest. Mis puutub saagikusse, siis see oli peaaegu endisel tasemel, välja arvatud 1836. a., mil see oli veidi kõrgem. 1843. ja 1844. kui ikaldusaastail oli see koguni madalam kui varasemal ikaldusaastail. Niisiis oli teraviljasaakide kasvu aluseks (kui see toimus) kõigepealt ikkagi külvipinna kasv. Kas siis uuele korrale üleminek ei avaldanud oma mõju? Avaldas muidugi, aga diferentseeritult. Üleminek viljavaheldusele ja ka paremale väetamisele toimus teatavasti peamiselt mõisates, hoopis vähe aga taludes. Ja et mõisaväljade saagikus oli kõrgem talude omast, pole kahtlust. Ka ikaldusaastad tabasid ikka talupoega raskemalt kui mõisat.

Teraviljakasvatusel oli XIX saj. 2. veerandil ja edaspidigi oma kindel koht Eestimaa põllumajanduses. Kuid põllumajanduse efektiivsust ei saa enam hinnata ainult teravilja alusel. Nagu juba varem nägime, oli kasvamas seni vähe levinud või hoopis uute kultuuride osa. Et seda arengusuunda ja toimuvaid muudatusi paremini näha, olgu toodud andmed veidi hilisemast ajast, aastast 1883.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Paul Jordan. Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland. Reval, 1889, S. 41.

Põllumaa kasutamise viis	Mõisamaa		Talumaa	
	Maa suurus tessatin.	% kogu põllust	Maa suurus tessatin.	% kogu põllust
Kesa	27 953	20,53	45 001	28,27
Talirukis	26 937	19,79	44 524	27,97
Taliniisu	846	0,63	1 281	0,80
Suvirukis	134	0,09	369	0,23
Suvinisu	263	0,19	518	0,32
Kaer	14 551	10,69	19 184	12,05
Oder	17 959	13,19	21 470	13,48
Kaunvili	1762	1,29	1 701	1,06
Kartul	22 176	16,29	15 544	9,76
Lina	581	0,42	2 023	1,27
Ristikhein	18 874	13,86	7 285	4,57
Muud söödataimed	3 114	2,28	1 042	0,65
Uudismaa	962	7,00	74	0,04
	136 112	—	159 170	—

Nagu siit näeme, kuulus rukkile nii mõisas kui talus põllukultuuride hulgas ikkagi esikoht, aga tema erikaal oli võrreldes XVIII saj. lõpuga tunduvalt langenud (1797. a. hõlmas ta üle 40% külvist). Rukkile järgnesid mõisas nüüd kartul, siis ristikhein, oder ja kaer, taludes aga oder, kaer, kartul ja kaugemal ristikhein. Lina oli taludes rohkem levinud kui mõisas, mis on ka arusaadav, sest siin vajati seda kõigepealt ise ja alles ülejääk läks müügile, mõis aga mõtles kõigepealt müügile.

10. Teraviljatoodangu realiseerimine XIX saj. 2. veerandil

Nagu varasematel aastakümnetel, nii ka XIX saj. 2. veerandil läks teraviljasaagist (maha arvatud järgmise aasta seeme) kõige olulisem osa maaelanikkonna otseseks tarbimiseks, teatud määral ka loomasöödaks. Endiselt tuli taludel anda vastavad normid ka magasiaita. Osa viljast realiseeriti müügi korras linnaelanike vajadusteks. Kuna kubermangu elanike arv 1820-ndatel aastatel ja 1830-ndate aastate 1. poolel jõudsasti kasvas, siis ka nende ülalpidamiseks mineva vilja hulk pidi suurenema. On märkimisväärt, et XIX saj. 2. veerandil teraviljatoodang ühe inimese kohta vähenes. Nii näiteks 1834. a. revisjoni järgi oli Eestimaal elanikke ligikaudu 285 000,⁴⁵⁷ teravilja aga saadi 1674 532 tündrit. Seega ühe inimese kohta tuli 5,87 tündrit. Sellest nähtub veel kord, milline tähtsus oli kartulikasvatuse laiendamisel elanikkonna toituksamise seisukohalt. Oluline osa teraviljast põletati endiselt viinaks.

⁴⁵⁷ S. Vah tre op cit., lk. 535.

Antud aja piirides kulus selleks kõige rohkem vilja 1833. a., nimelt 260 977,24 tündrit. Seega ületati eelmisel perioodil viinaks põletatud aastane vilja hulk (a. 1800 — 253 629 tündrit). Usna lähedal 1833. aastale oli 1834. aasta 250 122,58 ja 1835. a. 247 666,01 tündriga. Kõige vähem kulutati vilja viinapõletamiseks antud aja piirides 1832. a. — 164 396,47 tündrit. Aeg-ajalt hakkab aga kasvama kartuli kasutamine viinapõletamisel, mida innukalt propageeriti ka kirjasõnas.⁴⁵⁸ Igatahes juba 1820-ndate aastate 2. poolel hakkab veidi langema vaadi viina põletamiseks kulutatud vilja hulk. See tendents süveneb 1830-ndatel aastatel ja hiljem. 1856. a. näiteks põletati viinaks teravilja 180 794,20 tündrit, kartuleid aga 184 695,32 tündrit.

Mis puutub väljaveosse, siis viljahindade langus ja nõudmise vähenemine, eriti 1820-ndate aastate 1. poolel, andsid sellele raske löögi. 1820-ndate aastate lõpupoole, seoses hindade konjunktuuri teatava paranemisega, muutus ka stiimul ekspordiks. 1830. aastal läks Tallinna sadama kaudu teravilja ja selle saadusi välja 82 806,26 tündrit, sellest rukist 72 015,07, nisu 642,28, nisujahu 19,03, otra 4386,42, kaera 5743,46 tündrit.⁴⁵⁹ Need olid tolle aja kohta kõrged normid, aga ikkagi tunduvalt madalamad kui näiteks 1775. a. Aga 1839. a. ulatus teravilja väljavedu Tallinnast ainult 43 912,65 tündrini, seejuures rukist 37 195,91, otra 2942,54 ja kaera 3774,20 tündrit.⁴⁶⁰ 1856. a., mis oli teatavasti võrdlemisi hea saagi poolest, viidi teravilja välja 75 264,90 tündrit, sellest rukist 62 464,68, nisu 1127,25 ja kaera 10 672,97 tündrit.⁴⁶¹ Muidugi oli mitmeid aastaid, kus teravilja väljavedu oli hoopiski madal. Kuigi nüüd eksporditi ka teiste sadamate kaudu,⁴⁶² ei muuda see oluliselt üldpilti.

11. Viinapõletamine XIX saj. 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel

Viinapõletamisest ülevaate saamiseks olgu toodud kõigepealt vastavad statistilised andmed.⁴⁶³

⁴⁵⁸ v. Hagemester. Anleitung zum Branntweinbrennen aus Kartoffeln. L. J. d. L. 2. Bd., 1. St. Dorpat, 1826.

v. Sivers zu Euseküll. Vieljährige Erfahrungen über das Branntweinbrennen aus Kartoffeln mit einem Dampfaparate etc. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 2. Bd., 2. Heft. Dorpat, 1838.

⁴⁵⁹ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1831, Nr. 10.

⁴⁶⁰ «Das Inland», 1841, Nr. 12.

⁴⁶¹ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, sü. 9, l. 58.

⁴⁶² Haapsalu sadama kaudu viidi näiteks 1839. a. välja rukist 5866,71 ja otra 1153,97 tündrit; Kunda kaudu samal aastal rukist 4514,01, otra 240,48 ja kaera 50,10 tündrit.

⁴⁶³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5, lit. A ja B.

Aastad	Viinatoodang pangedes	Viinaköökide arv
1819	554 866	378
1820	580 291	385
1821	—	—
1822	547 458	376
1823	580 320	348
1824	521 613	314
1825	622 451	333
1826	553 915	330
1827	603 150	326
1828	—	—
1829	609 635	319
1830	559 402	294
1831	646 886	351
1832	483 078	269
1833	692 033	342
1834	707 532	346
1835	737 655	353
1836	686 975	339
1837	735 344	356

Kui esitatud andmeid võrrelda vastavate andmetega XIX saj. 1. ja 2. aastakümnest, siis näeme, et aasta keskmine toodang näitab ka edasiselt tõusutendentsi, 1820-ndatel aastatel oli aasta keskmine 577 354,1 ja a. 1830—1837 656 113,1 pange. Kuigi hinnad polnud soodsad, oli 1820-ndatel aastatel rida aastaid (1820, 1823, 1825, 1827, 1829), mil viinatoodang oli kõrgem kui kahe eelneva aastakümne aastate enamikul. A. 1825 ja 1829 ületasid viinatoodangu poolest 1801. aasta. Kuid 1799. ja 1800. aasta tasemeni veel ei jõutud. 1833. a. aga ületati needki piirid (680 476 ja 677 907 pange.), ja 1835. ning 1837. a. koguni üsna tunduvalt. Aastatoodangud olid nüüdki kõikuvad, kusjuures kõige madalamaks punktiks oli 1832. aasta 483 078 pangea. Viinaköökide arv näitas vähenemise tendentsi, samal ajal aga kasvas nende võimsus. 1820-ndatel aastatel töötas aastas keskmiselt (8 aasta puhul) 341 viinakööki aastase toodanguga 1693,12 pange, a. 1830—1837 aga 331 viinakööki aastase toodanguga 1982,21 pange. See näitab, et vanu viinakööke rekonstrueeriti, mindi uutele, efektiivsematele tootmismeetoditele ja võimsamatele ettevõtetele, mistõttu osa endisi kööke läks likvideerimisele.

Maakonnniti oli viinatootmise poolest endiselt esikohal Virumaa. Teine koht kuulus a. 1812—1823 kord Läänemaale, Järvamaale, kord Harjumaale, kuid a. 1824—1837 kuulus see Järvamaale. Harjumaa, olles a. 1812—1832 olnud kord teisel, kord kolmandal või neljandal kohal, langes a. 1833—1837 püsivalt kolmandale kohale. Läänemaa, mis 1812. ja 1813. a. oli saavutanud viinatoodangus

teise koha, sai selle uuesti a. 1823 ja 1824. Vahelduvas võistluses kolmanda ja neljanda koha pärast jäi ta a. 1833—1837 neljandale kohale.

Viinapõletamine nõudis teatavasti üsna rohkesti teravilja ja hiljem ka kartuleid, kuid see nõudis ka palju kütet. Alates a. 1796 kuni 1837 (välja arvatud a. 1811, 1821 ja 1828, mille kohta puuduvad andmed), s. o. 39 aasta jooksul põletati viinatootmisel 2 429 031 kuupsülda puid, s. t. keskmiselt 6282 sülda aastas.

12. Viina müük

Viinatoodangu realiseerimiseks oli kujunenud juba varasemal ajal kolm võimalust: müüdi riigile, jäeti endale, müüdi mujale, seejuures ka välismaale. Vastavate andmete ⁴⁶⁴ järgi langes 1820-ndatel ja 1830-ndatel aastatel ühele või teisele müügisektorile järgmine protsent.

Aastad	Müük riigile	Jäi endale	Müük mujale
1819	—	24,59	75,41
1820	1,99	21,89	76,12
1821	—	—	—
1822	—	24,19	75,81
1823	—	20,58	79,42
1824	1,84	19,79	78,37
1825	—	18,35	81,65
1826	—	19,51	80,49
1827	1,73	17,94	80,33
1828	—	—	—
1829	1,26	16,91	81,83
1830	1,85	17,45	80,70
1831	1,00	21,34	77,66
1832	4,48	17,63	77,89
1833	24,55	21,92	53,53
1834	19,75	23,18	57,07
1835	56,07	18,79	25,14
1836	61,67	15,66	22,67
1837	53,27	18,13	28,60

Nagu esitatud andmeist näha, oli 1820-ndatel aastatel müük riigile tühine või seda polnudki. Niisiis jätkus see suund, mis oli hakanud kujunema juba XIX saj. esimestel aastakümnetel. Kõige suurem osa toodangust tuli siis realiseerida väljaspool oma mõisat. 1833-ndast aastast hakkas aga ostmine riigi poolt suurenema ja oli eriti mahukas 1835., 1836. ja 1837. a., ületades selle poolest isegi

⁴⁶⁴ Vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 5, lit. A ja B.

XVIII saj. lõpu ja XIX saj. algusaastad. Mis puutub maakondadesse, siis seisis XVIII saj. lõpul riigile müümisel esikohal Virumaa, millele järgnes Järvamaa, kaugemal seisis Läänemaa ja eriti Harjumaa. 1830-ndate aastate keskpaiku oli aga olukord tunduvalt muutunud, nagu näitavad alljärgnevad andmed protsentides.

Aastad	Maakond	Müük riigile	Jäi endale	Müük mujale
1835	Harjumaa	63,95	27,01	9,04
	Virumaa	48,53	19,79	31,08
	Järvamaa	47,76	15,52	36,72
	Läänemaa	76,93	9,24	13,83
1836	Harjumaa	78,19	10,98	10,83
	Virumaa	52,41	18,70	28,89
	Järvamaa	49,22	19,05	31,73
	Läänemaa	81,83	9,16	9,01
1837	Harjumaa	79,83	19,49	0,68
	Virumaa	47,45	20,72	31,83
	Järvamaa	43,49	15,35	41,16
	Läänemaa	77,13	14,21	11,06

Nagu siit näha, oli 1835. ja 1836. a. riigile müümise poolest esikohal Läänemaa, järgnesid Harjumaa, samuti väga kõrge protsendiga, ning Viru- ja Järvamaa. 1837. a. saavutas aga esikoha Harjumaa, millele järgnesid Läänemaa ja kaugemal Viru- ning Järvamaa. Riigile müüdava viina hulk avaldas oma mõju muidugi mujale müüdava ja ka endale jääva viina kogusele.

13. Muu maatöõnduse kasv

Võrreldes XVIII saj. lõpu ja XIX saj. algusega oli järgneval ajajärgul märgata muu maatöõnduse olulist kasvu. 1867. aastaks⁴⁶⁵ (niisiis pikema ajavahemiku möödumisel) oli Eestimaal 148 lubjaahju, kus toodeti 51 418 tündrit lupja. Esikohal seisis Harjumaa 44 lubjaahjuga, millele järgnesid Järvamaa 38, Virumaa 34 ja Läänemaa 32 ahjuga. Suurima toodangu andis aga siiski Virumaa — 18 710 tündrit, järgnesid Harjumaa 13 430, Läänemaa 10 131, Järvamaa 9127 tündriga. Tellise- ja katusekivi-tehaseid oli samal aastal 74, neist Harjumaal 26, Virumaal 23, Läänemaal 14 ja Järvamaal 11. Kogusummas valmistati 5 075 000 tellist ja 1 038 800 katusekivi. Neist oli tehtud:

Harjumaal	1 892 000 tellist,	469 000 katusekivi
Virumaal	1 727 000 „	301 800 „
Järvamaal	572 000 „	140 000 „
Läänemaal	884 000 „	128 000 „

⁴⁶⁵ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 71, 72.

Nagu siit näeme, oli Harjumaa toodang kõige suurem, Järvamaa oma aga kõige väiksem, Virumaa seisis tunduvalt ees Läänemaast.

Sööpõletamise ahje oli 89, neist saadi sütt 23 878 tündrit. Kõige enam oli see ala arenenud metsasel Virumaal, kus leidis 32 ahju, mis andsid 9654 tündrit sütt. Harjumaal töötas 26 ahju, kust saadi 5709 tündrit sütt. Läänemaal olid vastavad arvud 19 ja 5703 ning Järvamaal 12 ja 2752.

Tõrvapõletamise ahje leidis 58, mis andsid toodangut 925 vaati. Esikohal oli Harjumaa 21 ahjuga, sellele järgnesid Virumaa 16 ja Läänemaa 14 ning Järvamaa 7 ahjuga. Kuid toodangu suuruselt oli esikohal Läänemaa 382 vaadiga, järgnesid Virumaa 278, Harjumaa 198 ja lõpuks Järvamaa 67 vaadiga.

Hoopis vähem oli arenenud tärpentini valmistamine; kokku oli 6 ettevõtet, neist Läänemaal 4, Harjumaal 1 ja Virumaal 1. Kokku toodeti 1448 kruusi tärpentini, millest langes Läänemaale 1183, Virumaale 240 ja Harjumaale 25 kruusi.

Tärglisevabrikuid oli 6, neist Virumaal 2 (Simunas ja Jaagupis), Läänemaal 2 (Käinas ja Pühalepas), Harjumaal 1 (Juurus) ja Järvamaal 1 (Peetris). Kokku saadi 35½ puuda tärglist, sellest 31½ puuda kartulitest, ülejäänud teraviljast. Tärglise enamiku andis Läänemaa ja seejuures kartulitest.

Saeveskite arv oli, võrreldes XVIII saj. lõpuga, oluliselt kasvanud, ulatudes 51-ni. Neist oli Virumaal 18, Harjumaal 15, Läänemaal 11 ja Järvamaal 7.

Jahuveskite arv tõusis 826-ni. Seega polnud nende arv, võrreldes XVIII saj. lõpuga, küll kasvanud (oli isegi kahanenud), kuid selle eest oli nende töösuutlikkus muutunud. Antud veskite hulka kuulus 519 tuulikut, 291 vesiveskit ja 16 auruveskit (mida varem ei olnud).

Maakonniti jagunesid nad järgmiselt.

Maakond	Tuulikuid	Vesiveskeid	Auruveskeid	Kokku
Harjumaa	115	88	3	206
Virumaa	123	101	4	228
Järvamaa	84	51	1	136
Läänemaa	197	51	8	256

Nagu näeme, seisis veskite arvu poolest esikohal Läänemaa oma tuulikute ja auruveskitega, sellele järgnes Virumaa, kus olid esikohal vesiveskid, kolmandal kohal seisis Harjumaa, kus oli samuti rohkesti vesiveskeid, ja viimasel kohal Järvamaa.

Mis puutub laevaehitusse, siis võrreldes XVIII saj. lõpu ja XIX

saj. algusega, olid siin XIX saj. 2. veerandil üsna suured edusamud.⁴⁶⁶ Suurimaks laevaehitusalaks oli ikkagi Hiiumaa Suuremõisa Suursadama piirkonnaga ja siis Kõrgesaare. Laevaehitust stimuleeris kahtlemata Kärkla kalevivabrik oma kaugemate ühenduste vajadusega. Aastate jooksul muidugi laevade ja nende tüüpide arv muutus. Seepärast olgu toodud vaid mõningad näited asja konkretiseerimiseks. 1841. a. veebruarist pärinevate andmete alusel oli näiteks Suuremõisa omaniku C. Ungern-Sternbergi kasutada tollal 424 lasti suurune laevastik. Selle koosseisu kuulus prikk «Ewald ja Bertha» — 160 lasti, prikk «Wilhelmine» — 110 lasti, kuunar «St. Caspar» — 60 lasti, kaljas «Margaretha» — 30 lasti, jaht «Eisfluthal» — 18 lasti ja viis vähemat sõidukit — kokku 46 lasti. Meeskonda kuulus 2 välismaist ja 8 kodumaist kaptenit ning 54 kodumaist madrust.

Kõrgesaare omaniku Ed. Ungern-Sternbergi laevastik oli samal, 1841. a. 287 lasti suurune. Sellesse kuulus prikk «Commerz» — 110 lasti, kuunar «Eduard» — 65 lasti, kaljas «Fortuna» — 70 lasti, kaljas nr. 4 — 25 lasti ja jaht «Der Falke» — 15 lasti. Meeskonda kuulus 3 välismaist ja 2 kodumaist kaptenit ning 32 muud meeskonnaliiget. Suuremad laevad sõitsid Balti merel, Põhjamerel, Atlandil, Vahemerel, väiksemad Riia, Tallinna, Soome ja Peterburi vahet. Kõikide nende ehitajateks olid kohalikud laevameistrid (hiidlased) ja ka plaanid olid nende. Muidugi olid hiiu randlastel oma paadid kalapüügiks ja sõitudeks mandrile.

Teiseks veesõidukite ehitamise piirkonnaks oli siis kujunenud Alutaguse ala Narva jõe läänekaldal Sõrenitsa, Jaama ja Karoli küladega. Siin ehitasid kahalikud talupojad arvukal hulgal peamiselt lotje, loteikasad ja povoskasid. Enamasti kuulusid need ehitajatele endile ja neid kasutati kaubaveoks. Puid ja laudu viidi Narva, Tartusse ja Pihkvasse. Narvast viidi soola ja heeringaid Tartusse ja Pihkvasse, Tartust toodi vilja Narva ja Pihkvast Narva linu, kipsi ja ka vilja.

Üsna edukalt ehitati rannavete sõidukeid Ida-Harju ja Põhja-Virumaa mõisates. 1844. a. näiteks kuulus Kolga mõisa omanikule krahv L. Stenbockile 4 säärast sõidukit, neist oli 1 jahtlaev, talupoegadele aga 44. 1835. a. kuulus Aaspere, Palmse, Vihula, Selja, Kunda, Aseri ja Sagadi mõisate alal 31 rannavete sõidukist 4 mõisatele, ülejäänud aga kohalikele talupoegadele, kes nad kõik olid ehitanud. Rannavete sõidukeid kasutati kohalike kaupade — puude, laudade, telliste, katusekivide, aga ka vilja ja viina veoks peamiselt Tallinna, mõnel määral ka Narva. Ja võib arvata, et sealt päris tühjalt tagasi ei tulnud, kuigi selliste kaupade kohta lähemad andmed puuduvad.

⁴⁶⁶ Järgneva käsitluse aluseks olevad materjalid vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, sü. 466.

Nagu arhiiviandmed näitavad, on peale mainitute ühes ja teises mõisas veelgi meresõidukeid ehitatud (või olid need muul teel saadud), kuid neid oli seal hoopis vähem. Nii näiteks ehitati 1844. a. Viimsis üks meresõiduk (nähtavasti kaubaveoks Tallinna) ja peale selle kuulus kohalikule mõisnikule jahtlaev «Die Schwalbe» sõiduks Soome lahel. Mõned meresõidukid ehitati Vormsi saarel ja Paslepas. Neid on olnud ka Ranna-Läänemaal. 1842. a. näiteks oli üks sääraseid Matsalu mõisnikul Fr. v. Uexküllil, teine Saastna omanikul P. v. Rennenkampfil (oli 17-lastiline ning sõitis ka Eesti ja Soome vahet) ja kolmas Vana-Virtsu rentnikul Stackelbergil, mis oli ainult 4—5 lastiline ja leidis kasutamist päris rannalähedasteks sõitudeks. Mis puutub linnadesse, siis laevaehtus neis puudus. Sealsed laevad olid ehitatud mujal ja omandatud ostu korras. Kolmest sadamalinnast — Tallinnast, Haapsalust ja Paldiskist — oli kaubalaevastik sõna tõsisel mõttes olemas ainult esimesel, Haapsalul olid aeg-ajalt ainult mõned laevad ja Paldiskil polnud neid üldse. Aastad tõid aga muudatusi ka Tallinna laevastiku koosseisu. 1844. a. näiteks kuulus sinna 14 laeva (enamikult prikid ja kuunarid) kokku 777 lasti, mis jagunesid järgmiste kaubamajade vahel:

- 1) J. C. Koch — 2 laeva, 120 lasti;
- 2) Clayhills ja Pojad — 4 laeva, 174 lasti;
- 3) Mayer ja Co — 2 laeva, 181 lasti;
- 4) C. Fr. Gahlnbäck — 6 laeva, 302 lasti.

Kõik need laevad sõitsid Lääne- ja Põhjamerel, Atlandil ja Vahemerel. Haapsalus oli 1843. a. kaks meresõidukit peamiselt rannalähedasteks sõitudeks. Üks neist kuulus endise pürgermeistri M. Jenckeni lesele, teine aga ühele Haapsalu kaupmehele.

14. Muude kaupade müük. Eestimaa väliskaubanduslikud suhted

Teravili, viin ja nuumhärjad olid XVIII saj. lõpul ja XIX saj. kahel esimesel aastakümnel kõige tähtsamateks kaubaartikliteks, mida põllumajandus, otseselt aga just mõisamajandus andis. XIX saj. 2. veerandil lisandusid neile meriino lammaste vill, kartul ja ka lina. Kuid peale selle tuli müügile muidki tooteid kord suuremas, kord vähemas ulatuses, nagu tatart, hernest, uba, lääts, linaseemet, kanepit, kanepiseemet, kapsaid, naereid, humalaid, õunu, hobuseid, muid veiseid lisaks nuumhärjadele, lambaid, kitsi, sigu, veisenahku, lamba-, kitse- ja vasikanahku, seaharjaseid, loomarasva, võid, jäneseahku, hanesid, kalkuneid, parte, kanu, sulgi, heinu, õlgi, mett, vaha, puitu, tõrva, pigi, lupja, telliseid jne. Osa nendest kaupadest müüdi oma kubermangus, eriti Tallinnas, mõndagi läks aga ka väljapoole, nagu Pärnusse, Narva, Peterburisse ja ka välismaale. Peterburisse saadeti mitte ainult nuumhärgi ja viina, vaid

ka teravilja, muid veiseid, lambaid, sigu, kodulinde, mett, vaha, võid. Raha saamise eesmärgil pidi talupoegki midagi müüma, mis oli hõlpsamini teostatav linnade lähedal.

Selleks ajaks hakkasid linnade kaubanduslikud privileegid juba murenema. Näiteks 1802. a. said mõisnikud õiguse tegelda väliskaubandusega. 1811. a. ukaas märkis, et talupoegadel on lubatud vilja, võid, heina ja muid põllumajandusprodukte külates osta ja müügile tuua. Nad võisid neid müüa turul ja muudes paikades, kuid linnades ei tohtinud nad selleks kauplusi avada. Kuid mõningate talukaupade suhtes säilitas mõisnik endiselt müügikeelu. Kariloomade ja hobuste kõige olulisemad müügikohad olid laadad, eriti maal. Suuremas või vähemas ulatuses toodi laadadele ka mitmesugust pudukaupa, rohkemal määral küll linnades, eriti Tallinnas. Siia saabus kaupmehi ja kaupu peaaegu alati ka kaugematelt aladelt. Aastate jooksul laadade arv kasvas, läbimüük suurenes, seejuures aga mõnedki laadad langesid välja ja uued tulid juurde.

1820. a. paiku oli Eestimaal 21 laata, milledest Tallinnas peeti 2, Rakveres 3, Paides 3, Haapsalus 2, Paldiskis 2, Harjumaal Raplas 1, Jõelähtmes 1, Keilas 1, Kirimäe mõisas 1, Läänemaal Orgital 1, Koluveres 2, Märjamaal 1, Keblastes 1. 1847. a. oli juurde tulnud Tallinna (nn. villalaat), Paidesse, Raplasse, Keila, Jõhvi, Vigalasse ja Keblastesse — igasse 1 laat, Lihulasse aga 2. Seejuures oli ära jäänud 2 laata Paldiskis ja 1 laat Kirimäel.

Laadade läbimüügi kohta pole alati andmeid. 1842. a. oli näiteks läbimüük 104 656 hõberubla, 1844. a. 94 863, 1845. a. 78 423, 1846. a. 102 566 ja 1847. a. 113 015 hõberubla eest. 1847. a. osutusid oma läbimüügi poolest suuremateks järgmised laadad.

Laada asukoht ja aeg	Müügile toodud kaupade hulk hõberublades	Müüdud kaupade hulk hõberublades
Tallinna villalaat 27.—29. juulini	60 925	29 400
Rakvere mihklilaat 29. sept.—1. oktoobrini	27 000	16 000
Paide linalaat 10.—12. novembrini	10 500	10 500
Tallinna jaanilaat 20. juunist 7. juulini	11 024	3378
Raplas 2.—4. oktoobrini	4780	3100
Jõhvis 24.—25. septembrini	24 150	3070
Rakvere jaanilaat 16.—18. juunini	5000	2800
Kivi-Vigala mõisas 15.—16. novembrini	3600	2700
Lihula alevis 24. septembril	16 000	2500
Raplas 16.—18. jaanuarini	3100	2300
Märjamaa kiriku juures 17.—18. septembrini	3860	2160

Märkimisväärsed olid ka Paide laadad veebruaris, juunis ja septembris, kus kokku toodi müügile 40 560 hõberubla eest kaupu, müüdi aga 19 360 hõberubla eest. Vähematel laatadel kõikus läbi-

müük 800 ja 1750 hõberubla vahel. Hoopis väike oli mainitud aastal 24.—26. veebruarini peetud Keila laat, kus müügile toodi kaupu 200 ja müüdi 60 hõberubla eest.⁴⁶⁷

Mis puutub muude kaupade müüki välismaale, siis eri aastatel oli seegi erinev nii kaupade hulga kui ka nomenklatuuri poolest. Näiteks eksporditi Tallinna sadamast a. 1827 ja 1830 peale põhi-kaubaartiklite järgmisi kaupu,⁴⁶⁸ kusjuures loetelus on ka neid kaupu (nagu näiteks lina), millele oli tulnud lisa Tartumaalt ja Pihkva alalt.

Kauba nimetus	Kauba hulk	
	a. 1827	a. 1830
Herned	—	28 tündrit
Toored härjanahad	84 puuda 9 naela	164 puuda 23 naela
Hobusesabad	7 puuda 9 naela	—
Lina	337 perkovetsi * 3 puuda	2092 perkovetsi 6 puuda
Kanep	6 $\frac{1}{2}$ perkovetsi	394 perkovetsi 7 $\frac{1}{2}$ puuda
Kanepitakud	313 perkovetsi	26 perkovetsi
Linatakud	71 $\frac{1}{2}$ perkovetsi	234 $\frac{1}{2}$ perkovetsi
Purjeriie	—	19 tükki
Kummel	—	491 puuda
Linaseeme	90 tündrit	—
Kitse vill	—	433 puuda
Seaharjased	—	111 puuda 12 naela
Kõied	157 puuda	576 puuda
Loomarasv	9994 puuda	—
Jänesenahad	—	33 puuda 26 naela
Laud	218 tükki	—
Plangud	1000 tükki	—

Ka sissevedu muutus aasta-aastalt. Pikema aja jooksul näeme ikka sääraseid importartikleid, nagu tubakas, puuvillakaubad, pipar, indigo, suhkur, kohv, kummi, salmiaak, apelsinid, sidrunid, pomerants, villatooted, austrid, pliiatsid, väärispuit, roheline vitriol, siidkaubad, veinid, šampanja, kastanid, raamatud, heeringad, kriit, viljapuud ja -põõsad, fajanssnõud, teras, kivisüsi (hilisemal ajal), mineraalvesi, pitsid, riis, kuivatatud puuvili, juust, porter, tina, muusikariistad, värsked õunad, viinamarjad, maalid, mitmesugused apteegikaubad, tinavalge, kloorlubi, lakk, sigarid, nuusk-tubakas, katusekivid, käsitööriistad, mitmesugused värvid, rosinad, lõhnaõli, vask, safran, noodid, lõhnavad seebid, paber, samet, portselanesemed, kuld- ja hõbetaskukellad, inglise õlu, lambarauad, sool jne. Kõige tähtsamateks kaupadeks olid sool, mida toodi eriti Inglismaalt, ja heeringad Rootsist, Norrast, Taanist ning Hollan-

⁴⁶⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том VII, часть 3. Эстляндская губерния. СПб., 1852, стр. 290—292.

⁴⁶⁸ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12 ja 1831, Nr. 10.

* 1 perkovets = 10 puuda.

dist. Suur osa kaupadest läks maa ja linna rikkamate kihtide kasu-
tada, osa läks transiidina mujalegi, näiteks Peterburisse. Üht-teist
sattus muidugi ka talupojale, kuid tema kaalukamateks ostukau-
padeks olid siiski sool, raud, tubakas ja mõnel määral heeringad.
Neid ostis ta kas linnast või siis mõisast, kuhu mõisnik need oli
edasimüügi eesmärgil kokku ostnud.

Lisaks väljaveole olgu toodud näiteid ka ühe ja teise kauba
sisseveo suuruse kohta Tallinna sadamast antud aastail.

Kauba nimetus	Kauba hulk või väärtus rahas	
	a. 1827	a. 1830
Suitsetamistubakas	741 puuda 37 naela	2 puuda 30 naela
Puuvillakaubad	527 " 8 ¹ / ₄ "	463 puuda
Pipar	1841 " 25 ¹ / ₄ "	—
Indigo	94 " 4 "	1822 puuda 35 naela
Pärlnutter	135 " 30 "	—
Toorsuhkur	688 " 1 "	—
Inglise vürts	53 " 20 "	—
Kohv	3460 " 5 "	1031 puuda 1 nael
Salmiaak	209 " 37 "	—
Apelsinid	2719 kasti	—
Sidrunid	1391 kasti	—
Pomerantsid	66 "	1 444 260 tükki
Villatooted	275 puuda 34 ¹ / ₂ naela	234 puuda 4 naela
Austrid	1281 ¹ / ₂ ankrut	135 ¹ / ₂ ankrut
Pliiatsid (küpressi- puust)	1559 tosinat	360 tosinat
Pliiatsid (harilikust puust)	2365 "	582 "
Värviline puu	638 puuda 3 naela	—
Roheline vitriol	167 " 35 "	24 puuda 14 naela
Siidkaubad	25 " 27 ¹ / ₂ "	47 " 34 "
Harilik vein	130 ankrut 47 pudel.	500 ¹ / ₂ ankr. 1131 pudelit
Sampanja	88 pudelit	—
Müürikiivid	15 000 tükki	—
Kastanid	231 puuda 10 naela	258 puuda 1 nael
Raamatud	185 " 23 "	—
Rootsi heeringad	179 ¹ / ₂ tündrit	—
Norra heeringad	1266 ¹ / ₂ "	6320 ¹ / ₂ tündrit
Taani heeringad	332 ¹ / ₂ "	—
Kriit	442 puuda 5 naela	395 puuda 20 naela
Fajanssnõud	298 " 29 "	213 " 30 "
Teras	403 puuda 30 naela	276 " 16 "
Mineraalvesi	3321 rubla eest	—
Tüll ja tüllpits	3 puuda 38 ³ / ₄ naela	—
Värvid	479 " 17 ³ / ₄ "	—
Riis	192 " 17 "	135 puuda 6 naela
Kuivatatud puuvili	318 " 31 ¹ / ₂ "	286 " 21 "
Juust	216 puuda 19 naela	—
Porter	174 ¹ / ₂ ankrut	—
Inglistina	30 puuda 33 naela	—
Muusikariistad	3559 rubla eest	—
Vasegravüürid	11 puuda 20 naela	—
Humalad	130 " 3 "	—

Kauba nimetus	Kauba hulk või väärtus rahas	
	a. 1827	a. 1830
Värsked õunad	209 ankrut	—
Maalid	180 rubla eest	—
Rauast käsitööriistad	44 rubla 1 nael	—
Värsked viinamari	111 puuda 20 naela	39 puuda 14 naela
Apteegikaubad	429 „ 6 „	—
Harilik viiruk	1251 „ 23½ „	—
Peruu palsam	20 „ 16½ „	—
Tinavalge	—	101 puuda 6 naela
Mahagonipuu	—	304 „ 36 „
Kloorubi	—	141 „ 4 „
Sellak	—	226 „ 30 „
Hõbemündid	—	152 „ 21 „
Oliiviõli	—	3 853 „ 7 „
Hollandi heeringad	—	163 „ 15 „
Peensuhkur	—	279 „ 22 „
Sool	—	255 421 „ 9 „
Sigarid	—	2 „ 27½ „
Nuuskutubakas	—	16 „ 6½ „
Värsked õunad, pirnid	—	21 ankrut
Katusekivid	—	20 000 tükki
Lambad ja oinad	—	162 tükki ⁴⁶⁹

Eestimaal oli väliskaubanduslikke sidemeid üsna paljude maa-dega. Kord olid need tihedamad, kord aga üsna vähesed, sõltuvalt mitmetest asjaoludest, nagu rahvusvaheline olukord, Vene riigi tollipoliitika, viljasaakide suurus jne. Tallinna saabus laevu Root-sist, Norrast, Taanist, Inglismaalt, Lüübekist, Preisist, Mecklen-burgist, Prantsusmaalt, Hannoverist, Hollandist, Soomest, Portu-galist ja ka Põhja-Ameerika Ühendriikidest. Sagedamini toodi kaupu aga Rootsist, Taanist, Norrast, Lüübekist ja Inglismaalt. Kaubanduslike sidemete pidamisest võtsid osa muidugi ka Tallinna laevad. Mis puutub sissetulnud laevade arvu, siis oli see XVIII saj. lõpuaastakümneil ja XIX saj. algul enamasti alla saja, kuid vahel tõusis ka üle selle. 1782. a. näiteks tuli neid 137, 1785. a. 157, 1797. a. 118, 1806. a. 144. Kontinentaalblokaad andis laevaliiklusele raske löögi. Kui näiteks 1807. a. saabus 81, siis 1808. a. ainult 8 laeva. 1809. a. olukord veidi paranes, saabus 19 laeva. Kontinen-taalblokaadi kaotamisega seoses (faktiliselt 1810. a. peale) elavnes laevaliiklus jälle. Rekordiline arv välismaa laevu saabus Tallinna 1814. a., nimelt 167. 1820-ndate aastate 1. poolel, mil nõudmine siinsete põllumajandussaaduste järele vähenes, tuli ka vähem laevu. Kui 1819. a. oli Tallinna saabunud 88, siis 1822. a. 43, 1824. a. 47, 1825. a. 41, 1826. a. 50 laeva. 1820-ndate aastate teisel poolel, kui nõudmine põllumajandussaaduste järele veidi paranes,

⁴⁶⁹ «Revalische Wöchentliche Nachrichten», 1828, Nr. 12 ja 1831 Nr. 10.

tõusis ka siinne laevaliiklus. Nii saabus 1827. a. Tallinna 81, 1828. a. 78, 1829. a. 69 ja 1830. a. 83 laeva. Enam-vähem samasuguseks jäi laevade arv ka 1830-ndatel ja 1840-ndatel aastatel. Paremateks aastateks selles mõttes olid näiteks 1838. a. 89 laevaga, 1840. a. 97, 1841. a. 87, 1843. a. 90 ja 1844. a. 82 laevaga, kuid 1839. a. saabus Tallinna ainult 66, 1845. a. 64 ja 1846. a. 65 laeva. Igatahes XIX saj. 20-ndatel ja 40-ndatel aastatel saabus välismaalt Tallinna laevu üldiselt vähem kui XVIII saj. lõpupoole. Kuid samal ajal kasvas (peale mõningate tagasilöökide) Vene riigi sadamatest Tallinna saabuvate veesõidukite arv. 1819. a. oli nende arv näiteks 330, 1827. a. 294, 1828. a. 247, 1829. a. 219, 1830. a. 280, 1837. a. 371, 1838. a. 392, 1839. a. 385, 1840. a. 461, 1841. a. 527, 1842. a. 600, 1843. a. 642, 1844. a. 588, 1845. a. 595, 1846. a. 612.

1830-ndatel aastatel lülitus Tallinn ka reisijate liiklusse auru-laeva liinil Peterburg (Kroonlinn), Tallinn, Helsingi, Turu, Stockholm. 1839. a., mil ühendust pidas 2 aurulaeva, oli reisijaid Kroonlinna ja Tallinna vahel 2087, Tallinna ja Helsingi vahel 611, Tallinna ja Turu vahel 42 ja Tallinna ning Stockholmi vahel 48. 1842. a. pani Turu Aurulaeva Selts samadel liinidel käima 3 laeva.

Mis puutub teiste sadamate laevaliiklusse, siis, võrreldes Tallinna omaga, oli see üsna tagasihoidlik ja allus samuti kõikumistele.

Eestimaa väliskaubanduslik bilanss oli üldiselt passiivne. Sisseveo ülekaal Tallinna kaudu oli paljudel aastatel ca kahekordne, mõningatel aastatel alla selle ja üsna mitmel aastal üle või koguni tunduvalt üle selle, nagu näitavad alljärgnevad andmed.⁴⁷⁰

Aastad	Tallinna sadama kaudu rublades	
	Sissevedu	Väljavedu
1795	1 765 000	417 000
1802	1 417 697	341 826
1810	1 301 944	602 883
1812	3 273 454	1 638 044
1815	2 808 872	711 438
1817	6 155 950	545 541
1818	2 768 495	981 520
1819	1 660 600	544 490
1822	685 136	82 025
1824	660 142	68 865
1825	522 085	229 670
1826	461 440	207 176
1827	833 111	963 643
1828	1 035 144	727 263
1829	788 922	707 242
1830	1 838 948	1 062 560
1833	934 546	774 747
1834	1 073 937	294 948
1836	2 008 670	721 254
1838	1 593 182	961 171
1839	1 933 611	978 564

⁴⁷⁰ Vt. «Revalische Wöchentliche Nachrichten» vastavad aastakäigud.

Haapsalu ja Kunda väliskaubanduslik bilanss oli tavaliselt aktiivne, kuid kogu kubermangu olukorda see ei muutnud.

Kaubandusliku bilansi passiivsus polnud iseenesest veel pahe, kuid häda oli selles, et Tallinna väliskaubanduses ei olnud tõusu, ega isegi selle perspektiivi. Mõnedel aastatel oli koguni tugev langus. Oma kubermangu majanduslik areng, hoolimata toimunud muutustest, ei suutnud tõusu tagada. Rahvastiku enamik — talurahvas — oli vaene ja ta ostujõud väike. Tallinna transiidil polnud hoogu Kroonlinna ja Peterburi võistluse ning sobiva ühendustee puudumise tõttu Vene tagamaaga. Püüe rajada veetee Peipsile, mis oleks loonud ühenduse Pihkvaga, ei leidnud teostamist. Muutus tuli alles 1870. aastaga, mil avati Peterburg — Narva — Tallinna raudteemagistraal, mis kujunes Tallinna kaubanduse elusooneks, pandi alus edasisele Eestimaa majanduslike sidemete tihendamisele Venemaaga. Kuidas muutus järgnevalt Tallinna kaubanduslik läbikäik, nähtub alljärgnevast.

Aastad	Sissevedu rbl.	Väljavedu rbl.
1869	1 548 078	287 583
1870	3 944 542	856 537
1871	9 916 794	2 803 538
1872	21 946 631	3 135 501
1873	24 094 587	4 655 108 ⁴⁷¹

Nagu näeme, oli import kasvanud a. 1869—1873 üle 15 ja eksport üle 16 korra.

15. Talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemise põhjustest

Nagu nägime, toimusid Eestimaa mõisamajanduses XIX saj. 2. poolel mitmed olulised muutused, mis seda edasi viisid. Samaaegselt aga halvenes talumajanduse ja talurahva olukord. See tulenes oluliselt mõisa pealetungist talurahvale, kusjuures mõis kasutas temale 1816. a. seadusega antud võimalusi. Hueck kui kaasaegne märgib, et seal, kus ratsionaalne mõisamajandus kõige paremini õitseb, on talurahva olukord kõige viletsam.⁴⁷² Mõisa pealetung arenes mitmes liinis. Nagu juba nägime, viis uus suund mõisamajanduses põlluareaali laiendamisele. Osalt toimus see küll mõisa senises käsutuses olevate maade (heina-, karja- ja jäätmaade), osalt aga, ja mõnel pool isegi väga olulisel määral, talumaade arvel, s. t. talude ja külade hävitamisega. Fainsteini andme-

⁴⁷¹ E. v. Nottbeck und Wilh. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. I. Bd. Reval, 1904, S. 218—219.

⁴⁷² A. Hueck, op. cit., S. 182.

tel oli alates 1805. aastast kuni XIX saj. 40-ndate aastate keskpaigani talumaid mõisastatud 8—10%.⁴⁷³ Kui neid andmeid veelgi täpsustada, võiks öelda, et keskmiselt oli kogu Eestimaal talumaid mõisastatud 9,87%, seejuures Harjumaal 11,62, Virumaal 10,28, Järvamaal 9,19, Läänemaal 8,29%. Absoluutarvudes oleks pilt järgmine: 1805. a. arvestatud 15 315 talust oli läinud ülalmainitud ajaks kaotamisele 1513, seejuures Harjumaal 3915 talust 455, Virumaal 4532-st 468, Järvamaal 2448-st 225 ja Läänemaal 4400-st 365.

Kui võtta võrdluse lähtekohaks 1818. a. (mis oli intensiivsele talumaade liitmisele lähemal), mil talusid oli arvestatud 16 365,⁴⁷⁴ siis vastav protsent on muidugi madalam — 9,23, kuna talude arv oli suurem. Kuid üldpilt siiski nimetamisväärselt ei muutu. Nagu näitavad andmed, asutati 1805. a. kuni 1840-ndate aastate keskpaigani juurde 1659 talu, neist Harjumaal 361, Virumaal 543, Järvamaal 339, Läänemaal 416. Seega võib paista, nagu oleks talupoegkond enam võitnud kui kaotanud. Võib olla, et need mõisnikelt pärinevad andmed ei ole täpsed, kuid talupoeg tuli kaotajaks ka sel puhul, kui juurdeasutatud talude arv ületas kaotatud talude arvu. Välja arvatud vahest aastad 1805—1818 (mil talude arvu suurenemine tuli talupoegkonnale kasuks, kuna siis talumaa mõisastamine polnud veel päevakorras), läksid uutele kohtadele need, kes oma senised talud olid kaotanud. Kuid sel puhul satuti ikka halvematesse tingimustesse. Kogu elu tuli nagu uuesti alustada. Talude mõisastamine tekitas suuresti ebakindlusetunnet peremeestes. Keegi ei võinud rendilepingu lõppemisel kindel olla, mis temast saab. 1816. a. talurahvaseadus kaitses mõisnikku, mitte talupoega. On loomulik, et talupoja huvi oma majapidamise vastu sellistes tingimustes langes. Olukorra tõsidust arvestades otsustas maapäev 1842. a. talumaade mõisastamise esialgu seisma panna. Ja 1846. a. teatas tsiviilkuberner haagikohtunikele, et need karmilt peaksid silmas, et talumaid ei ühendataks kuni agraarreformini.

Teiseks pealetungialaks talupoegadele sai teotöö. Üleminek uuele süsteemile mõisamajanduses käis senise teoorjusliku baasi püsimise tingimustes. Kuid tagajärjekas edasimineк mõisamajanduses nõudis siiski efektsemat ja koguni pidevalt kasvavat tööjõudu. Teopäevade üldisele suurendamisele ei olnud võimalik minna, sest 1805. a. vakuraamatute aluselgi olid need ülemäära kõrged. Kuid ometi raskenes teotöö ja pidigi raskenema. Nagu näitab Fainstein, kasvas mõisate külvipind kiiremini kui rakmepäevade hulk,⁴⁷⁵ mis tähendas teopäevade intensiivsemat kasutamist.

Käsitledes teoorjuse raskenemist, rõhutab Hueck,⁴⁷⁶ et mõningates mõisates suurendati isegi teopäevade hulka. Tavaliselt aga hakati teopäevi nõudma karmimalt ja reeglipärasemalt kui varem.

⁴⁷³ Lähemalt vt. B. M. Ф а й н ш т е й н, op. cit., стр. 129—152.

⁴⁷⁴ Andmed arvestuseks vt. ENSV RAKA. f. 854, nim. 1, sü. 1276.

⁴⁷⁵ B. M. Ф а й н ш т е й н, op. cit., стр. 181.

⁴⁷⁶ A. Hueck, op. cit., S. 174—178.

Teotegemist paigutati ümber talvistelt aegadelt suveperioodile, üldse sinna, kus see mõisnikule oli kasulik, mis talupoegadele aga ei olnud sugugi ükskõik. Üha ulatuslikumalt hakati aga tükitöö süsteemi rakendama, mille alusel määrati taludele kindlad ülesanded teatud tööde alal, mis tuli ettenähtud teopäevade hulgaga ära teha. Kui palju talu tööjõudu saatis, oli tema enda asi. Eriti raskeks kujunes säärase süsteemi rakendamine ristikheinasöödi künnil ja kartulikasvatamisel. Nagu kinnitab Hueck, viis säärane süsteem paljud talupojad põhja. Teoorjuse raskenemise tingimustes pidi talu mõisa saatma senisest tugevamaid inimesi. Mõis ei leppinud enam ükskõik millise teolisega. Kuid peremehelt nõudis see lisakulutusi, sest tugevam teoline nõudis ka kõrgemat palka ja paremat sööki. Kui aga peremees sellega toime ei tulnud, kaotas ta koha ja langes ise teenijate või vabadike hulka.

Talumajandusele oli tõsiseks lõögiks lühiajaline (tegelikult üheks aastaks sõlmitud) rendileping. Mõisnik kasutas seda talupoja vastu. Tal oli nüüd seaduspärane võimalus senisele peremehle ühe aasta möödumisel üles öelda kas siis rendi tõstmise või talu mõisastamise eesmärgil. Mõisnik kasutas lühiajalist rendilepingut survevahendina talupoja vastu, et sundida teda oma kohustusi täitma elamisvõimaluste kaotamise hirmu all. Kui mõisal oli aga maad vaja, ei päästnud talupoega ka püüdlikkus. Nii oligi talupoeg «lindprii».

Selline poliitika aga hävitas talupojas stiimuli talu korralikumaks pidamiseks. Talupoeg ei hoolinud enam maast ega ka nn. raudvarast. Ja oli neidki, kes eelistasid sõlmida ka ise rendilepingut vaid aastast aastasse, et aasta möödumisel leida kuskil mujal paremat. Oma käes olevale talule vaatas ta kui ajutisele äraelamisvahendile, kui väljakurnamise objektile. Nii läksidki uute rentnike kätte tavaliselt halvemas olukorras olevad talud. Rida talusid aga jäi reservi, kuna rentnikke nende jaoks ei leidunud. Mõnigi peremees eelistas olla vabadik, et kuidagi siiski ära elada ja samal ajal mõisa suurest orjusest kõrval seista.

Ja lõpuks halvenes mõisa pealetungi ja talurahva juurdekasvu (ajuti koguni väga eduka) tingimustes talurahva kui terviku varustatus maaga. Talurahva arv kasvas S. Vahtre andmeil a. 1816—1850 204 033-lt 266 893 inimeseni,⁴⁷⁷ seega veidi üle 30%. A. 1816—1834 moodustas juurdekasv ca 25% ja järgmisel ajavahemikul ca 5%. Keskmise aasta juurdekasvu protsent oli esimesel juhul eriti märkimisväärne — 1,33, teisel korral aga ainult 0,31. Sündivuse koefitsient oli esimesel puhul küllaltki kõrge — 37,54, teisel aga 33,34. Mis puutub suremusse, siis oli selle keskmine koefitsient aastast esimesel ajavahemikul üllatavalt madal — 26,11, teisel korral aga mõnel määral suurem — 27,97.

⁴⁷⁷ S. Vahtre, op. cit., lk. 197.

Maakonniti jagunes talurahvas järgmiselt.

Maakond	a. 1816	a. 1834	a. 1850
Harjumaa	65 140	78 234	79 918
Virumaa	53 622	69 292	75 169
Järvamaa	31 340	39 700	41 999
Läänemaa	53 931	66 752	69 807

Nagu siit näeme, on Harjumaal talupoegi ikka kõige arvukamalt, teisel kohal on Virumaa, siis Läänemaa ja Järvamaa.

Juurdekasvu protsent kujunes järgmiseks.

Maakond	a. 1816—1834	a. 1834—1850
Harjumaa	20,10	2,15
Virumaa	29,22	8,48
Järvamaa	26,80	5,68
Läänemaa	23,77	4,57

Nagu siit näeme, oli juurdekasv Virumaal nii esimesel kui ka teisel ajavahemikul kõige suurem, sellele järgnes Järvamaa, viimasele kohale jäi Harjumaa. Võimalik, et siin oma osa etendas talupoegade ümberasumine. Uhele ruutverstale (jättes kõrvale linnade ja järvede pindala) tuli talupoegi järgmiselt.

Maakond	a. 1816	a. 1834	a. 1850
Harjumaa	13,1	15,7	16,1
Virumaa	9,5	12,3	13,4
Järvamaa	12,4	15,8	16,7
Läänemaa	13,0	16,2	16,9

Need andmed näitavad, et kõige tihedamini oli 1850. a. asustatud Läänemaa (ühes Hiiumaaga), millele järgnes Järvamaa, siis Harjumaa ja kõige viimasel kohal — Virumaa (mis võiski ehk seetõttu uusi asukaid vastu võtta).

Kui talurahva arv kasvas a. 1816—1850 veidi üle 30%, suurenes talude arv a. 1818—1850 3,15% võrra. Seega osa juurdekasvanud talurahvast ei mahtunud taludesse, vaid pidi langema vabadike hulka. Kuigi meil ei ole kindlaid andmeid vabadike arvu ja selle muutuste kohta kogu kubermangu ulatuses, on väljaspool kahtlust selle tunduv suurenemine. S. Vahre kalkultatsioonil moodustasid

vabadikud 1782. a. kogu talurahvast 13% ja 1858. a. 25%.⁴⁷⁸ Võimalik, et see arv oli suuremgi. Kasv ilmneb ka siis, kui võtta võrdluse aluseks talude ja vabadike perekonnad, mida iseloomustavad mõnel määral alljärgnevad andmed.

Maakond	Aastad	Mõisate arv	Taluperede ja vabadikuperede arv kokku	Vabadikuperede arv	Vabadikuperede %
Harjumaa	1774	52	1641	543	20,90
	1850	52	2385	1059	44,40
Virumaa	1774	21	896	182	20,31
	1850	21	1223	461	37,69
Järvamaa	1774	18	584	125	21,40
	1850	18	874	369	42,21
Läänemaa	1774	26	702	113	16,09
	1850	26	994	365	36,72

Esitatud andmed käivad küll ainult 117 mõisa kohta (mis on ühed ja samad 1774. ja 1850. a.). Muidugi võivad suhted muutuda, kui oleks võimalik kasutada suuremat mõisate arvu või haarata kõik mõisad. Aga siitki nähtub üldine tendents — vabadikupered kasvasid. Mis puutub sellesse, et perede alusel arvutades on protsendid veidi suuremad kui inimeste arvu puhul, siis see nii peabki olema, sest vabadikuperede isikuline koosseis oli tavaliselt väiksem kui taluperedes. Talurahva elustandardi seisukohalt oleks kaunis oluline teada, kuidas rahva-arvu kasvu tingimustes kujunes talude elanikkonna varustatus maaga üldisemalt. Igatahes andmed üsna paljudest mõisatest näitavad, et 1846. a. paiku tuli maad nii ühe inimese kui ka ühe tööjõulise kohta vähem kui 1805. aastal. Et see talurahva viletsust aitas suurendada, on ilmne.

XII. ÜLEMINEK KAPITALISTLIKULE TOOTMISVIISILE EESTIMAA PÖLLUMAJANDUSES — PÄEVAPROBLEEM

1. 1816. a. talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete ja teoorjusliku süsteemi kriis

Talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemine kõigi sellest tulenevate tagajärgedega näitas selgesti, et 1816. a. talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete süsteem jooksis üha enam ummikusse. Kuid samal ajal kerkis ikka enam päevakorda küsimus teoorjusliku baasi püsimisest mõisamajanduse alusena. Tulemu-

⁴⁷⁸ S. Vahtrre, op. cit., lk. 358, 360.

sed mõisamajanduses oleksid olnud XIX saj. 2. veerandil kahtlemata suuremad, kui mõisate käsutuses oleks olnud efektiivsem tööjõud ja põllumajanduslik tehnika. Mõisnike endi ridades kasvas nende hulk, kes teoorjust enam otstarbekohaseks ei pidanud ja trüki sõnas sagenesid sõnavõttud teotöö vastu. A. Hueck kirjutas, et tal pole midagi öelda teoorjuse kasuks, kõik haritud mõisnikud olevat selles ühisel arvamusel, et teoorjus peab kaduma, kui tahetakse edasi minna.⁴⁷⁹ Grünewaldt, kes varem oli olnud teoorjuse säilitamise poolt, sest tema arvates suutis talupoeg maksimaalse rendi anda ainult teo kujul, kirjutas 1841. a., et ajavoolu vastu ei suudeta ujuda, praegused talurahva suhted mõisaga ei või püsima jääda, talupoja isiklikule vabanemisele peab järgnema tema vabanemine teost. Teoorjus on uue majanduse edasiarenemise takistuseks.⁴⁸⁰ Teoorjuse iganemist ja ebaotstarbekust kinnitasid mitmed teisedki autorid.⁴⁸¹

Teotöö püsimine polnud muidugi ainult mõisamajanduse küsimus; see rõhus talupoega ja võttis edasimineku võimaluse ka talumajanduselt. See oli kogu põllumajanduse probleem. Mõisnikud, kellel oli ju võimalus kasutada põllumajanduslikku kirjandust enamarenenud maadest, võisid tutvuda sealse olukorraga. Need, kes reisid, võisid näha ka maid, kus vaba talupoeg töötas oma isiklikul maal ja mõis kasutas palgatööd ja paremat põllumajanduslikku tehnikat, ja näha ka, millised tulemused sellel kõigel olid.

Uue tööjõu ja põllumajandusliku tehnika soetamise vajaduse tunnetamine mõisates näitas teed, kuhupoole tuleb minna. Kuid sellele asumine ei saanud siiski toimuda üleöö. Vanad traditsioonid ja harjumused olid tugevad, senine teotöö oli kõigist oma pahedest hoolimata mõisnikule suhteliselt odav, kui mitte öelda tasuta, sest teolise saatis mõisa rakmega või ilma talupoeg. Kui mõisnik oleks läinud üle mõisasulaste pidamisele, oleks tal Uexkülli arvestuse järgi tulnud rakmepäev ja jalapäev oluliselt kallim, kui see oli arvestatud talupojale rendilepingus.⁴⁸² Siinsed mõisad aga, olles võlgades, kannatasid kapitalipuuduse all. Kuskilt see pidi akumuleeruma. Kuid uue tööjõu ja tehnika soetamine, esialgu vähemalt lisana senisele, kujunes üha rohkem paratamatuks talumajanduse

⁴⁷⁹ A. Hueck, op. cit., S. 170, 171.

⁴⁸⁰ O. v. Grünewaldt. Landwirthschaftliche Beobachtungen auf einer Reise nach Pommern im Jahre 1840, vorgelegt in der öffentlichen Sitzung der ökonomischen Societät im Januar 1841. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 4. Bd., 2. Heft, S. 121. Vt. K. v. Bruiningk. Betrachtungen über die Landwirthschaft in Livland seit 40 Jahren. L. J. d. L., Neue Reihenfolge. 6. Bd. Dorpat, 1846, S. 133; Fr. Schmalz. Bemerkungen zu dem Aufsätze des Herrn von Grünewaldt: Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der ehst- und livländischen Landwirthschaften überhaupt. — «Neue landwirthschaftliche Mittheilungen». 1. Bd. Dorpat, 1831—1833, S. 298.; J. Johnson. Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse in Kurland. — «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», 1844, S. 291—304.

⁴⁸² R. v. Uexkülli. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland, S. 93.

nõrgenemise tõttu. Rüütelkonna enda ringkondadest märgiti 1842. a., et nüüd, kus oleks väga soovitatav tööjõu kahekordistamine, suudavad rentnikud teha uute majanduslike nõudmiste kohaselt vaevalt tavalist tegu.⁴⁸³ Kuid veel enam — teopäevade hulk mõisates oli koguni vähenemas. Kui näiteks 1818. a. saadi rakmepäevi 73 219, siis 1840-ndate aastate lõpul 65 446. Seega saadi vähem 7773 rakmepäeva, s. o. 10,61 %. Võime arvata, et ligikaudu niisama palju vähenes ka jalapäevade hulk. Üksikasjalikumalt näitavad olukorda järgmised andmed.⁴⁸⁴

Rakmepäevade liigid	Saadud rakmepäevade hulk	
	1818. a.	1840-ndate a. lõpul
Üle 6 rakmepäeva (nädalas)	2 133	160
6 rakmepäeva	38 700	19 722
5 „	4 620	11 560
4 ¹ / ₂ „	202 ¹ / ₂	—
4 „	12 476	14 552
3 „	12 120	14 463
2 ¹ / ₂ „	158 ³ / ₄	—
2 „	2 538	4 372
1 ¹ / ₂ „	146 ¹ / ₄	—
1 „	119	617
¹ / ₂ „	7	—

Nagu siit näha, vähenes tunduvalt kuue- ja üle kuue päeva talude antud teopäevade hulk. Samal ajal suurenes aga rakmepäevade (ja muidugi ka jalapäevade) hulk, mida andsid viiepäeva- ja veel vähemad talud. Kui 1818. a. andsid suuremad kui kolme päeva talud 58 131 rakmepäeva, s. o. 79,39 % ja kolme- ning vähemad kui kolme päeva talud 15 088 rakmepäeva, s. o. 20,61 % kõigist rakmepäevadest, siis 40-ndate aastate lõpul andsid esimest liiki talud 45 994, s. o. 70,27 % ja teise liigi talud 19 452, s. o. 29,73 % kõigist rakmepäevadest.

Osalt on säärane nähtus seotud nihkumistega talude suuruses. Talude arv üldse oli veidi suurenenud. Kui 1818. a. oli neid 16 365, siis 40-ndate aastate lõpul 16 881, seega oli juurde tulnud 516 talu, s. o. 3,15 %. Kuid samal ajal olid toimunud üsna olulised nihkumised talude liikides suuruse alusel, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

⁴⁸³ A. v. Gernet, op. cit., S. 169.

⁴⁸⁴ Kokkuvõtete aluseks andmed vt. ENSV RAKA, f. 854, sü. 1276 ja R. v. Uexküll, op. cit., S. 86.

Talude liigid	Talude arv	
	1818. a.	1840-ndate aastate lõpul
Üle kuue päeva talud	224	20
Kuuepäevatalud	6450	3287
Viiepäevatalud	924	2312
Nelja ja poole päeva talud	45	—
Neljapäevatalud	3119	3638
Kolme ja poole päeva talud	—	—
Kolmepäevatalud	4040	4821
Kahe ja poole päeva talud	63 ¹ / ₂	—
Kahepäevatalud	1269	2186
Poolteispäevatalud	97 ¹ / ₂	—
Ühepäevatalud	119	617
Poolepäevatalud	14	—

Siit näeme, et tunduvalt oli vähenenud kuuepäeva- ja veelgi suuremate talude arv, samal ajal oli aga kasvanud vähemate kui kuue päeva talude hulk. Kui 1818. a. suuremate kui kolme päeva talude arv ulatus 10 762-ni, s. o. 65,76%, siis kolmepäevatalusid ja vähemaid oli 5603, s. o. 34,24% kõigist taludest. 40-ndate aastate lõpul oli aga esimest liiki talusid 9257, s. o. 54,83% ja teist liiki — 7624, s. o. 45,17% kõigist taludest. Võrreldes varasema ajaga, mil just suuremate talude (pooleadramaaliste ehk kuuepäevakohtade) erikaal oli kasvamas, arenes XIX saj. 2. veerandil vastupidine protsess, mis oli nähtavasti seoses raskustega suuremate talude pidamisel. XVIII saj. teisel poolel kindlustas mõis peremehele vajaliku tööjõu, kuid nüüd pidi peremees oma sulased ja tüdrukud ise palkama ning pealegi veel lisakulutusi tegema mõisa huvides töövoimelisema teenijaspere saamiseks ja tugevama rakme välja-panemiseks. Võib arvata, et peremees eelistas rentida selliseid talusid, mida ta lootis majandada oma perega või siis vähema arvu teenijasperega. Mõisnikel tuli sellises olukorras ette võtta suuremate kohtade jagamine, nende liitmine mõisaga või nende maade kärpimine, mis suuremate talude arvu ka vähendas. Vähemate talude arvu suurendas ka vabadikukohtade ühendamine väiketaludeks. Mõisnikule tuli see kasuks, sest uult talumaalt sai ta enam teopäevi kui endistelt vabadikelt.⁴⁸⁵ Uued asutatud talud olid tõenäoliselt ikka vähemad kohad.

Niisiis hakkas uus süsteem mõisamajanduses ise õõnestama tema kasutuses oleva tööjõu potentsiaali: hädavajaliku kasvu asemel viis selle kahanemisele.

Uleminek palgatööle algaski XIX saj. 2. veerandil, muidugi esialgu üsna tagasihoidlikult. Seda kasutati kõigepealt mõningatel kiireloomulistel töödel, nagu kartulivõtmine jne. Järk-järgult hakati

⁴⁸⁵ A. Hueck, op. cit., S. 176.

ka alalisi sulaseid ja teenijaid kasutama ja mõisale vastavat põllumajanduslikku inventari muretsema.⁴⁸⁶ Kahjuks pole seda aga üksikasjalikumalt võimalik jälgida vastavate andmete nappuse tõttu. Igatahes inimesed, keda mõis võis palgata, olid olemas. Senine põllumajanduse areng oli neid ise ette valmistanud. Siia kuulus kõigepealt arvukas vabadike-kiht ja hiljem, teoorjuse vähenemise ja kadumisega seoses ka osa seniseid talusulaseid ja -tödurukuid. Oli ka neid mõisaid, kus teorent asendati vilja- või raharendiga.

Mis puutub mõisa enda põllumajanduslikku inventari, hakati sedagi järk-järgult soetama. 1863. a. oli Eestimaa mõisates juba 6578 tööhobust (Harjumaal 1702, Virumaal 2263, Järvamaal 1299, Läänemaal 1314) ja 9198 tööhärja (Harjumaal 2574, Virumaal 2417, Järvamaal 1358 ja Läänemaal 2889).⁴⁸⁷ 1850-ndate aastate algul leidis pöörsdahu ja raudäkkeid vähesel määral juba igas maakonnas (muidugi mõisates), välja arvatud võib-olla Läänemaa. 1863. a. aga leiame Eestimaa mõisates juba üsna mitmesuguseid masinaid, nimelt külvimasinaid 385 (Harjumaal 105, Virumaal 127, Järvamaal 89, Läänemaal 64), viljalõikajaid 27 (Harjumaal 13, Virumaal 3, Järvamaal 5 ja Läänemaal 6), heinaniidumasinaid 58 (Harjumaal 12, Virumaal 28, Järvamaal 9, Läänemaal 9), hoburehasid 154 (Harjumaal 23, Virumaal 37, Järvamaal 77, Läänemaal 17), rehepeksumasinaid 387 (Harjumaal 111, Virumaal 110, Järvamaal 85 ja Läänemaal 81), neist auru jõul käivaid 28, vee jõul 34, hobujõul 325.⁴⁸⁸

2. Agraarprobleemid ja talurahvaseadused XIX saj. keskel

Et senine agraarsuhete süsteem vajas ümberkorraldamist, seda tunnetati Eestimaa rüütelkonnas juba 1830-ndate aastate lõpul ja 1840-ndate aastate algul. Talurahva olukorra ja agraarsuhete probleemid tõusid ametlikult päevakorda Eestimaa rüütelkonnas maapäeval 1839. a. veebruaris. Olukorra uurimiseks ja ettepanekute väljatöötamiseks moodustas rüütelkonna komitee erikomisjoni, mille töö kestis kuni 1841. a. veebruarini.⁴⁸⁹ Komisjoni koosseis oli suhteliselt liberaalsema kallakuga ja tema arvamus talumajanduse

⁴⁸⁶ Vt. C. F. Hueck. Das Gut Munnalas in Estland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval. 1845. Л. Лооне. О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве Северной Эстонии в 20—50-х годах 19. века. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1958. Таллин, 1959.

⁴⁸⁷ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt, S. 77.

⁴⁸⁸ Sealsamas, lk. 67.

⁴⁸⁹ A. v. Gernet, op. cit., S. 185, 186.

ja talurahva olukorra kohta pakub rohkesti huvi.⁴⁹⁰ Nagu juba varem märgitud, andis komisjon talumajandusele ja talurahva olukorrale üsna pessimistliku hinnangu. Komisjoni arvates ei lootnud enam keegi, et paljalt aeg tagab sellest väljapääsu. Ta leidis: talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemine tähendab otseselt ohtu mõisale. Komisjon nägi talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemise peapõhjust lühiajalistes rendilepingutes ja talumaade mõisastamises. Rendilepingud tuli komisjoni arvates sõlmida pike-male ajale ja talumaade mõisastamine lõpetada. Teorendi lepinguid tuli võimaldada igal ajal ümber arvestada raha- ja naturaarendile. Tehti ettepanekuid ka seniste mõisateo päevanormide reguleerimiseks, silmas pidades uusi vajadusi. Komisjon kaitses kindlalt mõisnike omandiõigust maale. Kuid talupoegadele kindlama maa kasutamise võimaluse tagamiseks tuli edaspidi üle minna põlisrendile.

Agraarküsimus leidis järgnevalt käsitlemist mitmetel maapäevadel ja samuti ka mitmetes komisjonides. Selle lahendamise käigule ja tulemustele avaldasid mõju mitmed asjaolud. Määrava tähtsusega oli talurahva olukord ise, mis, eriti seoses viljaikaldusega, 1840-ndate aastate esimesel poolel järsult halvenes. Selle baasil arenes käärimine talurahva hulgas, mille eesmärgiks oli püüd pääseda välja majanduslikust viletsusest.

Olulist mõju Eestima agraarküsimuse käsitlemisele avaldas sama küsimuse päevakorda kerkimine Liivimaal 1840-ndate aastate algul, kusjuures probleemi teravnemise põhjused olid samad mis Eestimaal, kus aga talurahva käärimine võttis hoopis suurema ulatuse.⁴⁹¹ Oma osa etendas ühe või teise kubermangu järgneva agraarseadusandluse kujunemisel riigi keskvõim, kes taotles siserahu kindlustamist ja vastavalt ka agraarküsimuse reguleerimist. Tähtis osa langes siin kindralkuberneridele ja nende seisukohtadele, sest nemad olid otseselt vastutavad siinsete provintside sisekorra probleemide lahendamise eest. Lõplik otsustamine uute valmivate talurahvaseaduste üle mõlemas kubermangus läks aga 1846. a. Peterburis ellukutsutud nn. Läänemeremaade komitee kätte, mis koosnes enamasti kõrgematest riigiametnikest, osalt aga Liivimaa aadlikest.

Probleemid, mis tulid arutlusele komisjonides ja maapäevadel ning Läänemeremaade komitees, olid mitmesugused, nagu maa kasutamise kindlustamine talupoegadele, rendilepingud, mõisniku omandiõigus maale ja talude müük, mõisatele sulaste pidamiseks maa-alase baasi loomine jne., kuid kõigi nende probleemide käsitlemise ja lahendamise sisu läbis punase joonena võitlus kahe rinde — sureva feodalismi ja tärkava kapitalismi — vahel, mida esin-

⁴⁹⁰ Vastav dokument vt. Georg v. Brevern. *Erinnerungen aus seinem Leben und an die Anfänge der zweiten Agrarreform in Estland 1839 bis 1842*, S. 83—109.

⁴⁹¹ Vt. lähemalt H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail. Tartu, 1930.

dasid konservatiivsemad ja liberaalsemad aadliringkonnad. Konservatiivsemad ringkonnad kaitsesid kindlalt mõisnike maaomandit ja poliitilist mõjuvõimu ning püüdsid võimalikult ka teotööd säilitada. Tõsisemaid muutusi agraarsuhetes pidasid nad ohtlikeks.

Liberaalsemad ringkonnad tunnetasid kapitalismile ülemineku paratamatust põllumajanduses. Need ringkonnad olid arvamusel, et mõis peab saama lisaressursid taludest raharendi ja talude müügi näol. Talumajandust tuleb tugevdada, sest muidu ei suuda ta mõisale vajalikke ressursse anda. Kõik see pidi lõpptulemusena viima talude irdumisele mõisast ja ka mõisnike monopoolse maaomandi kitsenemisele, kuid seda tuli teha mõisnike endi huvides.

Kuigi agraarsuhete korraldamise küsimus oli Eestimaal ametlikult varem päevakorda kerkinud, pani riigi keskvoim Liivimaa agraarseadusandluse edasijõudmisele siiski suuremat rõhku, kusjuures see omakorda pidi olema eeskujuks Eestimaa omale. Liivimaa uue talurahvaseaduse eelnõu kiideti heaks 1847. a. erakorralisel maapäeval ja pärast selle läbiarutamist Läänemeremaade komitees kinnitati keisri poolt 9. juunil 1849. a. katsena kuueks aastaks. See oli liberaalsemate ringkondade võit.⁴⁹² Nüüd astus lõppfaasi ka Eestimaa uue talurahvaseaduse valmimine. Pärast järjekordset arutlust maapäeval 1853. a. läks seaduse eelnõu sama aasta sügisel Läänemeremaade komiteesse, kuid seoses Krimmi sõjaga katkesid sealsed arutlused. Alles 17. veebr. 1856 vaatas Läänemeremaade komitee Eestimaa rüütelkonna esindajate juuresolekul seaduse eelnõu lõplikult läbi ja 5. juulil 1856. a. kinnitas keiser selle. Seadus kuulutati välja kuubermanguvalitsuse publikaadiga 21. aprillist 1858 ja hakkas vormiliselt maksma sama aasta 23. aprillist. Selle tegelik rakendamine pidi toimuma 10 aasta kestel alates a. 1858, silmas pidades talumaade mõõtmist ja kruntiamist.

Mõlemad seadused lähtusid mõisnike omandiõiguse tunnustamisest maale, kuid piirasid mõnel määral selle kasutamist. Et luua kindlamad tagatised talumajapidamiste arenemisele ja ära hoida talumaade omavolilist mõisastamist, nagu eelnevatel aastakümnetel oli toimunud, tuli talumaa mõisamaast lahutada. Talumaa pidi minema talurahvale jäädavaks kasutamiseks⁴⁹³ kas rendimaana või ostu korras. Teatud tingimustel võis mõisnik mõne osa vahetada mõisamaa vastu. Talumaa kindlaksmääramisel arvestas seadus ikka mõisniku huve. Liivimaal eraldati sellest maast, mis 1804. a. talurahvaseaduse ja 1809. a. täiendusmääruste alusel tehtud maamõõtmise järgi kuulus taludele nn. kvoodimaana, 36 vaka-maad iga mõisa adramaa kohta, kusjuures selle hulka arvati ka maad, mis mõisnikud juba vahepeal olid mõisastanud⁴⁹⁴ Kvoodi-

⁴⁹² Lõplikult hakkas seadus maksma pärast konservatiivsete ringkondade poolt etteväetud rünnakute ebaõnnestumist põhiliselt samasugusel kujul 1860. a.

⁴⁹³ Eestimaa Tallorahwa Seadus. Tallinn, 1858, § 9, 10.

⁴⁹⁴ Liivlandima Tallorahwa Seaduse-ramat. Tartu, 1850, § 8, 9.

maad võis mõisnik kasutada oma suva järgi, likvideerida siin talud, kasutada mõisasulaste pidamiseks jne. Eestimaal arvati talumaaks põhimõtteliselt see maa, mis taludele kuulus 9. juunil 1846. a. Maa, mille mõis oli ajavahemikul 1805—1846 mõisastanud, jäi temale. Kuid ka talumaast oli mõisnikul õigus vastavalt teoorjuse lõppemisele eraldada kuni $\frac{1}{6}$ (nn. kuuendikumaa) sulaste pidamiseks või ka muuks otstarbeks.⁴⁹⁵

Lühiajalisi rendilepinguid, nagu seni oli praktiseeritud, uued seadused ei lubanud. Rendileping tuli sõlmida vähemalt kuueks aastaks ja seejuures kirjalikult. Oli lubatud teo-, naturaal- (vilja-), raha- ja segarent, kuid uued seadused soosisid siiski üleminekut raharendile. Rendileping oli põhiliselt endiselt vaba kokkuleppe asi, kuid teorendi puhul tuli Liivimaal silmas pidada varasemaid vakuraamatuid ja Eestimaa talurahvaseadus nägi ette maksimumnormi. Rentnik, kellel oli 9 tessatini, s. t. 18 tündrimaad keskmise headusega põldu ja sellele lisaks 450 puuda keskmise headusega heina, 400 ruutsülda õuemaad ja vajalik heina- ning karjamaa, pidi mõisale tegema aastas 250 rakme- ja niisama palju jalapäevi, peksma mõisa rehed, andma vakujaoiseid mitte üle 5 setverdi rukki väärtuses ning sooritama ettenähtud ketruse.⁴⁹⁶ Võrreldes 1805. aastaga teokoormised langesid. Seadustes fikseeriti ka teotöölise teonormid, seejuures oli arvesse võetud XIX saj. 2. veerandil juurdetulnud uusi töid.⁴⁹⁷ Seadused määrasid ära ka rendikohtade minimaal- ja maksimaalsuurused. Eestimaal ei võinud talul olla alla 3 ega üle 24 tiinu põldu, lisaks vajalik heina- ja karjamaa.

Seadused nägid ette talumaa müümise, kuid samal ajal määrati kindlaks ka mõisa minimaalne suurus, Eestimaal ulatus see 150 tiinuni ühes vastava heina- ja karjamaaga.

Mainitud seadustega avarus ka talurahva liikumisvabadus. Talupoeg võis asuda linnadesse ja minna elama ka teistesse kübermangudesse, täites enne selleks seadustes ettenähtud nõudmised. Eestimaa talurahvaseaduse järgi näiteks ei tohtinud siiski üle 5% inimestest mõisakogukonnast lahkuda. Kui aga mõisnik ja kogukond selleks luba andsid, siis võis selle piiri ületada.⁴⁹⁸

Nagu eelnevast näeme, olid 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduses mõnedki küsimused teisiti lahendatud kui 1816. a. omas. Aga nüüdki ei olnud arvestatud talumajanduse ja talurahva vajadusi kaugeltki sel määral, nagu vaja oleks olnud, sest uued talurahvaseadused tulid ikkagi feodaalsete ringkondade poolt. Ja need lähtusid kõigepealt mõisniku huvidest, püüdes seejuures arvestada aga uusi olukordi ja nõudmisi. Feodaalse mõisamajanduse ümberkasvamine kodanlikuks läks siin preisi teed kaudu, mis määras,

⁴⁹⁵ Eestimaa Tallorahwa Seadus, § 11, 12, 15, 17, 18.

⁴⁹⁶ Sealsamas, § 127.

⁴⁹⁷ Sealsamas, § 142—166 ja Liivlandima Tallorahwa Seäduse-ramat, § 199—210.

⁴⁹⁸ Eestimaa Tallorahwa Seadus, § 337.

nagu V. I. Lenin väga õigesti rõhutab, «... talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele...»⁴⁹⁹ Naturaal- ja raharent jäid ikkagi mõisniku ja talupoja vaba kokkuleppe asjaks, kusjuures mõisnik oli endiselt tugevam pool. Talude ostuhinna määras mõisnik. Mis selle juures aga kõige ebaõiglasem — talupoeg pidi välja ostma maa, mis oli ju tegelikult temale ikka kuulunud, mida oli põliselt haritud; pidi maksuma hingehinda neile, kes olid temalt maa omastanud. Ja senine kogukondlik kord, kohus ja politsei jäi esialgu, peale mõningate vähemate muutuste, ka püsima.

Tõsiasi oli aga see, et Eestimaa (ja Liivimaa) põllumajandus hakkas liikuma kapitalismi poole. 1860-ndate aastate algul oli valitsevaks veel teorent.⁵⁰⁰ 1868. a. jüripäevast oli teorent talumaal ametlikult keelatud, kuid kohe ta seal siiski ei kadunud. 1860-ndate a. lõpul ja 1870-ndate a. algul muutus raharent juba valitsevaks. Ja vastavalt oli kasvanud mõisamaade harimine palgatööjõuga ning mõisa oma tehnikaga. Läbi suurte raskuste kujunes ka talupoeglik maaomand, mis omakorda sõltus kaubatootmise arenemisest külas. 1898. a. oli Lõuna-Eestis talumaid müüdud 86,4%, Põhja-Eestis aga 1897. a. 50,4%.⁵⁰¹ See näitab omakorda mõisnike monopoli languse ja sõltumatu talupoja maavaliduse kujunemise protsessi kõigi vastavate tulemustega.

ОТ КРЕПОСТНИЧЕСТВА К КАПИТАЛИЗМУ

Очерки из прошлого Эстляндии

Я. Конкс

Резюме

В настоящей работе исследуются проблемы сельского хозяйства Эстляндии, аграрные отношения, положение эстляндского крестьянства, а также ряд связанных с ними проблем жизни Эстляндии конца XVIII — середины XIX вв.

Начало работы посвящено характеристике территории Эстляндии, сельскохозяйственного использования этой территории, народонаселения и особенностей феодальной земельной собственности в Эстляндии, а также правового положения эстляндского крестьянства в конце XVIII — начале XIX века. Поскольку в осуществлении феодальной эксплуатации большую роль

⁴⁹⁹ V. I. Lenin. Teosed. 13. kd., lk. 211.

⁵⁰⁰ A. Vassar. Agraarsuhetest Eestis XIX saj. 60—90-ndail aastail. Baltimaade rahvamajanduse ajalooost. Tallinn, 1956, lk. 141.

⁵⁰¹ Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963, lk. 71.

играл аппарат крепостнического государства, автор дает обзор и функционирования местных органов феодального принуждения. Затем в работе характеризуется сельскохозяйственное производство Эстляндии, сельскохозяйственные культуры, система земледелия, скотоводство, расширение посевной площади, рост урожайности, развитие винокурения, реализация продуктов сельскохозяйственного производства (особенно в экономике мыз). Существенное внимание обращается на новые тенденции в сельском хозяйстве и промыслах.

Трактовка проблем сельского хозяйства Эстляндии делает необходимым исследование феодальной ренты, которая рассматривается с точки зрения роста доходов помещиков и состояния экономики крестьянских хозяйств.

Автор характеризует и обстоятельства, которые вызвали введение в первые годы XIX века аграрного законодательства, и сущность и значение этого события в жизни эстляндского крестьянства. Затем рассматриваются причины, вновь поставившие на повестку дня во второй половине первого десятилетия XIX в. вопрос об аграрном законодательстве, характеризуется борьба между т. н. Петербургской комиссией и эстляндским дворянством вокруг аграрного законодательства и результаты этой борьбы. Значительное внимание автор уделяет освобождению крестьян и эстляндскому крестьянскому положению 1816 г.

Последняя часть работы посвящена II-й четверти XIX в. В этой части показано, как развивалась мануфактура, как возникла фабричная промышленность в Эстляндии. Автор прослеживает реализацию новых тенденций в сельском хозяйстве, особенно в экономике мыз, рассматривает новую ситуацию, в которой оказалось крестьянство. Затем в работе исследуется кризис аграрных отношений и системы барщинного хозяйства, попытки его разрешения и роль крестьянского Положения 1856 г. в этом.

FROM SERFDOM TO CAPITALISM

Glimpses of the North-Estonian Past

J. Konks

Summary

In the present work several problems concerning agriculture, agricultural relations, the state of peasantry and some other problems from the end of the 18th to the middle of the 19th century have been treated. First of all the size of the territory of North-Estonia and its agricultural exploitation are given, then the feudal landed property and the population, especially the peasantry and the legal status of the peasantry at the end of the 18th and the

beginning of the 19th century are discussed. As the feudal state machinery played an important role in guaranteeing exploitation of the peasantry, the function and the historical development of the local feudal organs of government have also been taken into consideration. Next, the present work deals with problems concerning agricultural production, crops, the cultivation system, cattle-breeding, increase in cultivated acreage and crop capacity, distillery, realizing agricultural produce, especially that of the estates, and growing economic connections of the estates with the market. Much attention has been paid to the new tendencies in agriculture and industry. Problems of feudal rent have been observed and analysed in the course of their historical development from the point of view of increase in the income of the estates, and the formation of economic conditions of the peasantry. As the agrarian legislation was introduced at the beginning of the 19th century, the causes of this fact, the substance of the law and its effects upon the peasantry have been treated.

As in the second half of the first decade of the 19th century the agrarian legislation became urgent again, its causes, the struggle for and against this agrarian legislation between the so-called Peterborough Committee and the North-Estonian Knighthood, and the results of this struggle have been examined. More attention has been paid to the problem of the liberation of the North Estonian peasantry from serfdom and the agrarian legislation of 1816 connected with it.

The last part of the present study is dedicated especially to the problems of the second quarter of the 19th century. Here the stage of Estonian industry as well as the realization of the new tendencies in agriculture, especially those of the estates, have been shown. The conditions of the peasantry, influenced by the economic changes of the estates, and also certain problems concerning commerce, etc. have been discussed.

In conclusion, the crisis which developed as a result of the agrarian relations based on the law of 1816, attempts at the solution of this crisis and the role of the law of 1856 have been dealt with.

TALURAHVA ARV JA PAIKNEMINE EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

H. Ligi

Möödunud aastal ilmunud artiklis tegi autor esmakordselt katset jälgida talurahva arvu muutumist Eestimaal 1710.—1711. a. katku ja 1782. a. hingeloenduse vahelisel perioodil.¹ Selgus, et senised arvamused demograafilisest arengust katkujärgse seitsme aastakümne jooksul on mitmes suhtes ekslikud. Nimelt otsustati varasemas kirjanduses rahva-arvu dünaamika üle 1712. a. inkvisitsiooni ja 1782. a. hingeloenduse andmete alusel. Esimesena mainitud allikas aga osutus mitteusaldusväärseks.

Artikli piiratud maht lubas esitada vaid väikese osa adramaarevisjonide rikkalikust demograafilisest andmestikust. Et viimasel on suur väärtus mitte ainult rahvastikuloo, vaid ka paljude majandusajaloo probleemide uurimise seisukohalt, oleks vajalik selle ulatuslikum toomine teaduslikku käibesse.

Adramaarevisjonide materjalidel on mitmeid miinuseid, mis raskendavad ja piiravad nende kasutamist demograafiliste probleemide uurimisel. Neist kõige enam häirib asjaolu, et revisjoni ei viidud läbi nendes mõisates, mis olid saavutanud rootsiaegse revisjoniadramaade arvu. Asustuse taastumise ja rahva-arvu kasvu tõttu suurenes selliste mõisate arv alates 1744. aastast revisjonist revisjonisse ning viimastes (1765. a. ja 1774. a.) revisjonides on üksikutes piirkondades (eriti Viru- ja Järvamaal) lüngad üpris suured või puuduvad andmed sootuks (Hiiumaa ja Vormsi). Et interpoleerimine, mida eespool viidatud artiklis on kasutatud, võimaldab saada vaid ligikaudseid ja mitte eriti kindlaid arve, on otstarbekas esitada adramaarevisjonide andmed inimeste arvu kohta mõisate kaupa eraldi. Selle kasuks kõneleb üsnagi kaalukalt asjaolu, et revidendid on tavaliselt summeerinud vaid iga mõisa tööjõulised mehed, harvem kõik meeshinged. Et talupojad on perede kaupa jagatud soost, vanusest ja töövõimest olenevalt 8 kategooriasse, tuleb uurijal endal kõik inimesed pere- või õigemini üks-

¹ H. Ligi. Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil (adramaarevisjonide andmeil). — *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Tallinn, 1971, lk. 223—256.

haaval kokku lugeda. Kui siia lisada mõisapiiride muutumine ja talupoegade üleviimine ühest mõisast teise, peaks olema selge, et adramaarevisjonide materjalide kasutamine on väga töömahukas ja üsnagi komplitseeritud ülesanne. Autor loodab, et tabelis 1 ja 2 esitatud andmetest ja juurdelisatud kommentaaridest on edaspidi mõningat abi nii XVIII sajandiga tegelevatel kutselistel ajaloolastel kui ka meie arvukal kodu-uurijate perel. Kuna lähemal ajal peaks ilmuma S. Vahtre sulest töö,² mis sisaldab analoogilisi andmeid ajavahemiku 1782—1858 kohta, kujuneb pidev enam-vähem samatüübiliste ja võrreldavate andmete rida ligi poolteise sajandi pikkuse perioodi kohta.

Et käesolev töö kujutab endast autori eespool viidatud artikli järke ja täiendust, pole vajadust pikemalt peatuda probleemi historiograafia ja põhiallika — adramaarevisjonide materjalide — juures. Üksikasjalikuma ülevaate adramaarevisjonide eesmärkidest ja nende läbiviimise korrast leiab asjahuuline I. Sildmäe raamatust,³ revisjoniandmete usaldusväärstust on vaetud autori käsikirjalise doktoritöö lisas.⁴ Olgu vaid meenutatud, et ajavahemikus 1725—1774 korraldati Eestimaa kubermangus 8 adramaarevisjoni: aastail 1725—1726, 1732, 1739, 1744, 1750, 1757, 1765 ja 1774 (vt. tabel 1). Revisjonide eesmärk oli puhtfiksaalne: kogutud andmete

Tabel 1

Adramaarevisjonide läbiviimise aeg

Aasta	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa
1726	18. XI 1725 —22. II 1726	23. III —13. VI	13. VI — 4. VIII	16. VIII—16. IX
1732	6. VI —23. X	7. IX —30. IX	12. IX —12. X	29. VIII—16. X
1739	11. IX —31. X	8. X — 7. XII	16. X —31. X	3. X —29. XII
1744	24. III —13. VII	11. VI —11. VII	4. VI — 4. VII	13. VI —10. VII
1750	18. V — 9. VII	18. VI —20. VII	18. VI — 3. VII	11. VI —20. VII
1757	—29. VII	9. VI —12. VII	9. VI —26. VII	10. VI —16. VII
1765	30. VIII—10. X	18. VII —12. VIII	15. VII —26. VII	25. VII —20. VIII
1774	25. VIII—25. IX	18. VIII— 5. IX	25. VIII— 6. IX	18. VIII—15. IX

² S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782—1858). (Ilmub 1973. a.)

³ I. Sildmäe. Feodaal-pärisorjusliku tootmise ja feodaalrendi dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil. — TRU Toimetised. Vihik 122. Tartu, 1962, lk. 13—68.

⁴ H. Ligi. Eesti talupoegade feodaalsed koormised (XIX saj. alguseni). Tallinn, 1968, lk. 662—690. Käsikiri Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslikus Raamatukogus. Mõnevõrra ümbertöötatult ilmub see NSVL TA NSV Liidu Ajaloo Instituudi poolt väljaantavas kogumikus pealkirja all «О достоверности данных эстляндских гаковых ревизий XVIII века».

põhjal määrati kindlaks iga mõisa põrustalupoegadest tööjõuliste meeste arv, selle järgi arvutati välja mõisa revisjoniadramaade arv, mis oligi kuni järgmise revisjonini aluseks riigimaksude määramisel. Üheks revisjoniadramaaks loeti viis 15—60 (excl.) aasta vanust talupoega; põhimiselt kalastamisest elatuvaid rannakülade talupoegi mahtus revisjoniadramaasse 10. Mõisateenijaid arvesse ei võetud ja harilikult nende kohta ka andmeid ei kogutud. Maksimaalseks loeti rootsiaegset revisjoniadramaade arvu, mis muide oli määratud nädala-rakmepäevade arvu järgi, seega hoopis teisel alusel. Mõisas, mis oli rootsiaegse revisjoniadramaade arvu saavutanud, revisjone enam läbi ei viidud ja tabelis 2 on sellistel puhkudel lüngad.

Mõisate, kihelkondade ja isegi mitte maakondade piirid ei olnud vaadeldaval perioodil muutumatud. Samuti tuleb üsna sageli ette talupoegade üleviimist ühest mõisast teise ilma maata. Sedalaadi muutusi mõisa talupoegade arvus on vaadeldud kommentaarides. Iseendastki mõista ei saa peatuda nende juhtumite juures, kus tegu on mõne üksiku talupojaga. Seda ei võimalda juba andmete laad: välja arvatud taluperemehed (vabadikel perekonnapead), esinevad talupojad adramaarevisjonides vaid ühikutena, talupere nimetute liikmetena. Ka ruum sunnib piirduma vaid nende juhtude kommenteerimisega, kus mõisa põrustalupoegade arv muutus oluliselt mitte loomulike (sünd ja surm), vaid väliste põhjuste tõttu. Seega on kommentaaride objektiks esmajoones rahvastiku mehaaniline liikumine.

Tabel 2

Talupoegade arv Eestimaa kubermangus XVIII saj. mõisate kaupa adramaarevisjonide andmeil

Maakond, kihelkond, mõis (vald)	1726. a.			1732. a.			1739. a.			1744. a.			1750. a.			1757. a.			1765. a.			1774. a.		
	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
HARJUMAA																								
Jõelähtme khk.																								
Maardu	177	167	344	214	213	427	248	253	501	259	268	527	280	285	565	284	304	588	314	335	649	379	367	746
Jägala	175	163	338	232	208	440	244	252	496	249	246	495	272	253	525	271	246	517	282	277	559	316	299	615
Viimsi ⁶	106	110	216	139	135	274	123	118	241	105	125	230	125	103	218	144	113	257						
Haabneeme	14	13	27	27	28	55	27	28	55	36	34	70	39	27	66	39	38	77						
Kostivere ⁷	64	56	120	157	159	316	177	179	356	193	195	388	207	193	400	194	186	380	218	198	416			
Jõelähtme	36	27	63	67	45	112	54	50	104	63	60	123	75	70	145	78	85	163	88	99	187			
Saha	35	30	65	47	42	89	60	62	122	71	59	130	64	62	126	62	64	126	63	66	129	59	61	120
Nehatu	5	7	12	10	13	23	13	18	31	12	17	29	16	18	34	23	21	44	24	16	40	19	19	38
Prangli ⁸	45	35	80	63	56	119	65	60	125	71	67	138	64	68	132	89	87	176	85	96	181	51	79	130
Kokku	656	608	1264	956	899	1855	1011	1020	2031	1059	1071	2130	1142	1079	2221	1184	1144	2328	1074	1087	2161	837	840	1677

⁶ 1739. a. ja hilisemad andmed Viimsi riigimõisa kohta vt. ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 471. Viimsi alla on arvatud ka ajuti iseseisva valdusena esinenud Lubja.

⁷ Ajavahemikus 1726–1732 asustati Parasmaa külas katku ajal tühjaks jäänud 24 talu venelastega; 1732. a. elas neis 66 meest ja 56 naist.

⁸ Prangli saared kuulusid vaadeldaval perioodil Haljava mõisale (Harju-Jaani khk.), asusid aga sellest kaugel ja kuulusid kiriklikult Jõelähtme khk. Ajavahemikus 1765–1774 pages Pranglilt Soome 10 meest ja 9 naist.

Tabel 2 (järg 1)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Kuusalu khk.																								
Kolga ja Loo ⁹	297	280	577	567	559	1126	669	615	1184	731	703	1434	810	767	1577	904	812	1716						
Kõnnu ¹⁰	165	155	320	294	278	572	355	338	693															
Kiiu ¹¹	120	135	255	276	277	553	318	289	607															
Rummu ¹²	91	89	180	127	128	255	132	133	265	122	118	240	135	138	273	136	156	292	173	243	416			
Kodasoo	10	8	18	33	30	63	46	40	86	47	54	101												
Valkla	37	37	74	63	71	134	70	71	141	77	70	147	85	86	171	82	71	153	82	95	177	99	89	188
Koitjärve				6	8	14	8	10	18	8	10	18	12	11	23	16	12	28	18	10	28			
Kääniku				6	7	13	9	10	19	7	8	15	10	4	14	21	28	49						
Kuusalu kirikumõis				5	7	12	6	5	11							7	9	16						
Kokku				1377	1365	2742	1613	1511	3124	992	963	1955	1052	1006	2058	1166	1088	2254	273	348	621	99	89	188
Harju-Jaani khk.																								
Anija	129	146	275	187	190	377	219	209	428	218	237	455	244	236	480	235	235	470	300	286	586	350	348	698
Kambi	85	75	160	137	112	249	149	126	275	145	127	272	162	153	315	175	180	355	200	194	394	217	201	418
Raasiku	42	51	93	72	77	149	81	75	156	82	73	155	86	82	168	93	85	178	100	106	206	121	114	235
Peningi	94	89	183	95	103	198	112	118	230	130	137	267	159	161	320	182	166	348	205	203	408	195	194	389
Perila	86	77	163	114	97	211	133	111	244	142	114	256	163	135	298									
Rätla	19	22	41	21	14	35	27	13	40	30	16	46	31	28	59	191	162	353						
Haljava ¹³	35	35	70	63	56	119	62	70	132	62	82	144	80	90	170	87	94	181	122	101	223	122	100	222
Aruküla ¹⁴	44	42	86	89	71	160	90	78	168	101	92	193	122	108	230	126	131	257	147	153	300	176	192	368
Kehra	33	28	61	42	35	77	36	34	70	39	35	74	54	57	111	66	67	133	94	85	179	96	83	179
Kiviloo	43	46	89	53	58	111	54	60	114	59	66	125	64	65	129	56	66	122	60	58	118	56	65	121
Kokku				873	813	1686	963	894	1857	1008	979	1987	1165	1115	2280	1211	1186	2397	1228	1186	2414	1333	1297	2630

⁹ 1726. a. oli Kolga ja Loo mõisas 64 kaluriperet. Inimeste arvu kohta aga revisjonimaterjalides andmed puuduvad. 1732. a. elas kalurikülades kokku 188 meest ja 218 naist, 1739. a. vastavalt 250 ja 235, 1744. a. — 277 ja 268, 1750. a. — 310 ja 297, 1757. a. — 356 meest ja 310 naist.

¹⁰ 1726. a. oli Kiiu mõisas 19 kaluriperet. Inimeste arvu kohta andmed puuduvad. 1732. a. elas kalurikülades 117 meest ja 120 naist, 1739. a. — 134 meest ja 131 naist.

¹¹ 1726. a. oli Kõnnu mõisas 30 kaluriperet. Inimeste arvu kohta andmed puuduvad. 1732. a. elas kalurikülades 111 meest ja 113 naist, 1739. a. — 147 meest ja 157 naist.

¹² 1726. a. oli Rummu mõisas 15 kaluriperet. Inimeste arvu kohta andmed puuduvad. 1732. a. elas kalurikülades 30 meest ja 34 naist, 1739. a. vastavalt 33 ja 38, 1744. a. — 35 meest ja 40 naist.

¹³ Vt. viide 8.

¹⁴ A. 1728—1729 asustati Arukülas venelastega 4 talu ja 5 vabadikukohta, 1732. a. elas neis 29 meest ja 17 naist.

Tabel 2 (järg 2)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Jüri khk.																								
Nabala	120	115	235	128	119	247	173	158	331	180	165	345	208	189	397	220	196	416	246	209	455	301	266	507
Rae	118	94	212	150	128	278	169	173	342	194	172	366	213	197	410	236	226	462	245	227	472			
Lagedi	99	77	176	127	114	241	147	145	292	133	134	267	132	149	281	142	161	306	151	134	285	182	180	362
Kurna	78	92	170	101	100	201	109	118	227	116	109	225	131	117	248	124	123	247	120	119	239	148	155	303
Väo ¹⁵	15	13	28	44	47	91	57	50	107	71	67	138	81	71	152	86	72	158						
Mõigu ¹⁶	42	43	85	71	71	142	78	75	153	90	74	164	104	83	187	94	69	163						
Sausti ¹⁷	38	30	68	134	124	258	156	152	308	127	124	251	143	140	283	130	121	251	132	110	242	131	114	245
Kautjala	33	50	83	56	56	112	68	47	115	55	55	110	61	63	124	77	76	153	101	105	206			
Lehmja	39	37	76	60	45	105	80	71	151	78	76	154	103	96	199	96	92	188	109	91	200	114	107	221
Vaida	53	42	95	68	68	136	76	77	153	84	91	175	86	86	172	103	107	210	114	111	225	131	114	245
Aruvalla ¹⁸	28	24	52	19	16	35	39	30	69	48	24	72												
Jüri kirikumõis				8	9	17	13	9	22				11	9	20									
Kokku	663	617	1280	966	897	1863	1165	1105	2270	1176	1091	2267	1273	1200	2473	1308	1246	2554	1218	1106	2324	1007	936	1943
Kose khk.																								
Kose-Uuemõisa	280	240	520	286	257	543	333	320	653	340	323	663	338	327	665	351	320	671	361	344	705	422	359	781
Alavere ¹⁹	73	86	159	129	131	260	149	139	288	159	149	308	193	184	377	221	213	434	232	220	452			
Ravila	87	69	156	141	133	274	144	155	299	134	146	280	191	177	368	202	189	391	208	198	406	224	215	439
Palvere	137	111	248	134	115	249	138	130	268	128	121	249	143	156	299	171	179	350	195	195	390	238	223	461
Triigi ²⁰	83	79	162	98	98	196	120	108	228	134	122	256	163	149	312	173	149	322	197	150	347	196	156	352
Paunküla	123	115	238	138	129	267	135	142	277	139	123	262	150	133	283	141	147	288	149	167	316			
Pikavere ²¹	91	77	168	112	94	206	144	126	270	150	124	274	173	146	319	177	159	336	187	174	361	178	153	331
Ojasoo	120	103	223	134	123	262	167	142	309	141	119	260	145	128	273	157	141	298	156	139	295	146	169	315
Tuhala	65	51	116	86	80	166	79	76	155	82	76	158	71	87	158	88	89	177	76	88	164	81	85	166
Habaja	64	49	113	58	42	100	60	40	100	50	32	82	60	46	106	56	54	110	74	69	143	128	118	246
Oru	64	59	123	78	68	146	89	72	161	85	63	148	92	69	161	102	90	192	113	82	195	123	108	231
Tammiku	30	28	58	40	35	75	63	59	122	67	57	124	77	65	142	75	75	150	83	73	156	96	103	199
Harmi	36	45	81	35	40	75	41	46	87	46	43	89	68	52	120	80	59	139	84	77	161	87	104	191
Saarnakõrve	27	24	51	19	27	46	26	27	53	20	24	44	18	21	39	23	19	42	29	19	48	48	46	94
Rooküla	11	14	25	23	18	41	28	29	57	25	29	54	27	28	55	21	22	43	27	19	46			
Kokku	1291	1150	2441	1511	1395	2906	1716	1611	3327	1700	1551	3251	1909	1768	3677	2038	1905	3943	2171	2014	4185	1967	1839	3806

¹⁵ Tallinna linnamõisa Väo talupoegade arvu suur tõus ajavahemikus 1726—1732 langeb peamiselt uusasunike arvele. Neist 4 peret (8 meest ja 10 naist) olid endised Väo talupojad, kes nõuti välja Kose-Uuemõisast.

¹⁶ Tallinna toomkiriku hospitalimõisa Mõigu üks küla kuulus Tallinna toomkiriku, teine Jüri kiriku alla. Halduslikult arvati Mõigu aga Jõelähtme kihelkonda.

¹⁷ Ajavahemikus 1726—1732 asustati Sausti mõisas venelastega 19 talu. 1732. a. elas neis 76 meest ja 72 naist.

¹⁸ Aruvalla esineb kõigis revisjonides Kose-Uuemõisa abimõisana Kose kihelkonnas, kiriklikult kuulus ta aga Jüri kihelkonda.

¹⁹ Alavere mõisale kuulunud Pika küla on 1726. a. revisjonis esitatud Kambi mõisa (Harju-Jaani khk.) juures. Tabelis on ta pidevalt Alavere all.

²⁰ 1726. ja 1732. a. revisjonis iseseisvate valdustena esinevad Nutz ja Kossas on tabelis liidetud Triigiga, mille alla nad 1739. aastast peale kuulusid.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Rapla khk.																								
Raikküla	201	207	408	246	260	506	273	299	572	314	337	651	335	321	656	388	389	777	432	394	826	452	411	863
Valtu	88	115	203	112	120	232	114	109	223	125	127	252	119	120	239	155	150	305	168	177	345			
Härtu ja Nurme	122	105	227	148	114	252	177	141	318	184	144	328	209	184	393	185	145	330	170	149	319			
Kehina	107	107	214	118	122	240	146	144	290	129	128	257	131	128	259	162	159	321	185	164	349	217	206	423
Kuusiku	82	72	154	82	93	175	97	106	203	97	102	199	119	127	246	152	164	316	160	177	337			
Alu	69	73	142	93	92	185	110	92	202	115	88	203	147	132	279	181	174	355	210	193	403	208	202	410
Rapla	26	29	55	32	34	66	37	47	84	39	45	84		135	116	251	168	134	302	172	162	334	195	175
Kodila	101	88	189	118	109	227	138	111	249	117	101	218	135	128	263	131	118	249	148	131	279	171	166	337
Sikeldi	68	53	121	77	79	156	99	103	202	115	117	232	142	142	284	175	144	319	166	125	291	175	161	336
Kabala	84	97	181	98	104	202	121	137	258	125	135	260	142	142	284	175	144	319	166	125	291	175	161	336
Keava	44	49	93	61	69	130	93	74	167	83	62	145	88	67	155	112	92	204	128	109	237	141	149	290
Järvakandi	60	64	124	78	79	157	99	106	205	95	100	195	102	110	212	101	124	225	124	147	271	160	163	323
Ohekatku	65	43	108	94	81	175	87	79	166	77	89	166	116	99	215	107	111	218	128	134	262	134	125	259
Vahakõnnu	62	58	120	58	62	120	73	72	145	71	82	153	88	93	181	107	117	224						
Lellapere	77	66	143	69	70	139	91	81	172	68	63	131	81	62	143	89	75	164	95	90	185	109	100	209
Ohukotsu	42	36	78	41	41	82	69	46	115	52	40	92	64	54	118	73	58	131	78	82	160	93	98	191
Hagudi	20	20	40	27	31	58	30	36	66	37	46	83	44	52	96	38	46	84	45	50	95	55	54	109
Pühatu	19	12	31	18	17	35	21	27	48	24	24	48	27	28	55	23	26	49	30	28	58	31	33	64
Riidaku																			4	3	7	3	4	7
Rapla kirikumõis				3	4	7	4	3	7							6	3	9	5	4	9			
Kokku	1337	1294	2621	1573	1581	3154	1879	1813	3692	1867	1830	3697	2082	1963	4045	2353	2229	4582	2448	2319	4767	2144	2047	4191
Hageri khk.																								
Ruila	75	85	160	76	96	172	104	108	212	119	103	222	130	120	250	144	131	275						
Adila	66	101	168	70	114	184	104	132	236	102	132	234	117	131	248	139	155	294	145	157	302	168	187	355
Maidla	52	44	96	71	65	136	83	71	154	82	79	161	95	82	177	113	105	218	128	136	264			
Lohu	63	48	111	65	57	122	83	61	144	98	65	163	108	72	180	128	92	220						
Haiba	60	65	125	62	65	127	68	71	139	77	70	147	88	80	168	117	96	213						
Rabivere	75	84	159	82	92	174	94	99	193	103	144	217	98	114	212	131	113	244	130	127	257	148	149	297
Tohisoo ²²	69	57	126	88	70	158	75	72	147	86	77	163	99	91	190	107	102	209						
Pahkla	43	40	83	47	47	94	57	56	113	68	57	125	76	66	142	85	67	152	93	62	155			
Sutlema	66	62	128	68	73	141	80	82	162	95	94	189	96	89	185	108	103	211	111	114	225	116	106	222
Kelba	69	54	123	66	61	127	79	75	154	87	77	164	101	82	183	112	102	214	106	106	212	116	108	224
Kohatu	32	28	60	33	21	54	33	20	53	44	29	73	62	51	113	68	41	109						
Kohila	80	64	144	79	69	148	92	91	183	83	80	163	88	102	190	98	110	208	102	109	211	115	110	225
Salutaguse	45	50	95	49	50	99	57	69	126	62	70	132	72	81	153	84	83	167	101	84	185	102	93	195
Kirna	47	40	87	55	55	110	75	66	141	74	61	135	68	59	127									
Mäeküla	46	40	86	50	36	86	53	39	92	63	48	111	58	53	111	66	69	135	71	74	145	81	77	158
Angerja	37	39	76	43	42	85	45	44	89	41	39	80	43	48	91	45	44	89	42	42	84	51	44	95
Lümandu	7	8	15	19	27	46	19	27	46	19	23	42	20	22	42	26	18	44	37	25	62	41	29	70
Kurtina ja Kirdalu	30	42	72	43	47	90	51	48	99	45	46	91	44	57	101	53	58	111	47	70	117	57	80	137
Hageri kirikumõis				6	4	10	9	7	16	6	7	13												
	958	948	1907	1072	1091	2163	1261	1238	2499	1354	1271	2625	1463	1400	2863	1624	1489	3113	1113	1106	2219	996	983	1979

²² Tohisoo alla on arvatud ka Männiku-Kurtna, mis 1726. ja 1732. a. revisjonis esineb iseseisva valdusena.

Tabel 2 (järg 4)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Juuru khk.																								
Kaiu	192	174	366	207	202	409	237	199	436	249	226	475	288	278	566	322	296	618	367	333	700	442	407	849
Kuimetsa	170	180	350	187	190	377	210	207	417	234	232	466	265	276	541	303	291	594	320	314	634	361	353	714
Ingliste	115	103	218	115	119	234	130	109	239	139	116	255	149	126	275	165	131	296	189	176	365	222	212	434
Pae	34	35	69	37	39	76	51	46	97	61	59	120	65	65	130	70	76	146	76	76	152	84	90	174
Maidla	36	37	73	44	44	88	59	64	123	64	67	131	88	76	164	125	109	234	104	112	216	146	141	287
Seli	63	53	116	64	70	134	79	93	172	98	89	187	108	98	206	121	116	237	135	124	259	158	166	324
Atla	38	28	66	39	36	75	51	49	100	58	61	119	59	63	122	75	73	148	90	73	163	113	107	220
Purila ja Rõa	31	32	63	31	27	58	43	42	85	43	48	91	50	51	101	69	68	137	59	71	130	81	78	159
Mahtra	39	48	87	35	57	92	56	65	121	66	61	127	70	57	127	70	60	130	75	66	141	69	76	145
Hõreda	49	41	90	58	41	99	58	52	110	59	56	115	73	65	138	75	65	140	80	54	134			
Juuru	27	22	49	29	35	64	40	38	78	39	35	74	55	47	102	59	59	118	64	64	128	67	79	146
Pirgu ja Umbru	36	30	66	36	32	68	40	35	75	44	33	77	43	39	82	57	47	104	56	55	111	65	60	125
Järlepa	32	20	52	31	21	52	34	23	57	31	24	55	41	38	79	47	51	98	50	58	108	60	73	133
Kädva	29	36	65	26	39	65	33	40	73	42	59	101	42	41	83	48	41	89	61	47	108	64	67	131
Härgla ²³	15	18	33	15	20	35	19	16	35	17	22	39	18	18	36	14	13	27	19	25	44			
Saaremõisa	25	19	44	29	30	59	39	35	74	41	36	77	41	39	80	55	54	109	55	54	109	39	48	87
Juuru kirikumõis													2	6	8									
Kokku	931	876	1807	983	1002	1985	1179	1113	2292	1285	1224	2509	1516	1442	2958	1675	1550	3225	1800	1702	3502	1971	1957	3928

²³ Härgla ja Saaremõisa andmed on 1726., 1750., 1757. ja 1765. a. revisjonis toodud koos.

Tabel 2 (järg 5)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Keila khk.																								
Väana	205	185	390	240	228	468	274	251	525	265	274	539	294	295	589	302	320	622	353	377	730	401	397	798
Harku	129	116	245	127	98	225	152	133	285	150	129	279	165	175	340	174	179	353	203	218	421	219	219	438
Keila ²⁴	168	174	342	197	190	387	213	200	413	196	179	375	203	192	395	203	214	417	290	277	567	318	292	610
Saku	72	68	140	113	95	208	131	129	260	144	136	280	158	156	314	163	148	311	199	175	374	209	207	416
Jõgisuu	19	19	38	44	43	87	51	50	101	56	62	118	62	62	124	63	71	134	154	169	323	149	152	301
Aasmäe ²⁵	18	27	45	24	33	57	102	86	188	116	112	228	125	121	246	120	117	237	126	124	250			
Valingu ²⁶	43	49	92	48	49	97	150	156	306	81	93	174	167	181	348	186	206	392	126	137	263	147	142	289
Klooga	70	54	124	77	60	137	89	78	167	99	80	179	108	98	206	116	100	216	121	114	235			
Lehola	41	47	88	47	66	113	61	71	132	90	92	182	104	100	204	110	107	217	104	90	194			
Ohtu	32	33	65	50	52	102	60	66	126	72	74	146												
Meremõisa	39	34	73	34	37	71	42	44	86	59	57	116	58	56	114	66	59	125	64	54	118	85	73	158
Haabersti	60	50	110	58	60	118	58	47	105	74	60	134				70	71	141	81	78	159			
Keila-Joa	29	29	58	34	32	66	38	39	77	37	29	66	43	37	80	55	48	103	67	60	127	73	79	152
Humala	27	26	53	29	36	65	36	44	80	39	55	94	45	59	104	50	52	102	75	75	150	76	65	141
Rannamõisa	43	62	105	43	54	97	33	38	72	46	36	82	62	59	121	67	66	133	67	82	149	72	85	157
Tiskre (koos Fiš-meistriga)				20	22	42				20	22	42	18	30	48	19	24	43	30	35	65			
Vanamõisa	28	14	42	31	23	54	34	28	62	38	40	78	44	47	91	50	49	99	56	50	106	53	51	104
Jälgimäe	24	25	49	28	33	61	47	44	91	40	49	89	62	62	124	61	66	127	65	73	138	84	99	183
Käesalu	26	27	53	33	39	72	22	43	65	32	45	77	35	47	82	43	52	95	47	60	107	55	72	127
Uksnurme	30	31	61	34	29	63	39	32	71	45	33	78												
Tuula	34	42	76	37	40	77	51	41	92	49	44	93	34	39	73	38	49	87	56	60	116			
Rahula	57	78	135	23	25	48	28	17	45	49	48	97	43	44	87	63	56	119	70	54	124	53	46	99
Voore	=	=	=	24	31	55	26	27	53	10	11	21	12	14	26	11	11	22	11	15	26	17	20	37
Hüüru	32	36	68	41	48	89	41	46	87	38	39	77	36	39	74	29	35	64	57	61	118	51	60	111
Saue	21	26	47	23	26	49	28	26	54	25	25	50	25	27	52	31	36	67	34	41	75			
Muraste	30	23	53	28	26	54	29	26	55	37	27	64	41	29	70	42	27	69	43	33	76	44	36	80
Viti	17	14	31	29	21	50	29	23	52	27	23	50	24	36	60	33	40	73	33	49	82	38	47	85
Koppelmaa	22	17	39	28	22	50	28	19	47	22	23	45	21	28	49	26	27	53	27	28	55	32	27	59
Karjaküla	10	8	18	10	10	20	8	6	14	17	17	34	18	19	37	24	23	47	35	29	64			
Kumna	7	10	17	7	9	16	13	24	37	14	16	30	13	15	28	16	19	35	17	17	34			
Kokku	1333	1324	2657	1561	1537	3098	1913	1834	3747	1987	1940	3927	2020	2067	4087	2231	2272	4503	2611	2635	5246	2176	2169	4345

²⁴ Osa Keila mõisa külasid (hilisema Pallaste mõisa ala) kuulus kiriklikult Harju-Madise kihelkonda.

²⁵ Aasmäe põrustalupoegade arv suurenes ajavahemikus 1732–1739 Tartumaa osetud talupoegade (66 meest, 58 naist) arvel.

²⁶ Valingu suurenes ajavahemikus 1732–1739 Padisele kuulunud Suure- ja Väike-Määra küla ja 8 hajatalu arvel; kokku elas neis 1739. a. 73 meest ja 71 naist.

Tabel 2 (järg 6)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Nissi khk.																								
Laitse	59	50	109	91	91	182	129	117	246	146	142	288												
Vana-Riisipere	116	110	226	98	93	191	117	99	216	138	154	292	142	148	290									
Uue-Riisipere	62	68	130	52	49	101	82	84	166	82	88	170	103	92	195									
Nurme	73	70	143	70	63	133	89	83	172	106	108	214	113	113	226									
Pajaka	52	66	118	62	71	133	116	103	219	94	95	189	119	117	236	129	143	272	153	139	292	169	174	343
Munalaskme	64	69	133	76	97	173	94	92	186															
Russalu	66	67	123	66	81	147	77	73	150	73	73	146	83	96	179	85	83	168	93	93	186	113	87	200
Vardi	47	43	90	41	41	82	49	46	95	55	49	104	68	56	124	79	73	152	83	77	160			
Põlli ²⁷	38	36	74	29	20	49	33	27	60	38	44	82	54	53	107	57	57	114	62	62	124	70	75	145
Lehetu	8	13	21	19	12	31	31	27	58	27	18	45	27	20	47									
Kokku	575	592	1167	604	618	1221	817	751	1568	759	771	1530	709	695	1404	350	356	706	391	371	762	352	336	688
Harju-Madise ja Risti khk.²⁸																								
Kloostri (Padise) ²⁹	602	653	1255	673	712	1385	688	716	1404															
Vihterpalu	243	244	487	268	267	535	294	299	593															
Nõva	104	108	212	113	120	233	130	121	251															
Risti	118	117	235	117	109	226	131	124	255	129	143	272	132	132	264	128	120	248	127	140	267	140	161	301
Ämari I	41	38	79	46	43	89	57	53	110															
Ämari II	44	58	102	59	63	122	63	75	138															
Põlküla	57	49	106	51	46	97	64	64	128	72	68	140	81	77	158	87	88	175	90	81	171	94	101	195
Hatu	54	38	92	58	45	103	54	58	112															
Kõmaste	34	26	60	30	22	52	37	27	64	32	34	66	33	43	76	34	39	73	26	29	55	24	31	55
Leetse	27	26	53	25	33	58	36	38	74	41	42	83	42	43	85	45	41	86	57	52	109	48	56	104
Harju-Madise kirikumõis				10	14	24	10	17	27															
Kokku	1324	1357	2681	1450	1474	2924	1364	1592	3156	274	287	561	288	295	583	294	288	582	300	302	602	306	349	655

²⁷ Põlli kuulus halduslikult Rapla kihelkonda. Talupoegade arvu langus ajavahemikus 1726–1732 seletub eeskätt laste arvu vähenemisega. Kuid enne 1732. a. nõuti Põllilt välja 4 peret Penuja (Halliste khk.) pärustalupoegi.

²⁸ Kiriklikult kuulusid Harju-Madise kihelkonda Ämari, Põlküla, Leetse, osa Kloostri ja osa Keila mõisast. Risti kihelkonda kuulusid Vihterpalu, Pallaste, Nõva, Risti, Kõmaste, Hatu ja suurem osa Kloostri mõisast.

²⁹ Kloostri alla kuulusid ka rannarootslastega asustatud Pakri saared

Tabel 2 (järg 7)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
VIRUMAA																								
Jõhvi khk.																								
Pagari	79	72	151	173	171	344	193	167	360															
Atsalama	13	9	22	52	58	110	84	81	165	58	57	115												
Väike-Pungerja	23	19	42	31	37	68	30	27	57	30	31	61												
Kiikla	117	106	223	155	123	278	199	166	265															
Jõhvi	87	74	161	166	148	314	160	141	301	175	170	345	225	228	453	214	222	436	164	189	353			
Sompa	74	68	142	160	138	298	153	138	291	140	129	269	201	193	394									
Tärevere	33	33	66	52	65	117	78	76	154															
Mäetaguse ³⁰	97	98	195	110	101	211	171	166	337															
Kohtla	49	54	103	104	92	196	105	98	203	125	126	251	148	142	290	134	150	284						
Järve	37	38	75	62	60	122	77	68	145	90	83	173	97	105	202									
Ereda ³¹	31	42	73	66	71	137	91	86	177															
Edise	117	109	226	164	177	341	193	179	372	207	207	414												
Päite	22	18	40	32	37	69	71	58	129	72	79	151	85	91	176	87	85	172	95	103	198	120	101	224
Voka	14	26	40	43	40	83	58	37	95	32	26	58	57	56	113	51	65	116	85	84	169	84	71	155
Toila	31	27	58	38	37	75	46	45	91	30	32	62	43	53	96	76	80	156	74	86	160			
Ontika	57	41	98	57	55	112	74	80	154	67	70	137	74	91	165	81	79	160	86	95	181	100	107	207
Kurtina	58	48	106	90	74	164	106	116	222															
Illuka	16	20	36	43	42	85	58	67	125	47	57	104												
Kalina	7	14	21	36	40	76	49	50	99															
Kukruse	56	47	103	66	60	126	88	84	172	82	84	166												
Ohakvere	28	19	47	38	38	76	43	42	85	45	43	88	53	50	103	65	62	127						
Konju	13	14	27	27	20	47	24	18	42	19	19	38	39	37	76	38	28	66	62	60	122	68	73	141
Pühajõe	13	24	37	15	24	39	25	23	48	23	26	49	35	39	74									
Türsamäe	13	8	21	22	19	41	25	24	49	21	20	41	20	18	38	23	17	40						
Jõhvi kirikumõis				10	11	21	9	11	20															
Kokku	1085	1028	2113	1812	1738	3550	2253	2089	4352	1263	1259	2522	1077	1103	2180	769	788	1557	566	617	1183	372	355	727

³⁰ Kahes varasemas revisjonis oli Mäetaguse all Rääsa küla, mis 1737. a. müüdi Maidlale (Lüganuse khk.). 1726. a. elas Rääsal 24 meest ja 17 naist, 1732. a. 31 meest ja 22 naist. 1739. aastaks saavutas Rääsa rootsiaegse adramaade arvu ning adramaarevisjone seal enam ei toimunud. A. 1737–1739 osteti Mäetagusele 19 peret (61 mees- ja 45 naishinge) Roosa mõisast (Rõuge khk.).

³¹ 1726. a. revisjoni järgi oli Eredal 2 eraldi valdust: Ereda (8 meest 9 naist), ja Võrnu (23 meest, 33 naist).

Tabel 2 (järg 8)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Valvara khk.																								
Laagna	66	70	137	77	86	163	97	108	205	96	123	219	170	180	350	212	155	367	175	191	366	177	165	342
Siiverts ³²	72	72	144	79	81	160	104	108	212	103	112	215							184	196	380			
Uue-Sõtk ³³													43	52	95									
Hermamäe	20	21	41	15	10	25	14	15	29	15	18	33	31	25	56	49	39	88	75	69	144	83	86	169
Amvere	11	9	20	12	17	29	9	9	18	13	12	25	16	16	32				13	18	31			
Joala ³⁴																101	119	220						
Riigi ³⁵																			80	76	156			
Arumäe																			23	21	44			
Väike-Soldina	18	11	29	31	13	44	32	22	54	25	32	57												
Suur-Soldina	15	12	27	5	6	11	5	4	9	6	4	10	5	7	12	8	6	14	8	10	18			
Vana-Sõtk ³⁶	26	25	51	43	43	86	47	36	83	48	35	83												
Repniku	15	11	26	10	7	17	19	15	34	17	11	28	30	22	52	23	12	35						
Kokku	243	231	474	272	263	535	341	335	676	323	347	670	415	410	825	406	349	755	545	563	1108	260	251	511
Lüganuse khk.																								
Püssi	118	116	234	156	138	294	174	174	348	163	160	323	191	184	375	200	200	400	173	181	354	216	203	419
Purtse	114	91	205	192	128	320	199	188	387	246	201	447	258	237	495	231	221	452	249	245	494			
Hirmuse	34	26	60	63	47	110	65	53	118	63	54	117	75	74	149	81	81	162	56	69	125	69	86	155
Maidla ja Aidu ³⁸	166	162	328	202	184	386	212	205	417	245	230	475												
Aa	107	86	193	134	133	267	137	122	259	159	161	320	183	187	370	188	181	369	197	182	379	223	244	467
Erra	75	94	169	105	115	220	115	117	232															
Saka	42	39	81	49	44	93	45	51	96															
Voorepere ³⁷	23	20	43	28	23	51	19	19	38															
Kokku	679	634	1313	929	812	1741	966	929	1895	876	806	1682	707	682	1389	700	683	1383	675	677	1352	508	533	1041

³² Vaivara (Siiverts) kujunes õieti alles lühikest aega enne 1765. a. revisjoni, kui krahv C. v. Sieversile doneeriti Carropal koos Uue-Sõtk, Kudruküla ja Narva-Jõesuuga. Varasemates revisjonides on meie tabelis Vaivara all vaid Carropal.

³³ Uue-Sõtk riigimõisast enne 1750. a. toimunud revisjonide puhul andmeid ei esitatud. Vt. ka viide 32.

³⁴ Eesti-vene segarahvastikuga asustatud Joalast on olemas vaid 1757. a. revisjoni materjalid. Nagu nähtub revisjonide protokollidest, ei ole sealte varem andmeid esitatud. 1757. a. saavutas Joala rootsiaegse adramaade arvu ning hiljem seal adramaarevisjone läbi ei viidud.

³⁵ Riigi (Vaasovi) mõisast on olemas vaid 1750. ja 1765. a. andmed. Hiljem liideti ta Laagna ja Vaivara (Siivertsiga) üheks mõisatekompleksiks.

³⁶ Maidla ja Aidu olid 1726. a. revisjonis lahus, muidu ikka koos. Vt. ka viide 30.

³⁷ Voorepere oli 1782. a. ja hiljem Püssi mõisa küla.

Tabel 2 (järg 9)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Viru-Nigula khk.																								
Kunda ³⁸	198	189	387	235	195	430	247	224	471	365	344	709	361	393	754	337	363	700	321	323	644	312	294	606
Malla	145	136	281	224	188	412	258	238	496							285	279	564						
Koogu ³⁹	58	55	113	115	90	205	177	172	349	128	134	262	142	156	296	154	147	301	159	151	310	169	181	350
Kalvi	217	185	402	258	231	489	303	298	601	330	323	653												
Pada	116	115	331	114	102	216	190	172	362															
Satsu	11	14	25	16	18	34	14	13	27	11	11	22	11	10	21	21	18	39	14	14	28	13	19	32
Andja	145	123	268	163	154	317	200	198	398															
Aseri	103	110	213	152	149	301	212	190	402	221	204	425	248	223	471	243	232	475						
Vasta	74	81	155	102	97	199	119	104	223	131	105	236	142	135	277	159	137	296						
Samma	36	35	71	39	35	74	46	42	88	56	52	108	72	71	143	72	75	147	68	77	145	84	100	184
Ulvi ⁴⁰	50	45	95	71	76	147	96	91	187	85	92	177	96	96	192	95	101	196	76	81	157	91	91	182
Uue-Varudi ⁴¹	21	15	36	16	14	30	19	21	40	70	71	141	61	74	135	80	83	163	89	77	166	112	97	209
Vana-Varudi	20	19	39	23	20	43	38	33	71	42	35	77	43	35	78	46	42	88	55	61	116	63	73	136
Kabala	30	23	53	37	35	72	46	47	93	50	50	100	54	59	113	51	51	102	48	52	100	64	60	124
Kokku	1224	1125	2349	1565	1404	2969	1965	1843	3808	1489	1421	2910	1230	1252	2482	1543	1528	3071	830	835	1665	908	915	1823

³⁸ Ajavahemikus 1739–1744 omandas Kunda Koogult Suure-Letipä kaluriküla, kus 1726. a. elas 15 meest ja 16 naist, 1732. a. vastavalt 37 ja 28, 1739. a. — 48 ja 36, 1744. a. — 50 meest ja 45 naist. 1743. a. ostis Kunda Tatruse mõisalt (Haljala khk.) Kalliküla, kus 1726. a. elasid umbes pooled Tatruse talupojad, 1732. a. aga 39 meest ja 31 naist, 1739. a. vastavalt 41 ja 41, 1744. a. — 43 meest ja 45 naist. Meie tabelis on nii Suure-Letipä kui ka Kalliküla jäetud sinna, kus nad vastava revisjoni ajal olid. A. 1757–1765 pages Kundast 18 meest ja 13 naist, 1765–1774 — 43 meest ja 6 naist, enamik neist leidis uue kodu Soomes.

³⁹ Vt. viide 36.

⁴⁰ Kolme varasema revisjoni ajal oli Ulvi all ka Tudu, mis meie tabelis on paigutatud Viru-Jaagupi kihelkonda.

⁴¹ Uue-Varudi mõisal oli 1739. a. revisjoni andmeil vaid 5, 1744. a. aga 15 talu. Inimeste ja talude arvu nii suure kasvu põhjused ei selgu allikast.

Tabel 2 (järg 10)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Laike 151.																								
Sagadi ⁴²	163	165	328	259	256	515	273	254	527	295	285	580												
Aaspere ⁴³	64	56	120	143	132	275	209	193	402	240	238	478	214	213	427	303	290	593	245	210	455	251	222	473
Selja	148	168	316	186	190	376	249	250	499															
Kavastu	93	85	178	105	106	211	136	118	254	142	143	285	176	189	365									
Varangu ⁴⁴	70	62	132	75	74	149	113	105	218	103	111	214	129	133	262	153	156	309	181	170	351			
Metsiku	109	105	214	116	108	224	134	119	253															
Vihula	77	85	162	89	97	186	101	94	195	94	104	198	125	130	255	147	165	312	136	160	296	133	159	292
Kandle	104	85	189	112	106	218	132	116	248	117	118	235	124	134	258	99	110	209	103	118	221	154	151	305
Võle	106	87	193	111	105	216	117	108	225															
Loobu ⁴⁵	64	58	122	81	72	153	121	103	224															
Sauste	130	108	238	153	142	295	199	167	366	178	176	354												
Idavere	33	34	67	51	47	98	64	63	127	60	65	125	77	73	150	78	70	148	74	75	149	85	73	158
Karula	76	66	141	82	90	172	114	122	236															
Annikvere	53	40	93	70	57	127	74	75	149															
Essu ⁴⁶	57	53	110	78	68	146	106	102	208	111	108	219	118	112	230	102	96	198	92	87	179	77	71	148
Vanamõisa	26	22	48	51	42	93	46	46	92	49	50	99												
Tatruse ⁴⁷	68	64	132	70	61	131	89	89	178	59	54	113	109	102	211	92	107	199						
Veltsi ⁴⁸	33	30	63	26	36	62				32	34	66	33	43	76	32	44	76	31	37	68	31	41	72
Kokku	1473	1373	2846	1858	1789	2647	2277	2124	4401	1480	1486	2966	1105	1129	2234	1006	1038	2044	862	857	1719	731	717	1448

⁴² 1726. a. revisjonis pole andmeid Sagadi rannakülade kohta. 1732. a. elas nendes 49 meest ja 47 naist, 1739. a. vastavalt 70 ja 71, 1744. a. — 87 meest ja 84 naist. Ajavahemikus 1726—1732 asustati Sagadist Aaspere mõisa (Kermo ja Toikvere külla) 61 meest ja 67 naist.

⁴³ Aaspere rannaküla (Käsmu) on 1726. a. revisjonist välja jäänud. Revisjoniprotokoll järgi oli seal tollal 9 talu ja 6 vabadikuperet. 1732. a. elas Käsmus 38 meest ja 30 naist, 1744. a. vastavalt 49 ja 54, 1757. a. — 75 meest ja 83 naist; 1750., 1765. ja 1774. aastast puuduvad andmed.

⁴⁴ Ajavahemikus 1765—1782 eraldus Varangust Suure-Arkna küla, mis 1782. a. hingeloendis esineb Rakvere kihelkonnas (Arkna mõis). 1726. a. elas Suure-Arknas 12 meest ja 18 naist, 1732. a. vastavalt 13 ja 24, 1739. a. — 32 ja 37, 1744. a. — 40 ja 41, 1750. a. — 53 ja 47, 1757. a. — 67 ja 65, 1765. a. — 67 meest ja 65 naist.

⁴⁵ Loobu (koos Läsna) on 1726. ja 1732. a. revisjoni järgi Rakvere mõisa osa. 1739. a. esineb ta iseseisva valdusena Rakvere kihelkonnas.

⁴⁶ 1765. a. revisjonile eelnenud 10 aasta vältel pages Essust (peaasjalikult Soome) 25 meest ja 9 naist.

⁴⁷ Vt. viide 36. — 1744. a. oli Vandu küla, kus sellal elas 39 meest ja 46 naist, immissioonina Vaeküla all. 1782. a. oli ta mõisana Kadrina khk.

⁴⁸ Veltsi kujunes iseseisvaks mõisaks Neeruti riigimõisa immissioonist.

Tabel 2 (järg 11)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Rakvere khk.																								
Rakvere ⁴⁹	267	262	529	323	299	622	397	379	776	429	405	834												
Kohala ⁵⁰	173	142	315	211	181	392	284	264	548	259	251	510												
Uhtna ⁵¹	99	97	196	156	163	319	142	130	272	148	166	314	175	159	334	153	158	311	159	166	325	183	186	369
Kloodi	75	64	139	84	71	155	104	90	194	113	106	219	133	130	263	147	142	289						
Sõmeru	45	51	96	53	67	120	62	73	135	71	78	149	82	94	176	98	91	189	110	95	205	115	110	225
Kaarli	37	39	76	37	35	72	34	42	76	44	56	100	55	73	128	83	72	155	99	95	194			
Mädapea	59	48	107	59	47	106	61	66	127	72	68	140	70	72	142									
Korjodi	28	16	44	24	24	48	26	29	55	28	33	61	34	36	70	37	40	77						
Kokku	783	719	1502	917	887	1834	1110	1073	2183	1164	1163	2327	549	564	1113	518	503	1021	368	356	724	298	296	594

⁴⁹ Rakvere mõisast on maha arvatud Tudulinna (meie tabelis iseseisev mõis Viru Jaagupi kihelkonnas) ja Leobu (Haljala khk.). Vt. ka viited 45 ja 50.

⁵⁰ Ajavahemikus 1744–1782 läks Kohalalt Varangule (Haljala khk.) Pechküll, kus 1726. a. oli 44 meest ja 36 naist, 1732. a. vastavalt 48 ja 41, 1739. a. — 87 ja 75, 1744. a. — 79 ja 74, 1782. a. — 104 meest ja 122 naist.

⁵¹ Uhtna oli aastail 1732–1750 jagatud Vana- ja Uue-Uhtnaks.

Tabel 2 (järg 12)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Kadrina khk.																								
Palmse	312	236	548	313	256	569	329	323	652															
Jõepere	58	53	111	71	71	142	123	125	248	106	95	201	121	118	239	172	156	328	191	172	363			
Hulja	124	129	253	174	172	346	207	212	419	197	152	349	197	198	395	226	190	416						
Vatku	103	103	206	113	118	231	118	110	228	129	99	228	129	128	257	160	141	301	155	131	286			
Imastu	104	105	209	114	102	216	138	123	261	150	114	264	154	120	274	159	128	287	183	151	334			
Saksi	101	75	176	169	140	309	180	146	326	178	143	321												
Neeruti ⁵²	81	66	147	102	95	197	121	126	247	127	141	268	147	150	297	169	152	321	175	154	329			
Jõetaguse ⁵³	=	=	=	40	29	69	37	29	66	40	34	74	46	46	92	50	53	103	57	52	109			
Hõbeda	111	117	228	112	121	233	128	158	286	134	158	292	146	153	299									
Vohnja ⁵⁴	230	205	435	236	211	447	242	233	475	254	226	480	271	242	513									
Lasila	33	31	64	41	40	81	50	47	97	63	50	113	84	75	159									
Udriku	102	94	196	111	105	216	125	120	245	125	95	220	150	121	271	158	132	290						
Kihlevere ⁵⁵	71	81	152	87	88	175	97	98	195	104	86	190	103	106	209	112	97	209	109	109	218	108	112	220
Undla	102	88	190	112	91	203	136	130	266	128	129	257	135	128	263	160	143	303	172	161	333	158	131	289
Tõdva-Kõnnu	84	68	152	109	80	189	118	120	238															
Polli	53	50	103	64	50	114	80	83	163	81	81	162	89	83	172	82	86	168	89	91	180			
Arbavere	43	28	71	54	38	92	51	41	92	53	38	91	52	51	103	54	50	104						
Pala	40	36	76	50	35	85	61	58	119	52	49	101	44	59	103	47	53	100	36	50	86	49	55	104
Võduvere	18	26	44	36	43	79	40	38	78	36	38	74	47	48	95	57	57	114	54	49	103	53	51	104
Kokku	1770	1591	3361	2108	1885	3993	2263	2197	4460	1948	1708	2656	1889	1805	3694	1580	1429	3009	1208	1119	2327	600	555	1155

⁵² Neeruti riigimõisast olid juba enne 1726. a. immissioonidena eraldunud Veltsi (Haljala khk.) ja Võduvere, millest aja jooksul kujunesid iseseisvad mõisad. 1732. aastaks eraldus iseseisvaks mõisaks Jõetaguse, kus 1726. a. elas 25 meest ja 21 naist.

⁵³ Vt. viide 52.

⁵⁴ Ajavahemikus 1750–1782 eraldus Vohnjast Kolu mõis.

⁵⁵ Kihlevere alla kuulus ka Suru küla, millest XVIII saj. lõpul kujunes iseseisev mõis Kuusalu kihelkonnas. 1726. a. elas Surus 25 meest ja 21 naist, 1732. a. vastavad arvud olid 14 ja 14, 1739. a. — 17 ja 21, 1744. a. — 21 ja 18, 1750. a. — 26 ja 24, 1757. a. — 24. ja 22, 1765. a. — 20 ja 20, 1774. a. — 21 meest ja 18 naist.

Tabel 2 (järg 13)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
Viru-Jaagupi khk.																									
Roela	184	167	351	244	215	459	288	260	548	284	262	546	346	292	638	361	313	674	313	299	612		311	275	586
Vinni	151	147	298	130	131	261	161	165	326	165	164	329	190	210	400	208	212	420	218	217	435				
Põlula ⁵⁶	119	96	215	177	167	344	138	136	274	146	154	300	217	221	438	219	226	445	254	269	523		249	292	541
Küti	74	61	135	97	73	170	78	76	154	94	97	191	116	109	225	116	133	249							
Kupna ⁵⁷	7	9	16	23	19	42	35	39	74	31	30	61	21	32	53	33	40	73	27	39	66				
Meriküla	29	26	55	48	42	90	53	51	104	41	35	76	55	57	112	56	62	118	68	63	131				
Mõdriku	110	107	217	142	142	284	135	150	285	137	153	290	154	173	327	159	161	320							
Rägavere	22	23	45	35	46	81	41	54	95	50	65	115	55	69	114	61	64	125							
Kulina	71	80	151	90	86	176	98	97	195	96	87	183	101	97	198	97	99	196	96	96	192		75	78	153
Vaeküla ⁵⁶	44	60	104	59	56	115				137	138	275	77	94	171	112	130	242	67	77	144		43	58	101
Voore ⁵⁸	54	49	103	65	75	140	74	68	142	88	80	168	102	88	190	83	79	162	57	64	121		51	48	99
Inju	19	28	47	15	17	32	19	19	38	17	11	28	13	10	23	27	22	49	42	28	70				
Oonurme	14	10	24	19	19	38	22	21	43	33	19	52	19	16	35	22	20	42	31	30	61				
Tudulinna ⁵⁹	40	34	74	34	32	66	55	58	113	61	58	119													
Tudu ⁶⁰	21	18	39	38	37	75	41	48	89	40	53	93	40	65	105	36	51	87	41	36	77				
Viru-Jaagupi kiriku- mõis							22	17	39																
Kokku	959	915	1874	1216	1157	2373	1219	1211	2430	1420	1406	2826	1506	1533	3039	1590	1612	3202	1214	1218	2432		729	751	1480

⁵⁶ Ajavahemikus 1732—1739 läks Põlulalt Vaekülale Miila küla, mis aga a. 1744—1750 siirdus tagasi Põlulale. 1726. a. elas Miilas 22 meest ja 20 naist, 1732. a. vastavad arvud olid 35 ja 40, 1744. a. — 45 ja 45, 1757. a. — 52 ja 55, 1765. a. — 53 ja 60, 1774. a. — 63 meest ja 81 naist.

⁵⁷ Kupna oli hiljem Küti abimõis.

⁵⁸ Voore elanike arvu langus pärast 1757. a. seletub ulatusliku pagemisega: a. 1761—1771 pages (enamasti Peipsi taha) 54 meest ja 42 naist.

⁵⁹ Vt. viide 49.

⁶⁰ Vt. viide 40.

Tabel 2 (järg 14)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Väike-Maarja khk.																								
Porkuni ⁶¹	423	380	803	419	395	814	526	517	1043															
Põdrangu ⁶¹	16	15	31	21	24	45	88	79	167															
Araski	—	—	—	13	10	23	14	16	30				8	5	13	6	7	13	10	8	18			
Triigi ⁶²	115	109	224	174	175	349	114	142	256	145	154	299	150	120	270	140	123	263						
Kärsa	115	120	235	132	130	262	165	160	325	179	170	349	172	184	356	151	180	331	141	159	300	165	168	333
Kiltsi ⁶³	61	59	120	66	78	144	85	113	198	94	112	206	94	110	204	108	113	221	113	90	203			
Vao	108	102	210	123	94	217	118	102	220	122	100	222	136	148	284	164	175	339	150	151	301	155	174	329
Vorsti ⁶⁴	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	32	72
Äntu	87	69	156	93	89	182	91	101	192	81	91	172	102	97	199	110	98	208	85	84	169	97	108	205
Kaarma	50	53	103	60	61	121	59	61	120	74	78	152	56	73	129	76	93	169	68	84	152	73	85	158
Koonu	56	50	106	55	54	109	65	59	124															
Arina	40	44	84	56	53	109	66	68	134	54	61	115	70	73	143	77	68	145	79	83	162	78	88	166
Raeküla	15	17	32	14	15	29	19	19	38	22	21	43	27	34	61	30	32	62	22	24	46			
Uniküla	38	31	69	42	42	84	44	55	99															
Kokku	1124	1049	2173	1268	1220	2488	1454	1492	2946	771	787	1558	815	844	1659	862	889	1751	668	683	1351	608	655	1263

⁶¹ Ajavahemikus 1732—1739 läksid Porkunilt Põdrangule Loksa ja Alupere külad, kus 1726. a. elas 48 meest ja 47 naist, 1732. a. — 59 meest ja 55 naist. Porkuni alla on arvatud ka Naraka, mis ajuti esineb iseseisva valdusena.

⁶² Triigi elanike arvu järsk langus ajavahemikus 1732—1739 seletub eskätt laste arvu vähenemisega.

⁶³ Kiltsi ja Aavere (Koeru khk.) olid ühe ja sama valdaja käes ning nende revideerimisandmed on koos Väike-Maarja khk. all. Tabelis lahutatud, vabadikud osalt umbkaudselt.

⁶⁴ Vorsti eraldus Vaost 1773. a., millal see müüdi kapten Rosenile.

Tabel 2 (järg 15)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Simuna khk.																								
Avanduse	112	108	220	154	141	295	171	156	327	184	162	346	217	193	410	236	222	458	206	202	408	235	225	460
Muuga	108	86	194	145	100	245	130	114	244															
Salla	199	198	397	280	223	503	288	281	569															
Tammiku	69	70	139	76	97	173	101	108	209															
Paasvere	76	79	155	121	117	238	115	117	232	132	120	252												
Lõusa	49	44	93	58	63	121	66	61	127	83	70	153												
Võivere ⁶⁵	89	82	171	100	97	197	124	119	243	129	115	244	124	105	229	121	104	225	107	100	207	128	115	243
Pahkla	59	70	129	60	68	128	43	64	107	51	60	111	58	69	127	68	77	145						
Puðivere	45	44	89	52	51	103	71	67	138	84	66	150	85	79	164	112	82	194						
Käru	83	68	151	91	89	180	91	91	182	84	83	167												
Määri	42	47	89	47	45	92	66	71	137	66	71	137	80	77	157	75	77	152	77	76	153	84	105	189
Lasinurme	86	87	173	97	89	186	93	105	198	96	102	198	91	109	200	129	120	249	101	105	206	113	105	218
Venevere ⁶⁶	57	46	103	108	98	206	99	103	202	98	101	199	99	104	203	81	84	165	81	90	171	80	89	169
Luusiku	14	11	25	22	18	40	17	16	33	13	18	31	22	22	44	26	33	59	19	23	42	20	19	39
Emumäe	57	53	110	56	53	109	70	58	128															
Rohu	44	47	91	51	55	106	51	56	107	54	62	116	58	67	125	65	72	137	74	82	156	87	93	180
Moora	19	21	40	29	35	64	22	29	51	39	33	72	61	49	110	79	81	160	79	93	172			
Selli ⁶⁷	27	31	58	21	25	46	29	39	68	29	30	59	32	41	73	33	37	70	40	48	88	94	88	182
Laekvere ⁶⁸	45	33	78	39	29	68	52	58	110	59	59	118	40	38	78	57	55	112	20	25	45	17	15	32
Kokku	1280	1225	2505	1607	1493	3100	1699	1713	3412	1201	1152	2353	967	953	1920	1082	1044	2126	804	844	1646	858	854	1712

⁶⁵ Võiverest pages ajavahemikus 1750—1757 10 meest.⁶⁶ Veneverest pages ajavahemikus 1750—1757 20 meest ja 7 naist.⁶⁷ Selli esineb kuni 1765. a. revisjonini Koeru kihelkonnas koos Piibe mõisaga. Elanike arvu järsk tõus ajavahemikus 1765—1774 toimus Sallast omandatud talupoegade arvel.⁶⁸ Laekvere alla on arvatud ka tema immissioonid, välja arvatud Oonurme, mis on iseseisva valdusena Viru-Jaagupi kihelkonnas.

Tabel 2 (järg 16)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
JÄRVAMAA																								
Ambia khk.																								
Roosna ⁶⁹	114	116	230	144	143	287	156	151	307	158	148	306	155	155	310	164	164	328	181	183	364	200	194	394
Jäneda	76	68	144	104	95	199	111	102	213															
Tapa	123	121	244	153	155	308	147	153	300	167	157	324	165	162	327	173	171	344	164	179	341	182	183	365
Lehtse ⁷⁰	98	88	186	108	106	214	119	105	224															
Kurge	42	36	78	48	41	89	60	46	106	65	50	115												
Aru	21	18	39	23	21	44	30	25	55	35	25	60	39	38	77	31	32	63	28	36	64	138	115	253
Käravete ja Raka ⁷¹	125	123	248	141	135	276	149	145	294															
Pruuna ⁷²	72	50	122	58	49	107	65	57	122	65	59	124	68	75	143	74	76	150	62	53	115			
Põriki ⁷³	52	48	100	52	54	106	59	62	121	57	60	117	62	54	116	35	38	73						
Rägavere ja Jootma	51	51	102	65	60	125	70	57	127	68	61	129	64	68	132	65	78	143	58	75	133			
Koigi ⁷⁴	78	69	147	89	80	169	91	85	176	92	98	190	115	102	217	112	97	209	124	103	227	143	130	273
Nõmmküla	75	63	138	79	77	156	90	78	168	88	73	161	68	62	130	81	57	138	79	60	139	53	31	84
Uudeküla	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	37	30	67
Moe ja Tamsalu	56	40	96	83	74	157	119	94	213	95	75	170	123	109	232	125	104	229	117	109	226	145	142	287
Kuru	83	63	146	100	78	178	105	95	200															
Karkuse	27	32	59	27	32	59	28	36	64	31	33	64	28	26	54	35	29	64	55	51	106	79	76	155
Linnapea ⁷⁵	30	40	70	49	52	101	54	52	106	58	51	109	56	58	114	53	53	106	64	61	125	76	73	149
Järvajõe	39	33	72	36	37	73	39	44	83	31	41	72	43	52	95	59	54	113	55	54	109	55	53	108
Kukevere	29	27	56	32	33	65	40	44	84	42	47	89	60	62	122	60	61	121						
Prümlä	30	34	64	21	34	55	25	37	62	30	36	66	38	29	67	37	26	63	31	23	54	45	50	95
Kalle																			7	10	17			
Räsna	29	31	60	42	36	78	53	48	101	49	53	102												
Kokku	1250	1151	2401	1454	1392	2846	1610	1516	3126	1131	1067	2198	1084	1052	2136	1104	1040	2144	1025	997	2022	1153	1077	2230

⁶⁹ Roosna alla on arvatud Märjandi, mis esineb 1732. a. (8 meest, 3 naist) ja 1739. a. (9 meest, 4 naist) iseseisva valdusena.⁷⁰ Kahes esimeses revisjonis on Lehtse jagatud Vana- ja Uue-Lehtseks. Vana-Lehtses elas 1726. a. 59 meest ja 63 naist, 1732. a. — 65 meest ja 76 naist. Uue-Lehtse vastavad arvud olid 1726. a. — 39 ja 26, 1732. a. — 43 ja 30.⁷¹ 1726. a. revisjonis on Käravete ja Raka lahus; esimeses oli 99 meest ja 96 naist, teises 26 meest ja 27 naist.⁷² Ajavahemikus 1726–1732 läks Pruunalt Linnapeale Oja küla, kus 1726. a. elas 22 meest ja 12 naist, 1732. a. — 19 meest ja 14 naist. Järsk tõus a. 1765–1774 seletub rea uute talude loomisega. 1774. a. ei kannu veel koormisi 5 uusasukalt, nende talud on seega rajatud viimase 3 aasta vältel.⁷³ Põrika elanike arvu suur langus ajavahemikus 1750–1757 tuleneb sellest, et mõisa üks osa, XVIII saj. lõpul iseseisev Koolma saavutas rootsiaegse revisjonidramaade arvu ja 1757. a. revisjonist jäi ta kõrvale. Põrika teises osas, mille kohta on andmed 1757. aastast olemas, elas 1750. a. 27 meest ja 26 naist.⁷⁴ Koigi alla kuulus ka Koigi-Aru.⁷⁵ Vt. viide 72.

Tabel 2 (järg 17)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Järva-Jaani khk.																								
Roosna-Alliku	184	205	389	266	294	560	310	341	651	315	366	681	393	395	788									
Karinu	166	157	223	182	182	364	196	183	379	196	167	363	198	182	380	210	193	403	202	198	400	228	236	464
Metstaguse	101	109	210	122	123	245	126	112	238	146	126	272	164	143	307	193	155	348				230	196	426
Võhmuta	103	110	213	100	116	216	121	132	253	119	136	255	119	148	267	140	183	323	163	156	319	182	196	378
Einmanni	72	77	149	89	99	188	103	96	199	116	110	226	118	112	230	126	119	245	97	85	182	123	114	237
Orina	64	61	125	83	79	162	99	84	183	91	83	174	100	94	194	118	104	222	112	109	221	135	104	239
Kuie	89	89	178	112	100	212	100	103	203	100	95	195												
Pähu	21	18	39	28	27	55	34	29	63															
Rava	24	19	43	26	24	50	29	25	54	29	24	53	25	27	52	22	25	47	21	28	49	27	36	63
Kokku	824	845	1669	1008	1044	2052	1118	1105	2223	1112	1107	2219	1117	1101	2218	809	779	1588	595	576	1171	925	882	1807
Järva-Madise khk.																								
Albu	301	259	560	279	266	545	284	275	559															
Kaalepi ⁷⁶	74	67	141	84	82	166	105	95	200															
Seidla ⁷⁶	72	66	138	139	109	248	108	100	208	111	117	228												
Ahula ⁷⁷	47	33	80	63	55	118	89	76	165	105	92	197	98	94	192	108	102	210						
Kurisoo ⁷⁸	53	59	112	54	62	116	62	80	142	99	86	185	109	105	214									
Ageri ⁷⁹	17	14	31	27	23	50	62	62	124	79	88	167	76	83	159	84	78	162	83	82	165	96	97	193
Orgmetsa	10	11	21	13	13	26	20	14	34	58	61	119	78	71	149									
Järva-Madise kiriku- mõis							10	14	24	21	24	45	24	24	48	41	40	81	38	35	73			
Kokku	574	509	1083	659	610	1269	740	716	1456	486	484	970	385	377	762	233	220	453	121	117	238	96	97	193

⁷⁶ Ajavahemikus 1726–1732 läks Kaalepilt Seidlale Vistla küla (1726. a. 21 meest ja 18 naist).⁷⁷ Ajavahemikus 1732–1738 läks Vistla küla (1732. a. 20 meest ja 14 naist) Seidlalt Ahulale. 1739. a. oli selles külas 23 meest ja 20 naist.⁷⁸ Ageris rajati ajavahemikus 1732–1739 rohkesti uusi talusid, 1739. a. ei kandnud mitmed neist koormisi, mis näitab, et nad olid rajatud viimase 3 aasta vältel.⁷⁹ Kurisoo kuulus kiriklikult osaliselt Järva-Jaani kihelkonda.

Tabel 2 (järg 18)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Koeru khk.																								
Preedi	126	124	250	134	147	281	147	147	294	144	160	304	159	175	334	182	204	386	192	207	399			
Ervita	105	100	205	122	117	239	136	133	269	118	112	230	129	128	257	106	155	321	173	151	324	214	199	413
Väinjärve	62	50	112	73	58	131	80	84	164															
Liigvalla	131	105	236	135	114	249	151	146	300	183	148	331												
Kapu	103	117	220	111	125	236	93	119	212	101	123	224	121	122	243	132	113	245	136	128	264			
Ao	106	95	201	126	124	250	133	123	256															
Aruküla	90	94	184	96	93	189	103	103	206	101	107	208	120	116	236	125	115	240	125	125	250	133	115	248
Piibe ⁸⁰	41	46	87	39	48	87	33	38	71	57	52	109	78	68	146	87	68	155	87	79	166	105	107	212
Udeva	53	47	100	66	53	119	69	53	122	86	73	159	90	79	169	94	94	188	105	106	211	106	99	205
Aavere ⁸¹	93	111	204	120	117	237	75	91	166	77	77	154	77	85	162	89	91	180	84	109	193			
Varangu	39	35	74	49	47	96	69	73	142	83	86	169	73	83	156	72	74	146	78	64	142	85	73	158
Vao	47	54	101	35	42	77	43	40	83	58	57	115	64	64	128	75	73	148	82	85	167	92	86	178
Raigu ⁸²	28	25	53	45	38	83	53	43	96	62	54	116	66	57	123									
Norra	26	26	52	39	30	69	50	36	86	50	34	84	39	29	68	49	40	89	54	48	102			
Ramma ⁸³	56	59	115	65	74	139	72	75	147															
Kokku	1196	1088	2284	1255	1227	2482	1310	1304	2614	1120	1083	2203	1016	1006	2022	1071	1027	2098	1116	1102	2218	735	679	1414
Paide ja Anna khk.																								
Purdi	147	136	283	181	175	356	204	197	401	226	211	437	243	232	475	256	253	509	245	261	506	243	271	514
Pikaküla	7	13	20	8	11	19	18	14	32	19	15	34	21	17	38	25	27	52	21	24	45	24	31	55
Mäo ⁸⁴	168	153	321	217	212	429	230	239	469															
Elvere	73	80	153	116	112	228	106	97	203	71	84	155	104	103	207	99	102	201	96	104	200	96	101	197
Mändi	35	53	88	50	58	108	43	43	86	40	41	81												
Kokku	425	418	873	572	566	1138	601	590	1191	356	351	707	368	352	720	380	382	762	362	389	751	363	403	766

⁸⁰ Piibe kuulus kiriklikult osaliselt Simuna kihelkonda.⁸¹ Vt. viide 63.⁸² Raigu küla Ilmandu kuulus kiriklikult Väike-Maarjasse.⁸³ Ajavahemikus 1739–1782 läks Ramma Väinjärve alla.⁸⁴ 1726. a. revisjonis on Koigi (Peetri khk.) külad (Koigi, Sõrandu, Ubakall) Mäo all. Tabelis on nad paigutatud Peetri kihelkonda. Koigi alla on tabelis arvatud ka Sigapusma (välja arvatud 1732. a.), mis samuti 1726. a. oli Mäo, 1732. a. Vodja, 1739. a. Kolgi all. 1726. a. oli Sigapusmas 55 meest ja 53 naist, 1732. a. vastavad arvud olid 58 ja 55, 1739. a. — 71 ja 61.

Tabel 2 (järg 19)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Peetri khk.																								
Võisu ⁸⁵	174	174	348	205	205	410	242	209	451															
Koigi ⁸⁶	147	140	287	101	102	203	188	192	380															
Päinurme	154	141	295	167	183	350	188	196	384															
Esna ⁸⁷	96	92	188	152	142	294	175	164	339	197	178	375	171	153	324	79	80	159	167	177	344			
Väike-Kareda ⁸⁷							3	3	6				75	74	149									
Kodasema ⁸⁷	11	18	29	19	29	48	15	18	33	17	21	38				83	65	148	93	81	174			
Huusi	109	103	212	122	124	246	133	155	288	144	170	314	164	181	345	162	178	340	182	200	382			
Müüsi	37	32	69	77	70	147	104	96	200	129	110	239	141	137	278	145	132	277	138	134	272	158	162	320
Sargvere	80	80	160	86	86	172	110	98	208	128	110	238	122	122	244									
Koordi	54	64	118	75	70	145	81	78	159	55	59	114	86	80	166	86	89	175	104	103	207	115	113	228
Vodja	71	65	136	137	127	264	83	81	164															
Kõisi	40	48	88	52	50	103	59	52	111															
Palu	30	34	64	38	32	70	45	41	86	55	57	112	63	52	115	76	79	155	79	84	163	92	100	192
Prandi	53	44	97	59	51	110	67	63	130	79	67	146	78	87	165	78	75	153	64	76	140	85	85	170
Silmsi	36	23	59	55	44	99	58	48	106	59	56	115												
Suur-Oõlla	25	20	45	33	25	58	28	32	60	27	33	60	37	31	68	38	45	83	53	53	106	54	61	115
Väike-Oõlla				6	5	11	11	11	22	14	9	23	17	12	29	16	10	26						
Kokku	1117	1078	2195	1384	1345	2729	1590	1537	3127	904	870	1774	954	929	1883	763	753	1516	880	908	1788	504	521	1025

⁸⁵ Viisuga on liidetud Enari, mis 1732. a. revisjonis oli iseseisev valdus (45 meest, 41 naist).⁸⁶ Vt. viide 84.⁸⁷ Veel 1744. a. revisjoni ajal olid Kodasema ja Väike-Kareda vaid väikesed Esna päraldised. Ajavahemikus 1744–1750 jagati Esna mõis vendade Üsküll-Güldenbandide vahel kolmeks osaks (Esna, Väike-Kareda, Kodasema). 1750. a. revisjonis on Esna andmed koos Kodasemaga, järgmistes revisjonides on viimane aga juba täiesti iseseisev valdus. Seevastu Väike-Kareda andmed on 1750. a. eraldi, 1757. aastast puuduvad nad hoopis. 1765. a. on nad koos Esnaga. 1782. a. hingeloendis on Väike-Kareda jällegi iseseisev mõis.

Tabel 2 (järg 20)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Türi khk.																								
Laupa	131	122	253	126	116	242	155	153	308	198	197	395												
Türi-Alliku	111	95	206	143	145	288	182	190	372	190	205	395	219	224	443	234	239	473	242	247	489			
Kirna	133	137	270	143	154	297	157	182	339	187	217	404	236	228	464	220	212	432						
Väätsa	106	118	224	116	135	251	145	155	300	163	166	329	195	179	374	209	184	393						
Prääma ⁸⁸	=	=	=	22	15	37	26	17	43	=	=	=	=	=	=	13	17	30	13	12	25			
Särevere	85	62	147	126	132	258	140	136	276	137	143	280	143	148	291	162	155	317	167	168	335			
Oisu	53	64	117	58	57	115	55	65	120	69	70	139	82	81	163	92	89	181	120	117	237	151	135	286
Piiumetsa	38	31	69	48	48	96	76	59	135	69	60	129												
Lokuta	47	44	91	54	50	104	55	49	104	53	53	106	69	69	138	82	81	163	73	74	147			
Rõa	23	20	43	32	34	66	39	35	74	43	36	79	48	42	90	64	49	113	66	68	134	77	79	156
Vahastu	30	50	80	30	42	72	33	44	77	46	59	105	57	62	119	68	81	149	81	72	153	79	79	158
Tori	40	29	69	24	26	50	32	36	68	44	38	82	45	37	82	45	36	81						
Mäeküla ⁸⁹	15	16	31	33	31	64	36	30	66	38	34	72	46	44	90	52	48	100	46	48	94			
Kõlu	20	17	37	9	7	16	10	9	19	11	7	18	13	13	26	24	21	45						
Türi kirikumõis							5	6	11	9	7	16												
Kokku	832	805	1637	964	992	1956	1146	1166	2312	1257	1292	2549	1153	1127	2380	1265	1212	2477	805	806	1611	128	118	246

⁸⁸ Prääma on 1726., 1744. ja 1750. a. revisjonis Väätsa all.⁸⁹ 1726. a. revisjonis oli Mäeküla Särevere all.

Tabel 2 (järg 21)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
LÄÄNEMAA																								
Vigala khk.																								
Vana-Vigala ⁹⁰	226	231	457	279	256	535	346	322	668	382	372	754	412	395	807	423	410	833	463	443	906	491	543	1034
Kivi-Vigala	102	114	226	126	139	265	149	162	311	158	188	346	182	200	382	230	219	449	262	231	493	338	314	652
Velise	62	71	133	64	67	131	88	63	151	84	60	144	89	77	166	101	101	202	130	139	269	151	156	307
Päärdu	63	61	124	66	67	133	62	69	131	72	86	158	87	99	186	99	107	206	111	115	226	140	126	266
Konovere	19	26	45	14	15	29	25	30	55	27	31	58	29	38	67	45	38	83	59	39	98			
Jädivere	39	41	80	50	58	108	61	58	119	64	60	124	71	65	136	83	76	159						
Vigala kirikumõis							4	3	7	3	2	5												
Kokku	511	544	1055	606	615	1221	735	707	1442	790	799	1589	870	874	1744	981	951	1932	1025	967	1992	1120	1139	2259
Märjamaa khk.																								
Haimre	83	76	159	96	76	172	100	84	184	106	79	185	107	84	191	123	128	151	151	174	325	187	164	351
Vana-Kasti	52	61	113	48	50	98	44	59	103	62	59	121	67	79	146	71	78	149	80	83	163	77	62	139
Uue-Kasti	=	=	=	21	25	46	27	30	57	27	33	60	44	47	91	55	60	115	48	68	116	56	67	123
Valgu	89	81	170	105	83	188	126	108	234	121	108	229	128	117	245	112	116	228	110	116	226	125	141	266
Vaimõisa ⁹¹	76	82	158	31	33	64	44	39	83	92	90	182	47	50	97	129	133	262	44	54	98	60	71	131
Orgita	=	=	=	37	33	70	49	46	95	=	=	=	61	59	120	=	=	=	78	83	161	122	131	253
Mõisamaa ⁹²	=	=	=	24	21	45	32	24	56	36	26	62	62	53	115	81	72	153	68	64	132	63	63	126
Päädeva	13	16	29	14	12	26	23	22	45	31	26	57	37	39	76	46	42	88	47	51	98	32	33	65
Sõtk	38	39	77	34	34	68	41	38	79	47	44	91	60	57	117	69	68	137	83	80	163	93	90	183
Märjamaa	23	15	38	34	24	58	47	33	80	34	32	66	43	34	77	44	45	89	45	52	97	56	52	108
Paeküla	25	20	45	27	28	55	39	34	73	44	43	87	48	46	94	53	59	112	56	62	118	60	67	127
Lümandu	25	20	45	27	31	58	38	35	73	41	41	82	51	50	101	51	61	112	55	60	115	63	67	130
Kõrvetaguse	15	16	31	21	22	43	21	25	46	23	21	44	22	21	43	23	26	49	33	32	65	38	45	83
Mõraste	7	7	14	9	8	17	18	14	32	20	16	36	20	20	40	17	19	36	18	20	38			
Nurtu	40	35	75	43	36	79	55	43	98	62	48	110	73	57	130	79	67	156	79	71	150	99	87	186
Kokku	486	468	954	571	516	1087	704	634	1338	746	666	1412	870	813	1683	959	976	1935	995	1070	2065	1131	1131	2271

⁹⁰ Vana-Vigala alla on arvatud ka a. 1732, 1739, 1744, 1751 ja 1757⁹¹ Vaimõisa ja Orgita olid vaadeldaval perioodil ikka ühe ja sama⁹² Alates 1732. aastast esineb Mõisamaa iseseisva valdusena.

temast eraldi seisvad Budbergi ja Schwengelni immissioonid.

mõisniku käes; 1744. ja 1757. a. ei ole nende talupojad hästi eraldatavad.

Tabel 2 (järg 22)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Kullamaa khk.																								
Koluvere	204	191	395	222	204	426	220	203	423	257	229	486	295	284	579									
Suur-Kullamaa	13	16	29	25	25	50	31	33	64	36	29	65	37	36	73									
Väike-Kullamaa	22	16	38	25	29	54	28	30	58	38	33	71	41	36	77									
Vaikna ⁹³	125	129	254	112	102	214	109	107	216	121	116	237	152	134	286	143	135	278						
Kohatu	—	—	—	28	39	67	31	40	71	26	37	63	32	40	72	41	43	84	45	50	95			
Liivi ⁹⁴	70	74	144	93	98	191	153	162	320	175	171	346	205	191	396	220	225	445	252	240	492	261	252	513
Sooniste	99	87	186	119	110	229	135	115	250	141	129	270	147	139	286									
Kütke ⁹⁵	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—				18	14	32	23	17	40
Piirsalu	121	106	227	141	125	266	90	92	182	104	104	208												
Sipa	53	58	111	63	50	118	76	66	142	73	64	137	73	71	144	75	91	166	93	109	202	115	119	234
Maidla	51	56	107	57	70	127	76	72	148	78	73	151	96	95	191	107	110	217	119	136	255	138	150	288
Loodna	86	77	163	106	104	210	103	105	208	93	90	183	104	97	201	118	114	232	125	129	254	119	129	248
Jõgisoo	31	33	64	36	34	70	54	57	111	68	63	131	94	93	187	95	89	184	103	106	209	110	111	221
Tolli	59	51	110	72	65	137	74	69	143	70	67	137	82	74	156	93	79	172	121	85	206			
Teenuse	51	38	89	43	32	75	51	42	93	54	51	105	56	62	118	67	76	143	85	94	179	102	96	198
Kuijõe	80	75	155	58	51	109	81	59	140	94	69	163												
Suure-Kalju ⁹⁶	32	26	58	29	27	56	40	37	77	39	48	87	36	45	81	58	52	110						
Leevre	44	28	72	40	36	76	54	46	100	52	46	98	59	52	111	59	52	111	66	64	130			
Luiste	30	27	57	35	36	71	35	35	70	41	36	77	45	33	78	54	48	102	57	52	109	68	74	142
Päri	16	21	37	25	37	62	29	34	63	28	30	58	26	27	53	37	34	71	41	45	86	40	51	91
Turpla	—	—	—	—	—	—	19	18	37	16	18	34	20	20	40	26	34	60	28	34	62	35	33	68
Ohla	—	—	—	—	—	—	26	16	42	25	27	52	30	35	65	37	34	71	41	45	86	41	40	81
Soosalu ⁹⁷	12	7	19	34	26	60	44	35	79															
Käända	23	14	37	25	19	44	29	21	50	30	25	55	39	27	66	43	32	75						
Kullamaa kirikumõis	—	—	—	10	10	20	20	22	42															
Kokku	1222	1130	2352	1422	1339	2761	1613	1516	3129	1659	1555	3214	1669	1591	3260	1273	1248	2521	1197	1194	2391	1055	1072	2127
Mihkli khk.																								
Veltsa	44	54	98	48	58	106	52	62	114	61	68	129	74	87	161	89	89	178	78	90	168	90	114	204
Aru	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57	64	121
Õidrema	42	62	104	46	76	122	51	61	112	58	66	124	76	72	148	84	73	157	83	71	154	103	90	193
Keblaste	21	23	44	19	19	38	26	39	65	30	33	63	41	41	82	45	48	93						
Karinõmme	50	42	92	49	55	104	53	64	117	56	78	134	65	80	145	71	72	143	86	69	155	56	49	105
Kokku	157	181	338	162	208	370	182	226	408	205	245	450	256	280	536	289	282	571	247	230	477	306	317	623

⁹³ Ajavahemikus 1726—1732 kaotas Vaikna Soosalu küla (11 talu) ja umbes 10 hajatalu. Kokku elas neis 1726. a. 50 meest ja 44 naist, 1732. a. — 57 meest ja 52 naist.

⁹⁴ 1732. ja 1739. a. revisjonis esinevad Vana- ja Uue-Liivi eraldi iseseisvate mõisatena. Esimeses oli 1732. a. 51 meest ja 59 naist, 1739. a. — 82 meest ja 91 naist, teise vastavad arvud olid 1732. a. — 42 ja 39, 1739. a. — 76 ja 71.

⁹⁵ Kütke oli enne 1765. a. revisjoni Vaikna osa. 1739. a. elas seal 27 meest ja 27 naist, 1744. a. vastavalt 31 ja 35, 1750. a. — 46 meest ja 42 naist;

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Kirbla khk.																								
Vanamõisa ⁹⁸	43	46	89	57	58	115	89	77	166	92	95	187	110	119	229	139	133	272	201	191	392	246	248	494
Lautna	31	32	63	38	40	78	62	66	128	88	93	181	92	86	178	107	106	213	131	132	263	159	157	316
Seira ⁹⁹	45	45	90	64	63	127	66	67	133	86	85	171	96	99	195	104	102	206						
Kloostri	46	42	88	46	36	82	63	55	118	66	64	130	71	81	152	90	86	176	104	102	206	125	111	236
Kasari	38	39	77	37	33	70	32	42	74	49	52	101	53	58	111	62	58	120	56	51	107	83	61	144
Keskküla	34	33	67	39	39	78	29	28	57	35	30	65	40	42	82	41	39	80	46	43	89	54	53	107
Kokku	237	237	474	281	269	550	341	335	676	416	419	835	462	485	947	543	524	1067	538	519	1057	667	630	1297
Lihula khk.																								
Lihula ¹⁰⁰	121	117	238	131	135	266	196	216	412	183	208	381	230	215	445	255	254	509						
Penijõe ¹⁰¹	17	11	28	30	22	52	37	32	69	40	31	71												
Sipa	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	11	11	22	9	9	18	12	13	25	31	23	54
Lihula kirikumõis				23	23	46	28	29	57															
Kokku	138	128	266	184	180	364	261	277	538	223	239	452	241	226	467	264	263	527	12	13	25	31	23	54
Karuse khk.																								
Saastna	127	111	238	136	115	251	161	138	299	182	152	334	192	192	384	207	238	445	224	272	496	266	295	561
Matsalu ¹⁰²	194	182	376	234	244	478	227	225	452	235	236	471												
Vatla ¹⁰³	43	47	90	44	53	97	58	64	122	78	67	145	124	135	259	139	154	293						
Nchatu	49	61	110	48	62	110	61	69	130	69	70	139	87	87	174	92	93	185	91	101	192	114	124	238
Tuudi ¹⁰⁴	20	25	45	18	25	43	20	17	37	19	19	38	43	45	88	47	49	96	76	78	154			
Illuste ¹⁰⁵	29	22	51	25	21	46	33	29	62	38	38	76	43	57	100	52	71	123	63	74	137	72	80	152
Piivarootsi	16	12	28	13	9	22	18	18	36	16	19	35	16	16	32	30	35	65	40	35	75	48	38	86
Karuse kirikumõis				7	5	12	9	9	18															
Kokku	478	460	938	539	543	1082	587	569	1156	655	618	1273	505	532	1037	567	640	1207	494	560	1054	500	537	1037

⁹⁸ Ajavahemikus 1757–1765 toimunud talupoegade arvu suure tõusu põhjuseks oli Mõisaaseme küla minek Seira alt Vanamõisa alla. 1757. a. elas selles külas 26 meest ja 24 naist, 1765. a. vastavad arvud — 27 ja 31.

⁹⁹ Vt. viide 98.

¹⁰⁰ Ajavahemikus 1729–1732 läks Lihulalt Matsalule (Karuse khk.) Alaküla, kus 1726. a. elas 26 meest ja 25 naist, 1732. a. — 37 meest ja 37 naist. 1739. a. on Alaküla jälle Lihula all. Ajavahemikus 1744–1750 läks Lihulalt Vatla (Karuse khk.) Pajumaa küla, kus 1726. a. elas 15 meest ja 15 naist, 1732. a. vastavalt 28 ja 27, 1739. a. — 24 ja 26, 1744. a. — 29 meest ja 39 naist. Kiriklikult kuulus Lihula osaliselt Karuse kihelkonda.

¹⁰¹ Penijõe koosnes kahest varem Iseseisvast osast — Pariverest ja Sipast. Neist esimene saavutas 1750. aastaks rootsiaegse adramaade arvu. Sipat revideeriti aga ka nelja viimase maarevisjoni ajal. 1726. a. Penijõe Sipas osas talupoegi polnud, 1732. a. elas seal 4 meest ja 3 naist, 1744. a. — 10 meest ja 6 naist, 1739. a. andmed ei ole Parivere omadest eraldatavad.

¹⁰² Matsalu alla on arvatud ka Paga, mis 1732. ja 1744. a. revisjonis esineb eraldi. 1732. a. oli seal 14 meest ja 9 naist, 1744. a. — 18 meest ja 17 naist. Vt. ka viide 100.

¹⁰³ Vt. viide 100.

¹⁰⁴ Ajavahemikus 1744–1750 osteti Tuudile 30 inimest, kes varem elasid Paga külas.

¹⁰⁵ Illuste ja Paatsalu kuulusid ikka ühele ja samale mõisnikule ja revisjonide andmed on neil tavaliselt koos.

Tabel 2 (järg 24)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Hanila-Varbla khk.																								
Varbla	91	82	173	95	98	193	136	145	281	} 209	199	408	225	208	433	194	184	383	} 352	346	698	443	418	861
Saulepi	47	57	104	45	49	94	51	52	103							79	81	160						
Virtsu ¹⁰⁶	109	115	224	164	158	322	222	230	452	216	236	452	235	241	476	270	274	544	281	285	566	350	328	678
Massu	73	78	151	81	96	177	94	98	192	103	110	213	106	120	226	128	123	251	142	117	259	166	141	307
Mõtsu ¹⁰⁷	48	46	94	37	31	68	49	43	92	63	48	111	64	56	120	86	64	150	94	79	173	108	104	212
Paadremaa	25	32	57	37	37	74	44	45	89	49	55	104	66	73	139	80	74	154	101	84	185	111	100	211
Voose	41	49	90	46	48	94	53	49	102	58	55	113	57	62	119	75	73	148	85	100	185			
Paatsalu ¹⁰⁸	23	41	64	23	22	56	25	37	62	32	48	80	61	68	129	64	71	135	70	84	154	70	89	159
Vaiste	18	17	35	19	19	38	21	15	36	27	16	43	33	24	57	40	33	73	39	38	77	56	51	107
Mõisaküla ¹⁰⁹	22	31	53	25	33	58	29	31	60	31	32	63	42	47	89	52	45	97	56	62	118	42	42	84
Kiska ¹¹⁰																						35	33	68
Hanila kirikumõis				3	3	6	6	6	12															
Kokku	498	553	1051	575	605	1180	730	751	1481	788	799	1587	889	899	1788	1068	1027	2095	1220	1195	2415	1381	1306	2687
Martna khk.																								
Suure-Lähtu	73	70	143	73	82	155	105	101	206	120	102	222	131	128	259	135	136	271	144	141	285			
Ninja	13	13	26	13	10	23	14	16	30	17	16	33	22	25	47	31	33	64	29	40	69	31	30	61
Väike-Lähtu	40	43	83	47	44	91	57	57	114	68	73	141	101	103	204	94	94	188	116	90	206	113	89	202
Rannamõisa ¹¹¹	141	118	259	174	144	318	198	178	376	185	195	380	207	219	426	174	203	377	195	215	410	174	166	340
Ehmja	91	94	185	106	89	195	113	112	225	107	112	219	133	136	269	140	135	275	130	123	253	149	164	313
Väike-Rõude	32	42	74	35	45	80	44	43	87	41	54	95	53	58	111	53	65	118	56	63	119	56	63	119
Libumäe	=	=	=	=	=	=	=	=	=	6	8	14	9	11	20	8	12	20	13	20	33	19	19	38
Kurevere	=	=	=	=	=	=	5	13	18	10	17	27	22	15	37	17	23	40	19	18	37	28	28	56
Suure-Rõude	40	29	69	47	45	92	57	56	113	68	62	130	78	56	134									
Häeska	53	45	98	43	40	83	70	58	128	71	61	132	93	89	182	93	88	181	105	97	202	119	112	231
Jõesoo	30	25	55	36	29	65	58	56	114	58	59	117	77	80	157	87	91	178	96	104	200	110	104	214
Keskvere	34	30	64	38	36	74	40	42	82	39	43	82	51	47	98	63	50	113	75	52	127			
Puikaste	11	16	27	14	19	33	17	22	39	9	22	31	23	32	55	23	34	57	40	52	92	45	60	105
Laiküla	12	11	23	15	8	23	25	21	47	25	24	49	34	38	72	39	42	81	39	38	77	48	49	97
Pätsu	5	4	9	3	4	7	2	2	4	2	3	5	2	3	5	6	9	15	8	10	18	18	22	40
Kuluse ¹¹²	—	—	—	—	—	—	7	3	10	14	5	19	15	18	31									
Martna kirikumõis				7	6	13	7	6	13															
Kokku	575	540	1115	651	601	1252	819	786	1605	840	856	1696	1051	1058	2109	963	1015	1978	1065	1063	2128	910	906	1816

¹⁰⁶ 1774. a. revisjonis on Virtsu jagatud Vana- ja Uue-Virtsuks; esimeses oli tollal 194 meest ja 174 naist, teises — 156 meest ja 154 naist.¹⁰⁷ 1739. a. on Mõtsu all ka Mõisakülale kuulunud Torku, kus tollal elas 10 meest ja 12 naist. Vt. ka viide 110.¹⁰⁸ Vt. viide 105.¹⁰⁹ Vt. viide 107 ja 110.¹¹⁰ Kiska kujunes ajavahemikus 1765—1774 Mõisaküla (Torku ja Kiska) ning Mõtsu (Venja ja Kehra) maal. Kiskale läinud Mõisaküla osas elas 1726. a. 6 meest ja 7 naist, 1732. a. vastavalt 6 ja 9, 1739. a. — 10 ja 12, 1744. a. — 14 ja 12, 1750. a. — 17 ja 17, 1757. a. — 17 ja 14, 1765. a. — 17 meest ja 14 naist. Kiska alla läinud Mõtsu osa oli 1726. a. elaniketa, 1732. a. elas seal 1 mees ja 2 naist, 1739. a. vastavalt 4 ja 2, 1744. a. — 4 ja 2, 1750. a. — 4 ja 4, 1757. a. — 7 ja 5, 1965. a. — 7 meest ja 9 naist.

Tabel 2 (järg 25)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Ridala khk.																								
Kiideva ¹¹³	203	185	388	166	155	321	249	243	492	219	219	438												
Võnnu	218	224	442	248	264	512	286	287	577	296	291	587												
Kiltsi ¹¹⁴	104	104	208	104	103	207	115	101	216	141	138	279	317	291	608	347	307	654	321	312	633	335	306	641
Ungro	164	180	344	156	164	320	179	181	360	174	180	354	168	156	324	158	178	336	135	149	284	182	206	388
Mäemõisa	89	98	187	85	79	164	122	113	235				149	157	306	161	180	341	179	169	348	157	178	335
Sinalepa	59	57	116	75	62	137	80	66	146	82	80	162	92	86	178	97	102	199	106	113	219			
Parila	41	34	75	44	44	88	52	44	96	48	47	95	58	61	119	64	76	140	88	70	158	88	77	165
Ahli ja Tanska				49	62	111	50	61	111															
Käplamõisa	10	13	23	11	13	24	15	16	31	15	17	32	18	20	38	25	18	43	24	22	46	20	21	41
Käplaküla	25	30	55	34	39	73	39	41	80	35	33	68	35	36	71	28	30	58	25	34	59	28	40	68
Asuküla	15	16	31	19	20	39	27	27	54	29	22	51	27	19	46	31	28	59						
Ridala kirikumõis				5	10	15	9	13	22	10	16	26												
Kokku	928	941	1869	996	1015	2011	1203	1193	2396	1049	1043	2092	864	826	1690	911	919	1830	878	869	1747	810	828	1638
Lääne-Nigula khk.																								
Uugla ¹¹⁵	213	213	426	235	233	468	327	328	655	325	292	617	357	358	715	380	384	764						
Taebia	84	79	163	97	78	175	120	101	221	123	93	216	173	116	289	219	163	382	246	215	461			
Kärbla	70	70	140	77	86	163	84	86	170	100	99	199	110	101	211	118	113	231						
Roosna	22	18	40	21	17	38	33	31	64	29	26	55	32	24	56	32	32	64	38	35	73	34	48	82
Kirimäe	55	55	110	49	51	100	69	65	134	67	60	127	70	64	134	61	62	123	54	52	106	83	72	155
Konvere ¹¹⁶	=	=	=	5	8	13	5	11	16	6	14	20	7	12	19	7	8	15	5	12	17	13	15	28
Niivi	36	39	75	42	50	92	51	58	109	60	64	124	99	86	185	105	103	208						
Tagavere	74	62	136	82	74	156	92	84	176	100	84	184	108	98	206	112	104	216	111	110	221	113	114	227
Palivere	28	34	62	50	55	105	61	54	115	62	61	123	96	85	181	91	96	187	109	94	203	108	95	203
Vidrika ¹¹⁷	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	32	43	75	44	46	90
Sejjaküla	41	28	69	51	38	89	56	46	102	68	46	114	83	54	137	88	60	148	92	79	171	101	94	195
Salajõe	37	30	67	41	39	83	51	49	100	58	46	104												
Lääne-Nigula kirikumõis				19	18	37	13	17	30															
Kokku	660	628	1288	772	747	1519	962	930	1892	998	885	1883	1135	998	2133	1213	1125	2338	687	640	1327	496	484	980

¹¹³ Kiideva talupoegade arvu järske kõikumisi põhjustavad lapsed: 1726. a. revisjonis on neid registreeritud kokku 209, 1732. a. — 101, 1739. a. — 181.
¹¹⁴ Ajavahemikus 1739—1744 tuli Uugla (Lääne-Nigula khk.) alt Kiltsile osa Kirimäe külast, kus 1726. a. elas 31 meest ja 19 naist, 1732. a. vastavalt 27 ja 20, 1739. a. — 33 ja 23, 1744. a. — 27 ja 22, 1750. a. — 32 ja 25, 1757. a. — 30 ja 32, 1765. a. 27 meest ja 43 naist. Ajavahemikus 1765—1774 kaob Kirimäe taas Kiltsi alt.

¹¹⁵ Uugla suur tõus a. 1732—1739 langeb Suure- ja Väike-Soosalu küla arvele. 1732. a. oli seal vaid 2 asustatud talu (4 meest ja 7 naist), 1739. a. aga 15 talu (60 meest ja 69 naist). Samas ajavahemikus on Melaküll, kus 1732. a. oli 2 asustatud talu (7 meest ja 6 naist), mõisastatud ning talupojad asustatud Kiltsi mõisa maale. Vt. ka märkus 115.

¹¹⁶ Konvere kuulus 1726. a. Kirimäe alla ja seal elas 8 meest ja 8 naist.

¹¹⁷ Vidriku külas elas 1726. a. 7 meest ja 9 naist, 1739. a. vastavalt 16 ja 17, 1744. a. — 13 ja 19, 1750. a. — 13 ja 16, 1757. a. 13 meest ja 17 naist.

Tabel 2 (järg 26)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Noarootsi ja Haapsalu khk.												
Riguldi	143	170	313	121	139	260	143	187	330			
Uuemõisa ¹¹⁸	179	158	337	198	182	380	209	203	412	241	227	468
Sutlepa ¹¹⁹	=	=	=	—	—	—	81	84	165	65	75	140
Paslepa	151	143	294	192	168	360	228	194	422			
Nõmküla ¹²⁰	73	67	140	75	66	141	117	82	199	228	191	419
Saaremõisa	70	82	152	55	58	113	94	93	187			
Pürksi	41	35	76	39	43	82	43	40	83	99	88	187
Tahu	18	22	40	19	19	38	22	20	42			
Noarootsi kirikumõis				30	30	60	45	41	86			
Kokku	675	677	1352	729	705	1434	982	944	1926	633	581	1214
Vormsi khk.												
Suuremõisa	398	405	803	516	536	1052	544	586	1030			
Lõuna	48	55	103	61	60	121	58	64	122			
Vormsi kirikumõis				39	35	74	39	33	72			
Kokku	446	460	906	616	631	1247	641	683	1324			

¹¹⁸ Haapsalu-Uuemõisa jagunes kiriklikult 4 kihelkonna — Ridala, Lääne-Nigula, Noarootsi ja Haapsalu vahel.

¹¹⁹ Sutlepa oli Haapsalu-Uuemõisa abimõis; kahes varasemas revisjonis ei ole teda peamõisast eraldatud. 1726. a. elas Sutlepa külas 39 meest ja 33 naist, 1732. a. — 62 meest ja 51 naist.

¹²⁰ Osa Nõmkülast kuulus kiriklikult Lääne-Nigula kihelkonda.

Tabel 2 (järg 27)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
HIIUMAA																		
Pühalepa khk.																		
Suuremõisa ¹²¹	1023	1019	2042	1150	1182	2332	1070	1079	2149	1115	1167	2282	1224	1217	2441	1357	1339	2696
Hilisaare	85	85	170	108	99	207	113	92	205	97	92	189	100	98	198	103	108	211
Kassari	141	147	288	171	208	379	180	206	386	198	191	389	210	212	422	204	212	416
Partsi	20	22	42	19	24	43	138	142	280	141	141	282	158	160	318	214	212	426
Kokku	1269	1273	2542	1448	1513	2961	1501	1419	3020	1551	1591	3142	1692	1687	3379	1878	1871	3749
Käina khk.																		
Putkaste	391	397	788	436	455	891	438	413	851	456	437	893	500	482	982	531	536	1067
Vaemla	185	171	356	226	219	445	288	303	591									
Orjaku	72	55	127	74	68	142	73	69	142	74	66	140	84	77	161	104	100	204
Kokku	648	623	1271	736	742	1478	799	785	1584	530	503	1033	584	559	1143	635	636	1271
Reigi khk.																		
Kõrgessaare	654	653	1307	767	810	1577	699	707	1406	659	651	1310	781	722	1503	818	818	1636
Lauka	80	84	164	96	99	195	106	96	202									
Reigi kirikumõis																		
Kokku	734	737	1471	863	909	1772	805	803	1608	659	651	1310	781	722	1503	818	818	1636

¹²¹ Rootslasest adramaade arvu saavutas see riigimõis 1739. a. ja adramaarevisjone seal hiljem enam ei korraldatud. Hilisemad andmed pärinevad rendiraamatutest, kus sisalduvad talude kohta adramaarevisjonide omadega analoogilised andmed (vt. ENSV RAKA, I. 3, nim. 1, sü. 462, 471, 183). Kuid tabelis on 1750.—1751. a. lahtris tegelikult 1752., 1757. a., lahtris — 1755. aasta andmed.

Tabeli nr. 2 alusel on koostatud tabel 3, mis näitab, kuidas muutus adramaarevisjonide ja 1782. a. hingeloenduse järgi pärustalupoegade arv Eestimaa kubermangus kihelkonniti ajavahemikus 1726—1732. Analoogiline tabel sisaldub ka autori eespool viidatud artiklis, milles ühtlasi on lähemalt põhjendatud koostamise põhimõtteid. Mõlemal korral on püütud saavutada adramaarevisjonide ja hingeloenduste andmete haakumist. Käesoleval juhul on aga rohkem silmas peetud ka kiriklikku jagunemist, samuti on kõrvaldatud mõningad varasemasse töösse sisselipsanud vead ja ebatäpsused. Siiski ei sunni need korrektiivid veel revideerima viidatud artiklis esitatud Eestimaa demograafilise arengu üldpilti. Arengu lokaalseid erijooni loodab autor lähemalt vaadelda mõnes hilisemas töös, pärast feodalismi lõpuperioodi majanduse paikkondliku eripära väljaselgitamist.

Lisaks pärustalupoegadele sisaldavad adramaarevisjonid andmeid veel ka nn. vabade ja võõraste kohta. Ehkki nende vastu on viimasel ajal hakanud huvi tundma nii ajaloolased kui ka etnograafid, nõuab selle väikese arvulise, ent väga heterogeense maarahvakategooria lähem tundmaõppimine veel aastaid. Nagu selgub tabeli nr. 4 viimaste lahtrite võrdlemisel, on vähemalt viimastest adramaarevisjonidest suur osa vabu ja võõraid välja jäänud. Sellesse kategooriasse kuulujate biograafiliste andmete jälgimine kinnitab sedasama. Eriti sageli on registreerimata jäetud sakslased, sest viimaste õiguslik staatus ei satu juba nende rahvuse tõttu küsimärgi alla. Ilmselt puudulikult on kirja pandud ka vabade perekonnaliikmed. Seepärast tuleb tabeli nr 4 arve käsitada kui minimaalseid. Teatud abi pakub tabel adramaarevisjonide ja meetrikaraamatute andmete kõrvutamisel.

Nagu eespool juba mainitud, on adramaarevisjonide materjalis talupojad jagatud 3 vanuserühma: alla 15 aasta vanused lapsed, 15—59 aastased tööjõulised inimesed ja vanad (üle 60 aasta) ning töövõimetud täiskasvanud (vigased, mõnd rasket kroonilist haigust põdejad jne.). Seetõttu on adramaarevisjonid oluliseks allikaks ka talurahva vanuselise struktuuri selgitamisel. Tõsi, selles küsimuses ei suuda nad konkureerida hingeloenditega, kus on antud iga talupoja vanus loendusaastral, mis muidugi annab uuri-
jale hoopis avaramad võimalused vanuselise struktuuri jälgimiseks.¹²² Hilisematega võrreldavate andmete saamist adramaarevisjonidest takistab eriti vigaste ja haigete täiskasvanute arvamine

¹²² Vt. S. Vah tre. Talurahva vanuselisest koostisest Eestis hingeloenduste andmeil. — *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Tallinn, 1971, lk. 257—272; M. Leemets. Talurahva vanuseline koosseis Haljala kihelkonnas 1782.—1858. a. — *Ajaloolaseid töid IV*. Tartu, 1970, lk. 92—113.

Pärustalupoegade arv (mõisateenijateta) Eestimaal aastate 1726—1782 revisjonide andmeil

Territoriaallüksus	1726	1732	1739	1744	1750	1757	1765	1774	1782
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
HARJUMAA									
Jõelähtme	1264	1855	2031	2130	2221	2328	2528	2687	3006
Kuusalu	2208	2742	3124	3299	3636	3954	4389	4662	5296
Harju-Jaani	1221	1686	1857	1987	2280	2397	2823	3076	3484
Jüri	1280	1885	2280	2267	2483	2554	3168	3243	3804
Kose	2441	2906	3327	3337	3677	3935	4193	4725	5438
Rapla	2631	3154	3692	3697	4045	4582	5014	5583	6387
Hageri	1906	2163	2499	2625	2877	3255	3521	4020	5150
Juuru	1807	1985	2292	2509	2958	3225	3502	4281	5107
Keila	2657	3098	3789	3927	4481	4816	5667	6034	6594
Nissi	1167	1222	1568	1730	1959	2201	2425	2671	3288
Harju-Madise ja Risti	2681	2924	3156	3245	3561	3805	3904	4507	5179
Kokku	21263	25620	29615	30753	34178	37052	41134	45489	52733
VIRUMAA									
Jõhvi	2087	3497	4352	4352	5589	5498	5700	6640	7360
Vaivara	733	827	996	1072	1492	1543	1619	1866	2055
Lüganuse	1354	1794	1989	2188	2498	2467	2589	2901	3167
Viru-Nigula	2415	2966	3890	4320	4746	5357	4946	5152	5122
Haljala	2885	3540	4477	4669	5295	5390	5501	6072	6403
Rakvere	1330	1629	2090	2255	2428	2579	2657	3064	3380
Kadrina	3361	3993	4684	4523	4999	5392	5600	5962	6069
Viru-Jaagupi	1874	2371	2757	2867	3402	3663	3679	3783	4026
Väike-Maarja	2173	2488	2946	3092	3260	3402	3191	3627	4174
Simuna	2505	3100	3412	3581	4025	4423	4251	4962	5193
Kokku	20717	26205	31593	32834	37734	39711	39533	44029	46949

Tabel 3 (järg 1.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
JÄRVAMAA									
Ambla	2401	2846	3126	3118	3347	3331	3462	4262	4600
Järva-Jaani	1666	2052	2223	2282	2493	2736	2543	3069	3543
Järva-Madise	1101	1290	1456	1571	1659	1762	1851	2163	2420
Koeru	2284	2482	2614	2796	2975	3279	3349	3821	4251
Peetri	2078	2729	3127	3322	3687	3689	4136	4556	4786
Paide ja Anna	873	1138	1191	1154	1316	1362	1347	1353	1564
Türi	1664	1966	2312	2592	2940	3149	3340	3940	4441
Kokku	12067	14503	16049	16835	18417	19308	20028	23164	25605
LÄÄNEMAA									
Vigala	1060	1207	1442	1589	1750	1941	2191	2623	3112
Märjamaa	954	1087	1338	1412	1683	1935	2066	2313	2722
Kullamaa	2424	2761	3129	3337	3808	4289	4789	5089	6176
Mihkli	338	370	408	450	536	571	659	847	926
Kirbla	474	550	676	835	947	1067	1245	1534	1704
Lihula	272	346	488	433	613	698	776	883	1052
Karuse	979	1062	1206	1356	1584	1802	2010	2192	2412
Hanila ja Varbla	1057	1180	1481	1599	1804	2117	2439	2886	3478
Martna	1126	1252	1605	1713	2133	2154	2338	2561	2828
Ridala	2002	2011	2396	2425	2561	2801	2795	3037	3740
Lääne-Nigula	1319	1519	1892	1915	2302	2524	2700	3034	3638
Noarootsi	1396	1434	1926	2098	2344	2507	2628	2815	3159
Vormsi	963	1247	1324	1407	1494	1550	1565	1602	1704
Kokku	14364	16026	19311	20531	23559	25956	28201	31416	36651
HIUMAA									
Pühalepa	1943	2310	2322	2467	2537	2860	?	?	3361
Käina	2061	2348	2532	2810	2620	3232	?	?	4533
Reigi	1546	1854	1704	1613	1902	2017	?	?	1653
Kokku	5550	6512	6558	6890	7059	8109	?	?	9547
Kokku kuhemangus	73961	88866	103126	107843	120947	130139	137682	153967	171485

Tabel 4

Vabad ja võõrad Eestimaal XVIII saj. adramaa- ja hingederevisjonide andmeil

Maakond, kihelkond	1726. a.	1732. a.	1739. a.			1744. a.			1750. a.			1757. a.			1765. a.			1774. a.			1782. a.		
	Kokku	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku	Mehi	Naisi	Kokku
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
HARJUMAA																							
Jõelähtme	50	124	43	24	67	47	37	84	22	8	30	12	7	19	51	22	73	33	34	67	56	60	116
Kuusalu	21	116	28	23	51	34	20	54	43	48	91	73	67	140	26	25	51	64	45	109	96	84	180
Harju-Jaani	42	108	53	40	93	70	41	111	47	27	74	39	25	64	39	24	63	51	40	91	75	60	135
Jüri	106	94	50	36	86	48	47	95	84	80	164	56	48	104	54	44	98	68	66	134	98	96	194
Kose	98	195	92	77	169	61	52	113	65	50	115	58	46	104	64	70	134	80	85	165	140	132	272
Rapla	136	139	46	37	83	36	29	65	31	27	58	42	34	76	25	42	67	51	45	96	130	125	255
Hageri	58	126	51	50	101	86	81	167	67	71	138	42	36	78	45	25	70	34	27	61	81	96	177
Juuru	70	134	53	49	102	58	43	101	45	24	69	48	36	84	30	36	66	29	34	63	78	67	145
Kella	106	268	91	76	167	104	79	183	87	80	167	85	81	166	81	83	164	98	93	191	144	142	286
Nissi	56	100	24	25	49	49	40	89	11	10	21	7	13	20	26	28	54	9	11	20	27	48	75
Harju-Madise ja Risti	24	70	27	21	48	19	12	32	—	—	—	6	6	12	12	7	19	1	—	1	18	26	44
Kokku	767	1474	558	458	1016	603	491	1034	502	425	927	468	399	867	453	406	859	518	480	998	943	936	1879
VIRUMAA																							
Jõhvi	182	622	285	246	531	359	327	686	36	29	65	28	28	56	65	49	114	42	42	84	199	181	380
Vaivara	91	312	170	178	348	264	242	506	98	96	194	98	85	183	40	42	82	41	30	71	142	117	259
Lüganuse	22	262	152	125	277	63	53	118	8	7	15	15	12	27	10	9	19	8	5	13	56	64	120
Viru-Nigula	69	301	121	111	233	113	95	208	61	55	116	41	40	81	25	20	45	31	33	64	88	91	179
Haljala	127	319	116	134	250	116	112	228	103	96	199	62	52	114	34	27	61	25	30	55	85	83	168
Rakvere	20	211	94	108	202	57	66	123	26	18	44	37	26	63	39	38	77	28	30	58	50	45	95
Kadrina	25	61	22	20	42	30	20	50	22	19	41	22	14	36	55	35	90	25	27	52	81	80	161
Viru-Jaagupi	45	193	49	44	93	80	90	170	74	80	154	55	44	99	52	49	101	53	58	111	123	127	250
Väike-Maarja	29	135	46	38	84	30	24	54	31	28	59	46	56	102	25	36	60	26	27	53	70	71	141
Simuna	86	134	77	69	146	41	42	83	40	32	72	52	46	98	62	50	112	53	46	99	118	112	230
Kokku	696	2550	1133	1073	2206	1155	1071	2226	499	460	959	456	403	859	407	354	761	332	328	660	1012	971	1983

Tabel 4 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
JÄRVAMAA																							
Ambla	50	131	75	64	139	49	28	77	64	52	116	63	49	112	66	61	127	64	71	135	192	172	364
Järva-Madise	50	41	50	43	93	16	18	34	14	15	29	5	2	7	15	12	27	31	26	57	34	45	79
Järva-Jaani	37	38	31	23	54	42	32	74	8	6	14	28	25	53	45	45	90	38	39	77	54	52	106
Koeru	77	131	26	14	40	56	39	95	36	36	72	39	41	80	51	50	101	57	53	110	150	157	307
Peetri	37	163	42	34	76	40	32	72	18	14	32	9	11	20	17	21	38	26	30	56	64	58	124
Paide ja Anna	28	60	—	—	—	18	11	29	—	—	—	—	—	—	3	2	5	2	—	2	19	31	50
Tõri	37	146	47	59	106	98	101	199	17	15	32	23	14	37	11	10	21	31	32	63	47	42	87
Kokku	316	710	271	237	508	319	261	580	157	138	295	167	142	309	208	201	409	249	251	500	560	557	1117
LÄÄNEMAA																							
Vigala	29	69	24	16	40	65	47	112	64	54	118	41	33	74	18	11	29	7	6	13	26	19	45
Märjamaa	62	63	54	53	107	35	24	59	88	57	145	78	58	136	86	80	166	53	54	107	103	98	201
Kullamaa	39	83	27	24	51	56	33	89	90	80	170	62	63	125	103	73	176	62	50	112	124	110	234
Mihkli	8	13	15	12	27	27	33	60	20	19	39	16	11	27	21	7	28	23	21	44	33	36	69
Kirbla	32	78	29	29	58	31	26	57	67	66	133	54	45	99	61	56	117	38	43	81	54	52	106
Lihula	—	11	7	6	13	13	13	26	47	41	88	14	15	29	28	28	56	31	33	64	15	26	41
Karuse	26	19	15	13	28	23	28	51	52	46	98	37	46	83	37	43	80	48	43	91	77	69	146
Hanila-Varbla	42	44	14	12	26	24	21	45	63	59	122	56	51	107	39	49	88	57	69	126	64	62	126
Martna	15	67	31	26	57	33	32	65	78	67	145	36	48	84	29	28	57	15	13	28	39	38	77
Ridala	14	61	10	8	18	15	11	26	49	32	81	19	19	38	17	15	32	27	22	49	75	70	145
Lääne-Nigula	63	92	32	33	65	38	37	75	57	50	107	47	44	91	49	33	82	10	8	18	38	30	68
Noarootsi	95	64	—	—	—	6	6	12	16	14	30	8	5	13	18	17	35	11	9	20	38	36	74
Vormsi	—	—	—	—	—	—	—	—	9	7	16	—	—	—	—	—	—	—	—	6	5	10	10
Kokku	426	664	258	232	490	366	311	677	700	592	1292	468	438	906	506	440	946	382	371	753	692	651	1343
HIIDUMAA																							
Pühalepa																		8	8	16	31	34	65
Käina																		16	14	30	19	12	31
Reigi																		10	6	16	15	17	32
Kokku																		34	28	62	65	63	128

Eestimaa talurahva vanuseline koostis XVIII saj. adramaarevisjonide andmell (%)

Tabel 5

Maakond, kihelkond	1726. a.						1732. a.						1739. a.						1744. a.						1750. a.						1757. a.						1765. a.						1774. a.					
	Mehed			Naaised			Mehed			Naaised			Mehed			Naaised			Mehed			Naaised			Mehed			Naaised			Mehed			Naaised			Mehed			Naaised								
	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased	lapsed	tööjõulised	vanad ja vigased									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49
HARJUMAA																																																
Jõelähtme	48	40	12	48	39	13	40	49	11	41	46	13	41	45	14	41	45	14	42	47	11	41	44	15	42	47	11	41	47	12	40	52	8	41	48	11	37	54	9	39	52	9	38	53	9	39	49	12
Kuusalu	51	37	12	51	37	12	45	42	13	42	41	17	43	48	9	38	49	13	41	51	8	38	49	13	43	49	8	39	49	12	43	51	6	40	50	10	43	52	5	39	53	8	39	55	6	29	62	9
Harju-Jaani	49	39	12	49	37	14	43	45	12	38	47	15	43	45	12	41	45	14	36	50	14	41	45	14	41	49	10	43	46	11	39	51	10	42	48	10	42	51	7	41	52	7	38	53	9	39	49	12
Jüri	50	38	12	47	43	10	40	50	10	38	48	14	42	46	12	39	45	16	41	49	10	41	47	12	43	49	8	42	49	9	40	54	6	40	52	8	36	58	6	36	55	9	36	53	11	36	48	16
Kose	53	35	12	52	35	13	45	44	11	41	43	16	40	49	11	38	44	18	37	52	11	40	45	15	41	49	10	44	46	10	42	50	8	41	50	9	42	52	6	41	50	9	36	54	10	37	49	14
Rapla	51	35	14	52	37	11	46	42	12	44	39	17	43	46	11	42	43	15	44	45	11	43	42	15	44	49	7	44	45	11	41	50	9	42	48	10	39	53	8	40	48	12	38	54	8	40	48	12
Hageri	54	32	14	51	34	15	44	43	13	43	41	16	41	45	14	39	45	16	41	45	14	38	48	14	43	46	11	42	45	13	45	47	8	44	47	9	40	52	8	40	51	9	36	52	12	36	51	13
Juuru	57	31	12	54	30	16	47	40	13	42	41	17	41	45	14	36	45	19	40	48	12	41	46	13	47	45	8	44	45	11	49	44	7	45	46	9	41	51	8	42	48	10	39	52	9	38	50	12
Keila	50	36	14	48	36	16	44	46	10	41	46	13	40	48	12	38	46	16	39	49	12	41	45	14	40	50	10	44	46	10	39	52	9	42	46	12	41	52	7	39	52	9	36	54	10	36	53	11
Nissi	52	35	13	51	35	14	46	39	15	46	36	18	42	44	14	40	43	17	42	46	12	40	47	13	44	44	12	43	44	13	40	51	9	49	42	9	40	51	9	43	48	9	37	54	9	41	47	12
Harju-Madise ja Risti	46	42	12	42	42	16	39	49	12	36	49	15	37	49	14	37	47	16	36	51	13	43	42	15	38	51	11	45	43	12	39	53	8	41	53	6	34	54	12	38	53	9	30	55	15	36	54	10
Keskmine	51	36	13	50	36	14	44	44	12	41	43	16	41	47	12	39	45	16	40	48	12	41	46	13	42	48	10	42	46	12	42	50	8	42	48	10	40	53	7	40	51	9	37	53	10	38	51	11
VIRUMAA																																																
Jõhvi	46	37	17	44	39	17	37	47	16	39	45	16	39	50	11	36	48	16	40	50	10	40	48	12	41	50	9	42	48	10	40	54	6	41	51	8	41	54	5	37	54	9	38	54	8	39	53	8
Vaivara	46	40	14	49	37	14	37	50	13	40	49	11	40	50	10	39	45	16	41	54	5	42	47	11	44	49	7	45	47	8	43	51	6	25	65	10	41	54	5	36	57	7	39	54	7	34	56	10
Lüganuse	49	33	18	50	33	17	39	49	12	37	46	17	37	51	12	37	47	16	40	52	8	42	46	12	39	55	6	40	50	10	40	55	5	41	50	9	33	61	6	36	54	10	37	52	11	41	48	11
Viru-Nigula	42	41	17	45	41	14	43	45	12	37	47	16	38	50	12	37	48	15	40	50	10	41	44	15	44	49	7	42	47	11	40	54	6	40	51	9	37	59	4	32	60	8	40	52	8	36	53	11
Haljala	53	34	13	52	35	13	44	44	12	43	43	14	38	50	12	37	50	13	39	50	11	40	46	14	44	49	7	44	45	11	41	52	7	42	49	9	42	53	5	35	56	8	35	56	9	33	55	12
Rakvere	44	39	17	45	39	16	42	45	13	42	41	17	38	51	11	35	52	13	40	50	10	39	49	12	44	50	6	44	46	10	40	52	8	41	48	11	44	51	5	39	50	11	41	52	7	37	50	13
Kadrina	46	42	12	48	39	13	42	46	12	43	41	16	38	49	13	38	47	15	39	50	11	39	47	14	41	50	9	38	50	12	41	51	8	39	50	11	44	50	6	39	51	10	39	52	9	36	54	10
Viru-Jaagupi	47	40	13	48	39	13	44	44	12	45	41	14	38	50	12	38	46	16	39	51	10	39	47	14	40	54	6	41	48	11	41	53	6	40	50	10	41	53	6	38	54	8	36	55	9	36	56	8
Väike-Maarja	44	39	17	45	38	17	43	42	15	42	40	18	36	52	12	36	50	14	39	51	10	40	49	11	39	53	8	41	49	10	41	52	7	41	50	9	39	55	6	38	53	9	37	51	12	35	51	14
Simuna	50	40	10	48	37	15	45	45	10	45	41	14	39	52	9	36	51	13	40	50	10	36	49	15	41	51	8	39	50	11	43	49	8	39	53	8	39	56	5	40	54	6	37	55	8	35	55	10
Keskmine	47	39	14	47	38	15	42	45	13	41	43	16	38	50	12	37	49	14	40	50	10	39	47	14	41	51	8	41	48	11	41	52	7	40	51	9	40	55	5	37	54	9	38	53	9	36	53	11
JÄRVAMAA																																																
Ambla	48	41	11	50	39	11	47	40	13	43	41	16	37	49	14	38	47	15	36	53	11	39	47	14	38	52	10	40	48	12	39	51	10	42	48	10	41	51	8	36	52	12	42	48	10	40	51	9
Järva-Madise	55	37	8	49	42	9	45	44	11	44	41	15	42	46	12	42	46	12	41	50	9	42	45	13	42	47	11	44	44	12	46	47	7	37	54	9	45	50	5	35	58	7	39	52	9	38	50	12
Paide ja Anna	46	35	19	48	34	18	48	39	13	48	37	15	42	45	13	40	46	14	44	44	12	40	49	11	42	48	10	45	46	9	41	51	8	48	42	10	44	50	6	39	50	11	35	55	10	35	55	10
Järva-Jaani	50	38	12	50	37	13	47	38	15	44	38	18	42	44	16	41	41	18	40	49	11	40	46	14	38	48	14	40	47	13	41	51	8	43	49	8	44	49	7	41	48	11	38	53	9	33	55	12
Koeru	51	37	12	49	38	13	46	44	10	42	45	13	43	46	11	40	45	15	38	53	9	38	48	14	41	50	9	41	48	11	43	50	7	40	52	8	43	50	7	39	50	11	40	50	10	40	47	13
Peetri	48	39	13	49	36	15	45	42	13	43	41	16	39	49	12	38	46	16	39	52	9	38	48	14	42	50	8	42																				

vanadega ühte kategooriasse.¹²³ Et olla päris täpne, tuleks leppida talupoegade jagamisega adramaarevisjonide põhjal vaid kahte vanuserühma: lapsed (alla 15 aasta) ja täiskasvanud. Siiski on tabelis 5 vanade ja vigaste (õigemini töövõimetute) protsent antud eraldi, sest laste ja töövõimetute protsentide liitmisel saame ülalpeetavate osakaalu.

Tabelis 5 torkab kõigepealt silma äärmiselt kõrge laste protsent 1726. a. Paljudes, eriti läänepoolsetes mandrikihelkondades moodustasid alla 15 aasta vanused lapsed rohkem kui poole talupoegade üldarvust. Neljas kihelkonnas (Märjamaa, Karuse, Juuru, Järva-Madise) on poeglaste osakaal meeste üldarvus koguni üle 55%. Töövõimeliste protsent langeb paaril juhul (Kirbla mehed, Mihkli naised) koguni alla 30. Põhjusi pole vaja kaugelt otsida — nendeks on ülikõrge sündivus ja ka laste suhteliselt madal surevus katkujärgseil aastail (vt. lk. 282 jj). Ka vanade kõrge protsent seletub esmajoonel katku mõjuga. Eluga pääsesid 1710. a. peaaegalt tugevamad; need aga, kes olid katku ajal 44-aastased, langesid 1726. a. revisjonis juba vanade kategooriasse. Et peapõhjuseks oli katk, nähtub sellestki, et piirkondades, mida katk laastas nõrgemini (Vormsi, Hiiumaa, osalt ka Viru- ja Järvamaa), on talurahva vanuseline struktuur (eriti laste osakaal) märksa lähedasem sajandi 2. poole n.-õ. normaalsele olukorrale. Siiski ei saa päriselt välistada võimalust, et andmeid mõjustas mõnevõrra ka 1726. a. revisjoni pealiskaudsus.¹²⁴

1732. aastaks on laste protsent peaaegu kõikides kihelkondades langenud (erandiks on Vormsi, Reigi ja Pühalepa). Kubermangu lääneosas jääb see siiski enamasti märksa kõrgemaks 1739. a. vastavast näitajast. Seevastu Viru- ja Järvamaal on laste osakaal 1732. a. tunduvalt väiksem kui 1739. a. Põhjuseks on nähtavasti 1730. a. seal möllanud rüugetaud.¹²⁵ 1744. a. revisjoni paiku saavutab vanuseline struktuur mõneks ajaks suhtelise stabiilsuse: laste protsent on enamasti 38—42, töövõimelistel täiskasvanutel 48—51 talupoegade üldarvust. Vanad ja vigased mehed moodustavad harilikult meeste üldarvust 8—11 protsenti; vastavasse kategooriasse kuuluvate naiste osakaal on reeglipäraselt 2 protsenti kõrgem.

Kahe viimase adramaarevisjoni vahelisel perioodil laste osakaal väheneb mõnevõrra peaaegu kõikides kihelkondades. Osalt seletub see laste suure surevusega 1773. a. Igatahes oli laste prot-

¹²³ Mõnede adramaarevisjonide protokollid lasevad vanu ja vigaseid eraldada. Nii oli 1774. a. Märjamaa kihelkonnas 13 revideeritud mõisas 1030 meestalupoega, neist vanu ja vigaseid 97. Viimastest tunnistas revisjonikomisjon vanemaks kui 60 aastat 35, mitmesuguste vigastuste või haiguste tõttu töövõimetuteks aga 59 meest; 3 talupoja kohta puuduvad andmed. Seega üle 60 aasta vanuste osakaal 3,2 protsenti (ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 504).

¹²⁴ Tõenäoliselt tuleb selle arvele kirjutada näiteks laste madal osakaal 1726. a. Vormsis ja Reigis.

¹²⁵ Vt. ENSV RAKA, f. 1224, nim. 3, sü. 3.

sent 1782. a. hingeloenduse ajal Viru-Nigulas 40 ja Haljalas 38; 1774. a. vastavad arvud olid 38 ja 34. Kolmandas kihelkonnas Rakveres, mille talurahva vanuselist koosseisu on uuritud, oli olukord stabiilne (1774. a. oli lapsed 39, 1782. a. 38% talupoegadest).¹²⁶ Laste osakaalu uuest langusest annavad tunnistust 1795. a. hingeloendid.

Kui jätta kõrvale katkujärgsed kolm aastakümnet, siis võib väita, et muudatused talurahva vanuselises struktuuris (eriti laste osakaalus) ei ole vaadeldud perioodil kindlasuunalised. Kõikumised ajas sõltusid eeskätt laste surevusest, viimane omakorda rõugete ja teiste eeskätt lapsed tabavate nakkushaiguste levikust.¹²⁷

Suure katku ja hingeloenduste vahelise perioodi talurahva arvu jälgimisel on adramaarevisjonide materjalid esmaklassiline ja asendamatu allikas. Interpoleerimise abil lubavad nad kindlaks teha kahe revisjoni vahelises ajavahemikus (5—9 aasta vältel) talurahva arvus toimunud muutused. Kuid adramaarevisjonide materjalidest ei nähtu, kuidas muutus see arv ühel või teisel konkreetsel aastal. Samuti ei paku nad peaaegu mingeid pidepunkte rahva-arvu liikumise sisemise mehhanismi avamiseks. Seepärast tuleb neile küsimustele vastust otsida teistest allikatest, eelkõige kõnesoleval perioodil abiellumiste, sündide ja surmajuhtumite ülevõtte arvestust pidanud kirikuasutuste materjalidest. Meie teema seisukohalt pakuvad neist kõige suuremat huvi luteriusu koguduste meetrikaraamatud ning alates 1756. aastast pastori koostatud ja konsistooriumile saadetud aastaaruanded.

Meetrikaraamatute rikkalikku ja mitmekülgset andmestikku on meil ammust ajast kasutatud genealoogilistel eesmärkidel. Ajaloolise demograafia uurijad (eriti H. Palli) on nende läbitöötamisele asunud alles viimastel aastatel. Kuna meetrikaraamatute andmete laad ja täpsus erineb õige suuresti mitte ainult kihelkonniti, vaid muutus teinekord tugevasti ka seoses uue pastori ametisseasumisega, siis nende lähem allikakriitiline analüüs saab toimuda alles kihelkonnamonograafiate tasemel. Siinkohal tuleb piirduda kõige hädavajalike märkustega.

Meetrikaraamatutes, millest varaseimad pärinevad XVII sajandist, registreeriti eelkõige abielud, sünnid ja surmajuhtumid. Tavaliselt jäid aga välja kiriklikult vormistamata abielud (mille osakaal vaadeldaval perioodil oli küll tähtsusetu), surnult sündinud või enne ristimist surnud lapsed. Enamasti on välja jäänud ka need surmajuhtumid, kus surnut ei maetud koguduse surnuaiale. Seega oleks õigem öelda, et meetrikaraamatutes sisalduvad andmed laulatuste, ristimiste ja kiriklike matuste kohta. Enamasti on kõik need kolm kirikutalituste liiki kantud ühte ja samasse meetrikaraamatusse, kuid vahel on igaühe jaoks eraldi raamat. Pea-

¹²⁶ S. Vahtra. Talurahva vanuselisest koostisest, lk. 261 jj.

¹²⁷ Lähemalt nendest lk. 269 jj.

aegu alati on meetrikaraamatutes märgitud iga laulatuse, ristimise ja matuse kuupäev. XVIII saj. 30-ndaist aastaist saab üldiseks ka sünni- ja surmadaatumi ülestähendamine. Sageli on dateerimata jäetud (või siis umbmääraselt dateeritud) need talitused, mida ei viinud läbi kirikuõpetaja ise. Sellisteks on kõigepealt hädarestimised, koguduse liikmete laulatused linnas või ka mõnes teises maakirikus, matmised abikirikute juures asuvatesse surnuadadesse jne. Siiski on peaaegu alati kindlaks tehtav iga meetrikaraamatusse kantud talituse aasta.

Paljudes meetrikaraamatutes on järjekindlalt kirja pandud surnute vanus. Kuna adramaarevisjonides varjujäävaid kõrvalekaldumisi normaalsest arengujoonest tingisid kõigepealt tõusud ja langused surmajuhtumite arvus (sündide arv kõigub suhteliselt vähe), need aga olenesid eriti nakkushaiguste levikust, siis on meie teema seisukohalt eriti olulised meetrikaraamatutesse tehtud märkused surmapõhjuste kohta. Üksikuid surmapõhjuste ülestähendusi leidub juba XVII saj. meetrikaraamatutes. Ka XVIII saj. 1. poolel on enamikus kihelkondades sedalaadi ülestähendusi juhuslikult; enam-vähem järjekindlalt on seda püütud teha vaid üksikutes kihelkondades (Kullamaal 1717., Haljas 1740., Annas 1740. aastast peale). XVIII saj. viimastest aastakümnetest on taolisi andmeid juba massiliselt.¹²⁸

Ehkki meid huvitab antud juhul vaid talurahvas, tuleb siiski loobuda aadlike, vabade jt. abielude, ristimiste ja matuste eraldamisest, kuna see operatsioon on seotud ülearu suure ajakuluga. Pealegi pärineb tunduv osa andmeid pastorite aastaaruannetest, kus sellist vahet pole võimalik teha. Ühtluse saavutamiseks on ka seal, kus saksa koguduse liikmete laulatuse, ristimiste ja matuste kohta peeti eraldi arvestust, vastavad andmed eesti koguduste andmetega liidetud. Ühtlustamise huvides on nii sündide kui ka matuste arvust välja jäetud surnultsündinud.

Meetrikaraamatute säilitamine ja ühtlasi andmetes esinevad lüngad nähtuvad tabelist nr. 6. Viimane on ühtlasi vältimatuks abimeheks tabelite nr. 7 ja 8 andmete kasutamisel (koos järgneva üle-

¹²⁸ Pikemat aega on nakkushaiguste ajalugu Eestis uurinud Tartu Sanitaar-Epidemioloogiajaama arst Lemming Rootsmäe, kelle töö tulemustest on trükitis ilmunud küll ainult väike osa: L. Rootsmäe. Rõugepanemine Eestis XVIII sajandil. — «Nõukogude Eesti Tervishoid», 1969, nr. 4, lk. 298—301; Л. Т. Роотсмäе. Сведения о дизентерии в Эстонии до середины XIX века. — Материалы научной конференции, посвященной 75-летию кафедры гигиены Тартуского государственного университета и 30-летию Тартуской городской СЭС. Тарту, 1970, стр. 173—174; (Л. Роотсмäе. Материалы об инфекционных заболеваниях в Эстонии в 1726—1873 гг. — Материалы IX межреспубликанской конференции по истории естествознания и техники в Прибалтике (октябрь 1972 г.). Вильнюс, 1972, стр. 181—184.

vaatega koguduste aruannetest). Tabelist on muide välja jäetud aastad, millest on säilinud vaid lünklikud andmed.

Meetrikaraamatute andmestikus leiduvaid lünki aitavad 1756. aastast peale täita pastorite iga-aastased aruanded konsistooriumile. Nimelt on peaaegu kõigis aruannetes mitmesuguste koguduse seisukorda iseloomustavate andmete hulgas toodud ka eelmise aasta (enamasti kirikuaasta) ristimiste, matuste, hiljem ka laulatuste arv.¹²⁹ Kahjuks ei ole need aruanded säilinud sajaprotsendiliselt: täielikult puuduvad andmed 1765., 1773. ja 1777. aasta kohta. Peale selle puuduvad paljude kihelkondade üksikute aastate aruanded: Jõelähtmes aastast 1764 ja 1766, Kuusalus 1764, Harju-Jaanis 1764, Jüris 1764 ja 1770, Kosel 1764, Raplas 1767 ja 1768, Hageris 1769 ja 1775, Juurus 1764, Nissis 1769 ja 1770, Harju-Madises 1759 ja 1766, Ristil 1759 ja 1775, Jõhvis 1766, Vaivaras 1763, 1771 ja 1775, Läänemaal 1770, Viru-Nigulas 1770, Kadrinas 1759, Väike-Maarjas 1767 ja 1770, Amblas 1768, Järva-Madises 1763, Koerus 1767, Paides 1763, Annas 1763, Peetris 1766, Türil 1756 ja 1772, Vigalas 1768, Kullamaal 1778, Kirblas 1766, Lihulas 1766, Hanilas 1766, Varblas 1766, Martnas 1763, Ridalas 1760, 1764, Vormsis 1757–1760, 1762, Pühalepas 1757–1759 ja 1762–1764, Käinas 1758 ja 1760, Reigis 1758, 1762–1764, 1768.

Enamik neist lünkadest on küll juba kaetud meetrikaraamatute andmetega. Kui on olemas nii meetrikaraamatu kui ka aruande teated, on eelistatud esimesi. Real juhtudel ei lange meetrikaraamatute ja aruannete andmed kokku. Enamasti on põhjus selles, et paljudes aruannetes on aluseks kiriku-, meetrikaraamatutes aga kalendriaasta.

¹²⁹ Laulatuste arv on kõigis aruannetes ära toodud alates a. 1772; varasemates aruannetes on see antud vaid erandjuhtudel.

Eestimaa maakihelkondade 1711.—1781. a. meetrikaraamatute andmete säilimine

Kihelkond	Laulatused aastail	Ristimised aastail	Matused aastail
1	2	3	4
HARJUMAA			
Jõelähtme	1715—81	1715—81	1715—44 1747—81
Kuusalu	—	—	—
Harju-Jaani	1712—66	1712—46	1712—46
Jüri	1714—39, 1749—81	1714—39, 1749—81	1714—39, 1749—81
Kose	1721—39, 1742—81	1713—18, 1720—39, 1742—81	1715—39, 1741—81
Rapla	—	1774—81	1775—81
Hageri	1712—81	1712—81	1712—81
Juuru	1730—69, 1772—81	1730—81	1730—81
Nissi	1725—81	1719—22, 1725—30, 1732—81	1725—30, 1732—81
Keila	1711—50, 1757—74	1711—52, 1757—58, 1765, 1772, 1776—79	1712—52, 1758—66, 1768—69, 1773—74, 1776—79
Risti	1749—81	1749—81	1761—81
Harju-Madise	—	—	—

Tabel 6 (järg 1)

1	2	3	4
VIRUMAA			
Jõhvi	1722—24, 1732—46, 1751—81	1719—81	1724—81
Iisaku	1742—43, 1750—79, 1781	1739—43 1750—62	1739—43, 1750—81
Vaivara	1739—49, 1753—61, 1764—81	1739—46, 1754—81	1739—46, 1754—81
Lüganuse	1736—81	1736—81	1736—81
Viru-Nigula	1713—30, 1734—39, 1743—81	1712—32, 1734—81	1716—29, 1741—48, 1751—81
Haljala	1730—69	1728—69	1730—69
Rakvere	1712—33	1773—81	1773—81
Kadrina	1712—33.	1712—33	1712—33
Viru-Jaagupi	1743—81	1743—81	1743—81
Väike-Maarja	1727—81	1727—28, 1730—81	1727—28, 1730—81
Simuna	1712—35, 1742—81	1712—35, 1742—81	1713—35, 1742—81
JÄRVAMAA			
Ambla	1711—81	1711—81	1711—81
Järva-Jaani	1714—81	1711—81	1715—81
Järva-Madise	1736—81	1737—81	1737—81

Tabel 6 (järg 2)

1	2	3	4
Koeru	1727—81	1727—81	1727—81
Paide	1740—81	1725—26, 1728—30, 1733—38, 1740—81	1728—38, 1740—81
Anna	1740—81	1740—81	1740—81
Peetri	1725—79	1724—55, 1763—81	1725—62, 1765, 1773, 1777—79
Türi	1739—81	1734—36, 1774—81	1774—81
LÄÄNEMAA			
Vigala	—	—	—
Märjamaa	1715—20, 1722—23, 1726—71, 1775—81	1715, 1717—81	1715, 1717—81
Kullamaa	1711—81	1711—81	1712—81
Kirbla	1766—81	1766—81	1766—81
Lihula	—	—	—
Karuse	1713—81	1713—81	1713—81
Hanila	1712—81	1712—81	1712—81
Varbla	1745—81	1746—81	1745—81
Martna	—	—	—

Tabel 6 (järg 3)

1	2	3	4
Ridala	1711—27, 1730—81	1713—81	1714—81
Lääne-Nigula	1714—81	1711—81	1711—81
Noarootsi	1711—78	1711—78	1711—78
Vormsi	1713—49, 1754—81	1713—15, 1717—81	1713—14, 1717—34, 1736—81
Pühalepa	1712—81	1712—81	1713—81
Käina	1711—75	1711—81	1711—75
Reigi	1729, 1732—63, 1780—81	1729, 1733—52, 1755—61, 1780—81	1728—30 1733—64, 1780—81

Tabel 7

Laulatuste, ristimiste ja matuste arv Eestimaal a. 1711—1781 kirikustatistika andmeil

Aasta	Laulatused		Ristimised		Matused		Iive		Töenäoline ristimiste ja matuste vahe kogu maakonnas
	Kihelkondades, kust andmed säilinud								
	elas maa-konna pä-rustalupoe-gadest (% üldarvust)	laula-tati paare	elas maa-konna pä-rustalupoe-gadest (% üldarvust)	ristiti	elas maa-konna pä-rustalupoe-gadest (% üldarvust)	maeti	elas maa-konna pä-rustalupoe-gadest (% üldarvust)	matu-ste ja risti-miste vahe	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

HARJUMAA

1711	12,5	341	12,5	128					
1712	27,1	129	27,1	431	27,1	50	27,1	381	1406
1713	27,1	56	38,6	515	27,1	52	27,1	300	1107
1714	33,7	70	45,2	563	33,7	125	33,7	296	878
1715	39,0	80	50,5	511	50,5	184	50,5	327	647
1716	39,0	65	50,5	515	50,5	194	50,5	321	636
1717	39,0	65	50,5	477	50,5	296	50,5	181	359
1718	39,0	63	50,5	612	50,5	234	50,5	378	748

Tabel 7 (järg 1)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1719	39,0	65	44,5	406	50,5	248	44,5	174	391
1720	50,5	97	56,0	590	50,5	308	50,5	226	448
1721	50,5	85	56,0	617	50,5	282	50,5	260	515
1722	50,5	89	56,0	540	50,5	345	50,5	143	283
1723	50,5	71	50,5	543	50,5	198	50,5	345	683
1724	50,5	77	50,5	492	50,5	299	50,5	193	382
1725	56,0	73	56,0	569	56,0	296	56,0	273	487
1726	56,0	87	56,0	533	56,0	284	56,0	249	445
1727	56,3	94	56,3	512	56,3	359	56,3	153	272
1728	56,6	103	56,6	553	56,6	398	56,6	155	276
1729	56,9	136	56,9	503	56,9	275	56,9	228	400
1730	65,0	133	65,0	590	65,0	274	65,0	316	487
1731	65,3	142	60,5	494	60,5	333	60,5	161	266
1732	65,5	154	65,5	569	65,5	310	65,5	259	396
1733	65,6	165	65,6	548	65,6	289	65,6	259	395
1734	65,7	207	65,7	598	65,7	408	65,7	190	289
1735	65,8	197	65,8	707	65,8	457	65,8	250	380
1736	66,0	258	66,0	666	66,0	386	66,0	317	480
1737	66,1	241	66,1	700	66,1	475	66,1	264	400
1738	66,2	210	66,2	793	66,2	421	66,2	424	640
1739	66,3	211	66,3	796	66,3	456	66,3	395	596
1740	48,1	115	48,1	661	48,1	483	48,1	178	370
1741	48,2	89	41,4	600	48,2	411	41,4	229	555
1742	60,1	157	60,1	678	60,1	485	60,1	193	322
1743	60,1	141	60,1	759	60,1	463	60,1	296	492
1744	60,2	210	60,2	749	60,2	414	60,2	335	556
1745	60,0	259	60,0	947	52,9	763	52,9	97	183
1746	59,8	265	59,8	1028	52,9	562	52,9	343	650
1747	59,7	187	53,0	922	53,0	568	53,0	354	668
1748	59,6	197	53,0	914	53,0	592	53,0	322	604
1749	66,8	245	60,2	1147	60,2	662	60,2	485	806
1750	66,8	230	60,1	1068	60,1	763	60,1	305	507
1751	56,0	190	60,0	1189	60,0	868	60,0	321	535
1752	53,7	158	60,0	1100	60,0	734	60,0	366	610
1753	53,7	176	47,0	901	47,0	377	47,0	524	1115
1754	53,7	200	47,0	945	47,0	370	47,0	575	1223
1755	53,7	170	47,0	948	47,0	692	47,0	256	545
1756	53,7	194	87,0	1550	87,0	1779	87,0	-229	-263
1757	68,1	203	100	1993	100	1776	100	217	217
1758	68,1	232	100	1589	100	1185	100	404	404
1759	68,1	244	90,0	1590	90,0	511	90,0	1007	1119
1760	68,1	302	90,0	1511	90,0	763	90,0	796	885
1761	68,1	253	100	1826	100	1458	100	368	368
1762	68,1	244	100	1804	100	1241	100	563	563
1763	68,1	244	100	1715	100	1630	100	85	85
1764	68,1	267	83,5	1634	83,5	974	83,5	660	790
1765	68,1	271	61,2	1064	61,2	703	61,2	361	590
1766	68,1	257	100	1717	100	1061	100	656	656
1767	61,2	275	87,7	1556	87,7	1055	87,7	501	572
1768	71,2	319	87,7	1652	87,7	779	87,7	873	995
1769	73,5	318	100	1890	100	1034	100	856	856
1770	70,8	306	100	1927	100	1164	100	763	763
1771	73,6	290	100	1997	100	940	100	1057	1057
1772	100	296	100	1864	100	1273	100	591	591

Tabel 7 (järg 2)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1773	61,2	318	47,8	865	61,2	1408	47,8	—231	—483
1774	100	463	100	2098	100	1146	100	952	952
1775	94,0	527	94,0	1864	94,0	1361	94,0	503	535
1776	100	483	100	2028	100	1237	100	791	791
1777	61,2	377	61,2	1330	61,2	675	61,2	655	1070
1778	100	546	100	2280	100	1372	100	908	908
1779	100	472	100	2271	100	1305	100	966	966
1780	100	435	100	2390	100	1646	100	744	744
1781	100	461	100	2339	100	1416	100	923	923

VIRUMAA

1712	27,3	87	27,3	248	15,4	27	15,4	149	978
1713	38,4	78	38,4	393	27,3	48	27,3	235	861
1714	38,4	98	38,4	368	27,3	87	27,3	169	619
1715	38,4	78	38,4	361	27,3	84	27,3	139	509
1716	38,4	89	38,4	339	38,4	90	38,4	249	648
1717	38,4	70	38,4	308	38,4	126	38,4	182	474
1718	38,4	73	38,4	352	38,4	141	38,4	211	550
1719	38,4	65	52,4	458	38,4	137	38,4	222	579
1720	38,4	62	52,4	462	38,4	149	38,4	257	669
1721	52,4	98	52,4	514	38,4	147	38,4	297	774
1722	52,4	98	52,4	543	38,4	193	38,4	291	758
1723	52,4	82	52,4	540	38,4	146	38,4	307	801
1724	52,4	103	52,4	471	52,4	207	52,4	214	409
1725	38,4	75	52,4	545	52,4	186	52,4	359	680
1726	38,4	76	52,4	550	52,4	206	52,4	344	659
1727	48,0	120	62,0	606	62,0	252	62,0	354	572
1728	48,0	111	75,9	804	62,0	324	62,0	329	531
1729	48,0	105	66,3	654	52,4	270	52,4	278	531
1730	61,7	139	75,7	775	64,6	306	64,6	260	403
1731	50,6	111	75,7	862	64,6	318	64,6	346	537
1732	64,6	107	76,1	632	64,6	336	64,6	259	400
1733	64,6	146	64,6	561	64,6	255	64,6	306	474
1734	61,2	251	61,2	648	49,3	256	49,3	258	523
1735	60,9	237	60,9	715	49,2	285	49,2	226	460
1736	55,7	267	55,7	674	43,9	238	43,9	260	592
1737	56,0	270	56,0	715	44,1	400	44,1	109	248
1738	56,3	243	56,3	871	44,2	279	44,2	365	826
1739	59,2	198	59,2	864	47,0	453	47,0	225	479
1740	46,1	138	58,4	937	58,4	380	58,4	368	630
1741	46,1	110	58,4	965	58,4	449	58,4	406	697
1742	70,2	178	70,2	1127	70,2	793	70,2	334	476
1743	79,0	326	79,0	1207	79,0	800	79,0	407	516
1744	79,0	372	79,0	1305	79,0	638	79,0	667	844
1745	79,0	316	79,0	1342	79,0	1154	79,0	188	238
1746	79,0	278	79,0	1586	79,0	706	79,0	880	1114
1747	64,0	246	75,0	1370	75,0	1240	75,0	130	173
1748	64,0	245	75,0	1362	75,0	742	75,0	669	891
1749	64,0	192	75,0	1475	62,7	547	62,7	752	1199
1750	51,4	274	66,8	1466	60,2	672	60,2	565	938
1751	75,0	229	75,0	1548	75,0	1412	75,0	136	179
1752	75,0	209	75,0	1388	75,0	1371	75,0	17	23
1753	75,0	268	75,0	1451	79,2	731	75,0	744	992

Tabel 7 (järg 3)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1754	79,2	347	79,2	1502	79,2	729	79,2	858	1083
1755	79,2	332	79,2	1514	79,2	1117	79,2	397	502
1756	79,2	267	100	2018	100	1758	100	260	260
1757	79,2	250	100	1960	100	1999	100	-39	-39
1758	93,1	392	100	1613	100	1737	100	-124	-124
1759	79,2	387	86,2	1338	86,2	925	86,2	413	479
1760	92,4	420	100	1684	100	708	100	976	976
1761	92,4	378	100	1749	100	1101	100	648	648
1762	92,4	364	100	1650	100	1462	100	188	188
1763	88,3	403	100	1722	100	2239	100	-517	-517
1764	92,4	356	100	1850	100	1129	100	721	721
1765	78,0	295	78,0	1235	78,0	733	78,0	502	643
1766	100	427	100	1680	100	1128	100	552	552
1767	100	466	100	1815	100	993	100	822	822
1768	78,4	373	100	1864	100	1157	100	707	707
1769	100	443	100	1962	100	1396	100	566	566
1770	100	362	100	1961	100	1139	100	822	822
1771	100	345	100	1889	100	1144	100	745	745
1772	100	365	100	1953	100	1491	100	462	462
1773	73,3	380	73,3	1323	73,3	1293	73,3	30	41
1774	100	593	100	1937	100	1622	100	415	415
1775	100	617	100	2143	100	1613	100	530	530
1776	100	554	100	2137	100	1364	100	773	773
1777	73,3	391	73,3	1610	73,3	1059	73,3	551	56
1778	100	564	100	2034	100	1775	100	259	259
1779	100	293	100	1600	100	886	100	714	714
1780	100	325	100	1582	100	1066	100	516	516
1781	100	289	100	1552	100	985	100	567	567

JÄRVAMAA

1711	20,0	210	34,0	151	20,0	22	20,0	80	400
1712	20,0	46	34,0	215	20,0	37	20,0	131	655
1713	20,0	23	34,0	186	20,0	46	20,0	79	395
1714	34,0	34	34,0	232	20,0	62	20,0	105	525
1715	34,0	39	34,0	200	34,0	65	34,0	135	397
1716	34,0	27	34,0	219	34,0	85	34,0	134	394
1717	34,0	26	34,0	196	34,0	84	34,0	112	300
1718	34,0	28	34,0	206	34,0	85	34,0	121	326
1719	34,0	33	34,0	186	34,0	73	34,0	113	303
1720	34,0	43	34,0	205	34,0	77	34,0	125	335
1721	34,0	40	34,0	223	34,0	103	34,0	120	323
1722	34,0	39	34,0	185	34,0	126	34,0	59	174
1723	34,0	47	34,0	197	34,0	72	34,0	125	335
1724	34,0	37	51,3	276	34,0	125	34,0	70	206
1725	51,3	29	55,0	329	51,3	141	51,3	165	321
1726	51,3	64	55,0	331	51,3	119	51,3	187	365
1727	69,6	65	69,6	342	69,6	191	69,6	151	217
1728	69,6	83	73,1	404	73,1	281	73,1	123	169
1729	69,7	69	73,2	390	73,2	208	73,2	182	249
1730	69,7	84	73,3	429	73,3	201	73,3	228	312
1731	69,7	62	69,7	316	73,4	228	69,7	112	161
1732	69,8	47	69,8	350	73,5	224	69,8	137	196
1733	69,7	59	73,4	342	73,4	158	73,4	184	252

Tabel 7 (järg 4)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1734	69,7	126	87,0	427	73,3	242	73,3	78	107
1735	69,6	142	87,0	530	73,2	296	73,2	116	159
1736	78,5	139	87,1	618	73,1	331	73,1	159	218
1737	78,5	151	82,2	614	82,2	392	82,2	222	270
1738	78,4	129	82,2	589	82,2	446	82,2	143	174
1739	92,7	164	78,4	679	78,4	383	78,4	295	377
1740	100	138	85,5	650	85,5	594	85,5	56	65
1741	100	113	85,3	644	85,3	442	85,3	202	237
1742	100	117	85,0	620	85,0	383	85,0	237	279
1743	100	183	84,2	545	84,2	379	84,2	166	197
1744	100	226	84,5	686	84,5	345	84,5	341	404
1745	100	223	84,4	738	84,4	645	84,4	93	110
1746	100	209	84,3	807	84,3	472	84,3	335	398
1747	100	156	84,2	735	84,2	571	84,2	164	195
1748	100	216	84,2	769	84,2	460	84,2	309	367
1749	100	186	84,1	842	84,1	391	84,1	451	537
1750	100	196	84,0	861	84,0	607	84,0	254	303
1751	100	149	84,0	942	84,0	713	84,0	229	269
1752	100	134	83,9	817	83,9	556	83,9	261	311
1753	100	217	83,8	825	83,8	399	83,8	426	509
1754	100	177	83,7	862	83,7	453	83,7	409	489
1755	100	187	83,7	842	83,7	633	83,7	209	250
1756	100	181	83,6	760	83,6	843	83,6	—83	—99
1757	100	226	100	1023	100	1294	100	—271	—271
1758	100	225	100	892	100	1063	100	—171	—171
1759	100	246	100	928	100	441	100	487	487
1760	100	227	100	976	100	474	100	502	502
1761	100	180	100	1023	100	627	100	396	396
1762	100	183	100	921	100	750	100	171	171
1763	100	217	100	891	100	1049	100	—158	—158
1764	100	214	100	1091	100	707	100	284	284
1765	100	223	83,0	768	83,0	484	83,0	284	342
1766	100	238	100	968	79,3	442	79,3	282	356
1767	100	251	100	952	100	578	100	374	374
1768	100	230	100	1041	100	891	100	150	150
1769	100	219	100	1022	100	606	100	416	416
1770	100	233	100	1058	100	587	100	471	471
1771	100	226	100	1018	100	554	100	464	464
1772	100	136	83,0	840	83,0	516	83,0	324	390
1773	100	261	83,0	678	83,0	632	83,0	146	176
1774	100	281	100	1115	100	1016	100	99	99
1775	100	295	100	1213	100	881	100	332	332
1776	100	255	100	1136	100	724	100	412	412
1777	100	257	100	1260	100	553	100	707	707
1778	100	231	100	1175	100	714	100	461	461
1779	100	204	100	1266	100	840	100	426	426
1780	100	252	100	1189	100	931	100	258	258
1781	100	264	100	1231	100	913	100	318	318

LÄÄNEMAA

1711	50,0	441	36,7	208	19,4	343			
1712	45,3	80	47,3	310	47,3	86	47,3	224	473
1713	58,1	77	68,5	463	68,5	93	68,5	316	461

Tabel 7 (järg 5)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1714	68,5	92	68,5	501	68,5	204	68,5	297	431
1715	75,3	58	75,3	463	68,4	193	68,4	231	338
1716	75,3	58	61,6	334	61,6	110	61,6	224	363
1717	75,3	85	75,3	401	75,3	243	75,3	158	209
1718	75,3	79	75,3	514	75,3	183	75,3	331	440
1719	75,3	74	75,3	496	75,3	160	75,3	336	447
1720	75,3	104	75,3	432	75,3	289	75,3	143	190
1721	68,5	54	75,3	444	75,3	204	75,3	240	319
1722	75,3	83	75,3	445	75,3	223	75,3	222	295
1723	75,3	116	75,3	527	75,3	198	75,3	339	450
1724	68,5	74	75,3	496	75,3	274	75,3	222	295
1725	75,3	74	75,3	518	75,3	190	75,3	328	449
1726	75,3	70	75,3	443	75,3	238	75,3	205	272
1727	75,2	62	75,2	500	75,2	268	75,2	232	309
1728	60,8	59	75,1	428	75,1	335	75,1	93	124
1729	74,9	118	74,9	490	74,9	255	74,9	235	314
1730	74,8	138	74,8	478	74,8	189	74,8	289	386
1731	74,7	130	74,7	492	74,7	224	74,7	268	359
1732	74,5	117	74,5	512	74,5	189	74,5	323	432
1733	74,4	135	74,4	502	74,4	306	74,4	196	263
1734	74,3	141	74,3	573	74,3	278	74,3	295	397
1735	74,1	147	74,1	525	66,5	272	66,5	229	344
1736	74,0	159	74,0	514	74,0	283	74,0	231	312
1737	73,9	167	73,9	657	73,9	275	73,9	382	517
1738	73,8	162	73,8	654	73,8	280	73,8	374	507
1739	73,7	167	73,7	684	73,7	365	73,7	319	433
1740	73,6	113	73,6	672	73,6	625	73,6	47	64
1741	73,5	144	73,5	681	73,5	491	73,5	190	258
1742	73,4	155	73,4	648	73,4	386	73,4	260	354
1743	73,3	121	73,3	694	73,3	343	73,3	351	478
1744	73,2	186	73,2	697	73,2	341	73,2	356	486
1745	77,0	144	73,1	766	77,0	431	73,1	361	484
1746	76,9	140	76,9	832	76,9	425	76,9	407	529
1747	76,7	142	76,7	803	76,7	393	76,7	410	534
1748	76,5	178	76,5	879	76,5	511	76,5	368	481
1749	76,4	219	76,4	903	76,4	583	76,4	320	419
1750	69,8	167	76,3	901	76,3	512	76,3	389	510
1751	69,8	165	76,3	969	76,3	505	76,3	464	608
1752	69,7	122	76,4	894	76,4	616	76,4	278	364
1753	69,6	174	76,5	879	76,5	423	76,5	456	596
1754	76,6	200	76,6	920	76,6	451	76,6	469	612
1755	76,7	180	76,7	951	76,7	636	76,7	315	410
1756	76,8	162	100	1093	100	899	100	194	194
1757	76,8	151	100	1120	100	1044	100	76	76
1758	76,7	221	100	1025	100	835	100	190	190
1759	76,6	220	100	1214	100	456	100	758	758
1760	76,5	222	100	1164	100	587	100	577	577
1761	76,4	180	100	1195	100	912	100	283	283
1762	76,4	191	100	1126	100	710	100	416	416
1763	76,3	196	100	1042	100	775	100	267	267
1764	76,3	155	100	1331	100	548	100	783	783
1765	80,8	243	76,2	873	76,2	491	76,2	382	501
1766	80,8	184	88,8	1082	88,8	583	88,8	499	562
1767	80,8	283	100	1078	100	721	100	357	357

Tabel 7 (järg 6)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1768	80,8	264	92,0	1158	92,0	605	92,0	553	600
1769	80,8	233	100	1186	100	631	100	555	555
1770	80,8	261	100	1267	100	707	100	560	560
1771	80,8	213	100	1356	100	604	100	752	752
1772	100	221	100	1296	100	688	100	608	608
1773	73,2	252	89,1	947	89,1	1312	89,1	-365	-410
1774	89,8	242	100	1398	100	644	100	754	754
1775	100	330	100	1261	100	783	100	478	478
1776	100	363	100	1360	100	668	100	692	692
1777	89,8	299	89,8	1163	89,8	515	89,8	648	722
1778	100	382	100	1463	100	657	100	806	806
1779	100	288	100	1525	100	848	100	677	677
1780	100	312	100	1519	100	1015	100	504	504
1781	100	275	100	1476	100	919	100	557	557

HIUMAA

1711	37,1	38	37,1	55					
1712	72,1	106	72,1	142	37,1	19	37,1	82	221
1713	72,1	57	72,1	131	72,1	20	72,1	111	154
1714	72,1	37	72,1	121	72,1	27	72,1	94	130
1715	72,1	42	72,1	114	72,1	32	72,1	82	114
1716	72,1	23	72,1	148	72,1	48	72,1	100	139
1717	72,1	33	72,1	105	72,1	40	72,1	65	91
1718	72,1	24	72,1	140	72,1	43	72,1	97	134
1719	72,1	25	72,1	137	72,1	37	72,1	100	139
1720	72,1	46	72,1	137	72,1	71	72,1	66	92
1721	72,1	32	72,1	164	72,1	29	72,1	135	187
1722	72,1	33	72,1	134	72,1	31	72,1	103	143
1723	72,1	22	72,1	116	72,1	35	72,1	81	112
1724	72,1	29	72,1	143	72,1	63	72,1	80	111
1725	72,1	32	72,1	129	72,1	50	72,1	79	110
1726	72,1	34	72,1	184	72,1	38	72,1	146	203
1727	72,0	24	72,0	173	72,0	46	72,0	127	177
1728	71,9	27	71,9	141	100	67	71,9	101	140
1729	100	48	100	208	100	77	100	131	131
1730	71,7	28	71,7	143	100	79	71,7	77	107
1731	71,6	36	71,6	116	71,6	67	71,6	49	68
1732	100	28	71,5	125	71,5	30	71,5	95	133
1733	100	53	100	196	100	83	100	113	113
1734	100	40	100	178	100	106	100	72	72
1735	100	63	100	178	100	117	100	61	61
1736	100	43	100	181	100	66	100	115	115
1737	100	63	100	183	100	65	100	118	118
1738	100	82	100	203	100	185	100	18	18
1739	100	67	100	263	100	171	100	92	92
1740	100	75	100	227	100	197	100	30	30
1741	100	55	100	310	100	179	100	131	131
1742	100	63	100	272	100	232	100	40	40
1743	100	59	100	264	100	178	100	86	86
1744	100	66	100	309	100	141	100	168	168
1745	100	62	100	325	100	139	100	186	186
1746	100	47	100	274	100	173	100	101	101
1747	100	63	100	311	100	136	100	175	175

Tabel 7 (järg 7)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
748	100	62	100	296	100	153	100	143	143
749	100	53	100	276	100	232	100	44	44
750	100	94	100	339	100	146	100	193	193
751	100	78	100	347	100	198	100	149	149
752	100	69	100	377	100	221	100	156	156
753	100	77	74,2	219	100	171	74,2	88	119
754	100	57	74,4	284	100	179	74,4	127	171
755	100	65	100	358	100	205	100	153	153
756	100	99	100	334	100	148	100	186	186
757	100	53	100	295	100	337	100	-42	-42
758	100	87	100	254	100	502	100	-248	-248
759	100	107	100	265	100	157	100	208	208
760	100	82	100	362	100	137	100	225	225
761	100	67	100	356	100	130	100	226	226
762	100	70	75,2	251	75,2	131	75,2	120	160
763	100	76	75,2	302	100	275	75,2	104	151
764	75,2	34	75,2	241	75,2	126	75,2	115	153
765	75,2	41	75,2	204	75,2	137	75,2	67	90
766	75,2	68	100	321	100	147	100	174	174
767	75,2	51	100	295	100	179	100	116	116
768	75,2	48	75,2	235	75,2	125	75,2	110	146
769	75,2	59	100	300	100	159	100	151	151
770	75,2	70	100	277	100	156	100	121	121
771	75,2	74	100	302	100	170	100	132	132
772	100	66	100	277	100	189	100	88	88
773	75,2	38	75,2	214	75,2	371	75,2	-157	-211
774	75,2	92	100	286	100	145	100	141	141
775	100	111	100	308	100	206	100	102	102
776	100	79	100	325	100	148	100	177	177
777	35,2	36	75,2	224	35,2	42	35,2	56	159
778	100	83	100	421	100	155	100	266	266
779	100	59	100	406	100	172	100	234	234
780	100	88	100	334	100	202	100	132	132
781	100	44	100	364	100	220	100	144	144

Ehkki 1710. a. katku laastav toime polnud nii suur kui viimase ajani arvatud, mõjutas see siiski otsustavalt demograafilist ja laiemalt võttes kogu majanduslikku arengut mitme aastakümne vältel. Eriti tugeva pitseri vajutas katk XVIII sajandi teisele ja kolmandale kümnendile. Oli ju kujunenud hoopis uus demograafiline situatsioon. Katkusurm tabas eeskätt nõrgemaid — lapsi, täiskasvanustest rauku ja põdura tervisega inimesi.¹³¹ Fertiilne osa rahvastikust kannatas katku läbi tunduvalt vähem. Suured muutused rahvastiku vanuselises struktuuris kajastusid otsekohe demograafilistes näitajates. 1711. aastale — esimesele katkujärgsele aastale¹³² — on

¹³¹ Et see nii oli, nähtub ka 1712. a. inkvisitsiooni andmetest: alla 15 aasta vanuste laste osakaal oli tavalisest peaaegu poole väiksem (Virumaal 20, Järva- maal 25 protsenti kirjapandud talupoegade üldarvust).

¹³² Katk jätkus 1711. a. esimestel kuudel veel üksikutes Läänemaa kihelkondades.

iseloomulik lausa fantastiline abiellumiste arv. Nii laulatati Keila kirikus 1711. a. 341 paari. Tegemist on tõepoolest jahmatava arvuga: ajavahemikus 1760—1799, kui inimeste arv Keila kihelkonnas ületas katkujärgse umbes 3 korda, abiellus seal keskmiselt 62,6 paari aastas, seega oli abiellumus 1711. a. üle 10 korra tavalisest suurem. Kui normaalsetel aastatel talupojad abiellusid ikka novembris-detsembris,¹³³ siis nüüd kuhjus rõhuv enamik laulatus-test jüripäevaeelsele 6 nädalale.

Keila ei kujutanud endast mingit erandit. Kosel laulatati 20. I—29. VII 1711. a. 135 paari (a. 1760—1799 53 paari aastas), Kadrinas 14. II—31 XII 1711. a. 144 paari (normaaloludes 63 paari aastas), Amblas laulatati 1711. a. 210, sajandi neljal viimasel aastakümnel 51 paari aastas, Kullamaal olid vastavad arvud 170 ja 49,6, Ridalas 64 ja 36,7, Lääne-Nigulas 128 ja 35,6, Noarootsis 89 ja 28.

Muidugi mõista oli 1711. a. laulatatute hulgas üsna vähe neid, kes tavaliselt moodustasid abiellujate enamiku — esimest korda abielluvaid noormehi ja neide. Nagu nähtub mitmest meetrikaraamatust, moodustasid laulatatute lõviosa katku ajal lesestunud mehed ja naised. Tavalisest leinaajast kinni pidada ei olnud võimalik — veel enne kevadiste põllutööde algust pidi talu saama puuduva perenaise või peremehe, vastasel korral oli põldude söötijäämine koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega vältimatu.¹³⁴ Kinnitust leiab eespoolöeldu muuhulgas abiellumise järsus languses juba järgmisel aastal. Kui 1711. aastale kuulub vist tänini abiellumiste arvu Eesti rekord, siis vähemalt XVIII sajandil ei ole võimalik leida aastakümnet, kus abiellumiste arv oleks madalam kui a. 1712—1721.

Uute abielude suur osakaal kajastus otsekohe sündimuses: vahetult pärast katku toimunud eostamiste arv on erakordselt kõrge. 1712. a. sündide arv ületati Hageris alles 1743., Keilas 1745., Harju-Jaanis 1744., Amblas 1739. a. Kosel ületati 1713. a. sündide arv 1743., Simunas 1722. a. Sündimuse üldkoefitsient on esimestel katkujärgsetel aastatel vähemalt viimase kolme ja poole sajandi, aga tõenäoliselt hoopis pikema aja ulatuses rekordiline,¹³⁵ kõikudes kihelkonniti 30—50 promilli vahel. Oluliselt ei langenud sündimuse üldkoefitsient ka järgmistel aastatel.

Matuste arv on, nagu näitab tabel 7, katkujärgseil aastail väga väike. Matuste arv ei lange küll kokku surmajuhtumite arvuga, kuid vähemalt nende omavaheline suhe oli normaalsetel aastatel

¹³³ Abiellumise sellise sesoonsuse tingisid kolm tegurit: hilissügisel oli talupojal rohkem vaba aega, rohkem leiba ja liha ning lume tulekuga paranesid teed.

¹³⁴ 1712. a. inkvisitsiooni järgi moodustasid peremehed ja perenaised kõigis maakondades rohkem kui 50% (Virumaal koguni 61%) talurahvast. XVIII saj. teisel poolel ei küüni nende osakaal kusagil 30 protsendini.

¹³⁵ Rahvastiku vauseline struktuur võis 1711. aasta omale lähedane olla pärast 1601. a. nälga ja katku ning ka pärast 1315. a. näljahäda.

enam-vähem ühesugune. 1711. a. esimestel kuudel katk kohati veel jätkus ja kõige vähem oli matusid seetõttu mitte sellel, vaid kahel järgmisel aastal: tõenäoliselt ei küündinud see kubermangu maa-kihelkondades ei 1712. ega ka 1713. a. üle 1000. Suremuse üldkoefitsient oli 10—15 promilli, mis on feodaalaja kohta äärmiselt madal. Ehkki juba 1714. a. suremus mõnevõrra tõusis, ulatus surmajuhtumite koguarv Eestimaa kihelkondades järgmise kolme aastakümne jooksul nähtavasti ainult ühel korral (1728. a.) üle 2000. Madala suremuse otseseid põhjusi oli mitu. Nii rahvaarvu suur langus, rahvastiku ebatavaline vanuseline struktuur kui ka suhteliselt soodsamad elatisvahendite hankimise võimalused on kõik katku vahetud tagajärjed. Katku ja selle tagajärgedega tuleb seostada sedagi, et peaaegu 30 aasta vältel oli nakkushaigustel surmapõhjuste hulgas tavalisest hoopis tagasihoidlikum osakaal.

Katkujärgse aja surmapõhjustele võimaldab kõige paremini pilku heita Kullamaa kihelkonna meetrikaraamat. Sellest selgub, et 22-st 1712. a. Kullamaal maetust olid 3 surnultsündinud, 10 vähem kui 3 kuu vanused lapsed, 2 vana, 1 uppuu, 1 sünnituse järel surnud, 5 tööjõulist inimest, kelle surma põhjus allikast ei selgu. 1713. a. maetud 19 inimese hulgas oli 8 alla 1 aasta ja 3 2—10 aasta vanust last; täiskasvanutest suri 1 hundi (ilmselt marutõbise) hammustusse, 2 günekoloogilistel põhjustel, 2 olid väga vanad, 2 põdesid juba aastaid kroonilisi haigusi, 1 täiskasvanu surma põhjus ei selgu allikast. 1714. a. maetute enamuse (ca $\frac{2}{3}$) moodustasid lapsed vanusega 1 kuust 3 aastani. Suurem osa neist on surnud ajavahemikus augustist septembrini, surma põhjusena on märgitud *Durchlauf*, mis antud juhul tähendab tõenäoliselt düsenteeriat.

Kahel järgmisel aastal on enamused maetutest endiselt lapsed; epiideemiaid aga pole neist aastaist teada. Esimene katkujärgne rõugetaud puhkes 1717. a. jaanuaris ja vältas sama aasta juunini. Ainuüksi Kullamaal suri sellesse 22 last (46% maetute üldarvust). Näib, et taud piirdus Läänemaa mandriosa ja Harjumaaga. Rohkesti ohvreid nõudis 1717/1718. a. talvel ka haigus, mida nimetatakse rinnatõveks (*Brustseuche*, *Brustkrankheit*). Selle nimetuse all esinevad meetrikaraamatutes sageli leetrid.¹³⁶ Et see ka antud juhul nii on, nähtub surnute vanusest, mis kõigub paarist nädalast 3—4 aastani. Uus leetripideemia (jällegi kubermangu lääneosas) esines 1720. a., samal aastal tuli kohati ette ka rõugetesse suremist. Harju-, Viru- ja Järvamaal oli laste suremus silmatorkavalt kõrge 1722. a. Põhjuseks näivad olevat rõged. Erakordselt väiksele suremusele 1723. a. järgnes suremuse tõus a. 1724; selle peapõhjuseks näib olevat kevadtalvine leetripideemia. 1725. a. oli suremus taas madal.

¹³⁶ Л. Ротсмяэ. Материалы об инфекционных заболеваниях, стр. 181—184.

Ristimiste ja matuste arvu suhe Eestimaa kihelkondades a. 1700—1799

	1700—10	1711—19	1720—29	1730—39	1740—49	1750—59	1760—69	1770—79	1780—89	1790—99
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
HARJUMAA										
Jõelähtme		2,00	1,76	1,69	1,26	1,32	1,36	1,69	1,20	1,30
Kuusalu						1,37	1,47	1,42	1,19	1,61
Harju-Jaani		1,64	1,37	1,52	1,38	1,15	1,61	1,75	1,32	1,30
Jüri	1,80	2,21	1,78	1,65		1,25	1,41	1,39	1,08	1,21
Kose		1,36	1,91	1,83	1,46	1,34	1,52	1,44	1,16	1,36
Rapla						1,36	1,63	2,03	1,34	1,62
Hageri		3,42	1,79	1,89	1,52	1,52	1,53	1,52	1,29	1,43
Juuru				2,37	1,73	1,67	1,68	1,68	1,27	1,40
Nissi			1,59	2,14	1,62	2,00	1,60	1,37	1,29	1,49
Keila		2,47	1,50	1,64	1,46	1,40	1,44	1,63	1,20	1,34
Harju-Madise							1,66	1,63	1,37	1,57
Risti							1,43	1,62	1,27	
VIRUMAA										
Jõhvi			2,68	2,12	2,97	1,68	2,03	1,76	1,32	1,30
Iisaku					2,37	1,81	2,24	1,61		
Vaivara					3,28	0,96	1,39	1,36	1,06	1,25
Lüganuse				1,64	1,47	1,26	1,27	1,23	1,27	1,42
Viru-Nigula				1,64	1,23	1,09	1,24	1,05	0,95	1,28
Haljala				1,93	1,59	1,26	1,30	1,40	1,11	1,27
Rakvere						1,22	1,35	1,36	1,20	1,27
Kadrina		3,04	2,41	1,62		1,02	1,56	1,47	1,17	1,40
Viru-Jaagupi					1,48	1,24	1,49	1,37	1,11	1,36
Väike-Maarja				1,48	1,39	1,30	1,53	1,61	1,16	1,20
Simuna		3,47	2,40	2,27	1,79	1,24	1,40	1,43	1,07	1,31

Tabel 9 (järg 1)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
JÄRVAMAA										
Ambla		2,91	1,84	1,49	1,40	1,21	1,34	1,43	1,09	1,48
Järva-Madise				2,00	1,60	1,28	1,55	1,95	1,29	1,42
Järva-Jaani		2,43	1,87	2,20	1,33	1,42	1,43	1,49	1,18	1,41
Koeru			1,68	1,62	1,43	1,38	1,41	1,59	1,15	1,25
Paide				1,82	2,24	1,45	1,12	1,27	1,26	1,34
Anna					1,82	1,31	1,34	1,36	1,10	1,44
Petri			2,80	1,51	1,59	1,14	1,43	1,41	1,11	1,30
Türi						0,99	1,58	1,77	1,17	1,49
LÄÄNEMAA										
Vigala						1,61	1,68	2,19	1,55	1,49
Märjamaa		2,70	3,50	6,35	2,80	1,64	1,62	1,93	1,51	1,69
Kullamaa	1,96	2,56	1,68	1,95	1,60	1,68	1,82	1,93	1,35	1,58
Kirbla						} 1,05	} 1,67	1,30	1,50	1,49
Lihula								3,53	1,53	1,30
Karuse	1,63	2,70	1,37	1,67	1,54	1,33	1,69	1,63	1,45	1,55
Hanila	2,38	2,62	2,06	1,79	1,79	1,56	2,18	1,62	1,04	} 1,60
Varbla					1,22	1,64	1,90	1,75	1,21	
Martna							1,84	1,65	1,15	1,44
Ridala	3,35	2,61	1,61	1,78	1,58	1,74	2,14	1,66	1,19	1,36
Lääne-Nigula	1,89	2,64	2,20	1,92	1,63	1,70	1,62	1,74	1,19	1,55
Noarootsi	1,89	1,22	2,15	2,04	1,36	1,66	1,36	1,70	0,97	1,50
Vormsi	2,18	2,18	1,57	2,02	1,62	1,44	1,31	1,25	0,83	1,49
HIUMAA										
Pühalepa		4,18	2,68	1,80	1,43	1,45	2,04	1,69	0,70	2,09
Käina		3,58	3,56	2,00	2,46	1,58	2,02	1,76	0,78	2,11
Reigi				1,70	1,18	1,14	1,60	1,71	0,78	1,86

Ristimiste ja matuste suhe¹³⁷ on ajavahemikus 1712—1726 äärmiselt kõrge — 2,52. Ainult neljal korral (a. 1717, 1720, 1722 ja 1724) langeb see madalamale kui 2,00. Muidugi mõista oli väga kõrge ka iive. Meetrikaraamatute järgi tuleks sündide arvu Eestimaa maakihelkondades katku ja 1726. a. adramaarevisjoni vahelisel perioodil hinnata umbes 50 000-le, matuseid võis olla 20 000 ümber (vt. tabel 7). Seega peaks iive katkujärgse 15 aasta jooksul ulatuma tervelt 30 000 inimeseni. Et enne katku sündinud moodustasid sama 15 aasta jooksul surnutest 40—45%, peaks 1726. a. alla 15 aasta vanuste laste arv ulatuma 38 000-ni. Revisjoni andmeil oli selles vanuses p ä r u s t a l u p o e g i veidi üle 35 000. Kuna mitmetalupeogadest maarahva ja mõisateenijate osakaal oli tollal ligemale 10 protsenti, sobivad adramaarevisjoni ja meetrikaraamatute andmed käesoleval juhul üllatavalt hästi.¹³⁸ Võib-olla isegi liiga hästi, sest nad ei jäta nimetamisväärselt ruumi immigratsioonile.

Ülaltoodud arvestused kinnitavad autori varem ainuüksi adramaarevisjonide põhjal tehtud järeldust, et 1712. a. inkvisitsioon näitab kubermangu talurahva arvu poole väiksemana tegelikust. Umbkaudu võiks selle hinnata 50 000-le.¹³⁹

Ajavahemikus 1726—1732 kõikus aastane abiellumiste arv 600 ja 800 vahel. Madalam oli see perioodi algul ja lõpul, kõige kõrgem (pärast 1712. a.) — 1729. ja 1730. a., ehkki viljasaak oli mõlemal aastal kehvapoolne. Väga stabiilne oli ka sündimus, kõikudes 3000—3500 vahel. Kõige suurem oli sündide arv 1726. a., küündimata siiski eelnenud 14 aasta keskmiseni. Madalseis langeb 1732. aastasse; veel madalam oli sündimus vaid 1717. a. Abiellumiste ja sündide väike arv 1732. a. seostub ilmselt 1731. a. ikaldusega. Sündimuse üldkoefitsient selles ajavahemikus on märksa madalam nii eelmise kui ka järgmise perioodi omast. Põhjust tuleb otsida eeskätt vanuselisest struktuurist: katkust jäi järele vähe neid, kelle parimad aastad langesid just sellesse perioodi; katkujärgsete aastate kõrget sündimist põhjustanud naised-mehed olid suurelt osalt fertiilsust minetamas; pärast katku sündinud olid alles jõudmas perekonna soetamise ikka.

Suremuse üldkoefitsient on eelmise perioodi omast kõrgem. Kõige madalam oli suremus 1726. ja 1730. a., katkujärgse pool-sajandi kõrgeim oli suremus 1728. a.

Nakkushaigustest on 1726. a. eriti Läänemaal ohvreid nõudnud siberi katk (*blaue Blatter*), 1727. a. leetrid, 1728. a. rõuged ja leet-

¹³⁷ Tinglikult võiks seda nimetada Pokrovski indeksiks ehkki, nagu eespool nägime, ristimiste arv on väiksem tegelikust sündide arvust ja matuste arv enamasti märksa väiksem tegelikust surmajuhtumite arvust.

¹³⁸ Meenutagem, et andmed sündide-surmade kohta sellest ajavahemikust on olemas vaid osa kihecondade kohta, ülekubermangulised andmed on saadud interpoleerimise teel.

¹³⁹ Autori varem (H. Ligi. Talurahva arvu dünaamikast, lk. 254) antud hinnang (vähemalt 54 500) tundub meetrikaraamatute andmete valgusel mõnevõrra ülepakutuna.

rid, mis kohati jätkusid ka 1729. a. Suremist rōugetesse ja siberi katku tuli ette ka 1730. a. Seevastu perioodi kahel viimasel aastal nakkushaigustesse suremist nimetamisvārselt ei esinenud.

Pokrovski indeks (1,93) on eelmise perioodi omast tublisti madalam. Üle 2,00 on see vaid 1726. ja 1730. a., kõige madalamale langeb aga 1728. a. Adramaarevisjonide järgi suurenes talurahva arv Eestimaal ajavahemikus 1726—1732 14 500 inimese võrra. Eriti suuresti on adramaarevisjonide andmeil kasvanud Virumaa elanike arv. Meetrikaraamatute järgi oli iive kubermangus märksa tagasihoidlikum: umbes 23 000 sünni juures oli 12 000 matust, seega iive 11 000. Näib, et antud juhul on kirikuraamatute andmed tõele lähemal, igatahes ei vāāri 1726. a. adramaarevisjon tait usaldust. Ajavahemik 1726—1732 on muide ka ainus, kus pārustalupoegade arvu juurdekasv adramaarevisjonide pōhjal oli kõigis maakonnis suurem kui ristimiste ja matuste vahe meetrikaraamatute andmeil. Esmajoones on see tingitud 1726. a. revisjoni eripārast, oma osa on, nagu tabelile 2 lisatud kommentaaridest selgub, ilmselt ka immigratsioonil.

Ajavahemikus 1733—1739 tõusis jārsult abiellumiste arv. Veel 1733. a. oli see tublisti alla 1000 paari aastas (ca 800), jārgmise 6 aasta jooksul ei langenud aga enam kordagi alla 1100 paari aastas. Kōrge on sel perioodil ka sündimus. Ainult 1733. a. langes sündide arv 1717. a. tasemele, mis oli XVIII saj. madalaim. 1734. aastast peale sündide arv tõusis ning ületas 1737. a. esmakordselt 4000 piiri, laskumata hiljem kordagi sellest madalamale. Nii abiellumuse kui ka sündimuse jārsk tõus on tingitud ühest ja samast pōhjusest: abiellumisikka jõudis uus, katkujārgne generatsioon.

Kuna isegi normaalsetel aastatel moodustasid lapsed maetute arvust umbkaudu poole,¹⁴⁰ siis pidi sündimuse tõusuga kaasnema suremuse tõus. Ja nii see tõepoolest oligi. Matuste arv oli vāga madal (1500 ümber) veel 1733. a., tõustes juba 1734. a. 2000-ni ega langenud kogu XVIII saj. jooksul sellest allapoole. Tōsi, hilisema ajaga võrreldes oli suremus madal ka rekordilisel (pārast katku) 1739. aastal.

Nakkushaiguste epideemiad ei olnud vaadeldud ajavahemikus eriti laastavad: 1733. a. tuli küll ette suremist rōugetesse, 1735. a. Kullamaal ka dūsenteeriasse (*rote Ruhr*); 1736. ja 1737. a. suri Haljals lapsi rōugetesse, 1738. a. nõudis mõnel māāral ohvreid siberi katk. Kuid ainsaks tõeliseks epideemiaks, mis haaras pea-aegu kogu kubermangu (peale Hiiu- ja Jārvamaa), kujunesid 1739. a. sügisel puhkenud rōuged. 1739. a. adramaarevisjoni andmetes selle laastav toime veel ei kajastu, kuna revisjon viidi lābi suvekuudel.

¹⁴⁰ Ajavahemikus 1724—1747 maeti Peetri kihelkonnas 1525 surnut. Neist 889 (seega 60%) olid alla 14 aasta vanused lapsed.

Pokrovski indeks on perioodil tervikuna 1,77, kõikudes aastate kaupa 1,64 (1737. a.) ja 1,97 (1733. a.) vahel. Adramaarevisjonide järgi suurenes talupoegade arv kubermangus 7 aasta jooksul 14 000 võrra. Meetrikaraamatute järgi oli tõus veidi väiksem — umbes 27 500 registreeritud sünni kohta tuli 15 500 matust.

Nagu autor teisel juba näidanud, oli ajavahemik 1732—1739 Eestimaa talurahvale kõigele vaatamata silmatorkavalt soodne.¹⁴¹

Ajavahemikus 1740—1744 oli keskmine abiellumiste arv madalam kui eelmisel perioodil. Väga suur (ajavahemikus 1712—1758 on see veel suurem ainult 1750. a.) oli abiellumiste arv 1744. a. Kõige tagasihoidlikum oli abiellumine 1741. a. Sündide arv on seevastu võrdlemisi stabiilne ning just 1741. a. ületas see esmakordselt 5000 piiri. Suhteliselt madalam oli sündimus 1742. ja 1743. a. Matuste arv ületas eelmise perioodi rekordilise, 1739. aasta kõikidel aastatel peale perioodi viimase. Kõige enam matuseid (ca 3500) on registreeritud aastast 1740. Sel aastal nõudis eriti rohkesti ohvreid juba eelmisel aastal alanud rüugetaud, millele lisandusid leetrid. Viimased viisid Haljalas ja mitmel pool mujalgi rohkesti lapsi hauda veel 1741. n. g osalt ka 1742. ja 1743. a. Virumaa laastas kahel viimati mainitud aastal raskesti 1742. a. aprillis puhkenud düsenteeria. Pokrovski indeks on ajavahemikus 1740—1744 eelmise perioodi omast tublisti madalam — 1,61. XVIII saj. 2. veerandi kõrgeim (1,97) oli see 1744. a., madalaim (1,43) aga 1740. a. Adramaarevisjonide järgi suurenes pärustalupoegade arv kõnesoleva 5 aasta jooksul õige tagasihoidlikult — 5000 inimese võrra, seevastu meetrikaraamatute järgi oli iive märksa suurem: 24 000 sünni kohta tuli 15 000 matust.

Ajavahemikus 1745—1750 on abiellumiste arv võrdlemisi stabiilne — 1100—1400 paari aastas. Madalaim oli see (Harju- ja Järvamaa arvel) 1747. a., kõige kõrgem (Virumaa arvel) — 1750. a. Sündimus oli eelnenud aastatega võrreldes kõrge, kõikudes 5500—6500 piires. Isegi perioodi madalaima sündimusega aastal (1745. a.) oli see kõrgem kui ühelgi varasemal. Kõrgeim oli sündimus (nagu abiellumiski) 1750. a. Seevastu suremus oli kõige kõrgem perioodi esimesel aastal, mil matuste arv küündis esmakordselt üle 4000. Põhjuseks oli 1744. a. lõpul puhkenud rüugetaud, mis laastas ühtviisi raskelt Harju-, Viru- ja Järvamaad. Ainuüksi väikeses Anna kihelkonnas suri 1744. a. novembrist 1745. a. aprillini 25 last,¹⁴² muudel põhjustel suri kihelkonnas samas ajavahemikus vaid 7 inimest. Suhteliselt kergemini pääses Lääne-Eesti, eriti Hiiumaa. Üksikuid surmajuhtumeid on rõuged kohati põhjustanud ka järgmistel aastatel: epideemiaid siiski enam ei puhkenud. Haljalast on 1746. a. algusest teateid ka suremisest düsenteeriasse. Kuid uue

¹⁴¹ H. Ligi. Talurahva arvu dünaamikast, lk. 241—242.

¹⁴² ENSV RAKA, 1. 3159, nim. 3, sü. 1.

suremuse tõusu tõid siiski kaasa alles 1750. a. lõpul puhkenud rōuged, mis 1750. a. adramaarevisjonis veel ei kajastu.

Ristimiste ja matuste suhe püsib eelmise perioodi tasemel. Kõige kõrgem oli see 1746. ja 1749. a., kõige väiksem (1,27) — 1745. a. Üldse on see ajavahemiku 1712—1755 madalaim. Adramaarevisjonide andmeil kasvas pārustalupoegade arv sel perioodil 12500 võrra, meetrikaraamatute järgi oli iive umbes 13500. Madalaim (veidi üle 1000) oli see 1745, kõrgeim 1749. a.

Ajavahemikus 1751—1757 oli aasta keskmine abiellumiste arv kubermangus ca 7% madalam kui eelmisel perioodil. Eriti madal oli abiellumus 1752. a., millal see jälle langes alla 1000 (ainus kord XIX saj. 2. poole jooksul). Palju kõrgemale ei tõusnud abiellumus ka 1751. ja 1757. a. Seevastu sündide arv oli üsna stabiilne, kõikudes 6100—6800 vahel. Rekordiline oli just selle ajavahemiku esimene aasta, madalseis aga langes 1752. ja 1756. aastasse. 1751. ja 1752. a. madal abiellumus ja 1752. a. väike sündimus seletuvad suurel määral 1751. a. kehva lõikusega.

Erakordselt kõikum (3000—6500) oli 1751.—1757. a. matuste arv. 1753. ja 1754. a. oli see madal (3000 ümber), 1756. a. küündis peaaegu 6000-ni, 1757. a. 6500-ni. Nagu see katkujärgse kuue aastakümne vältel tavaline, sõltusid sellised kõikumised esmajoones laste suremusest, teiste sõnadega — selliste laste nakkushaiguste levikust, nagu rōuged, leetrid, sarlakid ja difteeria.

Vaadeldavasse perioodi langes kaks rānka rōugetaudi. 1750. a. lõpul alanud ja 1751. a. jaanuaris kulmineerinud epideemia nõudis Anna kihelkonnas 45 lapse elu; muudel põhjustel suri samal ajal 5 inimest. 1756.—1757. a. rōugetaud oli Annas mõnevõrra nõrgem (25 ohvrit), kuid Lāāne-Eestis oli see 1751. a. omast veel laastavam. Nii teatas Lihula ja Kirbla pastor konsistooriumile saadetud aruandes, et 1757. a. maetute enamiku moodustavad rōugetesse surnud; paljud lapsed olid haiged veel 1758. a. algul.¹⁴³ Rōugete kõrval oli teiseks laastavamaks taudiks siberi katk, mis oli sagedaseks surmapõhjuseks nii 1756¹⁴⁴ kui ka 1757. a.¹⁴⁵ Suhteliselt vähem on sel perioodil ohvreid nõudnud leetrid (väiksemad epideemiad 1752., 1753. ja 1756. a.), tavalisest rohkem aga düsenteeria (eriti 1757. a.).

Pokrovski indeks on seekord eelmise perioodi omast tublisti madalam (1,37). Kõige suurem oli see 1753. a. (2,14), kõige madalam 1757. a. (0,99). Adramaarevisjonide järgi suurenes pārustalu-

¹⁴³ ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, sü. 418, l. 101.

¹⁴⁴ Juuru pastor B. Ehinger kurtis konsistooriumile 1757. a. algul, et tema ametisoleku 27 aasta jooksul ei ole koguduses kordagi sellisel hulgal inimesi surnud kui möödunud aastal; põhjuseks siberi katk (*blaue Geschwür, will*). Sama nähtub meetrikaraamatust. (ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, sü. 417, l. 35; f. 1211, nim. 2, sü. 1).

¹⁴⁵ Simunas, kus surmajuhtude arv ületas 1757. a. sündide arvu 2 korda (vastavalt 377 ja 196), põhjustanud laste suurt suremust rōuged, täiskasvanutel siberi katk. (ENSV RAKA, f. 1229, nim. 2, sü. 1 ja f. 1127, nim. 2, sü. 418, l. 47).

poegade arv ca 8500 võrra, kirikustatistika järgi on sündide ja matuste vahe 12 000.

Ajavahemikus 1758—1765 kõikus iga-aastane abiellumiste arv 1200 ja 1500 vahel. Keskmiselt laulatati aastas 1353 paari (eelmise perioodi 1158 vastu). Kõrgem oli abiellumus 1759. ja 1760. a., madalam 1764. a. Sündimus seevastu oli tublisti madalam kui eelmisel perioodil: keskmised vastavalt 5861 ja 6385. Madalaim oli sündimus 1758. a. (ca 5400 ristimist), kõrgeim 1757. a. (6550). Mõlemas arvus kajastub eelmise aasta abiellumus: 1757. a. oli see rea aastate madalaim, 1763. a. laulatuste arv oli katkujärgse perioodi üks kõrgemaid.

Matuseid oli igal aastal keskmiselt 4058 (eelmisel perioodil 4669). Seejuures kõikumine on silmatorkavalt suur: 2694 (1759. a.) kuni 5968 (1763. a.). 1758. a. kõrge suremus tuleb suurelt osalt kanda eelmisel aastal möllanud taudide (rõuged, siberi katk, düsenteeria) kontosse. 1758. a. lisandus neile malaaria (*kalte Fieber*), mis põhjustas küll üksikuid surmajuhtumeid juba eelmisel aastal. Rohkesti ohvreid oli ka seoses Seitsmeaastase sõjaga 1758. a. algul kubermangust nõutud 3000 küüdimehe hulgas, keda kasutati moonaveol Preisimaale.¹⁴⁶

Suurele suremusele 1758. a. järgnes 2 peaaegu epideemiavaba aastat: 1761. a. andis endast jälle märku siberi katk (*will*), kohati on 1761.—1762. a. talvel üsna sagedane suremine «rinnatõppe» (leetritesse) ja kurguhaigusse (arvatavasti difteeria), kuid siiski ei ole suremus ka neil aastail eriti kõrge. Suremuse järsu tõusu tõi kaasa 1762. a. lõpul alanud ning terve aasta väldanud rõugetaud. Anna kihelkonnas suri rõugetesse 43 last, üldse maeti selle aja jooksul kihelkonnas 64 inimest. Analoogiline oli olukord teistes kihelkondades.¹⁴⁷ Perioodi kahel viimasel aastal oli suremus suhteliselt madal.

Tänu väiksemale suremusele on Pokrovski indeks sel perioodil veidi suurem kui eelmisel — 1,44. Kõrgeim (2,10 ja 2,13) oli see 1759. ja 1760. a., madalaim (0,97) 1763. a. Väiksema sündimuse tõttu oli rahva-arvu kasv tagasihoidlikum kui eelmisel perioodil: adramaarevisjonide järgi suurenes pärustalupoegade arv 7500 võrra, kirikustatistika järgi oli sünde ligi 47 000, matuseid — 32 500.

Ajavahemikus 1766—1774 tõusis abiellumine eelmise perioodi võrreldes tunduvalt. Keskmiselt laulatati aastas 1467 paari.

¹⁴⁶ Viru-Jaagupi kihelkonnas suri pastori teatel 263 inimest. 38 korral olid surma põhjuseks rõuged 16 — siberi katk, 27 — malaaria. Lisaks suri 11 Preisimaalt tagasipöördunud küüdimeest (ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, sü. 419, l. 71).

¹⁴⁷ Simunas maeti 1763. a. 445 inimest (sündis vaid 191), neist suurem osa lapsed ja noorukid; põhjuseks olid kevadel leetrid, hiljem rõuged. Raplas põhjustasid suure suremuse lastel rõuged, nii täiskasvanutel kui ka lastel leetrid ning «*giftige Blatter und Beulen*» (tõenäoliselt siberi katk). Hageris olnud 178 mae-tust enamik lapsed ja noorukid, põhjuseks «rinna- ja kaelatõbi» (ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, sü. 424, l. 87, 71, 59).

Kõige tagasihoidlikum oli abiellumine 1772. a. (1084 paari), kõige suurem 1774. a. (1729 paari). Sünnimus oli märksa stabiilsem, kõikudes 5724 (1773. a.) ja 6834 (1774. a.) vahel. Aastas sündis keskmiselt 6284 last, seega 7% rohkem kui eelmisel perioodil.

Matuseid oli aastas keskmiselt 4171, mis ületab eelmise perioodi vastava arvu ligi 3% võrra. Kõige madalam oli suremus 1771. a. (3412 matust), kõige kõrgem 1773. a. (6719 matust). Viimane arv oli suurem kui ühelgi varasemal katkujärgsel aastal ning ületati alles 1783. a.

Perioodi esimesel seitsmel aastal ülekubermangulisi epideemiaid ei olnud. Kohati nõudsid rohkesti ohvreid leetrid. Nii suri Annas 1768. a. esimestel kuudel leetritesse 20 kuni 4 aasta vanust last, samal talvel suri seal ka 8 last rõugetesse, 1773. a. algul põhjustas kohati rohkesti surmajuhtumeid *faule Fieber*; tõenäoliselt on tegemist tüüfusega.¹⁴⁷ Nii olevat Keilas kõik jaanuarist maini maetud 87 inimest surnud sellesse haigusse. Mais aga pääses valla düsenteeria, mis juunis-juulis muutus peaaegu et panepideemiaks ja põhjustas lausa massilise suremuse. Nii suri Keilas düsenteeriasse 162 mitmesuguses vanuses inimest; matuste koguarv 1773. a. oli 312.¹⁴⁸ Väikeses Anna kihelkonnas suri maist septembrini düsenteeriasse 36 (muudel põhjustel 18) inimest. Eriti laastav oli düsenteeria kubermangu lääneosas, kus suremus oli 1773. a. tavaliselt 2,5 korda suurem. Suhteliselt kergemini pääsesid Viru- ja Järvamaa, 1774. a. algul puhkesid seal aga rõuget, mis peatselt muutusid epideemiaks. Annas suri jaanuarist juulini rõugetesse 25 last (muudel põhjustel 11 inimest). Ambla pastor kandis konsistooriumile ette: «Selle aasta suures suremuses on kaalukas osa rõugetel, mis suve lõpul muutusid epideemiaks.»¹⁴⁹ Lääne-Eestis seevastu oli suremus 1774. a. tavalisest madalam.

Et demograafiline areng tervikuna oli ajavahemikus 1766—1774 siiski soodsam kui eelmisel perioodil, ilmneb sellest, et Pokrovski indeks on 1,51 (eelmise 1,44 vastu). Kõige madalam oli see muidugi 1773. a. (0,85), kõige kõrgem (1,92) — 1771. a. Talurahva arvu juurdekasv oli adramaarevisjonide järgi 14 500 inimest, kirikustatistika järgi oli ristimiste ja matuste arvu vahe kubermangus 19 000.

Ajavahemikus 1775—1781 laulatati aastas keskmiselt 1622 paari, seega üle 10 protsendi rohkem kui eelmisel perioodil. Eriti suur on abiellumus a. 1775—1778. Seejuures 1775. aastale kuulub ajavahemiku 1712—1789 rekord (1913 paari). Perioodi kolmel viimasel aastal on laulatuste arv keskmisest tublisti madalam. Kõige väiksem (1316 paari) oli see 1779. a. Tublisti on tõusnud ka sündimus. Keskmise ristimiste arv (7079) ületas eelnenud perioodi vas-

¹⁴⁷ Л. Роттсмяэ. Материалы об инфекционных заболеваниях. Vt. ka ENSV RAKA, f. 1214, nim. 2, sü. 6, l. 272.

¹⁴⁸ Sealsamas, l. 274.

¹⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1248, nim. 2, sü. 4, l. 541.

Pärustalupoegade arvu muutumine adramaarevisjonide andmeil (A) ning

Maakond, kihelkond	1726—32		1733—39		1740—44		1745—50	
	A	B	A	B	A	B	A	B
1	2	3	4	5	6	7	8	9
HARJUMAA								
Jõelähtme	591	160	176	170	99	112	91	104
Kuusalu								
Harju-Jaani	465	174	171	181	130	132		
Jüri	605	137	395	193				
Kose	465	301	421	335	10	229	340	364
Rapla								
Hageri	257	246	336	388	126	255	252	317
Juuru			307	385	217	251	448	412
Keila	441	192	691	337	138	236	554	363
Nissi	55	174	346	270	162	186	229	246
Harju-Madise ja Risti								
Kokku	2879	1384	2843	2259	882	1401	1914	1806
VIRUMAA								
Jõhvi	1410	417	855	474	0	701	1237	909
Vaivara					76	144		
Lüganuse					199	203	310	303
Viru-Nigula								
Haljala								
Rakvere								
Kadrina	632	513						
Viru-Jaagupi							535	283
Väike-Maarja	315	244	458	165	146	125	168	337
Simuna	595	498			169	378	444	598
Kokku	2952	1672	1313	639	590	1551	2694	2430
JÄRVAMAA								
Ambla	445	304	280	304	—8	215	229	284
Järva-Jaani	386	238	171	207	59	86	211	195
Järva-Madise					115	154	88	182
Koeru	198	230	132	266	182	144	179	303
Peetri	651	301	398	194	195	252	365	441
Paide ja Anna					—37	151	162	221
Türi								
Kokku	1680	1073	981	971	506	1002	1234	1626

Tabel 10

ristimiste ja matuste arvu vahe meetrikaraamatute järgi (B) a. 1726—1781

1751—57		1758—65		1766—74		1775—81		Kokku aastatel, kust andmed olemas		1782—94	
A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
107	143	200	343	159	355	319	356	1742	1743	108	235
		435	332	273	445	634	288	1342	1065	209	625
		426	306	253	381	408	382	1853	1556	558	498
71	186	604	234	75	363	561	312	2311	1425	155	212
258	284	258	417	532	595	713	517	2997	3042	683	646
		432	605			804	798	1236	1403	650	1219
378	468	266	519	499	547	1130	621	3244	3361	405	688
267	409	277	416	779	636	826	761	3121	3270	442	546
		851	532	367	564	560	592	3602	2816	527	182
242	368	224	334	246	461	617	451	2121	2490	212	434
		99	234	603	637	672	684	1374	1555	357	721
1323	1858	4072	4272	3786	4984	7244	5762	24943	23726	4306	6006
—91	644	202	864	940	1081	720	842	5273	5932	496	1132
		122	85	247	201	189	185	634	615	234	263
—31	249	—78	131	512	361	266	237	1178	1484	252	579
611	107	—411	261	206	323	—30	—40	376	651	80	230
		131	200	571	679	331	436	1033	1315	238	688
		78	223	407	334	316	296	801	853	242	432
		208	347	362	636	107	362	1309	1858	267	632
261	319	14	297	104	374	243	340	1157	1613	501	513
142	208	—211	290	436	512	547	349	2001	2230	188	312
398	248	—172	377	711	559	231	570	2376	3228	67	527
1290	1775	—117	3075	4496	5060	2920	3577	17138	19779	2565	5308
—16	244	131	169	800	694	338	375	2199	2589	328	819
243	269	—193	244	516	253	474	324	1867	1816	289	403
103	163	89	179	312	458	257	369	964	1505	120	449
304	280	70	349	472	517	430	503	1967	2592	393	302
2	99	447	360	420	450	230	424	2708	2521	83	453
46	152	—15	121	6	73	211	201	373	919	75	276
		191	339	600	267	576	653	1367	1259	723	673
682	1207	720	1761	3126	2712	2516	2849	11445	13201	2011	3376

1	2	3	4	5	6	7	8	9
LÄÄNEMAA								
Vigala								
Märjamaa	131	334	251	490	74	363	271	358
Kullamaa	337	208	368	303	208	206	471	312
Kirbla								
Lihula								
Karuse	83	76	144	170	150	97	228	200
Hanila ja Varbla							205	258
Martna								
Ridala	9	225	385	276	29	152	136	374
Lääne-Nigula	200	248	383	264	23	171	387	327
Noarootsi	38	236	492	299	172	13	246	271
Vormsi	284	197	77	114	83	63	87	155
Kokku	1082	1524	2100	1916	739	1065	2031	2255
HIIMUMAA								
Pühalepa	367	216	12	110	145	88	70	283
Käina	288	478	184	298	279	334	-190	491
Reigi			-150	181	-91	33	289	67
Kokku	655	694	46	589	333	455	169	841

tava keskmise ligi 13% võrra. Isegi 1775. a., mis oli vaadeldava perioodi madalaima sündimusega aasta, ületas ristimiste arv katkujärgse perioodi rekordilise, 1774. a. vastava näitaja. Uldse oli sündimus vaadeldaval perioodil erakordselt stabiilne, kõikudes vaid 6,7% ulatuses (1778. a. ristiti 7373 last). Juba neist andmeist nähtub, et ajavahemik 1775–1781 pidi olema demograafilisele arengule silmapaistvalt soodne.

Sama kinnitab matuste arvu vaatlus. Kõigepealt on matuste arv väga stabiilne: madalaima suremusega aasta (1777. a. maeti 3792 inimest) ja suurima suremusega aasta (1775. a. maeti 4933 inimest) vahe on vaid 30%. Teiseks on suremus suhteliselt madal (keskmiselt 4415 matust aastas), eriti kui arvesse võtta suurt sündimust. Tõi ju viimane ikka kaasa laste suremuse tunduva tõusu. Terve 7-aastane periood on peaaegu et epideemiavaba. Tõsi, kohati (näit. Keilas ja Simunas)¹⁵⁰ on veel 1775. a. algul rohkesti ohvreid nõudnud kahel eelmisel aastal möllanud nakkushaigused — düsenteeria, rõuged ja leetrid. Sporaadiliselt on hiljemgi suremus mõnedesse nakkushaigustesse võrdlemisi suur (Järvamaal 1779. a. rõugetesse, 1780. a. leetritesse, 1781. a. düsenteeriasse, Viru-Nigulas ja Lüganusel 1778. a. tüüfusse (*hitziges Fieber*), Viru-Nigulas

¹⁵⁰ ENSV RAKA, f. 187, nim. 2, sü. 436, l. 120.

Tabel 10 (järg 1)

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
252	288	250	295	432	373	489	333	1171	1001	488	825
491	401	131	387	247	463	409	550	1766	3233	271	685
		500	506	300	589	1087	645	3762	3170	924	855
		120	190	279	317	170	200	569	1054	290	412
		85		107	178	169	169	361		161	221
216	142	202	244	182	322	220	401	1425	1652	103	441
313	307	322	411	447	558	592	529	1879	2063	90	347
		184	193	223	227	267	228	674	648	195	284
247	383	-6	532	242	501	703	508	1745	2951	53	458
222	352	176	451	334	411	604	523	2329	2747	258	418
163	260	121	294	187	229	344	306	1763	1908	-358	204
56	140	15	131	37	118	102	89	741	1007	-335	-102
1960	2273	2100	3634	3017	4286	5156	4481	18185	21434	2140	5048
323	262			501	1125			1418	2084	-435	-208
612	408			1301	1315			2474	3324	-813	-54
115	181			-364	359			-201	821	-246	-65
1050	851			1438	2799			3691	6229	-1494	-327

1780. a. ja Vaivaras 1781. a. rōugetesse), kuid need jäävad siiski lokaalseteks kõrvalekaldumisteks ega mõjuta oluliselt Eestimaa demograafilise arengu üldpilti ajavahemikus 1775—1781.

Pokrovski indeks on eelmise perioodi samast näitajast tunduvalt kõrgem (tollal 1,51, nüüd 1,61). Indeksi suurus eri aastatel kõigub 1,40 (1775. a) ja 1,91 (1777. a.) vahel, olles seega võrdlemisi stabiilne. Pärustalupoegade arv kubermangus on 1774. a. adramaarevisjoni ja 1782. a. hingeloendi andmete järgi 7 aasta vältel suurenenud 20 500 võrra, kirikustatistika põhjal aga 18 600 inimese võrra.

Esimesel pilgul tundub kõik korras olevat, sest vahe nende arvude vahel on minimaalne. Kuid tavaliselt on ikka ristimiste ja matuste vahe märksa suurem talupoegade arvu juurdekasvust adramaarevisjonide järgi (mida tuleb pidada ka täiesti loomulikuks), nüüd on lugu vastupidi. See sunnib veel kord vaagima meie põhi- allika — adramaarevisjonide materjalide — usaldusväärsust.

Muidugi mõista ei saa loota, et revisjonide ja meetrikaraamatute andmed rahva-arvus toimunud muutuste kohta täiel määral omavahel sobiksid, kattumisest kõnelemata. Kõigepealt käivad tabelis esitatud adramaarevisjonide andmed ainult pärustalupoegade (pealegi ilma mõisateenijateta), meetrikaraamatute omad aga kihelkonna k o g u elanikkonna kohta. Teiseks viidi revisjonid

ikka läbi aasta keskel (vt. lk. 232), mistõttu revisjoni- ja meetrikaaraamatute andmed ei ole täies ulatuses pärit samast ajavahemikust; pealegi on mõnedes kihelkondades üksikutest aastatest meetrikaandmed puudu (vt. lk. 271 jj.). Kolmandaks ei langenud meetrikaaraamatute aluseks olnud kihelkondlik jaotus kokku adramaarevisjonides kasutatud administratiivse jaotusega. Neljandaks on adramaarevisjonide andmed osalt tuletatud ja seega umbkaudsed. Viiendaks ei peegeldu meetrikaraamatutes migratsioonist tingitud muutused.

Ometi ei tohiks loetletud põhjustest tingitud kõrvalekaldumised olla eriti suured. Mõisateenijate enamuse moodustasid noored vallalised inimesed, kes mõjutasid iivet vähem, kui nende protsendi põhjal võiks arvata. S. Vahtre andmeil moodustasid mõisateenijad 1782. a. 5,5 protsenti pärustalupoegade üldarvust Eestimaa.¹⁵¹ Nn. vabu (vt. tabel 4) oli 1782. a. Harjumaal 3,3, Virumaal 3,8, Järvamaal 3,9, Läänemaal 3,4, Hiiumaal 1,3 protsenti maarahvastiku üldarvust. Kui siia lisada veel aadlikud, kelle osakaalu võib hinnata 0,7—1 protsendile maarahvastikust, võib nentida, et viimastes adramaarevisjonides kajastuv iive peaks moodustama umbes 90—93 protsenti maaelanikkonna üldisest iibest. Järelikult peaks iive meetrikaraamatute järgi olema 7—10 protsenti suurem kui adramaarevisjonide järgi. Ka teine tegur ei tohiks olla tõsisemate lahkuminekute põhjuseks. Nimelt on ainult 1757. a. revisjon toimunud epideemia (rõuged) esinemise aastal. Normaalsetel aastatel ei mõjusta mõnekuised «käärid» iivet nimetamisväärselt.¹⁵² Veelgi väiksem on «territoriaalsete kääride» mõju ning neljas moment võis olulisi lahkuminekuid andmetes põhjustada vaid erandjuhtudel. Kaugelt olulisemat osa on etendanud migratsioon. Talupoegade võõrandamisest tingitud muutused kihelkonna rahvaarvus kirikustatistikas (erinevalt revisjoniandmetest) ei kajastu.¹⁵³ Analoogiline on lugu pagemisega, mis oli eriti kubermangu piiri lähemates kihelkondades üsnagi oluline faktor. Lähemalt on seni jälgitud pagemisliikumist Läänemaa mandriosas. Ajavahemikus 1782—1795 pages sealt 335 talupoega, mis moodustas 0,9% elanik-

¹⁵¹ Harjumaal 5,2, Virumaal 5,9, Järvamaal 6,7, Läänemaal 4,6 ja Hiiumaal 1,8 protsenti. (S. Vahtre. Talurahva sotsiaalsest struktuurist Eestimaa kubermangus feodalismi lõpuperioodil (hingeloenduste andmetel). — Eesti NSV ajaloo küsimusi VI. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 258. Tallinn, 1970, lk. 202.

¹⁵² Muidugi oleks võimalik iivet meetrikaraamatute andmete põhjal revisjoniandmetega paremini sobitada. Vastavad «pisteproovid» näitasid aga, et tulemused ei õigusta töömahu suurenemist.

¹⁵³ Kõige markantsemaks näiteks on vahest umbes 1000 Reigi khk. rootslastest talupoja ümberasustamine Dnepri äärde 1782. a. hingeloenduse eelõhtul. (H. Fischer. Om svenskarna från Korgessaare och deras öden 1779—1782. — Svio-Estonica, 1939. Taru, 1940, s. 90—117).

konnast.¹⁵⁴ Maksimaalseks (samas ajavahemikus 3,5% rahvastikust) võib nähtavasti lugeda pagemist Soomega tugevasti seotud Viru-Nigulast.¹⁵⁵ Rida andmeid ulatusliku pagemise kohta võib leida tabeli 2 kommentaaridest.

Siiski sunnib tabelis 8 adramaarevisjonide ja kirikustatistika andmete vahel ilmnevate lahkuminekute suurus ja laad oletama, et peamine põhjus ei peitu ka migratsioonis, vaid hoopis ühe või mõlema allika puudulikkuses.

Tõepoolest, ei ole hästi mõeldav, et näiteks Märjamaa kihelkonnas, kus 1726. a. elas üle 1000, 1782. a. aga veidi rohkem kui 3000 inimest,¹⁵⁶ 56 aasta jooksul sündide arv 3233 võrra ületas surmajuhtumite arvu ja järelikult sealt rändas välja umbes 1200 inimest. Ei teised allikad ega ka võrdlus naaberkihelkondadega (Vigala, Kullamaa, Rapla, Nissi) kõnele sellise suure emigratsiooni kasuks. Vastupidi: rahva-arvu kasvutempo poolest kuulub Märjamaa kindlalt kubermangu esimese kümne kihelkonna hulka.¹⁵⁷ Analoogilisi ehkki mitte nii markantseid näiteid võiks tuua teisigi.

Märjamaa puhul lahendub küsimus meetrikaandmete veidi lähemal vaatlemisel lihtsalt. Selgub, et ajavahemikus 1729—1739 on seal maetud vaid üks (!) alla ühe aasta vanune laps; a. 1740—1746 on nende arv meetrikaraamatu järgi üldse 8. 1747. a. tõuseb maetud imikute arv järsult, kõikudes järgnenud 10 aasta vältel 10 ja 33 vahel (koos surnultsündinute ja enne ristimist surnutega 193). Et ka aastail 1729—1739 oli imikute tegelik suremus küllalt kõrge, selgub naaberkihelkondade (eriti Kullamaa) meetrikaraamatust. Seega on Märjamaal tegu demograafide poolt juba ammu tähelestatud nähtusega — surnute alaregistreerimisega nn. statistikaelse ajastu (kuni XIX saj.) meetrikaraamatutes.¹⁵⁸ Et see nähtus esineb kogu XVIII saj. jooksul Eestimaal ka teistes kihelkondades ja meetrikaraamatuses kandmata on maamulda sängitatud mitte ainult imikuid, selle kohta on andmeid õige arvukalt.¹⁵⁹

¹⁵⁴ A. Kurepalu. Talupoegade pagemine Lääne-Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. Diplomitöö. Tartu, 1969. Käsikiri TRU NSV Liidu ajaloo kateedris, lk. 22 jj.

¹⁵⁵ S. Krikk. Talurahva arvuline dünaamika ja selle põhjused Viru-Nigula kihelkonnas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Diplomitöö. Tartu, 1965. Käsikiri TRU NSV Liidu ajaloo kateedris, lk. 44.

¹⁵⁶ 1726. a. adramaarevisjoni järgi 954 pärustalupoega (ilma mõisateenijatega); 1782. a. hingeloenduse andmeil 2965 pärustalupoega ja 201 mitteaadlikust vaba inimest.

¹⁵⁷ Vt. H. Ligi. Talurahva arvu dünaamikast, tabel 4.

¹⁵⁸ XVII saj. 2. poolel ületas H. Palli andmeil Rõuge kihelkonnas sündide arv matuste arvu viiekordselt ning viimasega opereerimisest tuleb hoopis loobuda.

¹⁵⁹ Jõhvi pastor J. C. Koch kurdab 1764. a. konsistooriumile saadetud aruandes, et ta ei tea eelmisel aastal oma kihelkonnas surnud inimeste arvu, sest siin on «... veel kombeks matta kalmetesse» (*denn hier sind die calmte noch im Gebrauch*) (ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, sü. 425, l. 53). Sama tava üle kurdab Jõhvi pastor alatasa (näit. 1760. a.: ...*weil hier die Kalmutte sehr im*

Kui jälgida vaadeldavat perioodi (1711.—1781. a.) tervikuna, siis oli matuste alaregistreerimine tõenäoliselt kõige olulisemaks adramaarevisjonide ja kirikuandmete vaheliste «kääride» põhjuseks. Kuid selle osakaal polnud muidugi mõista kõikjal ja alati ühesugune. On kihelkondi (Harju-Jaani, Jõelähtme, Keila, Vaivara, Kirbla ja Lihula, Hanila-Varbla, Noarootsi jt.), kus alaregistreerimine ei saanud kuigi olulist osa etendada. Teistes (Jõhvi, Märjamaa, Paide ja Anna, Järva-Madise) ületab ristimiste ja matuste vahe revisjonist revisjonisse õige tunduvalt talupoegade arvu juurdekasvu adramaarevisjonide järgi. Ehkki teatav osa, mille suurus loodetavasti selgub edaspidise uurimise käigus, läheb emigratsiooni (pagemine, võõrandamine väljapoole kihelkonda jms.) kontosse, on lahkuminekute peapõhjuseks siiski ilmselt matuste alaregistreerimine.

Ainsast pilgust tabelile piisab tõdemaks, et XVIII sajandi kirikustatistika puudulikkusega ei saa seletada kaugeltki kõiki lahkuminekuid.

Ajavahemikus 1726—1732 ületab enamikus kihelkondades ja ka kubermangus tervikuna talupoegade arvu juurdekasv adramaarevisjonide järgi õige tunduvalt (6 kihelkonnas 24-st koguni rohkem kui 2 korda) sündide ja matuste vahe.

Nagu nähtub ka tabeli 2 kommentaaridest, toodi mõnesse kihelkonda (Jõelähtme, Jüri, Keila jt.) üsna rohkesti talupoegi väljastpoolt. Lahkuminekutest seletub sellega siiski vaid väike osa. Pole kahtlust, et kaugelt kaalukamaks teguriks on osa talupoegade registreerimata jätmine 1726. a. revisjoni ajal. Tundub, et Harju- ja Virumaal oli talupoegade arv 1726. a. 5—10 protsendi võrra suurem, kui revisjoniandmed näitavad. Seejuures on 1726. a. revisjoni andmete usaldusväärsuses kihelkonniti üsnagi suured erinevused. Nii näiteks langeb 1726. a. revisjonist väljajäänud Virumaa talupoegadest umbkaudu pool Jõhvi kihelkonna arvele. Siiski tundub katse korrigeerida eeltoodu põhjal iga kihelkonna talupoegade arvu liiga riskantsena. Enne oleks vaja umbkaudseidki andmeid immigratsiooni ulatuse kohta. Ja ka sel juhul jäävad arvestused ikkagi ligikaudseteks, sest on praktiliselt võimatu kindlaks teha, kui suurel määral mõjutas matuste alaregistreerimine ühes või teises kihelkonnas ristimiste ja matuste vahet.

Ka a. 1732—1739 on reas kihelkondades talupoegade arv adramaarevisjonide andmeil kasvanud enam kui meetrikaraamatute põhjal oodata võiks. Selles suhtes juba varem silma paistnud kihelkondade (Jüri, Kose, Keila, Jõhvi, Peetri) kõrval on nüüd ka mitmeid selliseid, kus olukord eelmisel perioodil oli lausa vastupidine: Nissi, Ridala, Lääne-Nigula, Noarootsi. Mõlemal juhul on kõige

Gebrauch sind...). Kalmetesse matmise kohta on otseseid andmeid veel Hagerist (1724. a. Pakkla kalmesse), Mihklist ja mujalt. Enamasti ei jätnud sellised matused aga mingit jälge kirjalikesse allikatesse.

tõenäolisem seletus osa talupoegade väljajäämine 1732. a. revisjonist.

Järgmise ajavahemiku (1739—1744) andmed sobivad enamikus kihelkondades juba päris rahuldavalt. Siiski on ka mitmeid erandeid: Kose, Hageri, Ambla, Paide ja Anna, Märjamaa, Ridala, Lääne-Nigula. Hoopis käest ära on jällegi Jõhvi, ainult et seekord on defitsiit revisjoni poolel. Kõrvutamise kirikuandmetega sunnib arvama, et 1739. a. revisjoni andmed on suhteliselt täpsemad ja usaldusväärsemad. Igatahes ületavad nad oma objektiivsuse poolest mõlema naaberrevisjoni omi. Kuidas oli lugu 1732. a. andmetega, nägime juba eespool. 1744. a. revisjonile aga heidab mõningat varju asjaolu, et tavalisest erinevalt on paljudes kihelkondades juurdekasv adramaarevisjonide järgi suurem kui iive meetrikaraamatute järgi. Ometi ei saa kõrvalekaldumisi ka lausa lubamatult suureks nimetada.

Ajavahemik 1751—1757 on jälle üldiselt normaalne. Revisjoniandmetest ilmnev talurahva arvu väga suur juurdekasv mõnedes kihelkondades (Viru-Nigula, Simuna, Kullamaa, Käina) seletub tõenäoliselt osa talupoegade väljajäämisega 1750. a. revisjonist.

Ajavahemikus 1758—1765 on kõige häirivamad lahkuminekul adramaarevisjonide ja meetrikaraamatute andmete vahel Virumaa (Simuna, Väike-Maarja, Viru-Nigula) ja osalt Järvamaa (Järva-Jaani, Peetri) kihelkondades. Üheks põhjuseks on arvatavasti asjaolu, et 1757. a. 2. poole suur suremus (rõuged) langes kirikustatistikas eelmisse, revisjonides aga vaadeldavasse perioodi. Lisagem, et paljude meeste surm küüdireisil Riiga ja Preisimaale ei kajastu kirikuandmetes, mis muidugi mõista vastavalt iivet suurendab. Tuleb ka arvutada võimalust, et 1757. a. revisjonikomisjonid ei olnud nii järjekindlad kui nende eelkäijad 1750. a.

A. 1766—1774 sobivad revisjoni- ja kirikuandmed omavahel silmapaistvalt hästi peaaegu kõikides kihelkondades. Ansamblist välja kipuvad langema vaid Jüri, Lüganuse, Simuna, Ridala, Järva-Jaani, Türi ja Kadrina. Neist kahel viimasel on küll põhjuseks andmete puudumine suure suremusega 1773. aastast.

Ajavahemikus 1775—1781 on mitmes kihelkonnas (Kuusalu, Jüri, Hageri, Kullamaa, Ridala, Väike-Maarja) talupoegade arvu juurdekasv revisjonide andmeil kuni 2 korda suurem kui kihelkonna iive kirikuraamatute järgi. Et pole andmeid ulatuslikust immigratsioonist nimetatud kihelkondadesse sel perioodil, tuleb küll arvata, et peapõhjus peitub allikas, täpsemalt talupoegade puudulikus registreerimises nendes kihelkondades 1774. a. revisjoni ajal. Kahel juhul (Jüri ja Ridala) on 1774. a. andmed kahtluse alla seatud ka teiselt poolt (juurdekasv a. 1766—1774). Ülejäänud neljas kihelkonnas kipub aga vari langema ka varasematele revisjonidele. Kuid nagu näeme tabeli 10 viimastest lahtritest, on 1782. ja 1795. a. hingeloenduse ja meetrikaandmete vahelised lahkumine-

kud veel märksa suuremad.¹⁶⁰. Seepärast ei ole erilist põhjust adramaarevisjonide andmete kahtluse alla panemiseks. Nende alusel loodud üldpilt demograafilisest arengust pärast 1710. a. katku jääb põhijoontes püsima ka kirikuasutuste andmete valguses.

ЧИСЛЕННОСТЬ И РАЗМЕЩЕНИЕ КРЕСТЬЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЭСТЛЯНДИИ В XVIII ВЕКЕ

Х. Лиги

Резюме

Демографическое развитие Эстляндии в первой половине XIX века изучено весьма подробно, зато более ранний период затрагивается в литературе очень мало. Автор статьи предпринимает попытку выявить число и размещение крестьянского населения Эстляндии в XVIII веке, взяв за основу данные церковных метрических книг, а также земельных ревизий, которые проводились в 1726, 1732, 1739, 1744, 1750, 1757, 1765 и 1774 годах.

В 1726—82 гг. численность крестьян (без мызной челяди) повысилась с 74 до 171 тыс., т. е. в 2,3 раза. Среднегодовой темп прироста составлял 1,5%, что превышает соответствующий показатель 1782—1858 гг. почти в 2,5 раза.

От чумы 1710—11 гг. спаслось примерно в 2,5 раза больше крестьян, чем полагали до сих пор. Но несмотря на это, влияние чумы на демографию Эстляндии было очень сильным и разносторонним. Поскольку жертвами чумы явились прежде всего дети и старики, то процент фертильных значительно превышал их обычный удельный вес, в силу чего и рождаемость была особенно высокой. Резкое поредение населения вследствие чумы в некотором смысле облегчало добывание средств к жизни. Рост населения стимулировался увеличением удельного веса мяса, а также молочных и рыбных продуктов в рационе крестьянина. Значительно быстрее заселялись районы, где было легче добыть пропитание.

Численность крестьянского населения в Эстляндии возрастала примерно таким образом: 1712 г. — по меньшей мере 50 тыс., 1726 — 74 тыс., 1732 г. — 89 тыс., 1739 г. — 103 тыс., 1744 г. — 108 тыс., 1750 г. — 121 тыс., 1757 г. — 130 тыс., 1765 г. — 138 тыс., 1774 г. — 153 тыс., 1782 г. — 171 тыс., 1795 г. — 180 тыс. Удельный вес крестьян в общей численности гражданского населения составлял примерно 84%.

¹⁶⁰ Ajavahemikus 1782—1794 tõusis kubermangu talurahva arv hingeloenduste järgi 9351 inimese võrra, kirikuasutuste andmeil oli kubermangu iive 20 003. S. Vahire. Hingeloendused Eestimaa kubermangus (1782—1858) ja nende andmed talurahva ajaloo allikana. Käsikiri TRU Teaduslikus Raamatukogus. Tartu, 1970, lk. 461.

DIE ZAHL DER BAUERNBEVÖLKERUNG IM GOUVERNEMENT ESTLAND IM 18. JAHRHUNDERT

H. Ligi

Zusammenfassung

Während die demographische Entwicklung Estlands in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ziemlich eingehend erforscht worden ist, ist über die vorangehende Periode sehr wenig veröffentlicht worden. Wohl aber haben mehrere Autoren, sich auf die Angaben der Inquisition stützend, festgestellt, dass sich die Zahl der Bauern in Estland in der Zeitspanne 1712—1782 um das 4—5fache vergrösserte. Der Verfasser unternimmt den Versuch, die Dynamik der Bauernbevölkerung Estlands festzustellen, indem er sich auf die Hakenrevisionen der Jahre 1726, 1732, 1739, 1744, 1750, 1757, 1765, 1774 und auf die Kirchenbüchern stützt.

Die Zahl der Bauern (ohne die Hofleute) stieg in der Zeitspanne von 1726 bis 1782 von 74 000 auf 171 000, also um das 2,3 fache. Der durchschnittliche jährliche Zuwachs betrug bis zu 1,5%, was den entsprechenden mittleren Zuwachs in der Zeitspanne 1782—1858 fast um das 2,5 fache übertrifft.

Ohwohl in den Pestjahren 1710—1711 in Estland rund 2,5 mal mehr Bauern am Leben blieben, als bisher angenommen worden ist, war die Wirkung der Seuche auf die demographische Entwicklung der von uns untersuchten Periode doch sehr nachhaltig und vielseitig. Der Pest fielen in erster Linie Kinder und Greise zum Opfer, dadurch war der Anteil der fortpflanzungsfähigen Bevölkerung bedeutend grösser als gewöhnlich, was auch eine grössere Geburtenzahl hervorrief. Die durch die Pest bedingte spärlichere Besiedlung des Landes erleichterte in mancher Hinsicht die Beschaffung der Existenzmittel. Der grössere Anteil an tierischen Produkten stimulierte seinerseits den Bevölkerungszuwachs. Schneller erholten sich die Bezirke, in denen die Beschaffung des Lebensunterhalts leichter war.

Die Zahl der Bauern im Gouvernement vergrösserte sich annähernd wie folgt: 1712 mindestens auf 50 000, 1726 auf 74 000, 1732 auf 89 000, 1739 auf 103 000, 1744 auf 108 000, 1750 auf 121 000, 1757 auf 130 000, 1765 auf 138 000, 1774 auf 153 000, 1782 auf 171 000 und 1795 auf 180 000. Von der zivilen Bevölkerung des Gouvernements waren ca 84% Bauern. Die anderen Kategorien der Bevölkerung (Hofleute, Städter, Adlige usw.) bildeten rund 16% der zivilen Bevölkerung des Gouvernements.

STATSIOON LIIVIMAAL XVII SAJANDIL

H. Piirimäe

1. Probleem, selle senine käsitus ja allikad

Rootsi võimu periood ehk nn. rootsi aeg Baltimail on juba aasta-kümneid köitnud paljude uurijate tähelepanu. Vaatamata mitmete monograafiate ja paljude artiklite olemasolule on aga jäänud läbi töötamata veel küllalt palju üksikküsimusi, mis pakuvad huvi nii üldajaloo kui ka eesti ja läti rahva ajaloo seisukohalt ja mille uurimistulemused võivad mitmeti mõjutada ka kogu perioodi üldhinnanguid. Selliste ebapiisavalt läbitöötatud probleemide hulka kuuluvad ka Rootsi riigi poolt siinsetele provintsidele kehtestatud riigimaksud ja koormised, kuigi just maksud ja koormised on olnud Nõukogude Eesti ajaloolaste tähelepanu keskpunktis.

Senistest uurimustest väärib kõige enam tähelepanu H. Ligi doktoritöö alusel avaldatud monograafia talupoegade koormistest Eestis,¹ milles väga rikkalikele arhiivimaterjalidele toetudes on analüüsitud eesti talupojal lasunud feodaalkoormiste suurust ja dünaamikat paljude sajandite läbilõikes. Tingituna teema asetusest vaadeldakse selles põhjalikus uurimuses eeskätt süsteemi mõis — talupoeg, kuna aga süsteemi riik — mõis puudutatakse vaid riivamisi, rohkem ainult varasemate sajandite puhul seoses feodaalkoormistest tekkimise probleemidega. XVII sajandi käsitluses puudutatakse riigimakse vaid niivõrd, kuivõrd need kuulusid mõisale tasutavate koormiste hulka ning autori ülesandeks ei ole olnud nende lähem eristamine.

Rootsi riigimaksude raskust Eesti- ja Liivimaal ning nende tähtsust Rootsi riigile on rõhutanud Eesti NSV ajaloo üldkäsitluste vas-

¹ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. «Eesti Raamat», Tallinn, 1968. Vene keeles lühendatult: X. M. Лиги. Феодальные повинности эстонских крестьян (до начала XIX века) Ротапринт Академии Наук ЭССР. Таллин, 1968.

tavate osade autorid A. Vassar² ja E. Öpik³ ning ka Läti NSV ajaloo üldkäsitlus⁴. Kuna aga tegemist on üldkäsitlusega, piirduvad autorid valitud näidetega. Uurimuslikult on Rootsi riigile võetud koormisi käsitlenud E. Öpik ja H. Palli. Neist E. Öpik tegeles selle probleemiga seoses pikaajalise ja põhjaliku uurimistööga talurahvaliidumise Eestis Põhjasõja ajal, mille tagapõhja käsitluses autor märgib teiste seas ka suuri riigimakse.⁵ Ühtlasi on autor avaldanud uurimuse ka Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud sõjakoormistest.⁶ Seoses Põhjasõja esimeste aastate sõjasündmuste ajaloolise tausta uurimisega käsitleb sama teemat ka H. Palli.⁷

Nii E. Öpiku kui ka H. Palli uurimused käsitlevad aga eeskätt Põhjasõjaga seotud riiklikke koormisi, riigimaksud rahu ajal pole H. Pallil olnud üldse käsitluse objektiks, E. Öpik puudutab neid vaid riivamisi.

Kõike ülalesitatut arvestades saab mõistetakse, et riigimaksud Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil on seni sööti jäänud uurimispõl- loks nõukogude ajalooteaduses.⁸ Uurimistöö suurt ulatust silmas pidades on käesoleva artikli ülesandeks seatud tuua selgust vaid ühe riigimaksu — Liivimaal nõutud nn. statsiooni ehk majutus- maksu osas. See oli alaliseks ja põhiliseks riiklikuks koormiseks, mis lasus Liivimaa mõisatel ja seega ka talupoegadel Rootsi võimu kogu perioodi jooksul.

Statsiooni uurimisel on ülesandeks seatud välja selgitada ees- kätt selle maksu suurus, eraldades selle all küsimusi: kui suur oli selle maksu määratud suurus eri aegadel, kuidas seda sisse nõuti ja kui palju realselt laekus. Selle kindlakstegemine võimalikult kõigil aastatel peab tooma selgust ka maksu suuruse dünaamikasse.

² Eesti NSV ajalugu (kõige vanematest aegadest tänapäevani). Toimetatud G. Naan. Tallinn, 1952, lk. 88—89.

³ Eesti NSV ajalugu I. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 322—323. История Эстонской ССР, под ред. А. Вассара и Г. Наана, т. I. Таллин, 1961; стр. 390—391.

⁴ История Латвийской ССР, т. I. Рига, 1952, стр. 252.

⁵ Э. Э. Эпик. Крестьянское движение на территории Эстонии в первое десятилетие Северной войны (1700—1710). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1963, стр. 12—13.

⁶ E. Öpik. Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud sõjakoormistest. Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1960, nr. 4, lk. 364—384.

⁷ H. Palli. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. — Eesti ühendamise Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest. Lühiaurimusi. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 13—63.

⁸ Käesoleva artikli autori Eestimaa osas tehtud sellesuunalise uurimistöö esialgseks kokkuvõtteks, mis mõneti vajab täiendust ja täpsustamist, on ettekanne Tartu Riikliku Ülikooli ja Saksa DV ajaloolaste ühisel konverentsil: H. Piirimäe. Die Struktur der Einnahmen des schwedischen Staates in Estland in der zweiten Hälfte des XVII Jahrhunderts. — Entwicklungsprobleme des Feudalismus im Ostseeggebiet. Vorträge der Gemeinsamen Historikerkonferenz der Greifswalder Ernst-Moritz-Arndt-Universität und der Rostocker Universität (Vom 18.—19. November 1969). Tartu, 1970, S. 46—78.

Kuna statsioon laekus osalt rahas, osalt vilja, heinte ja algul ka linade näol, ei saa mööda minna ka statsiooni koostise uurimisest.

Ülalnimetatud probleemistik peaks pakkuma huvi nii Eesti NSV ajaloo kui ka üldajaloo seisukohalt. Eesti NSV ajaloo aspektist vaadatuna aitab ta kõigepealt täiendada üldpilti eesti talurahva koormistest, liitudes nii Eesti NSV teiste ajaloolaste agraarajaloolaste uurimustega. Teiseks aitab riigi ühe tähtsama sissetulekuallika kindlakstegemine kaasa ka Liivimaa provintsi üldise majanduselu uurimisele sellel vastuolulisel perioodil. Kuna suure osa statsioonist moodustas vili, siis on vaadeldav küsimus oluline ka kaubandusajaloo ning naturaali- ja rahamajanduse probleemide seisukohalt. Asi on selles, et senistes Baltimaade kaubandusajaloolistes uurimustes on olnud väga kesksel kohal teraviljakaubandus, mida on seostatud ka teravilja produktsiooniga, (uurimustes seni küll rohkem Eestimaa kui Liivimaa osas)⁹. Seejuures tuleb aga arvestada, et tingituna naturaalmajanduse suurest osatähtsusest läks suur osa toodetud ja mõisatest väljaantud viljast riigimaksudeks. Uurides seega mõisa kui kindla majandussüsteemi sidemeid, tuleb kaubanduse kõrval arvestada ka riigimaksude suurst ja struktuuri.

Üldajaloo aspektist vaadelduna pakub statsiooni uurimine huvi Rootsi riigi sissetulekute ja majanduspoliitika seisukohalt,¹⁰ millega omakorda liituvad paljud teised probleemid.

Balti-saksa ajaloolastest on A. v. Transehe-Roseneck statsiooni ainult maininud, kusjuures selle suuruse esitab ta dunaamikat arvestamata ainult reduktsioonijärgsest ajast — 7 riigitaalrit $2\frac{1}{4}$ krossi adramaalt.¹¹ A. Tobien pühendab statsioonile teiste riigimaksude seas pool lehekülge, millel ta selle suuruseks toob $4\frac{4}{5}$ vakka rukist, $4\frac{4}{5}$ vakka otri, $2\frac{2}{5}$ vakka kaeru ja 120 leisikat heina.¹²

Küllalt ulatuslik käsitlus statsioonist on antud läti kodanliku autori E. Dunsdorfi artiklis rootsi aja finantsidest Liivimaal.¹³ See on aga ilmunud mälestuskogumikus, mis on jäänud juba oma aja autorite poolt tähele panemata ja mida ka nõukogude autorid on jätnud kasutamata.¹⁴ Nii näiteks aasta hiljem ilmunud «Eesti

⁹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts, I Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. — Opetatud Eesti Seltsi Toimetused, XXVII. Tartu, 1935. A. Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Historiska serien, 8. Stockholm, 1961.

¹⁰ Maksu laekumise arvestuses on püütud seetõttu välja selgitada tegelikult riigi kätte jõudnud summade suurust.

¹¹ A. v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg, 1890, S. 84.

¹² A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I. Bd., Berlin, 1899, S. 75.

¹³ E. Dunsdorfs. Vidzemes zviedru laiku finances. Veltijums izglitibas ministram un professoram Dr. h. c. Augustam Tentelin 23. XI 1876. — 29. XI 1936. Rīgā, 1936, l. 62—104.

¹⁴ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937.

majandusajalugu»¹⁴ ei esita seda äsja ilmunud artiklit kirjanduse nimekirjas ning vastava osa autor O. Liiv piirdub statsiooni puhul vaid selle maksu adramaalt arvestatava suuruse äramärgimisega kahes ajalõikes.¹⁵

Näited maksu suurusest 1691. ja 1696. a., nagu ka kogu käsitlus Baltimaade tuludest¹⁶ ei näita tegelikke tulusid. Statsiooni osas on tegemist statsiooni arvestatud suurusega, mõnede teiste sissetulekute all pakutakse vastavate kontode läbikäike.

E. Dunsdorfi artikkel esitab Liivimaa teiste sissetulekute seas põhiandmeid statsiooni määramise kohta, kuid ei esita siiski kõiki muudatusi, mis toimusid selle maksu arvestuses. Tuues ära küll andmed laekunud viljatündrite ja sissetulnud riigitaalrite kohta, ei tee ta ümberarvestusi, mille tõttu puuduvad andmed maksu üldsumma kohta eri aegadel. Andmete võrdlemisel osutusid E. Dunsdorfi poolt toodud arvud ka tegelikest suuremaiks. Ilmselt pole ta laekumise arvestuses maha arvanud maksu kustutusi (avskrivning) ja teisi riigikassase mittejõudnud summasid. Kõike seda arvestades ei välista E. Dunsdorfi artikli olemasolu küsimuse uue ja põhjaliku käsitluse vajadust.

Nõukogude ajal ilmunud Eesti NSV ja Läti NSV ajaloo üldkäsitlused esitavad statsiooni suuruse kohta täpselt ühesuguse formuleeringu, väites üldistavalt, et statsioon andis keskmiselt 8—10 tuhat tündrit rukist, niisama palju otri, 4—5 tuhat tündrit kaeru, samuti veel lina, heina ja raha.¹⁷ Etteruttavalt peab märkima, et lina nõudmise kohta statsiooni koostisosana on andmed ainult 1633. aastast. Esitatud andmed vilja kohta ei iseloomusta aga kõikumisi, mis esinesid selle riigimaksu laekumises.

Allikaina on käesoleva artikli kirjutamisel kasutatud Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarihiivi fondis «Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner»¹⁸ asuvaid tolleaegseid riigi arveraamatuid, millest kõige tähtsamaks tuleb pidada nn. pearaamatuid, kuhu kanti riigi kõik sissetulekud ja väljaminekud vastavas provintsis. Liivimaal algavad pearaamatud 1632. aastaga ning ulatuvad kuni 1696. aastani. Märgitud ajavahemikust on säilinud 53 raamatut, seega valdav enamus. Ilma ühegi lüngata on säilinud need ajavahemikust 1658—1685, kuid ka mujalt on puudu vaid üksikud aastad, mis ei takista riigimajanduse ja selle üksikute näitajate dünaamika jälgimist. Erandiks on ainult sajandi lõpp, kus puuduvad raamatud aastate 1695 ning 1697—1699 kohta. Kuna 1695. a. algas suur näljahäda, oleksid selle aasta materjalid olnud olulised selle mõju jälgimisel. Tegelikult asendab seda aga siiski 1696. a., millal vilja-

¹⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 186.

¹⁶ Sealsamas, lk. 193—194.

¹⁷ Eesti NSV ajalugu I, lk. 323.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 278; vt. ka Fr. B i e n e m a n n. Katalog des schwedischen General-gouverneur-Archivs zu Riga, 1908.

ikaldus end veelgi rohkem tunda andis.¹⁹ 1698. ja 1699. a. pearaamatute puudumine ei võimalda fikseerida riigimajanduse olukorda Rootsi võimu viimastel aastatel vahetult enne Põhjasõja algust. Kuna 1696. a. esindab suurt näljahäda, tuleb arengutendentside jälgimisel allikakriitiliselt arvestada seda, et perioodi lõppu tähistav aasta oli erakordne.

Territoriaalselt ei haara Liivimaa pearaamatud Saaremaad, sest see moodustas eraldi majanduspiirkonna oma majandusvalitsusega eesotsas. Kuna Saaremaa pearaamatud on säilinud vaid lünklikult,²⁰ on loobutud Liivimaa pearaamatute täiendamisest nende andmetega.

Pearaamatud kujutavad endast rootsikeelseid kõiteid, mille paksus on riigimajanduse arenedes aasta-aastalt kasvanud. Enamus neist koosneb mitmestsajast, sajandi viimasel aastakümnel aga juba mõnest tuhandest lehest.

Andmed statsiooni kohta esinevad kõigepealt summeerituna rahalises väljenduses üsna pearaamatu algul riigisissetulekute koondkontos. Esimesel pilgul vaadatuna tundub statsiooni ja ka riigi kõigi teiste sissetulekute väljaselgitamine väga lihtsana — tarvitseb vaid need andmed tabelleerida. Nii on käsitlenud pearaamatute andmeid ka O. Liiv.²¹ Tegelikult ei näita koondkontod aga statsioonist saadud reaalseid sissetulekuid, vaid mõnedel aastatel statsiooni määratud suurust, teistel aastatel nõutud suurust, mille tõttu need andmed pole ka omavahel võrreldavad.

Sissetulekute üldkonto kaudu leiame pearaamatuis ka statsiooni konto, kust kuni 1661. aastani saame teada statsiooni jagunemise maakondade järgi ja leiame viited vastavatele kontodele. Viimaste järgi on juba võimalik kindlaks teha statsiooni laekumist, võlgu, vabastamist jne.

Kui tahame teada saada statsiooni koostisosi, s. o. kui palju tuli selle maksu all anda ja kui palju anti raha, vilja (eraldi rukis, oder, kaer), heinu ja vahel ka muud, tuleb kasutada raamatupidamise teist dokumentide liiki — žurnaale, mis enamuse aastate puhul on köidetud pearaamatuga kokku. Kahjuks puuduvad need aastate 1632, 1638, 1639, 1662—1666 ning 1668 kohta. 1690-ndail aastail asendavad neid pearaamatute eri osad. Žurnaalide paljude sissekannete põhjal soovitud andmete saamine nõuab aga küllaltki töömahukat arvutust.

Kolmandaks liigiks Liivimaa provintsi raamatupidamises olid nn. eriarved (Specialrechnungen), mis algavad aastast 1639. Need koosnevad aastate kaupa kokkuköidetud tõestusdokumentidest kõigi sissetulekute ja väljaminekute kohta. Nende olemasolu tegi pea-

¹⁹ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu, 1938, lk. 35.

²⁰ Varem asusid need omaaegses Eesti Riigi Keskarchiivis, mis praegu kannab ENSV Riikliku Ajaloo Keskarchiivi nime, nüüd Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarchiivis Riias.

²¹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage, S. 104—109.

raamatud võrdlemisi kergesti kontrollitavateks. Kõikides raamatutes leiduvadki märkused nende revideerimise kohta. Sageli on revideendi või ka mõne muu kontrollija poolt tehtud raamatu servadele ka kriitilisi märkusi, milles on näidatud mõne vajalikuks peetud tõestusdokumendi puudumine, tehtud etteheiteid raha ebaõige kulutamise kohta või midagi selgitatud. Kuna arve oli võimalik kontrollida ka neid mitmeti summeerides ning tõestusdokumentidega võrreldes, võib riigi raamatupidamise andmeid lugeda allikakriitilisest seisukohast vaadatuna usaldusväärseks. Eriti kehtib see sissetulekute osas sel juhul, kui neid vaadelda riigimajanduse seisukohalt, s. o. kui palju neid riigile reaalselt laekus. Seda aspekti ongi käesoleva artikli puhul silmas peetud. Võimaliku pettuse puhul võiksid seega reaalselt sissenõutud summad olla mõnevõrra suuremad ja see võiks mõjutada tulemusi, kui uuriksime probleemi mõisate aspektist. Tegelikult olid võimalused selliseks pettuseks aga küll minimaalsed ja hoopis välistatud oli võimalus, et riigikassa sissetulekuid oleks näidatud suurematena.

2. Statsiooni suuruse arvestus

Statsioon ehk majutusmaks kehtestati Liivimaal vahetult pärast seda, kui 1629. a. sõlmitud Altmarki vaherahu oli fikseerinud uue vallutatud provintsi ülemineku Rootsi valdusesse. Ta tuli 1620-ndail aastail sõjategevuse ajal sõjavägede ülalpidamise kulu- deks nõutud erakorraliste maksude ehk kontributsioonide asemele, mis kajastub veel hulk aastaid maksu ametlikus nimetuses «Liivimaa statsioon ehk kontributsioon» (Lyfflendske Statien eller Contributien, hiljem: Station). Nii esineb ta ka Liivimaa 1630-ndate aastate pearaamatuis.²²

Nimetus statsioon ehk majutusmaks tuleneb sellest, et see oli mõeldud kohalike Rootsi garnisonide ülalpidamiseks ja majutamiseks. Vajadus sellise maksu järele tekkis kuninga poolt esitatud nõudest, et nii Eestimaa kui ka Liivimaa peavad rahu ajal suutma siin viibivaid Rootsi vägesid ise ülal pidada.²³ Seejuures oli aga peaaegu kogu maa aadlile doneeritud ja seetõttu polnud võimalik jääda lootma riigimaade rendile, mis Rootsis oli veel oluliseks sissetulekuallikaks. Lisaks provintsi oma vajadustele tuli arvestada ka Kolmekümneaastase sõja nõudeid. 1629. a. Liivimaa, Ingerimaa ja Käkisalmi kindralkuberneriks määratud Johan Skytte sai peale kõige muu ülesandeks organiseerida Läänemere provintside ressursid Saksamaal planeeritava suure sõjakäigu läbiviimiseks.²⁴

²² ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII—1, l. 3; sü. XXII—2, l. 4; XXII—7, l. 8 jm.

²³ R. Liljedahl. Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Akademisk avhandling. Uppsala, 1933, s. 271.

²⁴ Sealsamas, s. 273.

Esialgse plaani kohaselt kavatses Joh. Skytte hankida sissetulekuid samal viisil nagu Rootsis, s. o. eeskätt kaudsete maksude (väike toll, veskitoll, aktsiis) kehtestamise teel.²⁵ Samuti oli tal kavatsus nõuda Rootsi eeskujul kümnist ning privileegide revisjoni ja omandiõiguse kontrolli teel muuta osa mõisaid kroonumõisateks. Kõigest sellest ei tulnud aga midagi välja ning tuli arvestada ka Eestimaale kogemusi. Eestimaal oli küll kehtestatud väiketoll ja veskitoll, aga nende tegelik sisseseadmine pörkus suurtele raskustele. Tallinna linn osutas vastupanu maalt linna toodavate toiduainete maksustamisele, arvukad käsikivid tegid võimatuks veskitolli saamise veskitest, nii et see tuli ka Eestimaal asendada igalt adramaalt võetava kindla maksuga, maade tagasivõtmist riigile ei toimunud, kümne arvestamine oleks aga vajanud suurt administratiivaparaati. Jäi üle võimalus reguleerida senine sõjakontributsioon ja muuta see igalt adramaalt võetavaks alaliseks maksuks.²⁶ 1630. a. mais oli määrus (ordningen) statsiooni kehtestamiseks valmis ja selle aasta oktoobriks pidi selle maksu nõutud kogusest enamik saabuma Riiga.²⁷ Otseste üleminekuna sõjaaja kontributsioonidelt võeti aga statsiooni arvestuses arvele ja kästi sisse nõuda ka 1628. ja 1629. a. võlad.²⁸

Statsiooni suuruseks määrati esialgu 8 tündrit vilja (3 tündrit rukist, 3 tündrit otri ja 2 tündrit kaeru) ning 2 parmast heinu igalt adramaalt.²⁹ Nii suur nõudmine kutsus esile arvukaid kaebusi ja otsest vastuseisu, nii et ka kuningas pidi manitsema Joh. Skyttet mitte koormama talupoegi rängemalt, kui nad suudavad kanda.³⁰ 1631. a. sügisel suudeti statsiooni koguda vaid suure vaevaga. Nagu nähtub Liivimaa 1632. a. pearaamatust, oli eelmise aasta lõpuks statsiooni võlgu jäänud Riia maakonnas 16967 hõbetaalrit 24 ööri, Koknese maakonnas 9413 hõbetaalrit 11 ööri, Koknese linnuse piirkonnas 430 hõbetaalrit 24 ööri, Tartu maakonnas 8015 hõbetaalrit ja Pärnu maakonnas 88 hõbetaalrit — seega kokku ca 35 000 hõbetaalrit.³¹

Nõutud statsiooni kogusumma kohta on säilinud andmed alates 1632. a. Kuna sellest aastast on säilinud ainult pearaamat, puudub aga sissetulekute ja väljaminekute žurnaal, pole võimalik kindlaks määrata, kui suur oli ühelt adramaalt nõutud statsiooni norm ja kui palju nõuti selle all raha, vilja, heinu jne. Maksu määratud üldsumma oli võrdlemisi suur — 95 894 vasktaalrit 8 ööri. Kui arvame maha kohtulõivu (saakören), mis sisult statsiooni hulka ei kuulu, jääb ikkagi järele veel 94 267 vasktaalrit 12 ööri.

²⁵ R. Liljedahl. Svensk förvaltning, s. 277—278.

²⁶ Sealsamas, lk. 346—348.

²⁷ Sealsamas, lk. 350—351.

²⁸ Sealsamas, lk. 352—353.

²⁹ Sealsamas, lk. 350.

³⁰ Sealsamas, lk. 354—360.

³¹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-1, l. 3.

Arvestades suuri raskusi statsiooni sissenõudmisel ja arvukaid kaebusi, tuli Rootsi võimudel asuda selle maksukoorma kergendamisele. 25. juulil 1633. a. määrati statsiooni suuruseks igalt adramaalt 2 tündrit rukist, 2 tündrit otri ja 1 tünder kaeru, mis tuli ära anda augustis ja septembris.³² Jõuluks tuli aga anda veel 1 tünder kaeru (seega ikkagi 2 tündrit), 2 parmast heinu ja pool leisikat linu. Seejuures iga heinaparma asemel võis maksta ka ühe riigitaalri, kuid muu osa tuli kõik tasuda natuuras.

Statsiooni tegelikul arvutamisel on 1633. a. maakondade kaupa arvele võetud asustatud adramaade arv ja seal elavate talupoegade (tegelikult ilmselt küll taluperemeeste) arv, millest on vastavalt maha arvatud maksust vabastatud adramaad ja talupojad. Riia maakonnas on statsioonist vabastatud $\frac{1}{2}$ adramaad, kuid 368 talupoega,³³ Pärnu maakonnas Jacob Skyttele kuuluvad $9\frac{1}{2}$ adramaad ja 38 talupoega.³⁴ Eri maakondade andmeid summeerides saame järgmise tabeli statsiooni määramise aluste kohta.

Tabel 1

Maksualuste adramaade ja taluperemeeste arv Liivimaal 1633. a.

Maakond	Adramaade arv	Talude arv
Riia	1181 $\frac{7}{8}$	2888
Koknese	523 $\frac{1}{8}$	1576
Tartu	1064 $\frac{3}{8}$	2600
Pärnu	73 $\frac{1}{8}$	478
Kokku	2842 $\frac{1}{2}$	7542

Statsiooni määramisel on eeskätt arvesse võetud adramaade arvu. Selgub nimelt, et kõigis maakondades nõuti igalt adramaalt eespool nimetatud hulgal naturaalandamit. Nende hinnaks rahas arvestati rukkil ja odral 2 riigitaalrit³⁵ tünder, kaertel 1 riigitaalr tünder, heintel 1 riigitaalr parmas ja linadel 1 riigitaalr leisikas. Lisaks sellele nõuti ka väiksem kogus raha, mida arvestati ilmselt talupoegade arvu pealt, kusjuures nõutava summa suurus oli eri maakondades erinev. Riia ja Tartu maakondades on iga talu pealt nõutud $\frac{1}{4}$ riigitaalrit (Riia maakonnas 722 riigitaalrit, Tartu maakonnas 650 riigitaalrit,³⁶ Koknese ja Pärnu maakondades peaaegu

³² R. Liljedahl. Svensk förvaltning, s. 361.

³³ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-3, l. 142.

³⁴ Sealsamas, l. 147.

³⁵ Riigitaalr = $1\frac{1}{2}$ hõbetaalrit = 3 vasktaalrit. Selle kursi järgi on ümber arvestatud 1636. ja 1638. a. jt. andmed. 1633. a. oli käibel ka poole väiksem «riigitaalr».

³⁶ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-3, l. 142, 127 p.

poole vähem (Kokneses 210 riigitaalrit 12 krossi, Pärnus 63 riigitaalrit 35 krossi).³⁷

Maksusumma arvestati algul sama aasta lõikusest. Nii on 1633. a. statsiooni nõutud ajavahemiku eest 1. sept. 1633—1. sept. 1634.

Järgnevatel aastatel on statsiooni summat vähendatud. 1636. a. nõuti igalt adramaalt 2 tündrit rukist, 2 tündrit otri, 1 tünder kaeru ja 1 parmas heinu.³⁸ Nõutava statsiooni koosseisus pole enam linu ega raha. Maksu tasumisel võis aga heinu asendada rahaga (1 parmas heinu = 1 riigitaal). Seoses rahalise riigimaksu nominaalse kadumisega ei võetud enam arvesse talupoegade arvu, vaid see koormis määrati ainult adramaade arvu järgi. Maksustatavate adramaade arvuks loeti Riia maakonnas 1191 $\frac{1}{4}$, Koknese maakonnas 529, Tartu maakonnas 1067 ja Pärnu maakonnas 79.³⁹ Kuna natuuraalandamite hinnad jäid endiseks (rukkil ja odral 2 riigitaalrit tünder, kaeral 1 riigitaal tünder ja heinal 1 riigitaal parmas), kujunes statsiooni summaks rahasse ümberarvestatult 10 riigitaalrit (15 hõbetaalrit) adramaalt.

1638. a. viidi Liivimaal läbi uus maarevisjon, mille tulemusena tunduvalt kasvas adramaade arv. 1638. a. pearaamatuse on juurdetulnud adramaad juba sisse kantud, kuid samas öeldakse, et sellel aastal nende pealt statsiooni veel ei maksta.⁴⁰ Seetõttu esineb maksustatud adramaade arvus 1636. aastaga võrreldes vaid väiksemaid kõikumisi. Riia maakonnas oli see arv vähenenud 3 võrra (1188 $\frac{1}{4}$), Koknese maakonnas kasvanud 1 $\frac{1}{8}$ võrra (530 $\frac{1}{8}$), Tartu maakonnas kasvanud 5 $\frac{5}{8}$ võrra (1072 $\frac{5}{8}$) ja Pärnu maakonnas jäänud samaks.⁴¹

Statsiooni suuruses jäid viljakogused 1638. a. samasugusteks, nagu need olid olnud eelnevalt. Heinaparmas aga asendati 1 riigitaalri suuruse rahalise maksuga, mida nimetati heinarahaks, hiljem aga muutus see statsiooni enamasti rahas nõutud osaks.

Alates 1639. a. mindi statsiooni võtmisel üle uuele süsteemile, mille kohaselt seda tuli tasuda eelmise aasta lõikuselt. Seega pidi 1639. a. statsioon laekuma ajavahemiku eest 1. sept. 1638.—1. sept. 1639. Kuna selle ajavahemiku eest oli majutusmaks juba sisse nõutud, oleks riiki ähvardanud ühel aastal ilmajäämine sellest sissetulekuallikast. Asjast saadi üle sel teel, et 1639. a. nõuti maksu nende adramaade pealt, mis tulid juurde 1638. a. maarevisjoni järgi. Selleid adramaid oli Riia maakonnas 634, Koknese maakonnas 153, Tartu maakonnas 288 $\frac{3}{4}$ ja Pärnu maakonnas 98 $\frac{11}{16}$.⁴² Nõutav

³⁷ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-5, l. 12, l. 146 p. ja 147 p.

³⁸ Sealsamas, l. 12. E. Dunsdorfi andmeil kehtis see määr alates 1634. a. (E. Dunsdorfs. Vidzemes zviedru laiku finances, l. 71).

³⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-5, l. 28 p., 29 p., 30 p.

⁴⁰ Sealsamas, sü. XXII-7, l. 8.

⁴¹ Sealsamas, l. 9—10.

⁴² Sealsamas, sü. XXII-10, l. 24.

vilja ja raha hulk jäi endiseks, kuid täiendavalt hakati nõudma veel nn. küüdi- ja posthobusteraha. Selle suuruseks oli $\frac{1}{2}$ hõbetaalrit igalt adramaalt,⁴³ kusjuures arvesse võeti nii vanad kui ka juurde- tulnud adramaad. Eraldi arvestati küüdiraha veel ka 1640. a.,⁴⁴ järgnevalt on see eri maakondade kontodes eraldatav⁴⁵, kuid üld- arvestuses sulas juba kokku statsiooniga.⁴⁶

Alates 1640. a. hakati statsiooni nõudma juba uuel, suurenda- tud adramaade arvult, mis oli mõnevõrra suurem isegi nendest arvudest, mis olid kantud 1638. ja 1639. a. pearaamatutesse. Nii oli see Riia maakonnas $1837\frac{1}{2}$ ⁴⁷ (1639. a. — $1822\frac{1}{2}$)⁴⁸, Koknese maa- konnas $700\frac{1}{8}$ ⁴⁹ (1639. a. — $683\frac{1}{8}$)⁵⁰, Tartu maakonnas $1393\frac{5}{8}$ ⁵¹ (1639. a. — $1361\frac{3}{8}$)⁵² ja Pärnu maakonnas $177\frac{3}{4}$ adramaad⁵³ (1639. a. $177\frac{11}{16}$)⁵⁴. Seega tõusis majutusmaksu arvestamisel alu- seks olnud adramaade arv 4109-ni. Statsiooni suurus ühelt adra- maalt jäi endiseks.

Seoses adramaade arvu suurenemisega kasvas ka Liivimaa kubermangule riikliku koormisena määratud statsiooni üldsumma, nii et 1640. a. ületab see tunduvalt eelmiste aastate näitajad. Alli- kakriitiliselt tuleb aga arvestada, et sellel aastal pandi arvele ka need adramaad, mis tegelikult olid statsioonist vabastatud. Riia maakonnas vähenes statsiooni üldsumma selliste vabastamiste läbi 468 hõbetaalri 21 ööri võrra.⁵⁵ Koknese maakonnas vähendati stat- siooni 670 hõbetaalri 28 ööri ulatuses⁵⁶ ja Tartu maakonnas koguni 4812 hõbetaalri võrra⁵⁷.

Ajavahemikus 1640—1645 on statsiooniga liidetud veel mitmeid väiksemaid makse, mis sisult kuuluvad erakorraliste maksude hulka, kuid mida statsiooni sissenõudmise arvestuses on võimatu eraldada. Kõige suuremaks oli 1640. a. statsiooniga liidetud nn. ratsaväe kontributsiooni furaaž (Ryttare Contributions Foragie), mille suuruseks oli määratud $\frac{1}{3}$ parmast heinu ja $\frac{1}{3}$ tündrit kaeru adramaalt.⁵⁸ 1644. a. nõuti raha suurtükiväehobuste ülalpidamiseks (Arkely hästar, Arkely hestpenning). Nõutud summad aga ei ole eriti suured. Näiteks 1644. a. nõuti Riia maakonnas $1937\frac{1}{4}$ adra-

⁴³ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-10, l. 6 p.

⁴⁴ Sealsamas, XXII-10, l. 24.

⁴⁵ Sealsamas, sü. XXII-12, l. 42 p.—45. p.

⁴⁶ Sealsamas, l. 38.

⁴⁷ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 28 p.

⁴⁸ Sealsamas, sü. XXII-8, l. 6 p.

⁴⁹ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 29 p.

⁵⁰ Sealsamas, sü. XXII-8, l. 7 p.

⁵¹ Sealsamas, sü. XXII-10, 30 p.

⁵² Sealsamas, sü. XXII-8, l. 8 p.

⁵³ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 29 p.

⁵⁴ Sealsamas, sü. XXII-8, l. 7 p.

⁵⁵ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 29; sü. XXII-11, l. 65.

⁵⁶ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 30; sü. XXII-11, l. 103.

⁵⁷ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 31; sü. XXII-11, l. 102, 102 p.

⁵⁸ Sealsamas, sü. XXII-10, l. 28 p., 29 p., 30 p.

maa pealt 258³/₁₀ riigitaalrit,⁵⁹ mujal proportsionaalselt sellega. Arvestades 1642. a. nõudmise üldsumma suurust, on ilmne, et seda võeti ka juba sellel aastal.

1642. a. on statsiooni koostisosana juurde tulnud palgiraha, mida võeti perioodi eest 1. sept. 1641—1. sept. 1642. Selle suuruseks oli 12 ööri adramaalt.⁶⁰ Kuna 1641. a. pearaamat ja žurnaal puuduvad, ei ole võimalik olemasolevate materjalide alusel kindlaks teha palgiraha võtmise täpset algust, kuid ilmselt oli selleks daatumiks 1. sept. 1641.⁶¹ Sellele viitab asjaolu, et 1642. a. pearaamatus märgitakse kõigis maakondades palgiraha suurus ühelt adramaalt, samal ajal aga statsiooni teiste koostisosade suurust enam ei näidatud. Esialgu on mõnikord palgiraha asemel antud ka palke. Sel juhul pole loomulikult uut rahalist koormist nõutud. Näiteks on Koknese maakond 1645. a. palgirahast täielikult vabastatud, sest ta on andnud riigile palke.⁶² Saadud palkide arvel on Koknese maakonna palgiraha osaliselt vähendatud ka 1650. a.⁶³ Vaatamata uue koostisosa lisamisele on statsiooni üldsuurus riigi arvestuses 1642. a. siiski mõnevõrra vähenenud. Põhjuseks on ilmselt olnud arvestuse aluseks olnud viljahindade muutumine. 1640. a. arvestati rukki ja odra hinnaks 2 riigitaalrit ja kaera hinnaks 1 riigitaaler tünder⁶⁴ (vastavalt 3 ja 1¹/₂ hõbetaalrit). Kuigi 1642. a. hindade kohta žurnaali puudumise tõttu pole andmeid säilinud, lasevad 1644. a. ligilähedased rahasummad oletada, et viljahinnad olid juba 1642. a. samad nagu 1644. a. Siis arvestati rukkil ja odral tündri hinnaks 2¹/₄ hõbetaalrit, kaeral 1¹/₈ hõbetaalrit.⁶⁵ Alates 1641. a. on statsiooni hakatud ka mõnevõrra ette võtma. Nii märgitakse 1642. a. pearaamatus Riia maakonnas statsioonist laekunud summade kasutamise all juba 3836 hõbetaalri kohta, et need on kantud eelmise aasta raamatusse.⁶⁶

Aastatel 1647—1648 toimus statsiooni suurendamine rahalises arvestuses, kuigi maks tegelikult selle tõttu ei muutunud. Igalt adramaalt nõutud vilja kogus jäi küll endiseks, kuid 1647. a. tõusis rukki ja odra hind uuesti kolmele hõbetaalrile tünder.⁶⁷ Kaera hind jäi endiseks (4¹/₂ marka ehk 1¹/₈ hõbetaalrit). A. 1648 suurendati igalt adramaalt nõutud palgiraha 12 ööriolt poolele hõbetaalrile, s. o. 16 ööriole.⁶⁸

Kõige selle tõttu ületas see riiklik koormis 1648. a. juba 66 000

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-13, l. 133 p.

⁶⁰ Sealsamas, sü. XXII-12, l. 42 p.

⁶¹ E. Dunsdorfi märgib 1641. a. (E. Dunsdorfs. Vidzemes zviedru laiku finances, l. 71).

⁶² ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-14, l. 115 p.

⁶³ Sealsamas, sü. XXII-19, l. 159 p.

⁶⁴ Sealsamas, sü. XXII-11, l. 104—105.

⁶⁵ Sealsamas, sü. XXII-13, l. 133 p.

⁶⁶ Sealsamas, sü. XXII-12, l. 43.

⁶⁷ Sealsamas, sü. XXII-16, l. 109 p.

⁶⁸ Sealsamas, sü. XXII-17, l. 20 p. (21).

hõbetaalrit. Väikeste kõikumistega, mis on tingitud arvestamisel aluseks olnud adramaade arvust, jäi ta kauemaks ajaks püsima umbes niisama suurena.

Alates 1662. a. võeti Liivimaal kubermangu raamatupidamises kasutusele uus süsteem, milles enam ei fikseeritud igal aastal provintsile määratud koormisi, vaid kui palju on riigil ühe või teise tuluartikli all saada ja kui palju saadi. Saadaoleva statsiooni üldsumma on saadud sel teel, et pealepandud statsioonist lahutati juba eelneval aastal selle aasta eest ette nõutud summa ja liideti vanad võlad. Sellisel teel saadud andmed ei ole tabeli nr. 2 näitajatega võrreldavad ja seetõttu on loobutud käesolevas töös nende esitamisest. Kuna osaliselt nõuti sisse juba ka sama aasta statsiooni, sisaldavad pearaamatud nüüd juba kahe aasta arvestuse.

Alates 1667. a. (lüngaga 1668. a.) on kõrvuti pearaamatutega uuesti säilinud ka žurnaalid, mis puuduvad aastatest 1662—1666 ja 1668. Pearaamatuis on loobutud statsiooni arvestuse pidamisest eri maakondade järgi. Nüüd esitati juba kogu Liivimaalt nõutud statsiooni üldsumma ning näidati ka, kui palju tuleb selle all maksta rahas ja kui palju viljas eri viljaliikide järgi. Statsiooni määramisel arvestati Liivimaal 1669. ja 1670. a. $4247\frac{7}{8}$ adramaad,⁶⁹ 1671. a. vähendati seda arvu $4246\frac{3}{8}$ adramaale⁷⁰ ja järgmisel aastal $4241\frac{3}{8}$ adramaale.⁷¹ Nendest kuulus põhiosa Riia ja Tartu maakondadele (vastavalt $1927\frac{5}{8}$ ja $1427\frac{1}{2}$ adramaad). Kokkese maakonnas arvestati $728\frac{1}{4}$ ja Pärnu maakonnas ainult 158 adramaad. Koos küüdi- ja palgirahadega andis see statsiooni suuruseks 66 271 hõbetaalrit 15 ööri, mis jäi Liivimaal püsima 9 aastaks (1672—1680). 1681. a. arvestuses loeti Liivimaa adramaade arvuks «vana korra järgi» $4249\frac{1}{8}$.⁷² Suurenemine toimus Pärnu maakonnas, kus taastati vana adramaade arv ($165\frac{3}{4}$), mida vahepeal maksustamise arvestuses oli vähendatud. Mujal jäi adramaade arv endiseks, samuti ka maksu suurus ühelt adramaalt. Sellega seoses on nõutud statsiooni suuruses toimunud ainult suhteliselt tühine kasv (veidi üle 100 hõbetaalri). Täpselt samasuguseks jäi statsioon ka järgmisel (1682.) aastal.

Muudatusi statsiooni arvestuses tehti 1683. a. Lisaks senisele $4249\frac{1}{8}$ adramaale, millelt nõuti 66 392 hõbetaalri $18\frac{1}{2}$ ööri suurust statsiooni, võeti arvele nn. äralangenud (hemfallene) ehk kadutseeritud mõisad. Laiuse linnuse alal andsid need juurde $15\frac{1}{8}$ adramaad (rahas arvestatult 222 hõbetaalrit $1\frac{5}{6}$ ööri), Pärnu maakonna «kuninglikud mõisad» ehk riigimõisad 465 hõbetaalrit ja 5 ööri.⁷³

⁶⁹ ENSV RAKA, l. 278, nim. I, sü. XXII-36, l. 201 p., sü. XXII-37, l. 171.

⁷⁰ Sealsamas, sü. XXII-38, l. 161 p.

⁷¹ Sealsamas, sü. XXII-39, l. 136 p.

⁷² Sealsamas, sü. XXII-49, l. 175.

⁷³ Sealsamas, sü. XXII-51., l. 132. Adramaade arvu pole näidatud ja see ei selgu ka maksu laekumise järgi.

Arvele võeti veel nn. kao- ehk lisakapad (spill cappar), mida saadi iga tündri pealt kaks. Neist läks üks proviantmeistrile, teine aga riigile.⁷⁴ Ilmselt on tegemist vana tavaga, mille kohaselt vili nõuti mahumõõtudes sisse kuhjaga ja jagati välja triiki. Kuna selline arvestus oli ebamäärane, mindi nüüd üle lisakappadele. Kui senine lisa oli mõeldud lihtsalt igasuguste võimalike kadude katteks, arvati nüüd osa sellest lihtsalt riigi täiendavatesse sissetulekutesse. Võimalikud kaod pidi ilmselt katma proviantmeistrile arvestatud lisakapp. Väikeses ulatuses oli lisakappasid arvestatud juba 1662. a., kuid siis ainult $238\frac{7}{8}$ tündrilt rukkilt ja $161\frac{1}{4}$ tündrilt otradelt.⁷⁵ Nüüd, pärast mõningaid mahaarvamisi, nõuti lisakappasid $8360\frac{1}{2}$ tündrilt rukkilt, samalt koguselt odralt ja $4022\frac{3}{8}$ tündrilt kaertelt.⁷⁶ Sel viisil pidi riigile laekuma täiendavalt 261 tündrist $8\frac{1}{2}$ kappu rukist, niisama palju otri ja 125 tündrist $22\frac{3}{8}$ kappu kaeru, mis kõik rahasse ümberarvestatult pidi andma riigikassasse sissetulekut 1709 hõbetaalrit.⁷⁷

Leiti ka omapärane tee maksu sisuliseks suurendamiseks senist arvestust muutmata. Nimelt nõuti statsioon sisse rootsi tündrites, mis olid $3\frac{1}{2}$ kapa võrra suuremad riia omadest, jagati välja aga riia tündrites.⁷⁸ Arvestuse aluseks jäid riia tündrid. Seega tõsteti statsiooni suurust vilja osas. 1683. a. arvestati $3\frac{1}{2}$ -kapalist lisa $8621\frac{3}{4}$ tündrilt rukkilt, niisama suurelt koguselt otradelt ja 4148 tündrilt kaertelt.⁷⁹ Riigile andis see 943 tündrit rukist, niisama palju otri ja 453 tündrit kaeru ehk rahalises arvestuses 6168 hõbetaalrit $12\frac{3}{4}$ ööri.

Kõigi nende juurdearvestuste tõttu tõusis Liivimaalt nõutav majutusmaks 1683. a. ligi 75 000 hõbetaalrini (74 957). Samal viisil arvestati statsiooni ka järgmistel aastatel. Rahalises arvestuses suurenes statsiooni üldsumma veel seoses hõbetaalri kursi langusega. Alates 1684. a. arvestati speetsieriiigitaalri kursiks ja vastavalt sellele ka heinaraha suuruseks 2 hõbetaalrit senise $1\frac{1}{2}$ hõbetaalriga.⁸⁰ Kokku nõuti seega statsiooni hulgas raha $3\frac{1}{6}$ hõbetaalrit riigitaalrit ehk 1 hõbetaaler adramaalt, siis nüüd nõuti $\frac{2}{3}$ riigitaalrit karoliinides ehk karoliinriigitaalrit, mis võrdus $1\frac{1}{6}$ hõbetaalriga.⁸⁰ Kokku nõuti seega statsiooni hulgas rahas $3\frac{1}{6}$ hõbetaalrit adramaalt, millele lisandus endiselt 4 tündrit 14 kappu rukist ja otri (à 3 hõbetaalrit tünder) ja 1 tünder $3\frac{1}{2}$ kappu kaeru (à $1\frac{1}{8}$ hõbetaalrit tünder). Ühelt adramaalt nõutud statsiooni koguväärtus oleks seega:

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-51, l. 133 p.

⁷⁵ Sealsamas, sü. XXII-28 a, l. 83.

⁷⁶ Sealsamas, sü. XXII-51, l. 133 p.

⁷⁷ Sealsamas, l. 101 p.

⁷⁸ Sealsamas, l. 102.

⁷⁹ Sealsamas, l. 133 p.

⁸⁰ Sealsamas, sü. XXII-53, l. 129 p.

heina-, küüdi- ja palgiraha	—	$3\frac{1}{6}$	hõbetaalrit		
rukist ja otri 4 tündrit 4 kappa	—	13	„	10	ööri
kaeru 1 tünder $3\frac{1}{2}$ kappa	—	1	„	$7\frac{15}{16}$	„
		<hr/>			
		17 hõbetaalrit		23	ööri

Sellises suuruses arvestati heina-, küüdi- ja palgiraha veel kolmel järgmisel aastal.⁸¹ Siis aga, 1688. a. tõsteti küüdi- ja palgiraha kogusumma juba $1\frac{1}{4}$ hõbetaalrini,⁸² mis tõi kaasa ka üldsumma väikese kasvu. Adramaalt nõutava statsiooni määraks sai nüüd seega $17\frac{3}{4}$ hõbetaalrit.

1680. aastate lõpul viidi läbi uus maarevisjon, mille tulemusena 1690. a. arvestuses tunduvalt suurenes adramaade arv. Kuna 1690. a. pearaamat puudub, on esimesed andmed statsiooni võtmise kohta uue adramaade arvu järgi aastast 1691. Selle aasta pearaamatust nähtub aga, et tegemist on veel üleminekuajaga. Adramaade üldarvuks arvestati $5929\frac{7}{8}$,⁸³ kuid kokku $623\frac{3}{8}$ adramaa puhul on märgitud, et need on arvestatud vana järgi.⁸⁴ Igalt adramaalt nõutav statsiooni määr jäi küll endiseks, kuid adramaade arvu suurendamine tõi kaasa ka majutusmaksu olulise kasvu kogu provintsi ulatuses.

1692. a. nõuti statsiooni $5909\frac{3}{4}$ adramaalt, seega oli adramaade arv eelmise aasta omast 20 võrra väiksem. Aadlimõisates säilis ka statsiooni endine arvestus, kuid riigi sissetulekuid suurendati sel teel, et Riia, Koknese ja Pärnu maakondade riigimõisate statsiooni arvestuses loeti 5 rootsi tündrit võrdseks 6 riia tündriga.⁸⁵ Teravili nõuti sisse rootsi tündrites, jagati välja riia tündrites. Kuna sissetulekud võeti arvele ka riia tündrites, saadi iga 5 tündri pealt 1 tünder juurde. Tõsi küll, nüüd kaotati senised lisakapad (Spillkappan) ega arvestatud senist vahet rootsi ja riia mõõtude vahel ($3\frac{1}{2}$ kappa tündrilt). Seega pidi uus arvestusviis tegema arvestuse tunduvalt lihtsamaks. Ometi tõi see aga kaasa riigikoormiste tõusu. Senise $5\frac{1}{2}$ kapa asemel saadi igalt tündrilt $\frac{1}{5}$ tündrit ehk $6\frac{2}{5}$ kappa.

Alates 1693. a. hakati ka riigimõisates arvele võtma statsiooni juba sama aasta eest.⁸⁶ Seetõttu saavutas statsiooni suurus kogu Liivimaalt arvestatuna sellel aastal ka absoluutse rekordi, kuigi aluseks olnud adramaade arv ainult veidi suurenes ($5914\frac{7}{8}$).⁸⁷ Uhtlasi võeti juba täielikul kujul arvele ka sama aasta eest nõutud

⁸¹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-53, l. 124; sü. XXII-54, l. 135 p.

⁸² Sealsamas, sü. XXII-55, l. 142. $\frac{1}{6}$ taalrit oli raskesti arvestatav.

⁸³ Sealsamas, sü. XXII-56, l. 10 p.

⁸⁴ Sealsamas, l. 196 p., 208 p., 211 p.

⁸⁵ Sealsamas, sü. XXII-58, l. 13 p.-14.

⁸⁶ Sealsamas, sü. XXII-58, l. 13 p.-14.

⁸⁷ Sealsamas, l. 12 p.

statsioon,⁸⁸ mis pidi senise korra kohaselt laekuma alles järgmisel aastal. Ka 1694. a. arvestati korraga kahe aasta statsiooni,⁸⁹ nii et 1693. a. arvel arvestatud statsioon pidi laekuma osalt 1693., osalt 1694. aastal.

1696. a. pearaamatust nähtub, et 1695. a. oli arvele võetud juba kogu sama aasta statsioon, mille tõttu ta oli kantud ka bilanssi. Uhtlasi võeti arvele ka juba 1696. a. statsioon.⁹¹

Üldise ülevaate statsiooni määratud suurusest Liivimaal aastail 1632—1696 annab tabel 2.⁹² Sellest selgub, et statsiooni on

Tabel 2

Statsiooni määratud suurus Liivimaal koos küüdi- ja palgarahadega⁹³

	Raha hõbetaalrites	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites	Lina leisikates	Kokku hõbetaalrites
	a	b	c	d	e	f
1632	?	?	?	?	—	47 134
1633	5 506 ⁹⁴	5 683	5 683	5 683	1 424	27 629
1636	4 299	5 733	5 733	2 866	—	42 994
1638	4 226	5 740	4 740	2 870	—	43 050
1639	3 784	2 351	2 351	1 175	—	19 639
1640	8 218	8 218	8 218	4 109	—	63 689
1642	?	?	?	?	—	54 068
1644	10 991	8 535	8 535	4 268	—	54 210
1645	9 768	8 510	8 510	4 255	—	52 848
1646	9 768	8 522	8 522	4 261	—	52 919
1647	9 712	8 563	8 563	4 281	—	63 814
1648	9 668	8 507	8 507	4 253	—	66 458
1649	10 860	8 514	8 514	4 257	—	66 731
1650	10 532	8 461	8 461	4 230	—	66 066
1651	10 570	8 455	8 455	4 228	—	66 061
1652	10 579	8 465	8 465	4 233	—	66 112
1653	12 962	8 532	8 532	4 266	—	66 653
1656—1661	10 664	8 533	8 533	4 266	—	66 669

⁸⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-58, l. 12. p.-14.

⁸⁹ Sealsamas, sü. XXII-59, l. 13. p.-15.

⁹⁰ Sealsamas, sü. XXII-60, l. 14.

⁹¹ Sealsamas, l. 14 p.-15.

⁹² Statsiooni koostis aastail 1633—1661 on välja arvestatud käesoleva artikli autori poolt žurnaalide alusel.

⁹³ Siin ja järgnevates tabelites on raha ümardatud taalriteks ja viil tündriteks.

⁹⁴ 1633. a. statsiooni suurus on eraldi näidatud rahaline maks ja nõutud heinaparmaste arv. Heinu nõuti 5685½ parmast. Ka järgnevate aastate all on heinad esitatud rahalises väärtuses, et saada võrreldavaid andmeid.

Tabel 2 (järg)

	a	b	c	d	e	f
1662	10 675	8 539	8 882*	4 269	—	/66 713/ ⁹⁵
1663	10 676	8 540	8 540	4 270	—	/66 721/ ⁹⁶
1664	10 665	8 531	8 531	4 266	—	66 652
1666—						
1670	10 620	8 496	8 496	4 248	—	66 373
1671	10 616	8 492	8 492	4 246	—	66 350
1672—						
1680	10 603	8 483	8 483	4 241	—	66 271
1681—						
1682	10 623	8 498	8 498	4 249	—	66 392
1683	10 726	9 790	9 787	4 889	—	74 957
1684	13 560	9 829	9 840	4 958	—	78 143
1685	13 560	9 885	9 850	4 815	—	78 339
1688	13 896	9 792	9 792	4 914	—	78 170
1691	19 272	13 980	13 980	6 990	—	111 010
1692	19 207	14 246	14 255	7 053	—	111 720
1693	20 021	14 548	14 548	7 274	—	118 785
	{ 20 118	14 857	14 857	7 428	—	117 615
1694	{ 20 133	14 867	14 867	7 434	—	117 698
1696	20 154	14 884	14 884	7 442	—	117 826

järk-järgult suurendatud. Eriti järsk tõus on toimunud 1680-ndate ja 1690-ndate aastate vahetusel. Võrreldes statsiooni üldsuurust XVII sajandi lõpul 1630-ndate aastate teise poolega (1636. ja 1638. a.), näeme suurenemist üle 2½ korra (u. 270%) ning ka 1642.—1646. a. andmetega võrreldes on kasv üle kahe korra ehk teiste sõnadega: umbes poole sajandi jooksul on statsiooni suurendatud rohkem kui kahekordseks. Seejuures tuleb küll arvestada ka hõbetaalri kursi langust ca ¼ võrra, nii et sisuliselt oli tõus umbes 75%.

Põhiosa statsioonist moodustas vili. Raha all näidatud osast moodustas valdava enamuse nn. heinaraha, mis asendas kroonule antavat heina. Perioodi algul kantigi see sisse kõigepealt heinaparmastes, millele lisati heinte hind. Hiljem mindi üle rahalisele arvestusele. Linu nõuti ainult 1633. a.

Teatud määral on võimalik arvesse võtta ka statsiooni jagunemist eri paikkondade vahel. Nimelt peeti kuni 1661. a. pearaamatuis eri kontode näol arvestust maksu suuruse kohta maakondades (Riia, Koknese, Tartu, Pärnu), mida algul nimetati läänideks, siis

⁹⁵ Kuna osa aastate pearaamatuis pole näidatud määratud statsiooni suurus, tuli selle väljaselgitamiseks kasutada nn. eriarvete (Specialrechnungen) abi. Nii on välja selgitatud ka 1662. a. statsiooni hulka kuuluv rahasumma riigitaalrites ja provintsile määratud viljatüübid (ENSV RAKA, f. 278, nim. I, sü. XXII-82, l. 1638 p.). Üldsumma on välja arvatud viljahindu ja riigitaalri kurssi arvestades.

⁹⁶ Andmed raha kohta riigitaalrites ja vilja kohta tüüdnites. ENSV RAKA, f. 278, nim. I, sü. XXII-82, l. 1639. Statsiooni koguväärtus välja arvatud.

aga kreisideks ehk maakondadeks. Need omakorda jagunesid linnuseläänideks. Eesti ja Läti ala eraldamine maakondade järgi ei ole võimalik, sest nende piirid ei lange kokku eestlaste ja lätlaste asustusalaadega. Riia maakonda kuulusid ka puhtakujuliselt Eesti alad Karksi, Helme ja Viljandi⁹⁷, Tartu maakonda aga mitmed Läti alad (Gulbene, Gaujiena).⁹⁸ Linnuseläänide järgi eraldamise teeb aga raskeks segaasustusega alade (Aluksne, Ergeme jne.) olemasolu.

Ulevaate määratud (arvestatud) statsiooni jagunemisest maakondade kaupa annab tabel 3. Esitatud tabelist selgub, et kõige suurema osa statsioonist pidi andma Riia maakond. Selle osatähtsus vaadeldavate aastate jooksul on ka mõnevõrra kasvanud ning sealt nõutud osa ligineb poolele statsiooni üldsummast. Mitte palju väiksem ei olnud ka Tartu maakonna osa. Järgnes Koknese. Teistest tunduvalt vähem pidi andma Pärnu maakond. Loomulikult sõltus see kõik vastava maakonna maksustatud adramaade arvust.

Tabel 3

Statsiooni suurus koos küüdi- ja palgirahadega Liivimaa eri maakondades (hõbetaalrites)

	Riia	Koknese	Tartu	Pärnu	Kokku
1632	19 492	8 731	17 492	1 419	47 134
1633	11 368	5 062	10 466	733	27 629
1636	17 868	7 935	16 005	1 185	42 993
1638	17 825	7 951	16 089	1 185	43 050
1639	10 421	12 637	5 012	1 569	19 639
1640	28 481	10 852	21 601	2 755	63 689
1642	24 303	9 309	18 158	2 298	54 068
1644	24 605	9 011	18 329	2 265	54 210
1645	23 970	8 621	18 041	2 216	52 848
1646	24 040	8 621	18 051	2 207	52 919
1647	29 890	8 806	22 370	2 748	63 814
1648	30 172	11 344	22 143	2 800	66 459
1649	30 444	11 344	22 143	2 800	66 731
1650	30 056	11 300	22 109	2 601	66 066
1651	30 008	11 344	22 109	2 601	66 062
1652	30 219	11 324	22 109	2 460	66 112
1653	30 297	11 492	22 375	2 489	66 653
1656	30 266	11 418	22 375	2 610	66 669

Eesti ala eraldamine on võimalik alles vaadeldava perioodi lõpust. Nimelt jagati Liivimaa kindralkuberner J. Hastferi korraldusel, millest teatas plakat 4. okt. 1693. a., eesti ja läti keele piirkondi arvestades Eesti ja Läti distriktiks, millest esimene jagunes

⁹⁷ Vt. ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-3, l. 142.

⁹⁸ Sealsamas, l. 147 p.

Tartu—Võru ja Pärnu—Viljandi maakonnaks, teine Riia—Valmiera ja Cēsise(Võnnu)—Valga maakonnaks.⁹⁹ Neist Eesti distrikt oli veidi suurem. Nii oli 1694. a. arvestuses Eesti distriktis 59 367 hõbetaalri 28 ööri suurune statsioon. Läti distriktis 58 330 hõbetaalrit,¹⁰⁰ 1696. a. vastavalt 59 344 ja 58 482 hõbetaalrit.¹⁰¹

Enne kui asuda kindlaks määrama statsioonina laekunud vilja hulka ja rahasummade suurus, tuleb arvestada veel asjaolu, et paljudel aastatel ei olnud statsiooni nõudmise aluseks mitte selle määratud suurus, vaid teatud aastal nõutud statsiooni suurendati veel sel teel, et hakati osaliselt arvele võtma ja sisse nõudma ka sama aasta lõikuselt makstavat statsiooni. Selline ette sissenõudmine algas juba 1641. a., jätkus pärast vaheaega 1650. a. — üldsummas 10 537 hõbetaalrit.¹⁰² Nii loobuti juba osaliselt korrast, mis oli kehtestatud 1639. a., et statsiooni tuleb tasuda eelmise aasta eest. Pärast Kärde rahu muutus selline ettenõudmine juba süsteemiks. Sellega oli igal aastal eelmise aasta lõikusest juba osa statsiooni kulutatud ja seetõttu tuli jälle nõuda osa ka uuest lõikusest. Nii hakati seda maksu nõudma paralleelselt kahe aasta eest. Põhiliseks oli summa, mis saadi üheks aastaks määratud maksust sellest eelmisel aastal ettevõetud summat maha arvates. Sellele lisati summa, mis oli ette nõutud. Viimases osas võeti arvesse rahasumma ja vilja hulk, mis ka tegelikult oli riigi viljamagasinidesse laekunud.

Mõnedel aastatel kanti mõlema aasta nõudmise järgi laekunud statsioon pearaamatus tulude kokkuvõttesse ja seega peegeldab nende summa ligilähedaselt ka vastava aasta laekumist. Alates 1671. a. loobuti ette nõutud summade näitamisest sissetulekute üldsumma ehk kapitaalarvestuse all.¹⁰³ Et aga statsiooni siiski ette nõuti, näitab vastav konto.¹⁰⁴ Ka 1672. a. näidati sissetulekute kapitaalarvestuses jälle vaid vastaval aastal määratud summa, mida nõuti eelmise aasta eest.¹⁰⁵ Kuna osa sellest oli tegelikult juba eelmisel aastal laekunud, ei peegelda määratud statsioon vastaval aastal nõutud summat^{105a} ning laekumine on muidugi hoopis ise asi.

Ülevaate ette sissenõutud statsioonist, mis on välja selgitatud kapitaalarvestuses sageli mittenäidatud kontode¹⁰⁶ abil, annab tabel 4.

⁹⁹ [G. J. Buddenbrock]. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. 2. Band, 1. Abteilung. Riga, 1821, S. 1147—1150.

¹⁰⁰ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-59, l. 15.

¹⁰¹ Sealsamas, sü. XXII-60, l. 15.

¹⁰² Sealsamas, sü. XXII-19, l. 33 p.; sü. XXII-20, l. 37.

¹⁰³ Sealsamas, sü. XXII-38, l. 9—10.

¹⁰⁴ Sealsamas, l. 22 p.-23.

¹⁰⁵ Sealsamas, sü. XXII-39, l. 8.

^{105a} Seda ei tohi segi ajada Liivimaalt saada oleva statsiooniga, mille moodustavad eelmiste aastate võlad ja vastava aasta statsioon pärast eelmisel aastal ettevõetud summa mahaarvamist.

Liivimaalt ette sissenõutud statsioon

	Raha hõbetaal- rites	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites	Heinu parmast	Kokku hõbetaalrites
1650	805	610	2 641	—	—	10 557
1651	166	133	133	66	—	1 036
1652—1653	—	—	—	—	—	—
1656	—	575	52	2	—	1 884
1658	150	745	700	375	—	4 906
1659	—	122	243	110	—	1 218
1660	4	2 921	2 476	5	—	14 702
1661	3 233	1 980	1 790	303	—	14 886
1662	— ?	?	?	?	?	34 649
1663	?	?	?	?	?	32 481
1665	?	?	?	?	?	17 947
1666	?	?	?	?	?	21 272
1667	?	?	?	?	?	14 900
1668	?	?	?	?	?	16 524
1669	5 842	2 889	2 583	2 698	—	26 052
1670	6 577	3 403	2 663	2 566	—	27 661
1671	5 025	1 69	1 869	85	—	10 824
1672	2 215	—	—	—	—	2 215
1673	551	—	90	22	—	2 612
1674	1 335	—	96	345	—	2 012
1675	1 915	—	300	39	—	2 859
1676	2 607	—	823	—	—	3 975
1677	3 640	—	2 355	—	—	10 730
1678	1 513	—	9	—	—	1 543
1679	1 552	229	223	87	—	3 004
1680	1 080	—	—	—	—	1 080
1681	1 750	—	—	20	15	1 795
1682	167	—	—	158	—	344

Tabelist selgub, et kõige rohkem on Liivimaalt statsiooni ette sisse nõutud perioodil 1660—1670. Alates 1672. a. on ettenõutud osa vähenenud ning järgnevatel aastatel saadi ette tavaliselt 2000—3000 hõbetaalrit. (Sellest oluliselt suurem oli ettenõutud osa vaid 1677. a.) 1682. a. nõuti ette vaid mõnisada hõbetaalrit ja selle järgi pole statsiooni enam ette laekunud. Saabus omapärane olukord — sama aasta statsioon võeti juba ette riigitulude arvele, kuid tegelikult jäi see siiski sisse nõudmata. Näiteks 1691. a. nõuti sama aasta statsiooni ette kokku 54 615 hõbetaalrit $27\frac{3}{5}$ ööri.¹⁰⁷ Sellest summast pidid Läti distrikti 1766 $\frac{1}{4}$ väljarenditud adramaad andma 24 815 hõbetaalrit 26 ööri (8478 vakka¹⁰⁸ rukkeid, niisama palju otri, 4239 vakka kaeru, 1766 $\frac{1}{4}$ parmast heinu ja 2207 hõbetaalrit 26 ööri küüdi- ja palgiraha).¹⁰⁹ See kõik on jäänud aga võlgu ja

¹⁰⁶ Vastavad kontod selguvad osalt vaid registri järgi.

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXIII-56, l. 12.

¹⁰⁸ 1 vakk = $\frac{1}{2}$ tündrit.

¹⁰⁹ ENSV RAKA, f. 278, sü. XXII-56, l. 224 p.

arvestatakse sellena järgmise aasta bilansis.¹¹⁰ Eesti distrikti 2121 adramaad pidid andma 29 800 hõbetaalrit $1\frac{3}{5}$ ööri (10 180 $\frac{4}{5}$ vakka rukkeid, niisama palju otri, 5090 vakka kaeru, 2121 parmast heinu ja 2651 hõbetaalrit küüdiraha).¹¹¹ Ka see on kantud täpselt niisama suure summana võlgade arvele.¹¹² Täpselt samuti on toimitud ka järgnevatel aastatel, nii et statsiooni ette arvelevõtmine pole enam mõjutanud selle laekumist. Kuigi allikate iseloom ei võimalda kindlaks teha maksu koostist aastate 1662—1668 kohta, ilmneb ometi, et suured ettelaekumised on ilmselt toimunud põhiliselt viljas. Seevastu on 1672. a. alates ette sisse nõutud peamiselt raha.

Üleminekuprobleemina statsiooni arvestuselt selle reaalsele laekumisele puudutame küsimust, kes pidi statsiooni tasuma. Jälgides selle arvestust, jääb mulje, nagu oleks tegemist mõisatel lasuva koormisega. Statsiooni määramisel võeti arvesse mõisate adramaid, vastavad nimekirjad sisaldavad mõisate või mõisakomplekside nimesid ja ka maksu ärajätmisel oli riigil ikka tegemist kindlate mõisate või mõisaomanike (resp. valdajate) ning neile kuuluvate adramaade arvuga.

Ometi on juba ka varasemas ajalooalases kirjanduses statsiooni õigusega käsitletud kui talupoegadel lasuvat koormist.¹¹³ Seega statsioon Liivimaal, nagu veskitoll Eestimaal, oli riiklik koormis, mille nõudmisel maksukohuslasteks loeti mõisnikke,¹¹⁴ kuid mille reaalseteks kandjateks olid talupojad. Sellise korralduse juures olid mõisnikud ka maksu sissenõudjateks ja riigile edasiandjateks. Nii oli see riigile igatahes kasulik. Esiteks oleks iga talupoja majapidamise arvelevõtmine ning temalt statsiooni sissenõudmine vajanud väga suurt ja keerulist raamatupidamist ning suurt ametnike kaadrit, keda nüüd asendas mõis oma sunniaparaadiga. Teiseks võimaldas selline moodus riigil oma sissetulekuid paremini kätte saada, sest riigi ees polnud maksukohuslasteks üksiktalupojad¹¹⁵ ja seega üksikute talupoegade maksujõuetuse korral vastutas mõis tervikuna. Seda süsteemi põhjendati ka väitega, et pärisoristel talupoegadel ei saa riigiõiguslikust seisukohast olla kohustusi riigi vastu.¹¹⁶

Et aga statsiooni määramise ja sissenõudmise puhul ka riigivõimu poolt peeti siiski silmas talupoegi kui selle tasujaid, sellele viitavad õige mitmed andmed. Nii on maksust vabastamise puhul pärast Kärde rahu märgitud nii vastavates palvekirjades kui ka kindralkubermanguvalitsuse resolutsioonides põhjusena, et talu-

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 278, sü. XXII-56, l. 242.

¹¹¹ Sealsamas, l. 300 p.

¹¹² Sealsamas, l. 316.

¹¹³ A. T o b i e n, op. cit., S. 73, 75;

A. v. T r a n s e h e - R o s e n e c k, op. cit., S. 83;

Eesti majandusajalugu I, lk. 186.

¹¹⁴ A. T o b i e n, op. cit., S. 73.

¹¹⁵ Sealsamas.

¹¹⁶ Sealsamas.

pojad on sõja ajal surnuks löödud.¹¹⁷ Mõnikord nimetatakse aga ka otseselt talupoegi kui statsiooni maksjaid. Näiteks on Aluksne kirikumõisa puhul 1656. a. ja Mihkli kirikumõisa puhul 1680. a., seoses statsiooni vähendamisega, öeldud, et maksust vabastati «kirikutalupojad».¹¹⁸ Üksikjuhtudel on riigivõimude poolt ka mõningaid talupoegi nimeliselt statsioonist vabastatud. Näiteks 1669. a. vabastati Liivimaa kindralkuberner Bengt Oxenstierna korraldusel Vastseliina talupoeg Johan Baniskulle tema kasutuses oleva $\frac{1}{2}$ adramaaga statsiooni tasumisest 6 aastaks (1663—70), sest ta olevat viimase «Vene sõja ajal» üles näidanud «truudust teadete ja kirjade toomisega»¹¹⁹ — seega osutanud teeneid Rootsi võimudele. Sama «alandliku truuduse» seletusega vabastati Rootsi kuninga käsul 6. aug. 1663. a. (korrald. 9. sept. 1680. a.) statsioonist Põltsamaa piirkonnas Neanurme külas elav vene talupoeg Otsa (Ottza) Jürgen. (talupoeg on ilmselt eestistunud).¹²⁰

3. Statsiooni laekumine

Arvud, mis kanti Liivimaa pearaamatutes statsioonina sissetulekute poolele kas määratud või nõutud statsioonina, näitavad tegelikult ainult vastaval aastal kubermangule määratud koormiste suurust. Riigile reaalselt laekunud sissetulekute suurus oli määratud suurusest sageli üsna erinev.

Kõigepealt tuleb arvesse võtta statsioonist vabastamisi. Kuigi arvestuse aluseks olnud adramaade arv oli kõikuv, esines veel maksust vabastamist ka pärast seda, kui maks oli kindlaks määratud. Vabastamise ja vähendamise arvestamisel oli aluseks adramaade arv, millelt siis arvestati ka teatud kindel summa riigi väljaminekute poolele. Pearaamatuis nimetatakse seda väljaminekute artiklit tavaliselt «Eximerade och befriade hakar».

Peab märkima, et statsioonist vabastamise arvestuses puudus kubermanguvalitsuses ühtsus. Osa adramaid vabastati juba maksu määramisel ja selle võrra kujunes vastaval aastal määratud statsioon väiksemaks, osa adramaid vabastati aga alles pärast statsiooni määramist ja seetõttu tuli saamata jäänud summad kanda kulude poolele. Nii näiteks oli Tartu maakonnas statsiooni arvestamisel 1656. a. vabastatud $16\frac{3}{8}$ adramaad, sealhulgas $15\frac{1}{8}$ adramaad, mis kuulus Tartu linnale.¹²¹ Pärast määramist jäeti see maks ära veel $4\frac{7}{8}$ adramaalt (kokku 107 hõbetaalrit 13 ööri).¹²² Ulevaate nõutava statsiooni vähendamisest vabastamiste teel annab tabel 5.

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-83, l. 489, 494 jne.

¹¹⁸ Sealsamas, sü. XXII-23, l. 233; sü. XXII-48, l. 88 p.

¹¹⁹ Sealsamas, sü. XXII-36, l. 202-202 p.

¹²⁰ Sealsamas, sü. XXII-49, l. 176 p.; sü. XXII-50, l. 123 p.; sü. XXII-51, l. 133 p.

¹²¹ Sealsamas, sü. XXII-23, l. 233 p.

¹²² Sealsamas, l. 233, 234.

Tabel 5

Statsiooni vähendamine vabastamiste läbi

Aastad	Höbetaalrid	Aastad	Höbetaalrid
1632	1 974	1667	157
1633	1 781	1668	1 830
1636	3 409	1669	813
1638	3 750	1670	602
1639	2 357	1671	72
1640	5 484	1672	760
1642	1 362	1673	760
1644—1649	—	1674	1 012
1650	1 882	1675	20
1651—1652	—	1676	1 001
1653	30	1677	35
1656	107	1678	47
1658	54 603	1679	89
1659	107	1680	109
1660	160	1681	66
1661	809	1682	47
1662	705	1683	48
1663	5 785	1684	24
1664	5 936	1685	24
1665	1 114	1687	24
1666	2 231	1688	24
		1691—1696	—

Esitatud tabelist selgub, et vabastatud adramaa pealt riigile laekumata jäänud summad ei olnud kuigi suured. Perioodi algul jäi seetõttu saamata igal aastal mõni tuhat höbetaalrit. Erandiks olid 1658., 1663. ja 1664. a. ning osaliselt veel paar järgnevat aastat. Vabastamiste läbi kaotatud summa suurus 1658. a. on kõigiti mõistetav, kui arvestada, et suured alad Liivimaast olid langenud Vene vägede valdusesse. Sellega põhjendatakse enamust vabastamistest ka pearaamatutes.¹²³ Esimesel pilgul vaadatuna tundub üllatavana suur vabastamiste hulk eelnevate aastatega võrreldes 1663. ja 1664. a. Olid ju aastad 1656—1658 sõjaaastad ning kuni 1661. a. olid Tartu ja Koknese maakonnad Vene administratsiooni võimu all. Kärde rahuga 1661. a. läksid need alad uuesti Rootsi võimu alla, kuid olid sõjast laastatud. Ometi on 1659—1661. a. ja ka järgneval, 1662. a. vabastatud tühine osa adramaadest. Alles 1663. a., kui oli selgunud, et paljudel mõisatel olid tekkinud eelmistel aastatel suured võlgnevused, asuti neid mõneks aastaks statsioonist vabastama. Põhjuseks toodi asjaolu, et see või teine mõis on viimase sõja ajal täielikult ruineeritud, talupojad surma saanud või täielikult laostunud.¹²⁴ Majutusmaksust osaliseks vabastamiseks

¹²³ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-24, l. 349—354.

¹²⁴ Sealsamas, sü. XXII-82, l. 1649—1662.

on Liivimaa rüütelkond pöördunud vastava palvega Rootsi kuninga poole, põhjendades seda sellega, et sõda ja katk on maad mitu aastat rängalt röhunud.¹²⁵ Vastuseks sellele palvele andis kuningas oma resolutsiooniga 31. okt. 1662. a. Liivimaa kindralkubernerile loa vabastada statsiooni tasumisest ruineeritud mõisaid.¹²⁶ 1663. a. märgiti selliseid mõisaid eriti Läti alal Krimulda¹²⁷, Limbaži¹²⁸, Cēsise¹²⁹ jt. piirkondades, kuid täielikult ruineeritute seas esineb ka Tartu maakonna Kärkna mõis, mille 11½ adramaalt on nõutud kahe aasta jooksul vaid pool statsioonist.¹³⁰

Järgmisel aastal toimus vabastamine mõnevõrra veelgi suuremas ulatuses. Vahepeal oli saabunud 29. maiga 1663. a. dateeritud kuninga resolutsioon, mis veelkordselt kinnitas kindralkubeneri õigust ruineeritud mõisad maksust vabastada.¹³¹ Tekstist selgub, et vastava palvega on vahepeal Stokholmis käinud Liivimaa rüütelkonna saadikud. Kuninga uus resolutsioon oli aga statsioonist vabastamise aluseks alles 1664. a., mida näitab asjaolu, et ta on paigutatud selle aasta spetsiaalarvete hulka.

1664. a. ongi järgnenud vabastamisi 23 juhul.¹³² Suurimaks nendest oli Suntaži mõis, mis oma 45½ adramaaga pidi olema täielikult ruineeritud, talupojad hukkunud ja maad tühjad, nii et see suur mõis tuli vabastada 1661., 1662. ja 1663. a. eest nõutud statsiooni tasumisest.¹³³ Samas lähedal Allaži lossi alal oli möödunud sõja ajal ruineeritud 47⅝ adramaad.¹³⁴ Ka seal olid talupojad osalt surma saanud, osalt sõja ajal pagenud, osalt aga täiesti laostunud, nii et tuli anda vabastus majutusmaksust kahe aasta eest. Riia piiramise ajal 1656. a. oli laostunud Daugavgriva ametkonnas 11¾ adramaad.¹³⁵ Tartu piiramise ajal samal aastal oli rängalt kannatada saanud Tähtvere mõis, nii et selle 43 adramaast tuli vabastada 30,¹³⁶ ja Ropka mõis (10⅛ adramaad).¹³⁷

Osalt on Vene—Rootsi sõja (1656—1658) laastamisi arvesse võetud ka veel palju hiljem. Nii näiteks vabastati 1676. a. sel põhjusel Limbaži (Lemborg) piirkonnas 27½ adramaad statsiooni tasumisest.¹³⁸

Enamusel aastatest on majutusmaksu ärajätmised olnud juhuslikku laadi ja väikeselt adramaade arvult. Põhiosa nendest moo-

¹²⁵ ENSV RAKA, f. 278, sü. XXII-83, l. 487.

¹²⁶ Sealsamas.

¹²⁷ Sealsamas, sü. XXII-82, l. 1649, 1655—1656.

¹²⁸ Sealsamas, l. 1654.

¹²⁹ Sealsamas, l. 1652, 1653.

¹³⁰ Sealsamas, l. 1659.

¹³¹ Sealsamas, sü. XXII-83, l. 488.

¹³² Sealsamas, l. 444—445.

¹³³ Sealsamas, l. 489.

¹³⁴ Sealsamas, l. 493.

¹³⁵ Sealsamas, l. 494.

¹³⁶ Sealsamas, l. 520.

¹³⁷ Sealsamas, l. 503.

¹³⁸ Sealsamas, sü. XXII-43, l. 177 p.

dustasid kirikumõisate maad. Nii on pika aja jooksul saanud kergendust Aluksne kirikumõis, mille maadest ($27\frac{7}{8}$ adramaad) hulk aastaid oli vabastatud $17\frac{7}{8}$ adramaad.¹³⁹ Hiljem on vabastatud osa vähendatud, nii et riigil jääb igal aastal saamata vaid 15 hõbetaalrit 20 ööri¹⁴⁰ ja siis maksusumma kasvuga ühelt adramaalt 1683. a. 16 hõbetaalrit $1\frac{1}{3}$ ööri.¹⁴¹ Pikemat aega olid vabastatud Pärnumaal Mihkli ja Tõstamaa kirikumõisate talupojad ning Limbaži pastori lesk. Vabastamise põhjust allikad sageli ei näita. Nii näiteks on 1669. a. Riia maakonnas proua Brita Kurcki $47\frac{3}{8}$ adramaad ilma põhjust märkimata vabastatud 6 aastaks, millega riik kaotab samal aastal 767 hõbetaalrit¹⁴², järgmisel aastal 540 hõbetaalrit¹⁴³.

Tuleb aga arvestada, et tegelikult laekunud statsiooni suurust ei ole võimalik kindlaks teha ainult pealepandud maksumäära järgi, ka mitte siis, kui sellest vabastamise teel vähendatud osa maha arvata. Sageli esines maksu tasumisel võlgnevusi, osa võlgu kustutati, osalt tasuti maksu tagantjärele ja nagu eelnevalt nägime, nõuti ka ette. Kõige selle tõttu on järgnevalt puutud kindlaks määrata majutusmaksu reaalselt laekumist eri aastatel, summeerides selleks pearaamatute kontode all esitatud sissekandeid ning arvesse võttes ka statsiooni kulutamist mitmesuguste väljaminekute järgi.

Ülevaate statsiooni laekumisest annab tabel 6. Analüüsides selle andmeid, näeme statsiooni üldsuuruses (lahter «g») üsna suuri kõikumisi. Madalseis 1639. a. seletub üleminekuga uuele süsteemile (eelmise aasta saagist). Järgnevatest aastatest paistab tunduvalt suurema rahasumma ja viljakogustega silma 1650. aasta, mis jäi rekordiliseks kuni 1680-ndate aastateni.

Järsu languse statsiooni laekumisse tõi sõda 1656.—1661. a., kuid seejuures mitte veel sõja esimesel aastal, sest 1656. a. statsioon eelmise aasta eest on olnud ilmselt juba varem laekunud. 1658. a. laekus aga juba vähem kui pool statsiooni tavalisest suurusel. Seejuures Koknese maakonnast ei laekunud enam midagi, sest kogu maakond pidi olema sõjast laastatud.¹⁴⁴ Laastatuks loeti ka Tartu maakonda, kust ainult Põltsamaa piirkonnast laekus veidi vilja ja raha Pärnu proviandimagasinile¹⁴⁵ ning 1654. ja 1655. a. statsiooni arvel kanti ligi 4000 hõbetaalrit Aluksne garnisoni arvele.¹⁴⁶ Täiesti laostatuks loeti kogu maad ka Riia maakonnas,¹⁴⁷

¹³⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-43, l. 177 p.; vt. ka sü. XXII-36, l. 202 p.; sü. XXII-37, l. 171; sü. XXII-38, l. 162; sü. XXII-43, l. 177 p.

¹⁴⁰ Sealsamas, sü. XXII-46, l. 152 p.; sü. XXII-48, l. 88 p.; sü. XXII-49, l. 176; sü. XXII-50, l. 123 p.

¹⁴¹ Sealsamas, sü. XXII-51, l. 133—133 p.

¹⁴² Sealsamas, sü. XXII-36, l. 202 p.

¹⁴³ Sealsamas, sü. XXII-37, l. 171 p.

¹⁴⁴ Sealsamas, sü. XXII-24, l. 357.

¹⁴⁵ Sealsamas, l. 355.

¹⁴⁶ Sealsamas, l. 354.

¹⁴⁷ Sealsamas, l. 349.

milles oli ilmselt küll teatud liialdust, kuid muidugi jäi ka siit teatud osa vaherahu ajaks Vene võimu alla. Kõige selle tõttu tuli teha juba 1658. a. suuri kustutusi statsiooni määradest.

Eriti vähe on pearaamatute andmeil statsiooni laekunud aastatel 1659—1661. Sündmuste käiku jälgides võib seda pidada ka kõigiti loomulikuks, sest suur osa Liivimaast oli Vene administratsiooni võimu all ning tunda andsid sõja laastamised. Siiski tuleb allikakriitilisest seisukohast arvesse võtta asjaolu, et tabelis märgitud summad on arvestatud Liivimaa riigikassa seisukohalt. Tegelikult on osalt statsiooni arvel võetud mõisatest vilja ja raha sõjavägede ülalpidamiseks või ka ametnike palkadeks, ilma selle kohta tõendeid esitamata. Nii näiteks on 1656. a. Tartu maakonnas Aluksne ja Vastseliina garnisonid saanud statsiooni arvel 545 hõbetaalrit raha, 1588 $\frac{1}{4}$ tündrit rukist ja 748 tündrit otri.¹⁴⁸ 1659. a. on 4242 hõbetaalrit raha, 2697 $\frac{7}{8}$ tündrit rukist, 2757 $\frac{3}{8}$ tündrit otri ja 1375 $\frac{5}{8}$ tündrit kaeru kokku 22 175 hõbetaalri 20 ööri väärtuses juba Riia proviandikoja poolt palkadeks ära kasutatud, kuid arveid selle sissetuleku ja väljamineku kohta pole esitatud ja nii arvestatakse see summa riigile ikka võlana.¹⁴⁹

1660. aastate algul kasvasid laekumised statsioonist peamiselt selle ettenõudmise arvel ning riigi reaalsed sissetulekud sellest maksust kõikusid juba 70 000 ja 80 000 hõbetaalri vahel. Alates 1665. a. oli ettenõudmise esialgne efekt aga ilmselt ammendatud ja laekunud maksu suurus oli umbes niisama suur kui 1640-ndate aastate lõpul ja 1650-ndate aastate algul. Erakordselt halb aasta on olnud 1671.

Pärast seda (1672.—1683. a) laekus statsiooni tavaliselt ikka üle 60 000 hõbetaalri. Kõige halvemaks aastaks sellest perioodist oli 1678. a. Alates 1684. a. (erand 1688. a.) seoses rahalise osa suurenemisega tõusis statsioonist saadud sissetulek jälle samale tasemele, nagu see oli olnud aastail 1662—1644. Statsiooni laekumine (paralleelselt selle üldise suurenemisega) kasvas järsult 1690-ndail aastail, saavutades rekordi 1694. a. On märkimisväärne, et ka ikaldusaastal 1696 laekus statsiooni ainult veidi vähem.

Jälgides statsiooni koosseisu kuuluva raha ja vilja laekumist, näeme, et enamasti olid kasv- ja kahanemine enam-vähem võrdelised. Esimeseks suuremaks kõrvalekaldumiseks sellest oli rahalise osa järsk vähenemine 1659. ja 1660. aastal, mis on ilmselt seotud saaduste turustamiskustega vaherahu tingimustes. Proportsioonid on olnud häiritud ka 1677. ja 1678. a. Kui 1677. a. laekus raha erakorraliselt palju, siis järgmisel aastal saadi sellest ligi poole vähem. Samal ajal anti rukist riigile 1678. a. isegi veidi rohkem kui eelmisel aastal. Suhteliselt vähe saadi raha ka 1683. a. Kui jätta kõrvale sõjaaastad, on rukist laekunud eriti vähe 1671. a., kaeru 1667., 1671. ja 1678. a.

¹⁴⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-23 l. 235 (autori poolt summeeritud).

¹⁴⁹ Sealsamas, sü. XXII-25, l. 517.

Statsiooni laekumine

Tabel 6

Aastad	Raha hõbe- taalrites	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites	Hein pärmastes	Lina leisikates	Kokku hõbe- taalrites	% Liivimaa kõigist sisse- tulekuist
	a	b	c	d	e	f	g	h
1632	?	?	?	?	?	?	32 684	19,7
1633	?	6 770	6 900	5 632	837	544	37 405	21,2
1636	2 711	4 624	4 932	1 364	130	—	33 651	11,9
1638	?	?	?	?	?	—	45 480	19,3
1639	?	?	?	?	?	—	26 649	13,8
1640	9 842	7 475	7 475	5 097	419	—	62 782	26,0
1642	?	?	?	?	?	—	47 497	16,9
1644	10 374	8 293	8 318	4 142	46	—	46 099 ¹⁵⁰	20,3
1645	5 508	7 353	8 251	3 868	98	—	51 563	13,6
1646	9 835	8 445	8 241	3 825	—	—	51 358	16,8
1647	10 071	8 275	8 024	3 972	43	—	61 824 ¹⁵¹	19,3
1648	9 704	7 941	8 108	3 899	140	—	61 222	25,9
1649	10 606	8 169	8 054	4 157	—	—	66 579	27,1
1650	13 074	8 811	10 994	5 000	—	—	76 552	16,1
1651	10 133	7 833	6 008	4 282	12	—	56 334	21,5
1652	9 283	7 928	7 769	3 567	—	—	60 525	12,6
1653	11 106	8 455	8 615	3 822	—	—	66 184	20,1
1656	7 016	7 431	6 918	3 139	—	—	53 628	15,9
1658	2 793	2 854	3 159	1 711	70	115	29 600	19,4
1659	562	1 902	2 004	784	7	—	14 057	5,5
1660	5	2 922	2 476	5	—	—	14 702	7,1
1661	3 233	3 268	3 101	302	—	—	22 681	7,0
1662	8 747	10 352	10 314	4 862	—	—	75 818	31,8

¹⁵⁰ Sealhulgas ka 66 hõbetaalri 24 ööri eest palke.

¹⁵¹ Sealhulgas ka 340 hõbetaalri eest palke.

Tabel 6 (järg)

	a	b	c	d	e	f	g	h
1663	?	?	?	?	?	—	79 838	29,2
1664	10 396	8 881	9 258	4 229	—	—	69 819	32,1
1665	?	?	?	?	?	—	55 368	31,1
1666	?	?	?	?	?	—	67 541	35,3
1667	8 749	6 703	6 280	1 158	161	—	55 110	29,2
1668	?	?	?	?	?	—	60 561	27,4
1669	10 658	8 779	8 388	6 300	10	—	69 582 ¹⁵²	26,7
1670	10 299	8 183	8 233	3 603	—	—	57 445	24,8
1671	8 358	4 586	6 712	1 449	50	—	43 463	15,0
1672	8 380	8 755	7 258	4 118	—	—	66 709	23,1
1673	7 745	8 182	8 083	3 969	211	—	62 901	22,5
1674	9 996	7 718	8 036	4 294	215	—	62 796	24,1
1675	9 524	7 814	8 114	4 150	66	—	66 729	21,9
1676	9 868	7 321	9 601	3 420	69	—	59 182 ¹⁵³	18,3
1677	12 709	8 246	8 311	3 681	56	—	66 489	16,2
1678	6 841	8 793	6 009	2 953	260	—	54 457	22,5
1679	9 794	11 067	7 246	4 178	279	—	68 013	19,0
1680	11 771	9 266	9 239	5 130	190	—	71 710	22,3
1681	10 597	7 977	7 339	4 260	211	—	63 391	12,1
1682	8 962	8 865	8 806	4 192	153	—	68 113	11,2
1683	6 571	9 032	8 969	4 473	92	—	69 142	9,3
1684	13 776	10 070	12 654	5 193	150	—	79 341	12,3
1685	12 263	8 559	8 771	4 684	—	—	70 206	10,0
1687	13 154	9 876	9 861	5 241	4	—	79 934	10,6
1688	12 054	7 838	8 358	9 107	—	—	66 419	7,9
1691	19 634	14 029	13 961	6 792	—	—	112 548	13,3
1692	12 688	14 104	13 967	7 252	—	—	88 110	10,2
1693	19 831	14 229	13 443	7 130	—	—	117 117	10,7
1694	13 088	14 372	15 137	7 716	2 941	—	117 487	10,4
1696	13 739	14 586	14 400	6 918	3 078	—	114 756	13,0

¹⁵² Sealhulgas ka 434 hõbetaalri eest palke ja laudu, 240 hõbetaalri eest palke ja 144 hõbetaalri eest villu.

¹⁵³ Sealhulgas ka 110 hõbetaalri 24 õõri eest puumaterjali.

Heinte laekumises (sisuliselt kas maksmine heintega või rahas) esineb suhteliselt suuri kõikumisi, kuid üldiselt on märgatav, et perioodidel 1649—1672 ja 1685—1693 eelistati rahas tasumist. Rohkem on heinu antud 1670-ndate aastate lõpul ja 1680-ndate aastate algul. Üllatav on järsk üleminek heintega tasumisele alates 1694. a. Ilmselt oli tegemist asjaoluga, et suurendatud statsioonisumma tasumisel valmistas kõige rohkem raskusi just selle maksu rahaline osa.

Lina laekus vaid 1633. a., millal seda otseselt nõuti, ja 1658. a. muude naturaalandamite hulgas.

Tulebki kohe märkida, et peale tabelis nr. 6 esitatute on mõningatel aastatel võetud statsioonina ka muid naturaalandameid, mida oli vaja sõjavägede ülalpidamiseks. Põhiliselt tehti seda sõja ajal. Nii on 1658. a. lisaks tabelis nr. 6 näidatud rahasummale¹⁵⁴, viljale ja heintele sõjaväele kulutatud 668 leisikat 7 naela leiba, 102¹⁷/₃₂ tündrit õlut, 31¹/₂ tündrit herneid, 140 leisikat 8 naela sea-liha ja 10³/₈ tündrit soola.¹⁶⁵ Ilmselt on sellistel juhtudel sõjavägi ka tööpoolest mõisatesse majutatud, nagu seda tuleb ette ka rahu-aegsete oõbimistega. Näiteks 1673. a. on ratsavägi kahe oõbimisega (oõlaager-nattlager) kulutanud majutusmaksu 35 hõbetaalri 13 ööri väärtuses.¹⁵⁶

Mõnikord on väiksemad kogused majutusmaksu laekunud sel teel, et mõisatesse paigutati suurtükiväehobused või fortifikatsioonihärjad. Sellisel on 1676. a. kulutatud 10²/₃ parmast heinu ja 16 tündrit kaeru kokku 34 hõbetaalri väärtuses.¹⁵⁷ 1676. a. sügisest kuni järgmise aasta kevadeni olid kroonu 25 härja olnud Jauna (Nyhoff) kroonumõisas ning söönud ära 25 parmast heinu (37 hõbetaalrit 11 ööri).¹⁵⁸ Samas on 4 suurtükiväehobust 10. oktoobrist 1676.—1. maini 1677. a. söönud ära 11 parmast heinu ja 16¹/₂ tündrit kaeru (35 hõbetaalrit 2 ööri) ning samal ajal veel 4 hobust ja 9 härja — 12 parmast heinu ja 10¹/₂ tündrit kaeru (30 hõbetaalrit 18 ööri). 1678. a. kulutas 6 suurtükiväehobust 3 kuuga 12 parmast heinu ja 9 tündrit kaeru.¹⁵⁹ Samal aastal on kaks hobust söönud 7 talvekuuga 14 parmast heinu ja 11 tündrit kaeru. 12 paari kroonu härgi on samal talvel söönud Adaši ehk Aa (Nyermöhla) mõisas 12 parmast heinu.

Vahel on satsiooni eest antud ka palke, puid ja sütt, mis arvestati statsiooni koosseisu kuuluva rahasumma hulka. Näiteks 1644. a. saadi Pärnu maakonnast Riia kloostri jaoks palke ja muid ehitusmaterjale 66 hõbetaalri 24 ööri eest.¹⁶⁰ Ka 1647. a. on Pärnu stat-

¹⁵⁴ Üldsummas on esitatud ka teiste toiduainete ja muude naturaalandamite väärtus.

¹⁵⁵ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-24, l. 350.

¹⁵⁶ Sealsamas, sü. XXII-40, l. 141 p.

¹⁵⁷ Sealsamas, sü. XXII-43, l. 178.

¹⁵⁸ Sealsamas, sü. XXII-44, l. 150 p.

¹⁵⁹ Sealsamas, sü. XXII-45, l. 159 p.

¹⁶⁰ Sealsamas, sü. XXII-13, l. 103.

sioonist palkidega kaetud 66 hõbedaalrit 16 ööri.¹⁶¹ Riia maakonnas on samal, 1647. a. antud koguni 1580 kuuse- ja männipalki, kokku 340 hõbetaalri eest.¹⁶² Puid on antud ka 1652. a. 1669. a. on arvestatud 2000 palgi eest, mis on parvetatud Riiga ja Daugavgrivasse (Nymynde) statsioonist tasutuks 12½ hõbetaalrit, 20 tündrit rukist ja otri ning 5 tündrit kaeru.¹⁶³ 1667.—1669. a. on Ropaži metsast raiutud 4000 palki ja 600 sülda küttepuid sepašõe valmistamiseks, kokku 240 hõbetaalri eest.¹⁶⁴

1674. a. raiuti Lielvārde metsast puid suurtükide lafettideks ja musketite harkideks 52 hõbetaalri 29⅓ ööri eest.¹⁶⁵ Samal aastal saadi Ropaži (Rodepois) mõisast suurtükiväesepise vajaduseks puid 160 hõbetaalri eest.¹⁶⁶ 1677. a. on saadud sepašütt kokku 115 hõbetaalri eest.¹⁶⁷ 1676. a. andis Aluksne mõisa rentnik rittmeister Berend (Berent) Reuter suurtükiväele puumaterjali (trāvārk) 110 hõbetaalri 24 ööri eest.¹⁶⁸

Üksikjuhtudel on statsiooni koosseisu kuuluva rahasumma eest arvele võetud isegi mõningaid töid riigi heaks. Näiteks 1677. a. on lastud lammutada Gaujiena vana lossi müürid, et vaenlane ei saaks neid kasutada, ning arvestatud selle eest 50 riigitaalrit ehk 75 hõbetaalrit.¹⁶⁹ Seejuures nähtub, et see raha maksti töö tegijatele. 1680. a. on Viljandi metsas tehtud 131 tööpäeva Pärnu suurtükiväele puumaterjali muretsemiseks.¹⁷⁰ Selliseid juhtumeid võib vaadelda aga kui majutusmaksu kulutamist, kuigi raha vahepeal riigikassasse ei laekunud. Naturaalmajandusest eraldab neid aga see, et raha on siiski käibel olnud.

Kõik ülalesitatud ja analoogilised näited statsiooni tasumise kohta kõnelevad sellest, et tegelikkuses oli naturaalmajanduse osa riigi suhetes mõisatega veidi suurem, kui seda näitab statsioonis sisalduva raha ja vilja vahekord. Oluliselt see aga pilti ei muuda, sest sellisel viisil natuuras arvestatud statsiooni hulk oli suhteliselt tühine ning pealegi ei esinenud seda pidevalt.

Tabeli 6 viimases lahtris on esitatud arvutused selle kohta, kui suure osa Liivimaa reaalistest sissetulekust moodustas statsioon. Nendest selgub, et kuni 1651. a. alanud sõjani moodustasid statsioonist saadud sissetulekud umbes ⅓ kogutuludest. Alla 15% moodustas statsioon 1636. a. seoses selle maksu laekumiste järsu vähenemisega, 1639. a. seoses üleminekuga statsiooni teistsugusele arvestusele, 1645. a. seoses suurte tuludega erakordsetest maksu-

¹⁶¹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-16, l. 109.

¹⁶² Sealsamas, l. 17.

¹⁶³ Sealsamas, sü. XXII-36, l. 202 p. — 203.

¹⁶⁴ Sealsamas, l. 203.

¹⁶⁵ Sealsamas, sü. XXII-41, l. 134 p.

¹⁶⁶ Sealsamas.

¹⁶⁷ Sealsamas, sü. XXII-44, l. 150 p.

¹⁶⁸ Sealsamas, sü. XXII-43, l. 178.

¹⁶⁹ Sealsamas, sü. XXII-44, l. 150.

¹⁷⁰ Sealsamas, sü. XXII-48, l. 88 (Žurnaal).

dest ja 1652. a. seoses suurte saadetistega Rootsist. Suhteliselt suur erikaal oli statsioonil 1648. ja 1649. a. Sõja ja vaherahu ajal langes statsiooni erikaal isegi alla 10%. Seevastu väga tähtis koht riigi tuludes oli statsioonil 1660-ndail aastail, mil selle osatähtsus kõikus 30% ümber. 1970-ndail aastail kõigub see jälle 20% ümber, Järsult vähenes statsiooni osatähtsus alates 1680-ndaist aastaist. Põhjuseks oli riigi sissetulekute järsk suurenemine reduktsiooni tagajärjel. Viimane asjaolu rõhutab veelkordselt reduktsiooni suurt tähtsust Rootsi riigikassa seisukohalt. Kuigi statsiooni oli ulatuslikult suurendatud, jäi selle osatähtsus sajandi lõpul suhteliselt väikeseks.

Lõpuks puudutame põgusalt probleemi, kuivõrd statsiooni tasumine oli mõisatele ja nende alla kuuluvatele talupoegadele jõukohane. Vastuse andmine sellele küsimusele nõuaks täiendavaid uurimusi mõisamajanduse alal, kuid teatud pidepunkte selle probleemi edasisele analüüsile võiks pakkuda ka juba olemasolev materjal.

Kõigepealt on võimalik ligilähedaselt kindlaks määrata, kui suur osa mõisa sissetulekuist ühelt adramaalt kulus statsiooni tasumiseks. Lähtealusena võib seejuures kasutada Liivimaa revisjoni-adramaa suurust, mis oli fikseeritud 1690. a. revisjoni järgi kui selline hulk talu põllumaad, mis pärast viljaseemne ja talupere ülalpidamiseks mineva vilja mahaarvamist andis 60 tündrit rukist või rahasse ümberarvestatult 60 speetsiestaalrit puhastulu.¹⁷¹ See vastab 30. jaan. 1688. a. instruksioonile, kus tööpoolest on arvestatud vilja hinnaks 1 riigitaalrit.¹⁷² Samuti kinnitab seda lisana esitatud hindade tabel, kus rukki ja odra hinnaks on arvestatud $\frac{1}{2}$ riigitaalrit ¹⁷³ vakk, seega 1 riigitaalrit tünder, ja kaeral $\frac{1}{4}$ riigitaalrit vakk ehk $\frac{1}{2}$ riigitaalrit tünder. Ilmselt on tegemist 64-öörise riigitaalriga, nagu see esineb ka pearaamatuis statsiooni arvestamisel neil aastatel.¹⁷⁴ Kui nüüd võtame adramaalt saadava sissetuleku arvestamisel aluseks 60 riigitaalrit (120 hõbetaalrit), moodustaks igalt adramaalt nõutud statsioon selle kõige kõrgema määra puhul (19 hõbetaalrit) 15,8% adramaalt saadavast sissetulekust (muid tulusid peale põllumaa mitte arvestades). Siiski kutsub see arvestus esile mõningaid kahtlusi. Kui võtame arvesse, et riigi sissetulekute ja väljaminekute arvestuses oli statsioonina laekunud rukki ja odra hind 3 hõbetaalrit tünder ja kaeral $1\frac{1}{8}$ hõbetaalrit tünder, ei saaks statsiooni osa ühe adramaa tuludest pidada nii suureks. Jääb üle arvestada ka statsiooniks minev vili selle

¹⁷¹ R. Tarvel. Revisjoniadramaa XVII–XVIII sajandil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1971, nr. 20/1, lk. 48.

¹⁷² [G. J. Buddenbrock]. Sammlung der Gesetze... 2. Bd., 1. Abteilung, S. 1255.

¹⁷³ Sealsamas.

¹⁷⁴ Vt. näit. 1691. a. statsiooni arvestus: ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-56, l. 197 p. jm.

hinnaga, nagu seda arvestati adramaa suuruse arvestuses. Sel juhul oleks adramaalt makstava statsiooni väärtus riigitaalrites:

heina-, küüdi- ja palgiraha	$2\frac{1}{8}$
$4\frac{4}{5}$ tündrit rukist ja otri (à 1)	$4\frac{1}{5}$
$1\frac{1}{5}$ tündrit kaeru (à $\frac{1}{2}$)	$\frac{3}{5}$

$7\frac{17}{30}$ riigitaalrit

Adramaa sissetulekust (60 riigitaalrit) moodustaks see 8,4%. Muidugi tuleb seejuures arvestada asjaolu, et ikaldusaastad tõid kaasa tulude järsu vähenemise, statsioon oli aga fikseeritud kindlas suuruses. Lisaks sellele tulid veel erakorralised riigimaksud, teatud osa adramaa sissetulekust läks riigimõisate rendi tasumiseks jne.

Et statsiooni tasumine valmistas mõisatele siiski raskusi, näitab võlgnevuste tekkimine. Nende dünaamika peaks teatud määral kajastama ka üldist majanduslikku konjunktuuri, kuigi võlgnevuste dünaamikat ja konjunktuuri ei tule lugeda täiesti võrdelisteks, sest laekumise suurst ja pöördvõrdeliselt sellele ka võlgnevuste teket võisid mõjustada veel paljud teised faktorid (teised maksud, võimude aktiivsus maksude sissenõudmisel, mõisnike ja riigi vahetkord jne). Teatud määral peaksid siin peegelduma siiski saagikus, ikaldused ja mitmed teised tegurid.¹⁷⁵ Huvi pakub ka küsimus, kas statsiooni suurendamine on toonud kaasa võlgnevuste kasvu ehk teiste sõnadega ka probleem, kas selle maksu ulatuslik suurenemine oli kooskõlas asustuse tiheduse ja maa kandevõime kasvuga.

Ülevaate statsiooni võlgade suurusest Liivimaal annab tabel nr. 7. Jälgides selle järgi võlgnevuste üldsuurst (tulp «f»), näeme, et vaadeldava perioodi algul kuni 1642. aastani on võlad enam-vähem pidevalt vähenenud. 1642. a. võlg on ka üldse kõige väiksem kogu vaadeldava perioodi jooksul. Järgneva viie aasta jooksul on see uuesti tõusnud. On märkimisväärne, et pärast kõikumisi 1640-ndate aastate lõpul toimus võlgnevuste üsna ulatuslik suurenemine ka 1650-ndate aastate algul enne sõja puhkemist (1656. a.).

Väga suur võlgnevus tekkis Vene—Rootsi sõja ajal 1656.—1661. a. Kuigi 1658. a. lõpul sõlmiti Vallisaare vaherahu, olid suurel alad Ida-Liivimaast Vene administratsiooni all ning lisaks sellele oli sõda põhjustanud laastamisi ka teistel aladel. Nagu nägime, olid küll mõningad summad juba mõisatest kätte saadud, kuid polnud veel provintsi riigikassas arvele võetud. Kui ka need summad maha arvaksime, jääks sõja ajal tekkinud võlgnevus siiski väga suureks.

Nüüd polnud enam reaalist lootust, et Rootsi riik need võlad veel kunagi Liivimaalt kätte saaks. Vastavalt kuninga resolutsioo-

¹⁷⁵ Seejuures tuleb meenutada, et vastava aasta järel tekkinud võlgnevus peegeldab eeskätt eelmise aasta konjunktuuri, sest suurem osa statsioonist laekus eelmise aasta lõikusest.

Statsiooni võlad Liivimaal

	Raha hõbe- taalrites	Rukis tündrites	Oder tündrites	Kaer tündrites	Heinu parmast	Kokku hõbe- taalrites
	a	b	c	d	e	f
1631	?	?	?	?	?	34 915
1632	?	?	?	?	? ¹⁷⁶	35 450
1633	3 822	1 097	1 574	2 740	2 917	19 394
1635	?	?	?	?	?	12 363
1635	3 104	2 085	1 907	1 502	—	17 336
1637	—	?	?	?	?	14 837
1638	3 449	826	879	556	?	9 398
1639	?	?	?	?	?	9 398
1640						
1641	?	?	?	?	?	4 160
1642	511	150	308	289	—	1 848
1643	?	?	?	?	?	3 569
1644	818	442	478	330	—	3 258
1645	924	562	700	713	—	4 565
1646	?	?	?	?	?	5 729
1647	1 763	975	1 429	1 399	—	10 224
1648	2 248	679	921	1 149	—	8 343
1649	2 700	1 422	1 612	1 819	—	14 141
1650	1 673	862	822	914	—	8 586
1651	1 379	747	883	840	—	7 214
1652	1 653	1 108	1 404	1 427	—	11 604
1653	2 034	1 183	1 290	1 769	—	11 443
1655	3 383	1 822	1 840	2 034	—	17 731
1656	8 007	3 225	3 192	3 158	—	32 467
1657	12 194	6 598	7 440	5 116	130	60 884
1658	11 294	6 460	6 483	4 786	—	56 483
1659	21 271	13 525	13 424	8 334	—	113 843
1660	24 968	16 115	16 176	9 712	—	177 245
1661	10 649	4 814	4 736	4 756	—	44 087
1662	5 659	3 445	3 340	2 619	—	28 960 ¹⁷⁷
1663	8 881	7 109	7 228	4 986	—	59 001
1664	8 120	6 011	6 464	4 101	—	50 157
1665	3 242	1 697	1 754	1 530	—	15 317
1666	3 297	1 460	1 425	1 401	—	13 590
1667	3 881	1 970	2 107	1 511	—	17 814
1668	6 219	2 501	2 642	2 273	—	24 206
1669	3 936	1 967	2 827	1 918	—	20 479
1670	4 896	2 614	2 870	2 309	—	23 945
1671	6 502	3 276	3 827	2 626	—	30 976
1672	1 092	415+?	557+?	591+?	—	7 808 ¹⁷⁸
1673	1 093	619	949	760	—	7 462

¹⁷⁶ 1633. a. on võlgu jäänud ca 758¹/₄ leisikat linu.

¹⁷⁷ Võla üldsumma on välja arvatud eriarvetes toodud rahasumma ja viljakoguste järgi hindu arvestades (vt. ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-82, l. 1640 p.).

¹⁷⁸ 1673. a. võlgnevuste juures pole teada statsiooni koostis 3133 hõbetaalri ulatuses (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-39, l. 53, 54.).

Tabel 7 (järg)

	a	b	c	d	e	f
1674	533	1 269	1 293	990	—	9 335
1675	1 679	1 305	1 773	559	—	9 741
1676	1 764	1 387	1 427	426	—	10 687
1677	1 327	1 808	1 918	542	—	13 451
1678	1 565	1 491	2 023	2 127	—	14 500
1679	2 079	1 781	1 836	1 641	—	14 802
1680	789	795	845	681	—	6 476
1681	1 178	1 308	1 417	688	—	10 126
1682	631	1 046	922	952	—	7 607
1683	2 076	1 790	1 716	1 203	—	13 947
1684	908	1 458	1 314	828	—	10 154
1685	2 010	2 754	2 260	1 074	—	18 262
1686	2 449	2 129	2 012	933	—	15 921
1687	2 405	1 763	1 624	674	—	13 325
1688	2 904	1 558	1 285	541	—	12 043
1690	3 660	1 715	1 464	785	—	14 081
1691	3 309	669	933	792	—	9 010
1692	2 619	600	994	538	—	8 017
1693	1 229	573	805	317	—	5 702
1694	1 020	499	668	190	—	4 734
1695	?	?	?	?	—	2 273
1696	1 313	841	1 257	676	—	8 368

nile 23. nov. 1660. a.¹⁷⁹ kustutati Liivimaal 1661. a. statsiooni võlga 177 245 hõbetaalri suuruses summas,¹⁸⁰ s. o. niisama palju, nagu oli tekkinud võlgnevus pärast 1661. a. Suurim osa sellest oli kogunenud Riia maakonnale (89 807 hõbetaalrit), kuid ka Tartu 51 112 hõbetaalrit, Koknese 30 698 hõbetaalrit ja Pärnu 5628 hõbetaalrit olid nende maakondade tavalist statsioonimäära arvestades väga suured summad.

Pärast seda suurt võlgade kustutamist on need aga hakanud uuesti kiiresti kasvama, mis näitab, et Liivimaal oli sõjajärgseil aastail statsiooni tasumisega raske toime tulla. Suur osa võlast on korruga ära makstud 1665. a.,¹⁸¹ kuid 1660-ndate aastate teisel poolel on see uuesti kasvanud ning jäänud kuni 1671. a. üpris kõrgeks. 1671. a. kanti statsiooni võlast 7068 hõbetaalrit 16 ööri võlana endise proviantmeistri A. Rutha pärijate arvele¹⁸² ja 21 341 hõbetaalrit 6 ööri Koknese proviandikirjutaja Ahron Ahlequisti ja ta pärijate arvele.¹⁸³ Nendelt arvetelt on statsiooni osalt laekunud, suurelt osalt aga viimaselt arvelt võlana kustutatud.¹⁸⁴

¹⁷⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-27, l. 442.

¹⁸⁰ Sealsamas, l. 130 p.

¹⁸¹ Sealsamas, sü. XXII-31, l. 21 p. — 22.

¹⁸² Sealsamas, sü. XXII-38, l. 162.

¹⁸³ Sealsamas, l. 162 p.

¹⁸⁴ Sealsamas, sü. XXII-39, l. 53, 54.

Mõnevõrra on statsiooni võlg kasvanud 1670-ndate aastate teisel poolel. Perioodil 1676—1690 kõikus see tavaliselt 10 000—15 000 hõbetaalri vahel. Sellest arvust suurem võlgnevus tekkis 1685. a., kuid üldiselt võib märgata siiski võlgade vähenemist, millele osalt aitasid kaasa ka üksikud kustutamised. 1690-ndail aastail võib märgata võlgade vähenemist, kusjuures see langeb kokku määratud statsiooni suurenemisega. Sellest võib järeldada, et statsiooni ulatuslik suurenemine perioodi lõpul pidi olema mingis vastavuses maa kandevõime kasvuga.

*

Tehes ülalesitatust kokkuvõtet, tuleb märkida, et statsioon oli kõige tähtsamaks otseseks riigimaksuks Liivimaal. Ta kujunes välja erakorralistest maksudest ehk kontributsioonidest nende alalisteks muutmise teel. Statsiooni arvestuse aluseks oli revisjoniadramaade arv, millest tehti siiski ka mahaarvamisi seoses maksust vabastamistega. Maksu arvestuses on tehtud sageli muudatusi, mille eesmärgiks oli ikka riigi sissetulekute suurendamine. Maksumäära kasv ja revisjoniadramaade arvu suurendamine tõid kaasa statsioonist saadavate sissetulekute ulatusliku kasvu, millest aga siiski ei piisanud kasvavate väljaminekute katteks. See tõttu on paljude aastate jooksul kujunenud süsteemiks ka maksu osaline ettenõudmine.

Statsiooni laekumiste arvestus näitab, et kui tavaliselt läks selle maksu näol igal aastal riigikassasse summa, mis kõikus 60 000 hõbetaalri ümber, siis XVII sajandi lõpuks on see summa juba peaaegu kahekordistunud. Olulise osa selle maksu koostisest moodustas vili (rukis, oder, kaer), mida läks riigile perioodi algul umbes 20 000 riia tündrit aastas, 1690-ndail aastail aga juba ca 35 000 tündrit. Statsiooni osa Liivimaa kõigist sissetulekutest kõikus tavaliselt 20% ümber, langes sõja ajal alla 10%, tõusis 1660-ndail aastail isegi üle 30%, kuid seoses Rootsi riigi sissetulekute üldise kasvuga reduktsiooni tulemusena langes uuesti ca 10-le protsendile.

Nagu näitavad andmed statsiooni võlgnevuste ja kustutuste kohta, valmistas selle maksu tasumine pidevalt raskusi, mille tulemuseks oli ka alaline võlgnevus. Võlgnevuste suurust on ilmselt mõjutanud mitmesugused faktorid, kuid maksusumma ulatuslik suurendamine XVII saj. lõpul ei ole kaasa toonud võlgnemiste kasvu.

Teatud mõju statsiooni laekumisele ja võlgade tekkimisele avaldasid kahtlemata teised maksud, aga ka riigi väljaminekute suurus. Seetõttu on tervikliku pildi saamiseks vaja uurida riigi majandust selle kõigist aspektidest. Käesolev artikkel on vaid üheks sammuks selles suunas.

СТАЦИОННАЯ ПОДАТЬ В ЛИФЛЯНДИИ В XVII ВЕКЕ

Х. Пийримяэ

Резюме

Целью данной статьи является путем историко-статистического исследования установить величину и общий объем основного постоянного государственного налога в Лифляндии в XVII веке, величину этого налога с каждого гака, сумму, налагаемую на всю губернию в каждом году, количество поступлений государству (денег, зерна, сена, а в начале периода и льна). В качестве источника были использованы различные бухгалтерские книги (главные книги, журналы и т. н. специальные счета), хранящиеся в ЦГИА Эстонской ССР и содержащие богатый цифровой материал. До сих пор авторы, которые в своих трудах приводили примеры о величине государственных налогов, использовали лишь итоговые счета, которые в одни годы показывают назначенные, в другие годы — требуемые суммы, но не реальные поступления. Несколько преувеличенными оказались и данные, приведенные латышским буржуазным историком Дунсдорфом, который показал не общую сумму, а лишь составные части этого налога. Нам пришлось провести большую работу над цифровым материалом.

Стационарная подать была введена в Лифляндии в 1630 г. после того, как Лифляндия на основе Альтмаркского перемирия 1629 г. была присоединена к Швеции. Этот налог заменил чрезвычайные контрибуции, взимаемые в 1620-ых годах, когда Лифляндия уже была захвачена шведскими войсками. Первоначальный размер стационарной подати был: 3 бочки ржи, 3 бочки ячменя и 2 охапки сена. Так как взимание нового налога в таком размере оказалось невозможным, то в следующие годы его несколько уменьшили, так что в 1636 г. его размер был — 2 бочки ржи, 2 бочки ячменя, 1 бочка овса и 1 охапка сена (последнее можно было заменить деньгами). В последующие годы налоговая сумма почти непрерывно росла. Основой этого было прежде всего увеличение числа гаков в результате новых ревизий, но размер налога с одного гака рос и в связи с прибавлением т. н. подводных денег, с требованием добавочных ковшин, с непосредственным увеличением денежной части налога и т. д. Сумма налоговой стационарной подати в год в Лифляндии (здесь и в дальнейшем без о. Сааремаа) показана в таблице 2 «а» — деньги в сер. талерах, «b», «c», «d» — соответственно рожь, ячмень и овес в бочках, «e» лен в лисфунтах и «f» — сумма в сер. талерах). Из данных этой таблицы видно, что в течение половины века стационарная подать была увеличена более, чем в два раза. Особенно

крутой подъем наблюдается между 80-ым и 90-ым годами XVII века. Основную долю в требовании составляло зерно. Распределение назначенного налога между Рижским, Кокнезеским, Тартуским и Пярнуским уездами показывает табл. 3 (в сер. талерах).

В государственных расчетах стационарная подать учитывалась как налог с имений, но на самом деле ее плательщиками были крестьяне.

Начиная с 1639 г. стационарная подать взималась с урожая предыдущего года. Однако скоро нашли возможным увеличивать требуемые суммы путем взимания этого налога вперед. Данные об этом приведены в таблице 4 («a» — деньги в сер. талерах, «b», «c», «d» — соответственно рожь, ячмень, овес в бочках, «e» — сено в охапках, «f» — общая сумма в сер. талерах). Выясняется, что больше всего требовали денег и зерна вперед в период 1660—1670 гг. С другой стороны, назначенная сумма стационарной подати уменьшалась за счет освобождения некоторых гектаров. Данные об этом (в сер. талерах) приведены в таблице 5.

Данные о реальных поступлениях стационарной подати в государственную кассу представлены в таблице 6 (a — деньги в сер. талерах, «b», «c», «d» — соответственно рожь, ячмень, овес в бочках, «e» — сено в охапках, «f» — лен в лисфунтах, «g» — всего в сер. талерах и «h» — % от всех доходов государства в Лифляндии. Самая низкая точка в динамике поступлений в 1636 г. вызвана переходом к новой системе в расчетах (с урожая предыдущего года). Война в 1656—1661 гг. является причиной резкого уменьшения суммы поступлений. В послевоенные годы доходы государства от стационарной подати выросли в основном за счет ее взимания вперед и колебались уже между 70 000 и 80 000 сер. талерами в год. К 1665 году первоначальный эффект этого был исчерпан и от стационарной подати получали примерно такие же суммы, как в конце 40-ых в начале 50-ых годов. После чрезвычайно плохого 1671 года шведское государство получало в Лифляндии за счет стационарной подати обычно более 60 000 сер. талеров в год. Особенно резко поступления от этого налога увеличились в начале 90-ых годов (уже более 100 000 сер. талеров). Рекордным стал 1694 г., а потом свое влияние оказал уже урожай и великий голод в 1695—1697 гг.

В структуре стационарной подати поступления денег и зерна были более-менее пропорциональными, но иногда встречались и значительные диспропорции (1659—1660, 1677—1678 гг. и др.). Очень неравномерно давали государству сено.

До начала войны в 1656 г. поступления от стационарной подати составляли обычно 20% от всех доходов государства в Лифляндии. Во время войны и перемирия удельный вес ее был даже менее чем 10%, а 1660-ые годы размеры стационарной подати колебались около 30% и в 1670-ые годы — 20%. В 1680-ые годы в

связи с общим увеличением доходов государства от редуцированных имений доля стационарной подати была примерно 10%.

Если мы попытаемся вычислить, какая доля доходов от одного гака шла на уплату этого налога, то за основу надо принять учетную величину гака по ревизии 1690 г. — 60 риксталеров чистого дохода после отчисления семенного зерна и хлеба для крестьянской земли. Так как размер стационарной подати с одного гака был в то время 19 сер. талеров ($9\frac{1}{2}$ риксталеров), то это составляло 15,8% от доходов с одного гака. Но если мы будем считать ценой бочки ржи и ячменя не 1 рикстальер, а ценой бочки овса не $\frac{1}{2}$ риксталера, а обычную цену (бочка ржи и ячменя — 3 сер. талера, бочка овса — $1\frac{1}{8}$ сер. талера), то удельный вес стационарной подати уменьшится на 8,4%.

То, что своевременная уплата рассматриваемого налога все-таки была связана с некоторыми трудностями, доказывает наличие задолженности. Данные об этих долгах приведены в таблице 7 («а» — деньги в сер. талерах, «b», «с», «d» — соответственно рожь, ячмень и овес в бочках, «e» — сено в охапках, «f» — всего в сер. талерах). Выясняется, что в начале периода до 1642 г. наблюдается тенденция к уменьшению задолженностей. Значительное увеличение их произошло в начале 1650-ых годов, а особенно во время войны 1656—1661 гг. В 1661 г. на основе королевской резолюции было погашено 177 245 сер. талеров, но после этого долги опять начали довольно быстро расти. В период 1676—1690 гг. они колебались от 10 000 до 15 000 сер. талеров. В начале 1690-ых годов долги уменьшались, несмотря на то, что общая сумма стационара значительно росла.

STATION IN LIVLAND IM XVII JAHRHUNDERT

H. Piirimäe

R e s ü m e e

Der vorliegende Aufsatz stellt sich die Aufgabe, mittels historisch-statistischer Untersuchungen die Höhe der ständigen und hauptsächlichlichen Staatssteuer im XVII. Jahrhundert in Livland, der Station, festzustellen, wobei folgende Fragen aufgestellt werden: wie groß war die festgesetzte Norm der Steuer, wie hoch war der erhoffte Gesamtbetrag, wieviel davon tatsächlich einkam, und wieviel in Geld, Getreide, Heu and anfangs auch in Flachs erhalten wurde. Als Quellen dienten dabei die im Staatlichen Zentralarchiv

der Estnischen SSR befindlichen Rechnungsbücher des schwedischen Reiches (Hauptbücher, Journale, Spezialrechnungen), die statistisches Material in großer Menge enthalten. Bis zu dieser Zeit haben fast alle Autoren, die Beispiele über die Höhe der Staatssteuern angeführt haben, die den Hauptbüchern entnommen, welche die Station in einigen Jahren in der festgesetzten, in den anderen nur in der geforderten Summe zeigen, das faktisch Eingelaufene aber nicht anführen. Auch die vom lettischen Historiker E. Dunsdorf gegebenen Daten, die außerdem nur einzelne Bestandteile, aber nicht den Gesamtbetrag der Steuer charakterisieren, übertreffen bis zu einem gewissen Grade die faktischen. Um die zu Anfang der Arbeit gestellten Fragen zu beantworten, mußten auf Grund der Kontobücher großen Arbeitsaufwand erfordernde Berechnungen gemacht werden.

Die Station od. die Einquartierungsteuer wurde in Livland im Jahre 1630 eingeführt, als Schweden im Jahre 1629 im Waffenstillstand von Altmark die Herrschaft über Livland gewonnen hatte. Diese Steuer trat anstelle der Kontributionen, die in den 1620er Jahren Livland auferlegt wurden, als das schwedische Heer es schon erobert hatte. Die Höhe der Station wurde anfangs auf 3 Tonnen Roggen, 3 Tonnen Gerste, 2 Tonnen Hafer und 2 Parmas Heu pro Haken festgesetzt. Da es sich als unmöglich erwies, eine so hohe Steuer einzutreiben, wurde sie in den nachfolgenden Jahren gesenkt, so daß ihre Höhe im Jahre 1636 2 Tonnen Roggen, 2 Tonnen Gerste, 1 Tonne Hafer und 1 Parmas Heu (das letztere konnte durch 1 Reichstaler sogenanntes Heugeld ersetzt werden) betrug. In den folgenden Jahren ist der Steuerbetrag mehr oder minder ständig gestiegen. Das war vor allem durch das Anwachsen der Hakenzahl infolge der neuen Hakenrevisionen zu erklären, aber die je Haken einzufordernde Steuer wuchs auch infolge der Vergrößerung von Balken- und Schießgeldern, durch eingefordertes zusätzliches Getreide, direkt erhöhtes Heugeld u. ä. Die festgesetzte Höhe der Station in Livland (hier und weiterhin ohne die Insel Saaremaa (Ösel)) wird in der Tabelle 2 angelührt (a — Geld in Silbertalern, b, c, d — entsprechend Roggen, Gerste und Hafer in Tonnen, e — Flachs in Liespfunden und f — der Gesamtbetrag in Silbertalern). Aus dieser Tabelle geht hervor, daß im Laufe etwa eines halben Jahrhunderts die Station mehr als ums Doppelte vergrößert wurde. Besonders rapid war der Anstieg um die Wende der 80er Jahre zu den 90er. In der Zusammensetzung der eingeforderten Station bildete Getreide den Hauptteil. Die Verteilung der Station (in Silbertalern) an die Kreise Riga, Koknese, Tartu und Pärnu ist aus der Tabelle 3 zu ersehen. Die Station war den Gütern als Abgabe angerechnet, in Wirklichkeit wurde sie von den Bauern beglichen.

Vom Jahre 1639 an mußte die Station von der vorjährigen Ernte eingefordert werden. Bald wurde die verlangte Summe ver-

größert, indem man anling, sie von der diesjährigen Ernte fürs nächste Jahr einzufordern. Die Höhe der im voraus eingeforderten Station ist aus der Tabelle 4 zu ersehen (a — Geld in Silbertalern, b, c, d — entsprechend Roggen, Gerste und Hafer in Tonnen, e — Heu in Parmasen und f — der Gesamtbetrag in Silbertalern). Es stellt sich heraus, daß die größten Mengen Geld und Getreide im Zeitraum 1660—1670 im voraus eingefordert wurden. Andererseits kommt auch die Verringerung der Station infolge der Entlastungen vor, die aus der Tabelle 5 (in Silbertalern) zu ersehen ist.

Eine Übersicht über das faktische Einlaufen der Station wird in der Tabelle 6 gegeben (a — Geld in Silbertalern, b, c, d — entsprechend Roggen, Gerste und Hafer in Tonnen, e — Heu in Parmasen, f — Flachs in Liespfunden, g — der Gesamtbetrag in Silbertalern und h — das Verhältnis zu allen Einnahmen in Livland in %). Der Tiefstand im Jahre 1639 läßt sich durch den Übergang zum neuen System (die Berechnung und Begleichung der Steuer von der vorjährigen Ernte) erklären. Der Krieg in der Jahvastu Balti riikidega langes. Viimased Läti, Soome ja Eesti välisren 1656—1661 hatte ein plötzliches Absinken des eingelaufenen Stationsbetrags zur Folge. Nach dem Krieg wuchs der einlaufende Gesamtbetrag hauptsächlich infolge der im voraus eingeforderten Station, und das Realeinkommen des Staates aus dieser Steuer schwankte schon zwischen 70 000—80 000 Silbertalern. Im Jahre 1665 hatte die Einforderung im voraus offenbar keinen Effekt mehr, und der eingelaufene Steuerbetrag war etwa so groß wie Ende der 1640er Jahre und Anfang der 1650er Jahre. Nach dem außerordentlich schweren Jahr 1671 kam die Station gewöhnlich in Höhe von mehr als 60 000 Silbertalern ein. Besonders rapide stieg der eingekommene Steuerbetrag Anfang der 1690er Jahre (mehr als 100 000 Silbertaler im Jahre). Ein Rekordjahr war in 1694. In der Folgezeit trat schon die Wirkung der Mißernte und der großen Hungersnot (in den Jahren 1695—1697) ein.

Die Zunahme und die Verminderung der eingelaufenen Geld- und Getreidemengen in der Zusammensetzung der Station waren mehr oder minder proportional, obgleich auch ziemlich große Abweichungen vorkamen (1659—1660, 1677—1678). Sehr große Abweichungen sind in der Heulieferung festzustellen.

In der Zeit vor dem Kriegsbeginn i. J. 1656 bildete die Station gewöhnlich etwa 20% des Realeinkommens in Livland. Zur Zeit des Krieges und Waffenstillstandes in den Jahren 1656—1661 sank der Anteil der Station sogar auf weniger als 10% herab, aber in den 1660er Jahren schwankte er um 30% und in den 1670er Jahren wieder um 20%. Sprunghaft verringerte sich der Anteil der Station von den 1680er Jahren an, als er gewöhnlich um 10% schwankte. Das wurde durch das rapide Anwachsen der Staatseinnahmen infolge der Reduktion verursacht.

Wenn man errechnen will, wie großer Teil der Einnahmen pro

Haken zur Begleichung der Station verwendet wurde, kann man sich auf die Bestimmung der Hakengröße vom Jahre 1690 stützen — 60 Speziesreichstaler Reingewinn, nachdem das Saatgut und das Getreide zum Unterhalt des Bauerngesindes abgezogen worden waren. Da die festgesetzte Maximalgröße der Station auf 19 Silbertaler ($9\frac{1}{2}$ Reichstaler) pro Haken gestiegen war, sollte die Station 15,8% vom Einkommen pro Haken ausmachen. Wenn man die Getreidepreise nicht 1 Reichstaler für Roggen- und Gerstetonne und $\frac{1}{2}$ Reichstaler für Hafertonne rechnet, sondern die üblichen Preise (Roggen und Gerste 3 Silbertaler pro Tonne und Hafer $1\frac{1}{8}$ Silbertaler pro Tonne) berücksichtigt, steigt der Anteil der Station auf 8,4%.

Die entstandenen Schulden zeigen, daß die Begleichung der Station doch Schwierigkeiten bereitete. Eine Übersicht über die Höhe der stationären Schulden in Livland gibt die Tabelle 7 (a — Geld in Silbertalern, b, c, d — entsprechend Roggen, Gerste und Hafer in Tonnen, e — Heu in Parmasen, f — der Gesamtbetrag in Silbertalern). Aus der Tabelle folgt, daß vom Anfang der Periode bis zum Jahre 1642 eine Tendenz zur Verringerung der Schulden zutage tritt. Ziemlich stark vergrößerten sich die Schulden Anfang der 1650er Jahre, besonders aber während des Krieges 1656—1661. Im Jahre 1661 wurden wohl gemäß der königlichen Resolution 177 245 Silbertaler Schulden erlassen, aber danach stiegen sie wieder schnell an. Im Zeitabschnitt 1676—1690 schwankten die Schulden gewöhnlich zwischen 10 000—15 000 Silbertalern. In den 1690er Jahren ist eine Verringerung der Stationsschulden festzustellen, obgleich der einzutreibende Stationsbetrag zur gleichen Zeit in bedeutendem Maße vergrößert worden war. Offensichtlich handelt es sich dabei um ein gewisses Wachstum in der Tragfähigkeit des Landes.

EESTI—SOOME KAUBALEPINGU REVIDEERIMINE 1930.—1931. a.

H. Koik

1929. a. sügisel alanud ja kogu kapitalistlikku maailma haaranud majanduskriis oli sügavam, kestvam ja purustavam kõigist eelnevaist majanduskriisidest, sest tema taustaks oli Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga alanud kapitalismi üldkriis. Kriis haaras kapitalistlike riikide tööstust, põllumajandust ja rahandust. Tööstustoodangu alal ulatus langus 1928. a. indeksist 100 1932. a. tootmisvahendite tootmise alal 62-le, tarbevahendite alal 89-le.¹

Erinevalt tööstustoodangust põllumajandustoodang kriisiaastatel ei vähenenud. Vastupidi — paljud Euroopa maad, kes varem toiduaineid sisse olid vedanud, hakkasid nüüd oma põllumajandustoodangut suurendama.² Raskemaks löögiks mistahes maa põllumajandusele oli välisturgude kaotamine ja suur hindade langus. Rahanduse alal avaldus kriis reas maades raha lahkumises kulla aluselt, krediitide vähenemises ja kapitalide väljaveo peaaegu täielikus lakkamises.

Eriti silmatorkavalt vähenes kriisiaastatel väliskaubandus. Maailma kaubakäive vähenes 1928.—1933. a. ca $\frac{2}{3}$ võrra.³ Just väliskaubanduses ilmnas kriisiaastatel «kõikide sõda kõikide vastu» selgelt. Kaubalepingutes mindi üha rohkem üle kontingentide süsteemile, litsentsidele, seejärel aga kliiring-kokkulepete sõlmimisele. Oma maa toodangut kaitsti kõrgete tollibarjääridega ning ekspordipreemiatega.

Ülemaailmse majanduskriisi raamides kulges kriis raskelt väikeriikides, kelle majandus sõltus imperialistlike suurriikide tellimustest ja hinnapoliitikast. Selliste maade hulka kuulusid ka kodanlik Eesti ja Soome. Lahtirebimine laiaast Vene turust sundis mõlemat maad leidma uued turud Läänes. Kodanliku Eesti kaubandussuhted olid kuni 1926. aastani küllaltki juhusliku iseloo-

¹ Е. В а р г а. Современный капитализм и экономические кризисы. М., 1963, стр. 134 (в дальнейшем — Е. В а р г а, указ. раб.).

² Sealsamas, lk. 157.

³ Sealsamas, lk. 154.

muga.⁴ Majanduskriisi alguseks olid tähtsamad turud selgunud. Seda ägedamaks kujunes võitlus, et säilitada saavutatud positsioone ning leida kaotatud turgude asemele uusi.

Käesolev artikkel käsitleb ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikus Keskarhiivis (ORKA) säilitatavate kodanliku Eesti Majandusministeeriumi, Kaubandus-Tööstuskoja, Riigikogu jt. materjalide ning Eesti ja Soome statistika alusel ülemaailmse majanduskriisi perioodil toimunud võitlust 1921. a. sõlmitud Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingu ümber. Kuna oma mõõtmelt polnud kaubavahetus Eesti ja Soome vahel kummagi maa jaoks otsustava tähtsusega,⁵ ei ole antud küsimust seni spetsiaalselt uuritud.

Siiski kujutab ühe või teise maa protsentuaalne osatähtsus mingi riigi väliskaubanduses vaid asja üht külge. Mistahes kaubalepingu sõlmimisel on oma sise- ja välispoliitilised põhjused ja ta on seotud eri klasside ja rühmituste omavahelise võitlusega, maa majandusliku ja poliitilise orientatsiooniga.

Ülemaailmne majanduskriis ja selle koostisosa — agraarkriis — tõstis liikvele talurahva kogu kodanlikus maailmas. Valitsev kodanlus kartis seda liikumist, sest talurahva rahulolematuse võis suunuda tema vastu. Sellepärast on kodanlus sunnitud minema keerulistele manöövritele, et eemaldada talurahvast revolutsiooni teelt.⁶ Eesti ja Soome olid mõlemad ülekaalukalt agraarse elanikkonnaga maad. Soomes tegeles 1930. a. 61,4% elanikkonnast põllu- ja metsamajandusega.⁷ 1929. a. andmetel tegutses põllumajanduses Eestis 77%, Soomes 78% ning tööstuses Eestis 16%, Soomes 15% kolme tähtsama tootmisala (põllumajandus, tööstus, kaubandus-transport) rahvastikust.⁸ Majanduskriisi aastatel kerkis siin teravalt küsimus suurtalunike huvide kaitsmisest ning koos sellega vajadus vastu tulla ülejäänud põllumajandusliku elanikkonna nõudmistele, et ära hoida talurahva väljumist valitseva kodanluse mõju alt. Soomes muutus see küsimus aktuaalsemaks seoses fašistliku lapuallikumise tekkega 1929. a. lõpus ning nn. kriisiliikumise ja remondiliikumisega 1931. a., mis haarasid Soome talupoegkonda. Soome talurahva aktiivsuse tõusu tunnistab Soome agraarpartei Maaliidu edu 1929. a. parlamendivalimistel: partei esindajate arv Eduskunnas tõusis 8 võrra, ulatudes nüüd 60-ni. Teised kodanlikud parteid ja ka Soome Sotsiaaldemokraatlik Partei kao-

⁴ F. S a u k s. Kaubanduse arengust Eestis kapitalismi tingimustes (1900—1940). Tln., 1968, lk. 187.

⁵ 1928. a. oli Soome osa Eesti ekspordis 6,2%, impordis 1,7%; Eesti osa Soome impordis 1,2%, ekspordis 0,4%. Vt. ENSV ORKA, f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 373; Väliskaubandus, 1933, lk. 16. Soome väliskaubanduse statistika Eestit eraldi ei märgi: vt. Suomen Tilastollinen Vuosikirja, 1932, s. 118—119.

⁶ E. B a p r a, ykäs. pa6., crp. 115.

⁷ Itsenäisen Suomen taloushistoriaa 1919—1950. Porvoo-Helsinki, 1967, s. 32.

⁸ J. J a n u s s o n. Eesti majanduslik areng. Tln., 1932, lk. 8.

tasid neil valimistel vastavalt 1—6 kohta.⁹ Eestis esines sel perioodil nn. karksi liikumine ja kogus jõudu vapside liikumine.

Eesti—Soome poliitilised suhted olid olnud elavamad aastatel 1919—1922, mil Soome välisministriks oli Balti liidu pooldaja R. Holsti. Tema errumineku järel Soome huvi Balti liidu ja koostöö vastu Balti riikidega langes. Viimased Läti, Soome ja Eesti välisministrite nõupidamised ülemaailmse majanduskriisi eelsel perioodil toimusid 1926. a. 13.—14. juulil ning 1927. a. 2.—3. jaanuaril Tallinnas, kuid mingitele olulistele tulemustele need ei viinud.¹⁰ Juba 1925. a. ilmnis mõningaid märke, mis viitasid Soome suurenenud huvile koostööks Skandinaaviamaadega. Kuigi Soome liitus Oslo lepinguga 1933. a.¹¹ ning Skandinaaviamaade neutraliteediga ametlikult alles seoses 1935. a. detsembris Soome Eduskunnas heakskiidetud peaminister T. M. Kivimäki välispoliitilise joonega,¹² tegid Soome valitsused aastakümne jooksul majanduskriisi algusest kuni Teise maailmasõja alguseni kõik, et Soomet ei asetataks ühele pulgale Balti riikidega, vaid et teda peetaks üheks Skandinaaviamaadest.¹³

Sellised sise- ja välispoliitilised tegurid avaldasid mõju Eesti—Soome kaubalepingu revideerimisele 1930.—1931. a. Kaubalepingu revideerimise põhjusi tuleb aga otsida mõlema maa, eriti Soome, majandusest.

29. X 1921. a. sõlmitud ja 13. X 1922. a. jõustunud Eesti—Soome kauba- ja laevandusleping oli esimene kodanliku Eesti kaubalepingutest. Lepingu aluseks oli enamsoodustuse põhimõte. 1921. a. puudusid lepingu sõlmimiseks vajalikud statistilised andmed, vajalikud kogemused ning mõlema maa koht ja ülesanded kapitalistlikus maailmasüsteemis polnud kodanlusele eneselegi päris selged.¹⁴ Kuigi lepingu sõlmimise ajal järgis Eesti kodanlus «tööstusliku orientatsiooni» poliitikat, kujunes kaubaleping soodsaks just Eesti põllumajandussaaduste turustamiseks Soomes.

Soomes tekkis lepingu vastu opositsioon peaaegu kohe peale selle sõlmimist. 1922.—1923. a. pöördusid Soome põllumajanduslikud organisatsioonid valitsuse poole palvega leping üles öelda.¹⁵ Valitsusel, kes ei soovinud suhete teravnemist Eestiga, õnnestus opositsioon summutada nii sel kui ka 1925. a., kui lepingu revideerimist uuesti nõudma hakati. 1925. a. leiti siiski nii Eestis kui Soo-

⁹ Финляндский парламент. Хельсинки, 23. V. 1957, стр. 40.

¹⁰ Itsenäisen Suomen ulkopoliitiikan alkutaival. — «Historian Aitta» XV. Porvoo-Helsinki, 1962, s. 144.

¹¹ Sealsamas, lk. 187.

¹² Sealsamas, lk. 164.

¹³ Kalevi J. Holsti. Suomen ulkopoliitikka suuntansa etsimässä 1918—1922. Helsinki, 1963, s. 212.

¹⁴ Kui vähe leping vastas tegelikule kaubavahetusele, näitab asjaolu, et 1928. a. moodustas lepingutariifidega sisseveo % Soome üldsisseveost Eestisse 47,1%, 1929. a. — 45,7%. ENSV ORKA materjalid.

¹⁵ ENSV ORKA, f. 969, nim. 2, sü. 28, l. 64.

mes, et leping vajab täiendamist. Eesti ja Soome põllumajanduse ja tööstuse arenedes põrkusid nende huvid teatud toodete turustamisel, sest looduslike tingimuste ja ajaloolise arengu sarnasus põhjustas ühtede-samade tootmisharude arengu nii põhja kui ka lõuna pool Soome lahte. Soomes nõuti eriti elusloomade, sealihha, kartulite, õunte, sibulate, kapsaste, mõningate tekstiilitoodete ja tsemendi tollimäärade revideerimist.¹⁶ Eesti poolt nõudsid lepingu revideerimist muuhulgas A/S «Ilmarine»,¹⁷ makaronitööstus «Minerva»¹⁸ jt. Soodustuste kaotamist Soome kaupadele taotlesid Eesti metalli- ja paberitööstus, kuna aga naha- ja klaasitööstuse esindajad avaldasid soovi saada enesele Soomes samasuguseid soodustusi kui oli vastavatel Soome tööstusharudel Eestis. Tellisetöösturid soovisid tellisetolli alandamist Soomes jne.¹⁹ Siiski peeti 1925. a. Eesti Vabrikantide Ühisuse ja ka Tallinna Börsikomitee poolt otstarbekamaks jääda senise lepingu juurde.²⁰ Mõlema maa valitsused pidasid lepingu revideerimist poliitiliselt ebasoovitavaks ning küsimus summutati.

Opositsioon Soome põllumeeste hulgas kasvas aastatega ja jõudis haripunkti, kui selgusid 1928. a. Eesti—Soome kaubavahtuse tulemused. 1928. a. oli Soome väliskaubanduse bilanss passiivne 1769 milj. Smk. võrra. Veel 1925. a. oli see olnud aktiivne 54 milj. Smk. võrra.²¹

Passiivne oli ka Eesti väliskaubakäive (1928. a. — 4,3 milj. kr.),²² kuid Eesti—Soome kaubavahtetus oli 1920-ndate aastate teisel poolel kujunenud aasta-aastalt ikka rohkem Eesti kasuks: 1926. a. 359 000 Ekr. e. 7 milj. Smk. võrra, 1927. a. 2 974 000 Ekr. e. 37 milj. Smk. võrra ja 1928. a. 5 681 000 Ekr. e. 67 milj. Smk. võrra.²³

1928. a. vähenes Soome kogueksport saetööstuse toodete väljaveo langemise tõttu ca 10% eelmise aastaga võrreldes.²⁴ Sissevedu tõusis 1928. a. halva saagi ja majanduslikust kõrgkonjunktuurist tingitud rohke nõudmise tõttu. Samuti oli 1928. a. tollikergenduste ootel 1927. a. impordist osa edasi lükatud 1928. aastale.²⁵

Eestist Soome imporditud tähtsamate artiklite alal näeme järgmist tõusu:²⁶

¹⁶ ENSV ORKA f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 9.

¹⁷ Sealsamas, f. 891, nim. 1, sü. 537, l. 37.

¹⁸ Sealsamas, f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 33.

¹⁹ Sealsamas, f. 891, nim. 1, sü. 537, l. 16, 17.

²⁰ Sealsamas, l. 11.

²¹ Sealsamas, f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 130. Soome kaubavahtetus 1928. a. oli passiivne veel rea riikidega, näit.: Saksamaaga (1 974 milj. Smk.), USA-ga (771 milj. Smk.), Rootsiga (519 milj. Smk.) jne.

²² Eesti majandus ja selle areng Eesti iseseisvuse aastail. Tartu, 1937, lk. 15.

²³ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 5; f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 131.

²⁴ Suomen talous- ja sosiaalihistorian kehityslinjoja. Toimit. Eino Jutikkala. Porvoo-Helsinki, 1968, s. 230.

²⁵ Sealsamas, lk. 231.

²⁶ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 5.

Nimetus	1926	1927	1928
Veised	10 000 kr.	321 230 kr.	717 000 kr.
Värske loomaliha	14 103 „	520 640 „	1 818 212 „
Värske ja soolatud sealiha	12 333 „	27 950 „	269 950 „
Kartul	471 589 „	479 083 „	875 818 „
Kokku	508 025 „	1 348 903 „	3 680 980 „
% ekspordist Soome	14,9	26,9	46,6

Kui võrrelda Eesti—Soome 1926. ja 1928. a. kaubavahetuse tulemusi, näeme, et nimetatud aastatel on Soome import Eestisse langenud 24,5%, Eesti import Soome on aga tõusnud 131% võrra.²⁷ Nimetatud nelja tähtsama artikli osas on tõus olnud üle 7 korra. 1928. a. oli Soomes erakordselt elav ehitustegevus ja väike töötajate arv. Ka oli 1928. a. palgakulu indeks, mis 1925. a. oli 98,4, tõusnud 100-le. Järgneval, 1929. a. langes see jällegi 93,5-le.²⁸ 1928. a. oli turg Soomes toiduainetele hea ja hinnad müüjatele soodsad. Näiteks kartuleid veeti sellel aastal Eestist Soome peaaegu niisama palju kui eelmisel aastal, tulu kartulimüügist oli aga 1,8 korda suurem.²⁹

Peale eespool nimetatud põhiartiklite eksporditi Soome Eestist 1928. a. suuremal hulgal rühma «kivid, mullad ja nende saadused» kuuluvaid tooteid — 1 587 000 kr. eest, kiudaineid — 1 064 000 kr. ja tekstiilitooteid — 635 000 kr. väärtuses.³⁰

Soome ekspordis Eestisse domineeris üks Soome koguekspordi põhirühmi — paberitööstuse tooted — 43%-ga.³¹ 1928. a. moodustasid Soome koguekspordist metsamaterjalid ja puidutööstuse saadused 56,4%, paberitööstuse tooted 30,2%. Põllumajandussaadused moodustasid 10,8% koguekspordist, sellest või — 7,3%. Soome äärmiselt ühekülgne väljavedu, mis 94% ulatuses koosnes metsamaterjalist, paberist ja võist, oli turu kõikumiste suhtes äärmiselt tundlik.³²

Puidukauba üleproduktatsioon maailmas andis end tunda 1928. a.,

²⁷ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 5.

²⁸ T. Helelää. Tutkimus teollisuustyöntekijöiden palkkojen muutoksista ja niihin vaikuttavista tekijöistä. Suomen Pankin taloustietellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja. Sarja B:24. Helsinki, 1963, s. 134.

²⁹ Vt. ENSV ORKA, f. 969, nim. 2, sü. 59, l. 170.

³⁰ Sealsamas, l. 10, 11.

³¹ Sealsamas, l. 9.

³² Sealsamas, nim. 6, sü. 239, l. 130.

mil toodangu realiseerimine sünnitas juba raskusi. 1928. a. müüdüd tselluloosi hind oli 450 Smk. tonnilt madalam kui aasta tagasi. Puidutööstuse konjunkturi hinnati langevaks juba 1928. a. kevadasuvel. Soome puidutööstuse raskused avaldasid omakorda mõju Soome põllumeestele, sest keskmine Soome talu sai oma kogusissetulekust metsast 19%, põllust 66% (Eestis vastavalt 2% ja 72%).³³ Kuna vähenes metsamaterjalide ja puidutööstussaaduste väljavedu, siis ainuüksi Soome lauavabrikutes töötas ametlikel andmeil 1929. a. 5 311 töölist vähem kui 1928. a.³⁴ Tööstustöölise arv vähenes 1929. a. eelmisega võrreldes 4 107,³⁵ maatöölise arv 4 580 võrra.³⁶ Ostuvõime langemine seoses tööpuuduse kasvuga ahenendas siseturgu. Põllumajandussaaduste hinnad langesid 1929. a. I–IV kvartalil jooksul indeksites Eestis 100-lt 89,1-le, Soomes 87,9-le.³⁷ Järgnevatel aastatel langus jätkus. Põllumajandussaaduste hindade langemine vähendas Soome põllumajanduse rentaablust 4,9%-lt 1926/27. a. 2,9%-le 1929/30. a.³⁸ Eesti põllumajanduse rentaablus oli ajavahemikul 1925/26—1929/30 keskmiselt 2,4%, Soomes samal perioodil 4,8%.³⁹ Viimane küll tänu metsamajandusele. Soome turg Eesti toiduainetele vähenes veel Soome oma põllumajandussaaduste konkurentsi kasvu tõttu, sest temalgi oli raskusi oma toiduainete suunamisega välisurule. 1929. a. kaubavahetuse arvulistest näitajatest ilmneb, et langus oli suurem mitte kaupade kvantumites, vaid nende väärtuse alal, mille põhjuseks oli hindade langus. Näiteks Eesti kartuli eksport Soome vähenes 1929. a. eelmise aastaga võrreldes 4% võrra, kuid kartuli müügist saadud summa 26% võrra.⁴⁰

Ehitustegevuse vähenemine tõi kaasa ehitusmaterjalide impordi languse. Eesti tsemendi eksport Soome vähenes 12 480 tonnilt 8 378 tonnile, telliste eksport 54 962 tonnilt 7 357 tonnile.⁴¹

Kõige selle tõttu kujunes 1929. a. kaubavahetus Eestiga Soomele vähem passiivseks kui 1928. a. — 2 082 221 kr. võrra (1928. a. oli olnud vahe Soome kahjuks 5 681 000 kr.).⁴²

1928. a. kaubavahetuse tulemuste põhjal esitas Soome valitsus 1929. a. 24. jaanuaril Eesti valitsusele ametliku ettepaneku võtta kaubaleping revideerimisele soodustuste tasakaalustamiseks. Revideerimise olulisem osa seisnes selles, et kaotada elusloomade ja

³³ ENSV ORKA materjalid.

³⁴ Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1930. Helsinki, 1930, s. 106, 108.

³⁵ Suomen Virallinen Tilasto XVIII A. Teollisuustilastoa 46, v. 1929. Helsinki, 1931, s. 4.

³⁶ Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1930, s. 104—105.

³⁷ J. Janusson, op. cit., lk. 21.

³⁸ K. Huuhka. Talonpoikaisnuorison koulutie. Tutkimus talonpoikaisnuorison koulunkäynnistä ja siihen vaikuttaneista tekijöistä Suomessa 1910—1950. Helsinki, 1955, s. 191.

³⁹ J. Janusson, op. cit., lk. 30.

⁴⁰ ENSV ORKA, f. 969, nim. 2, sü. 59, l. 170.

⁴¹ Sealsamas, l. 171.

⁴² Sealsamas, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 5.

kartulite tollita sissevedu, sealihale ettenähtud 35%-ne tollialandus ning tsemendile antud tollialandus. Revideerimise eesmärgiks oli Soome poolt kaitsta oma põllumajandust ja soodustada Soome tööstustoodete vedu Eestisse. Läbirääkimiste käigus rõhutas Soome delegatsioon korduvalt maa rasket majanduslikku seisukorda ja psühholoogilist momenti Soomes.⁴³ Eesti pool läks lepingu revideerimisele eesmärgiga säilitada privileegid Soome turul, laiendada neid tööstustoodetele ning kaitsta võimalust mööda oma tööstust Soome tööstustoodete sisseveo eest. Kodanliku Eesti majandusministeerium asus seisukohal, et kaubalepingu revideerimine peaks toimuma vastastikuste soodustuste laiendamise suunas ning jaatavas mõttes oli kõne all ka tolliuniooni küsimus.

Läbirääkimised toimusid 1929. a. detsembri keskel, 1930. a. jaanuari lõpus ning sama aasta märtsis, mais, juunis, septembris ning 1931. a. kevadel.

Kuna 1. jaanuarist 1930. a. tõsteti Soomes tolle sea- ja loomalihale ning kehtestati uus kartulitoll, kujunesid läbirääkimised rasketeks. Läbirääkimiste ajal oli Eesti delegatsioon tihedas kontaktis põllumajandussaaduste ekspordifirmadega (näit. kartuli ekspordifirmaga Rumberg, Tuberg & Co jt.), kellede arvamusel oli delegatsiooni seisukohavõtule suur tähtsus. Omavahel alustasid läbirääkimisi Eesti ja Soome põllumajanduslikud organisatsioonid ning vastavad tööstusringkonnad.

1930. a. märtsis selgus, et kogu kaubalepingu revideerimist korraga läbi viia ei suudeta, sest Soome esines kindla ettepanekuga panna muudatused põllumajandussaaduste sisseveo osas maksma 1. aprillist 1930. a. Et Eesti valitsus lepingu ülesütlemist välispoliitiliselt soovimatuks pidas, oldi nõus lepingut revideerima osade kaupa. Märtsi esimesel poolel jõuti põllumajandusliku osa suhtes kokkuleppele ja 16. märtsil 1930. a. kirjutati Tallinnas alla «Lisakokkulepe Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingu juurde».⁴⁴ Lisakokkulepe moodustas 29. oktoobril 1921. a. sõlmitud Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingu lahutamatu osa. Ühtlasi jätkati läbirääkimisi lepingu tekstuaalse osa ja konventsionaaltariifi tööstusliku osa kohta, mis lõppesid uue lepingu allakirjutamisega 11. aprillil 1931. a.⁴⁵

Suuremad vaidlused toimusid läbirääkimiste ajal kartulite ja loomaliha küsimustes, sest neile toodetele oli Soome turg eriti tähtis. Näiteks kogu Eesti kartuliekspordist läks 1928. a. Soome 21,5%.⁴⁶ Vaidlused lõppesid kompromissiga. Loomaliha küsimuses:

⁴³ Seoses psühholoogilise momendi korduva rõhutamisega Soome delegatsiooni poolt küsis üks Eesti delegatsiooni liikmeid 31. I 1930. a. istungil: «... selle järele, kui palju psühholoogilisest momendist räägitud on, kerkib küsimus, kes juhib Soome tollipoliitikat — riigi juhtkond (Staatsleitung) või suurte masside psühholoogia (die Psychologie der großen Masse)». ENSV ORKA materjalid.

⁴⁴ «Riigi Teataja» (RT), 1930, nr. 25, art. 141, lk. 256—272.

⁴⁵ Sealsamas, 1931, nr. 53, art. 218, lk. 730—791.

⁴⁶ Väliskaubandus, 1928, lk. 11.

inaksva kaubalepingu alusel oli värske loomaliha import Soome toimunud tolliga 0.60 Smk. kg. 1. jaanuarist 1930. a. aga tolliga 1.20 Smk. kg. Seetõttu seadis Eesti delegatsioon eesmärgiks kindlustada Eesti loomaliha tollialandus. 16. I 1930. a. tegi Soome saadik Eestis A. Vuorimaa teatavaks Soome delegatsiooni ettepaneku loomaliha sisseveo kohta: jaanuaris, veebruaris ja märtsis kontingent à 100 t ja 25% tollialandust, teistel kuudel harilikud tingimused. Kodanliku Eesti delegatsioon oma koosolekul 18. I 1930 pidas soovitavaks saada kontingent 1 500 t aastas tollialandusega 50%, s. o. 0.60 Smk. kg (fikseeritud toll) või äärmisel juhul 0.70 Smk. kg. 30. I tegi Soome delegatsioon uue ettepaneku — pakutud 100 t liha tollialandusega sisseveo asemel jaanuaris, veebruaris ja märtsis võiks Eesti sisse vedada tollivabalt à 1000 elusveist juunis, juulis ja augustis, arvestades Soomes kehtivaid veterinaar- ja transpordimäärusi. Eesti delegatsioon pidas seda ettepanekut eelmisest ebasoodsamaks. Muuhulgas ei tahtud end seada sõltuvaks Soome veterinaar-politseilistest määrustest, sest mitmed riigid (Saksamaa, Rootsi jt.) kasutasid taolisi määrusi, et takistada importi.

11. II 1930. a. otsustas Eesti delegatsioon esitada alternatiivi: kas 2000 eluslooma juunis, juulis ja augustis, mitte üle 1000 looma kuus, tollivabalt ja 400 t liha aastas, mitte üle 75 t kuus, tolliga 0.60 Smk. kg, või 750 t liha tolliga 0.70 Smk. kg, mitte üle 100 t kuus, terveks aastaks. Äärmisel juhul oldi nõus loobuma veost septembris, oktoobris ja novembris.

10. III lepitati lõpuks kokku kontingendis 700 t aastas tolliga 0.70 Smk. kg, kusjuures jaanuarist maini (incl.) ja detsembris à 100 t, juunis-juulis à 50 t, muus osas jäi kehtima toll 1.20 Smk. kg.⁴⁷ Nii fikseeriti see ka lepingus.⁴⁸

Analoogilised vaidlused toimusid kartuli küsimuses. Kartuli import Soome oli kuni 1. I 1930 tollivaba, siis kehtestati toll 0.15 Smk. kg, värsketele kartulitele 0.75 Smk. kg.⁴⁹ Eesti delegatsioon tegi ettepaneku, et mais ja juunis võiks Eesti kartuleid Soome vedada tollivabalt, 15. IX—15. XI tolliga 0.03 Smk. kg, ülejäänud ajal aga kehtiva tolliga. Pöörati tähelepanu ka tolliformaalsuste lihtsustamisele, sest Eesti poolt on tegemist suures osas väikeeksportööridega, kellele tolliformaalsused oleksid raskeks koormaks. Soome vastuettepanek oli 10—20% tollialandust Soomes kehtivast tariifist, kusjuures selle alanduse ning tolliformaalsuste lihtsustamisega saaks Eesti kolmandate riikide ees eelisseisundi Soome kartuliturul.

⁴⁷ ENSV ORKA materjalid. Värske loomaliha hind oli Soomes 1930. a.: praeliha 12.61 Smk. kg, supiliha — 9.61 Smk. kg; 1933. a. vastavalt 8.90 ja 6.55 Smk. kg. Vt. «Sosiaalinen Aikakauskirja», 1937, nr. 1, s. 30—31.

⁴⁸ RT, 1930, lk. 259—260. Soome kohustus 1930. ja 1931. a. kestel kehtivaid lihatolle mitte tõstma. Vt. nimekiri III, § 13, märkus 2.

⁴⁹ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 7.

16. I 1930 tegi Soome delegatsioon järeleandmise: Soome nõustus tollialandusega $33\frac{1}{3}\%$ ja tolliformaalsuste lihtsustamisega. Kuigi Eesti delegatsioon sellele lisaks palus võimaluse korral fikseerida toll 0.15 Smk. kg, läks lepingusse siiski üksnes $33\frac{1}{3}\%$ tollialandus.⁵⁰ Nimekirja III, § 60 juurde kuuluva märkuse kolmandas lõigus määrati, et kartuli müük võib nagu varemgi toimuda otse laevalt.⁵¹

Eesti kaotas õiguse vedada veiseid ja hobuseid Soome tollivabalt ja tollialanduse sealihalt. Soolatud sealihalt maksti varem tolli 1.56 Smk. kg, nüüd täistoll — 2.40 Smk. kg, värskest sealihalt vastavalt 1.30 ja 2.— Smk. kg.⁵²

Eesti omalt poolt tõstis tolli Soome margariinile. Kui enne oli Soome margariinile toll 1,8 senti kg (üldtoll 30 senti), s. t. tollialandus oli 94%, siis nüüd nähti ette tollialandus vaid $33\frac{1}{3}\%$.⁵³

Erisoodustusena sai Eesti õiguse Soome importida hanesid ja kalkuneid tolliga 6 Smk. (üldtoll 18 Smk.).⁵⁴ Tollita lepidi kokku vastastikku läbi lasta värsket kala, seemneid, Eesti «Pain Normali» Soome jämedast rukkijahust «Näkkileipä» vastu. Säilis tollivabadus õuntele, millele lisandus tollivabadus pirnidele ja ploomidele. Või toll Eestile oli määratud 1 Smk. kg.⁵⁵

Soome andis oma soodustused tingimusel, et kokkulepe võimalikult pea ratifitseeritaks. Lepingu lõpp-protokollis kohustused mõlemad valitsused lepingu ratifitseerima 1. aprilliks 1930. a. Ühtlasi kohustused pooled jätkama 29. X 1921. a. allakirjutatud kauba- ja laevanduslepingu revideerimist ja selle kiires korras lõpule viima.⁵⁶ Kokkuleppe kinnitamise seaduseelnõu nägi ette, et kokkulepet võib esialgu rakendada kummagi valitsuse nõusolekul veel enne ratifikatsioonikirjade vahetamist.⁵⁷

Et lisakokkulepe on Eestile ebasoodsam 1922. a. lepingust, seda märgiti Riigikogu rahaasjanduse komisjonis üksmeelselt. Põllumeeste kogude esindaja K. Tonkman märkis, et lepingute sõlmimisel ei kaitse valitsus küllaldaselt Eesti huvisid, eriti Eesti põllumajanduse huvisid ja käesoleva lepinguga Eesti kaotab palju. Välisminister J. Lattik rõhutas seepeale lepingu poliitilist tähtsust: tuli leppida pigem muudatustega, kui et lasta Soomel leping üles öelda.⁵⁸

⁵⁰ RT, 1930, lk. 260—261. Kartulihinnad olid 1930. a. Soomes 5 liitri eest: vanad kartulid — 3.33 Smk., värsked 4.15 Smk.; 1932. a. hinnad langesid — 2.79 Smk. vanade ja 3.99 Smk. värske kartulite 5 l eest. Vt. «Sosiaalinen Aikakauskirja», 1937, nr. 1, s. 30—31.

⁵¹ RT, 1930, lk. 260.

⁵² ENSV ORKA, f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 238.

⁵³ RT, 1930, lk. 259.

⁵⁴ Sealsamas.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 259—260.

⁵⁶ Sealsamas, lk. 261.

⁵⁷ Sealsamas, lk. 256.

⁵⁸ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 38—39.

Rahaasjanduse komisjon pidas vajalikuks oma seletuskirjas lepingu kinnitamise seadusele ära märkida, et kuigi leping Eestile raskeid kitsendusi teeb ja põllumajandusel pole enam võimalik endistel tingimustel oma saadusi Soomes turustada, «ei saanud Eesti ometi nende lahkuminekute pärast Soomega tollisõja teele asuda».⁵⁹

Poolametlikud läbirääkimised lepingu tariifilise osa kohta toimusid Tallinnas 1930. a. juuni esimesel poolel. Jõuti kokkuleppele ka lepingu tekstuaalses osas, välja arvatud § lootsi tarvitamise kohustuse kohta, kalurite õigustest kummaski riigis ja Balti klausliga seotud küsimused. Tekstuaalne osa oli kõne all veel Helsingi läbirääkimistel, kus Soome poolt Eesti varem esitatud kavale rida täiendusi tehti.

Läbirääkimised lõppesid lepingu allakirjutamisega 11. IV 1931. a. Tallinnas. Leping muutis ära ja asendas 1921. a. sõlmitud kauba- ja laevanduslepingu ja 16. III 1930. a. sõlmitud lisakokkuleppe.

Lepingu tekstuaalne osa muutus vähe. Peatumata kõikidel lepingu artiklitel, märgime, et leping tagas rahvusliku käsitluse ühe riigi kodanikele teise riigi territooriumil ning enamsoodustuse aktsiaseltside, kaubareisijate ja nende poolt maale toodud kauba-proovide, sisse- või väljaveo kitsenduste sisseseadmise või alalhoiu alal, kaupade väljaveol võetavate tollimaksude ja maksude jne. alal.⁶⁰

Artikkel 8 käis tariifiliste lisade kohta. Uuenduseks oli, et kuna varem lisades ettenähtud kaupade suhtes oli fikseeritud Soomele kindlad tollimäärad ja Eestile protsentuaalsed alandused, siis uue lepingu kavas oli sel alal igal pool vastastikkus: kindlad tollimäärad fikseeriti mõlemale poolele samas suuruses, samuti ka vastavad protsentuaalsed alandused teineteisele.

Artikkel 9 käsitles päritolutunnistusi: lepinguosalisel kohaldavastastikku sel alal tolliformaalsuste lihtsustamise rahvusvahelist konventsiooni ja sel otstarbel sõlmitud või sõlmitavate erikokkulepete eeskirju.⁶¹

Uuteks artikliteks olid 11. ja 12., mis kindlustasid vastastikku enamsoodustuse transiidi alal, speditiooni, veose, veotariifidesse või veoga ühenduses olevatesse maksetesse.⁶²

Artikkel 13. oli üks vaidlusaluseid. Arvestades, et Eesti veosed Soome toimuvad ülekaalukalt väikestel purjekatel, jõuti poolte

⁵⁹ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 490, l. 41.

⁶⁰ RT, 1931, lk. 731.

⁶¹ RT, 1931, lk. 732. 11. juulil 1931. a. lepiti Eesti ja Soome vahel kokku nootidevahetuse teel, et kaupade ühelt maalt teise toomisel ei nõuta üldiselt päritolutunnistusi, v. a. erandjuhuks, kui soovitakse kasutada Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingus ettenähtud soodustusi. Ka tuleb esitada päritolutunnistus, kui kauba päritolu ei selgu vastuvaidlematult kauba iseloomust, vabrikumärgist, kauba kohta käivast kirjalikust seletusest v. m. asjaoludest.

⁶² RT, 1931, lk. 732.

vahel kokkuleppele, et kõige rohkem 25 registertonni netomahuga purjelaevad (abimasinaga või ilma), millel ei ole muud laadungit kui kodumaalt päritolevad saadused, on vabad lootsi tarvitamise kohustusest tulles teise lepinguosalise sadamatesse.⁶³

Artikkel 14. käis ühe lepinguosalise laevade mõõtekirjade tunnistamise kohta teise poolt, artiklis 15 andsid lepinguosalised teineteisele vastastikku õiguse nimetada konsulaaresindajaid teise lepinguosalise sadamatesse ja kaubanduskohtadesse ning kindlustasid neile enamsoodustuse lepingupartneri territooriumil. Mis puutub eesõigustesse ja immunitetidesse, siis seal oli ette nähtud vastastikkus.

Artiklis 16 esitati juhud, mil lepinguosalised ei võinud nõuda soodustusi. Vaidlusi ei tekitanud selle artikli punkt a, mille põhjal lepinguosalised ei võinud kasutada kummagi lepinguosalise poolt teistele naaberriikidele kohaliku kaubitsemise hõlbustamiseks piiriringkondades kuni 15 km kaugusel mõlemal pool piiri antud soodustusi.⁶⁴ Sama artikli punkt b kutsus esile ägedamaid vaidlusi. See oli nn. Balti klausel.

1921. a. Eesti—Sooma kauba- ja laevanduslepingus oli reservatsioonina fikseeritud, et Soomele ei laiene Eesti poolt antud «soodustus tolliühenduses või mõnes muus liidus olevale riigile». Silmas peeti Eesti poolt esmajoones võimalikku tolliliitu Lätiga. 1920-ndate aastate jooksul oli Eesti kodanliku vabariigi poolt taotletud lähedast poliitilist ja majanduslikku koostööd kõigi Baltimaadega, ka Poola ja Soomaga, praktiliste positiivsete tulemusteni jõuti aga ainult Läti suhtes, kellega sõlmitud sõjalise liidu leping ratifitseeriti 1923. a.⁶⁵ Tolliuniooni läbirääkimised Lätiga viisid eellepingu allakirjutamiseni 5. II 1927. a. Riias.⁶⁶ Unioni eneseni ei jõutud. 1928. a. sõlmitud Eesti—Läti ajutist majanduslepingut täiendati lisakokkuleppega 3. VI 1931. a. Leeduga olid Eesti majandussidemed nõrgemad. Sellel olid majanduslike põhjuste kõrval oma poliitilised põhjused. Eesti—Leedu kaubalepingu sõlmimist takistasid kodanliku Eesti majandustegelaste arvates «asjaolud, mille põhjused on täiesti väljaspool Eesti—Leedu majandussuhteid»⁶⁷. Majanduskriisi ajal sõlmiti Eesti—Leedu ajutine kaubandusleping. Läbirääkimised Läti ja Leeduga olid ka põhjuseks, miks läbirääkimised Soomaga 1930. a. septembris katkestati.⁶⁸ Eesti kodanlus ei kaotanud lootust, et tolliunioon Lätiga kord siiski sõlmitud saab. 1932. a. kirjutas tuntud kodanlik poliitik A. Piip: «Ei ole kartust, et Eesti ja Läti vahel ei kujuneks kord lähem koostöö tolliuniooni näol ja on koguni võimalik, et nende kahe riigi vahel

⁶³ RT, 1931, lk. 733.

⁶⁴ Sealsamas.

⁶⁵ В. А р у м я э. За кулисами Балтийского союза. Таллин, 1966, стр. 121.

⁶⁶ ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, sü. 678, l. 14.

⁶⁷ ENSV ORKA materjalid.

⁶⁸ Sealsamas.

teostub mitte väga kauges tulevikus föderatiivne liit, ühendriiklik kord.»⁶⁹

Eesti—Läti koostöö toimus ka teistes vormides ning üheks seliseks vormiks on A. Piibu arvates olnud agraarriikide koostöö.⁷⁰ Teatavasti toimus 1930. a. augustis Varssavis Ida- ja Kagu-Euroopa agraarriikide konverents Poola, Rumeenia, Läti, Eesti jt. riikide osavõtul. Varssavi konverentsil kaitsesid Eesti ja Läti esindajad ühtseid seisukohti ning töötasid tihedalt koos Poola delegatsiooniga.⁷¹ Sama aasta oktoobris järgnes Bukaresti konverents. Nende konverentside ametlikuks eesmärgiks oli majanduskriisi käes ägavate agraarriikide põllumajandussaaduste turustamisprobleemide lahendamine.⁷² Soome osavõtt konverentsidest piirdus vaatlejate saatmisega Varssavi konverentsile. Leedu agraarriikide konverentsidest osa ei võtnud.⁷³

Soome eemalejäämine agraarriikide koostööst on seaduspärane, nagu ka tema tagasihoidlikkus liidu suhtes Baltimaadega, millest kirjutas A. Piip 1932. a.⁷⁴ Soome välispoliitika mõõduandvate ringkondade arvates oleks liiduleping lõunapoolsete naabritega Soomele vaid kohustusi juurde toonud, ta kaasa kiskunud rahvusvahelistesse konfliktidesse, kuna aga efektiivne abi sellisest liidust olnuks küsitav.⁷⁵

Niisiis, Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingu revideerimise ajal puudus Soome poolt huvi lähemaks majanduslikuks ja poliitiliseks koostööks Eesti ja Lätiga. Eesti omalt poolt taotles sellist koostööd, kuid küsimuses, kas anda soodustusi Lätile või Soomele, eelistati loomulikult esimest kui lepingute kaudu tihedamalt seotut.

Tihedamat majanduslikku koostööd Balti riikide vahel kriipsutab alla ka nn. Balti klausli rakendamine Eesti, Läti ja Leedu kaubalepingutes. Klausli mõte seisneb selles, et vastupidi enamsoodustuse põhimõttele, kus ühele enamsoodustatud riikidest antud soodustused kanduvad automaatselt edasi teistele enamsoodustatutele, Balti riikide omavahel antud soodustused edasi ei kandu. Veel oli kodanlikul Eestil võimalus rakendada nn. Vene klauslit, mille põhjal Eesti ja NSV Liidu omavahel antud soodustused ei levi kolmandatele riikidele, kuid seda ei tehtud. Ka Läti ja eriti Leedu klauslit realiseeriti vähe⁷⁶ ja ainult riikide suhtes, kes olid huvitatud selliste kaupade sisseveost Eestisse, mida Läti ja Leedu siia importisid.

⁶⁹ A. Piip. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Tartu, 1932, lk. 110.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 109.

⁷¹ ENSV ORKA materjalid.

⁷² Внешняя политика Чехословакии 1918—1939. М., 1959, стр. 237.

⁷³ ENSV ORKA materjalid.

⁷⁴ A. Piip, op. cit., lk. 109; vt. ka J. Ilvessalo. Suomi ja Weimarin Saksa. Helsinki, 1959, s. 119.

⁷⁵ ENSV ORKA materjalid.

⁷⁶ Valitsusasutuste tegevus 1918—1934. Riigikantselei väljaanne. Tallinn, 1934, lk. 288.

Läti osatähtsus Eesti ekspordis on olnud umbes võrdne Soome osatähtsusega.⁷⁷ Leeduga on Eesti kaubavahetus olnud väike.⁷⁸ Soome kaubavahetus on Leedu koht samuti olnud tagasihoidlik (1928. a. 0,3% kogu impordist ja 0,03% kogu ekspordist); Läti import Soome on olnud võrdne Leedu omaga, Soome eksport Lätisse aga lähedane Soome ekspordile Eestisse.⁷⁹

Eestis põrkusid Soome ja Läti huvid fajansi, portselani, klaasi, kummijalatsite, paberimassi, tselluloosi, paberikaupade jt. artiklite alal. Sellepärast oli Soome Balti klausli lepingusse sissevõtmise vastu.

Läbirääkimistel 26. juunil 1930. a. teatas Soome esindaja, et juhul kui Balti klausel lepingus fikseeritakse, peab Soome lepingut tulevikus veel kord revideerima. Eesti esindaja vastas, et Eestil on võimatu Läti klauslist loobuda. «Nagu öeldud, Leedu klauslil pole mingit tähtsust, siiski oleks Eesti Valitsuse olukord parlamendi ees raske, kui ta Leedu klauslist loobub.»⁸⁰

Soome delegatsioon tegi ettepaneku täiendada lepingu artiklit 19, mis käis lepingu kestvuse kohta: juhul kui Eesti annab suuremaid soodustusi Lätile, kui Soome seda on saanud, kohustub Eesti uuesti läbirääkimisi alustama, et kaotatud privileege asendada. Kui läbirääkimised nurjuvad, on Soomel õigus leping kolmekuulise etteteatamisega üles öelda. Soome delegatsioon viitas ka sellele, et Soome ütleb lepingu üles juhul, kui Eesti sõlmib Lätiga tolliuniooni.⁸¹

Balti klausel läks lepingusse: lepinguosalisel ei või nõuda «B Soodustusi, mis on antud või võidakse anda Eesti poolt Lätile või Leedule, niivõrd kui täheldatud soodustused ei ole antud ka mõnele ülalnimetatud kolmandale riigile».⁸² Lepingu lõpp-protokolli võeti sisse eripunkt, milles Eesti valitsus avaldas nõusolekut, juhul kui Eesti annaks nimekirjas B ettenähtud toodete suhtes Lätile või Leedule suuremaid soodustusi, kui Soomele selles nimekirjas antud on, alustama Soomega läbirääkimisi nende tingimuste üle, millistel nimetatud soodustusi võiks lubada ka Soomele. Igal juhul avaldas kodanliku Eesti valitsus nõusolekut anda Soomele kõik soodustused, mis antakse Lätile või Leedule portselanist ja klaasist toodete, kalosside, botikute ja säärsaabaste, seebi, paberimassi, tselluloosi ja paberikaupade alal.⁸³

Artikkel 17. järgi ei laienenud lepingus ettenähtud soodustused,

⁷⁷ Väliskaubandus, 1933, lk. 14, 16, 1928. a. moodustas Eesti eksport Lätisse 5,0%, Soome 6,2% Eesti koguekspordist; 1929. a. vastavalt 4,6 ja 3,7%; 1930. a. 2,6 ja 2,7%. Sisseveos Eestisse on 1928. a. Läti Soomet ületanud, arvud vastavalt 3,0 ja 1,7%; vahe vähenes 1929. a. (2,4 ja 1,8%) ning edaspidi veelgi.

⁷⁸ Sealsamas.

⁷⁹ ENSV ORKA, f. 969, nim. 6, sü. 239, l. 373.

⁸⁰ Sealsamas, l. 409.

⁸¹ Sealsamas, l. 410.

⁸² RT, 1931, lk. 733.

⁸³ Sealsamas, lk. 734.

tariifilised alandused jm. enamsoodustuse põhimõtte alusel teistele riikidele, ühtlasi kohustuti arvestama seda artiklit rahvusvaheliste lepingute sõlmimisel,⁸⁴ see tähendas edaspidi Soome klauslit Eesti kaubalepingutes ja Eesti klauslit Soome lepingutes.

Lepingu tariifilisse osasse läks põllumajanduslik osa nii, nagu sellele 16. märtsil 1930 alla oli kirjutatud, v. a. märkuses tolliformaliteetide kohta tehtud muudatus. Varem oli kartulilaadungite juures laeva I registertonn arvatud võrdseks 2000 kg kartulitega, uues lepingus vähendati see arv 1887 kg peale, mis vastas kontrollitud faktilisele olukorrale.⁸⁵

Lepingu tööstuslikus osas pani Eesti ette anda tollialandused vastastikkuse põhimõttel protsentuaalselt. Soome oli sellega nõus, kuid soovis ühtse nimekirja asemel säilitada kahe nimekirja (A ja B) süsteemi, sest tegelikult osutus tarvilikuks teha erandeid vastastikkuse põhimõttest. Samuti osutus vajalikuks teatud aladel, kus Eesti ja Soome tollitariifid teineteisest liialt erinesid, fikseerida kindlad rahalised tollimäärad.

Eesti—Soome kaubavahetuses olid tähtsamateks tööstustoodeks klaas ning klaas-, metall- ja paberkaubad ning masinad. Tööstusliku osa revideerimise käigus anti võimalus mõlema maa üksikute tööstusalade esindajatele eelnevalt omavahel kokkuleppele jõuda. Kokkulepped saavutati klaasi- ja paberitööstuse alal ning osaliselt ka metallitööstuse alal. Tekstiilitöösturite vahel raskendasid kokkuleppele jõudmist suured lahkuminekid Eesti ja Soome tollimäärade vahel sel alal. Eesti poolt oldi nõus lubama maksvastest tariifidest vastastikku 25% tollialandust. See Soome tekstiilitööstureid ei rahuldanud, sest Eestis maksvate kõrgete tekstiilitollide juures nende arvates 25% tollialandust poleks turgu avanud. Soome poolt tehti ettepanek fikseerida võrdsed tollid, millega Eesti töösturid ei nõustunud ning eelistasid seetõttu pigem loobuda enamusest maksvas lepingus ettenähtud soodustustest.⁸⁶

Klaasi ja keraamika alal ei kasutanud Eesti maksva kaubalepingu alusel erisoodustusi. Sama leping kindlustas Soomele fajansi ja klaasi suhtes kuni 82%-se tollialanduse maksvatest määradest. Viimane tollialandus kehtis tahvelklaasi kohta, kuid kuna see tööstusharu polnud Soomes küllaldaselt arenenud, nimetatud soodustust Soome kasutada ei suutnud. Õonesklaasi alal kasutas Soome tollisoodustust 40—79% ning eksportis Eestisse $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ üksikute positsioonide üldsisseveost. Eestis oli tahvelklaasi tootmine suurenenud seoses Järvakandi klaasivabriku sisseseadetega moderniseerimisega. Lihtsamaid pudeleid tootis rohkem Meleski klaasivabrik.

Neid asjaolusid arvestades jõuti kokkuleppele, et Soome lubas Eestil tollita sisse vedada tahvelklaasi, ornament- ja traatklaasi,

⁸⁴ RT, 1931, lk. 733.

⁸⁵ Sealsamas, lk. 736.

⁸⁶ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 622, l. 5.

kusjuures alla 3,8 mm paksuse tahvelklaasi tollita sisseveo õigus oli piiratud aastakontingendiga 1500 t.⁸⁷ Eesti lubas Soomele 25% tollialandust fajansile, 60% portselanile, tollita sisseveo õiguse õõnesklaasile (v. a. harilikud pudelid), lihvimata ja poleerimata värvilisele klaasile ja 75% tollialandust värvilisele poleeritud ja lihvitud klaasile.⁸⁸ Kustutati soodustus Soome tahvelklaasile. Mõlemate poolte tollikaotused keraamika ja klaasi alal arvati enam-vähem võrdseteks.⁸⁹

Masinate ning rauast ja malmist toodete alal oli 1930. a. kaubavahetus Soome kasuks. Soomest toodi Eestisse mitmesuguseid masinaid 84 542 kr. eest, Soome veeti 17 081 kr. eest. Malmist ja rauast tooteid imporditi Soomest ca 25 000 kr. väärtuses, eksporditi Eestist Soome 2000 kr. väärtuses. Soome kasutas sellel alal tollisoodustusi kuni 82%. Eestile oli antud mõningaid soodustusi masinate alal, kuid domineerivaks oli 10—20%-ne tollialandus, mis osutus mittekiilaldaseks konkureerimiseks Soome toodetega. Soodustusi rauast ja malmist toodete turustamisel Eestil ei olnud.

Mõlema maa metallitöösturite vahelise kokkuleppe aluseks sai 33 $\frac{1}{3}$ %-ne tollialandus malmist ja rauast toodetele, 50%-ne tollialandus propelleritele ja masinatele, v. a. elektri-, põllutöö- ja spetsiaalmasinad (näit. õmblusmasinad)⁹⁰ ning Eesti külmutusseadmete tollita sissevedu Soome.⁹¹ Soome palvel jäid väljaspoole soodustusi malmist ja rauast tooted tükikaaluga alla 1 kg.

Fr. Krulli ja A/S «Ilmarise» esindajad avaldasid lootust, et kokkuleppe sellisena aitab kaasa Eesti metallitööstuse väljaveo kasvule Soome.

Kõige kergemini jõudsid omavahel kokkuleppele Eesti ja Soome paberitöösturid, sest Eesti paberitööstus, arvestades vastava tööstusharu arenguastet Soomes, ei pretendeerinud soodustustele seal. Ka suured soodustused poleks Eestile Soome paberiturgu avanud. Küll aga kärbiti osaliselt Soomele antud soodustusi: näiteks paberimassi ja tselluloosi tollita sisseveo õigus asendati 75%-se tollialandusega maksvast tollimäärast. Puupapi 36%-ne tollialandus asendati selle artikli tollita sisseveoga 500 t aastas pluss 50% tollialandust üle kontingendi sisseveetud papile.⁹² Nähti ette, et tulevikus kalsudest valmistatud papp ümbertöötamiseks katusepapivabrikutes lastakse majandusministeeriumi tõendi alusel sisse, tollita senise 28%-se tollialanduse asemel. Vähendati tollisoodustusi bristolpapile, paberossipaberile jne. Soome loobus soodustustest kartonaažitoodete Eestisse sisseveo alal.⁹³ Üldsuund — soo-

⁸⁷ RT, 1931, lk. 742.

⁸⁸ Sealsamas, lk. 746.

⁸⁹ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 622, l. 6.

⁹⁰ RT, 1931, lk. 748.

⁹¹ Sealsamas, lk. 740.

⁹² Sealsamas, lk. 749.

⁹³ Sealsamas.

dustada Soomest poolfabrikaatide sissevedu valmispaberi asemel vastas Eesti paberitööstuse huvidele, kuid kutsus esile mõningat rahulolematust kirjastustes ja trükikodades, kus seni oli kasutatud kvaliteetsemat Soome paberit. Kardeti ka, et konkurentsi vähenemine viib alla Eesti paberi kvaliteedi.⁹⁴

Ainult Eestile antud tollisoodustustest tuleb märkida: telefoniaparaadid — tollialandus 75% (enne — 50%), raadioaparaatide osad — 50% (enne — 20%), lubi — 50%. Tsemendile jäi püsima 20%-ne tollialandus, kuid soodustuse alla kuulus 30 000 tonni aastas.⁹⁵

Ka telliste alal säilitas Eesti tollialanduse 75%, kuid seda kontingendile 5 000 000 tk. aastas.⁹⁶

Soodustused nähti ette ka Eesti põlevkivitööstuse saadustele: 60% tollialandust põlevkiviasfaldile ja -raualakkidele, tollita põlevkivi ja selle saaduste sissevedu, v. a. bensiin, millele määrati kontingent 10% (s. o. ca 6000—7000 t) Soome bensiini koguimportist.⁹⁷

Fikseeriti ka Eesti superfosfaadi tollita sisseveo õigus Soome.⁹⁸

Eesti rahalised kaotused tollisissetulekute vähenemise näol, mis 1921. a. lepingu järgi ulatusid 33 000 kroonini aastas, arvati uue lepingu järgi tõusvat 53 000 kroonile (arvestatud on sealjuures ka Soome sisseveo tunduvat kasvu uute soodustuste tagajärjel). Tollitulude vähenemist oli seega ette näha 20 000 kr. võrra.⁹⁹

Riigikogu rahaasjanduse komisjoni hoiak uue lepingu suhtes oli skeptiline. Oli ju lepingu põllumajandusliku osa revideerimisel järeleandmistele mindud lootuses, et tööstuslikus osas saadakse kaotatud soodustuste asemele uued. Vahepeal oli aga majanduskriisi kodanliku Eesti tööstuse olukorda halvendanud ja rahaasjanduse komisjoni 9. VI istungil 1931. a. avaldati kahtlust, kas soodustused klaasitööstusele midagi annavad, sest mitmed klaasivabrikud Eestis on juba seisma pandud; ka metallitööstust leping vaevalt et elustab, kuna sellel alal ettevõtted järk-järgult kokku varisenud.¹⁰⁰

Lepingu vastu õhutati teatud opositsiooni Soome klaasi- ja tsemenditöösturite poolt.¹⁰¹ Soome Eduskund lükkas lepingu ratifitseerimise edasi sügisele. Riigikogu rahaasjanduse komisjonis avaldati arvamust, et tollitulude vähenemine 20 000 kr. võrra aastas on

⁹⁴ ENSV ORKA materjalid.

⁹⁵ Tsemendi väljavedu Soome oli 1930. a. 5 748 t. 30 000 tonni võrdub 5 400 t. s. t. tegelikult jäi Eestile võimalus realiseerida Soome turul endistel tingimustel peaaegu endine kogus tementi.

⁹⁶ RT, 1931, lk. 741. Telliste väljavedu oli 1929. a. 7 000 t, 1930. a. — 1 357 t. 5 000 000 tellise kaal on keskmiselt 21 000 t, seega lubatud kvantum ületas mitmekordselt kahe viimase aasta tegeliku väljaveo Soome.

⁹⁷ RT, 1931, lk. 742.

⁹⁸ Sealsamas, lk. 743.

⁹⁹ ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 622, l. 7.

¹⁰⁰ Sealsamas, l. 44, 45.

¹⁰¹ ENSV ORKA materjalid.

üks põhjusi, miks lepingu ratifitseerimisega ka siin rutata ei maksa.¹⁰² Eesti kodanliku vabariigi välisministeerium kaitses lepingut. Välisminister J. Tõnisson ütles rahaasjanduse komisjonis: «Põllumajanduse osa oli kokku tõmmatud sellepärast, et Soomes oli vastav meeleolu loodud ja selles osas mitte järeleandmise puhul meie poolt oleks Soome meile lepingu üles öelnud, mille läbi meie rohkem oleks kahju saanud kui Soome. Välispoliitiliselt ei ole meile otstarbekohane lepingu revideerimise nõudmisega demonstreerima hakata ja sellega Soome enesetunnet riivata.»¹⁰³

Riigikogu ratifitseeris Eesti—Soome kauba- ja laevanduslepingu ja selle lõpp-protokolli 19. VI 1931. a. ja see jõustus 28. IX 1931. a.¹⁰⁴

Milliseks kujunes olukord Eesti—Soome kaubavahetuses lepingu sõlmimise järel?

Nii Eesti kui Soome väliskaubanduse bilanss oli 1931. aastast alates aktiivne: 1931. a. Eestil 9,9 milj. kr. ja Soomel 992,0 milj. Smk. võrra.¹⁰⁵ Eesti—Soome kaubavahetuse kvantumites ja koguväärtuses 1929. a. alanud langus jätkus 1933. aastani. Kaubavahe- tuses Soomega säilitas Eesti ekspordi ülekaalu, kuid vahe vähenes pidevalt.¹⁰⁶

	Soome eksport Eestisse		Eesti eksport Soome	
	tonnides	kroonides	tonnides	kroonides
1928	5 863	2 291	97 230	7 910
1929	8 512	2 256	32 181	4 343
1930	7 746	2 181	20 014	2 627
1931	7 242	1 858	19 346	1 872
1932	4 229	1 378	17 774	2 016
1933	6 118	1 569	17 637	2 324

Eesti eksport Soome tõusis mõnevõrra 1932. a. märtsist alates seoses Eesti—Soome piirituse müügilepingu sõlmimisega. Nimetatud lepingu alusel kohustus Soome ostma kuni 1. I 1933. a. Eestist 2 milj. liitrit piiritust.¹⁰⁷ 1933. a. veebruaris sõlmiti mõlema maa valitsuste vahel kliiring-kokkulepe, mis hakkas maksma sama aasta maikuust alates.

Kuigi Eesti—Soome kaubavahetus kriisiaastatel vähenes, on

¹⁰² ENSV ORKA, f. 80, nim. 4, sü. 622, l. 46 p.

¹⁰³ Sealsamas, l. 47. Kuigi läbirääkimiste käigus korduvalt viidati võimalu- sele, et Soome ütleb lepingu üles ja eriti Eesti välisministeerium seda rõhutas, näib taolise sammu astumine Soome poolt vähetõenäolike olevat. Kasu majanduse alal oleks sellest olnud väike. Ka Soome saadik on läbirääkimiste ajal eraviisili- selt avaldanud, et Soome ei kavatse lepingut üles öelda.

¹⁰⁴ RT, 1931, lk. 730.

¹⁰⁵ ENSV ORKA, f. 969, nim. 3, sü. 406, l. 27—28.

¹⁰⁶ Väliskaubandus, 1933, lk. 42.

¹⁰⁷ ENSV ORKA materjalid.

Soome osatähtsus Eesti kaubapartnerina kasvanud: 1929. a. — 3,7%, 1930. a. — 2,7%, 1931. a. — 2,6%, 1932. a. — 4,7% ja 1933. a. — 5,1% Eesti väljaveost läks Soome. Sisseveost tuli Soomest 1929. a. — 1,8%, 1930. a. — 2,2%, 1931. a. — 3,0%, 1932. a. — 3,7% ja 1933. a. — 4,0%.¹⁰⁸

Üheks Eesti—Soome kaubavahetuse vähenemise põhjuseks oli 1931. a. kaubaleping mõlema maa vahel, kuid mitte kaubaleping omaette. Leping võttis kokku kriisiolukorras maailmaturul kujunenud olukorra, lepinguosaliste maade majanduslikud, sise- ja välispoliitilised huvid ning vastuolud.

Soome poolt põhjustasid lepingu revideerimist majanduslikud ja sisepoliitilised tegurid. Kodanliku Eesti poolt mindi lepingu revideerimisele majanduslikel ja välispoliitilistel kaalutlustel. Majanduslikel: oma põllumajandussaaduste ekspordi säilitamiseks, tööstustoodete ekspordi suurendamiseks ja turu kaitsmiseks Soome tööstustoodete konkurentsi eest. Välispoliitiliselt: tulles vastu Soome nõudmistele, püüdis Eesti tasandada vastuolusid Eesti ja Soome vahel ning koos sellega vältida Soome veel suuremat eemaldumist Balti riikide koostööst. Nagu teada, osutus leping jõuetuks muutma midagi kujunenud tendentsides.

ПЕРЕСМОТР ЭСТОНСКО—ФИНСКОГО ТОРГОВОГО ДОГОВОРА В 1930—1931 ГГ.

Х. Койк

Резюме

Товарообмен между буржуазной Эстонией и Финляндией не имел по своему объему решающего значения для этих стран. Это является одной из причин, почему данный вопрос до сих пор не исследован советской исторической наукой.

Товарообмен между Эстонией и Финляндией был урегулирован договором о торговле и мореходстве, вступившим в силу в 1922 г. В 1929—1932 гг., в период мирового экономического кризиса, усилилась борьба Эстонии и Финляндии за рынки сбыта. Финляндия стремилась освободиться от конкуренции эстонских сельскохозяйственных товаров на финском рынке и увеличить экспорт своих промтоваров в Эстонию. Эстония, наоборот, старалась сохранить финский рынок для своего сельского хозяйства, увеличить вывоз своих промтоваров в Финляндию и защитить внутренний рынок от конкуренции финских промтоваров. Пересмотр Эстонско-финского торгового договора начался в 1930 г. по инициативе Финляндии.

¹⁰⁸ Väliskaubandus, 1933, lk. 14, 16.

На ход и итоги пересмотра оказали влияние некоторые внутри- и внешнеполитические факторы. В связи с активизацией финского крестьянства (возникновение фашистского лапуаского, кризисного и ремонтного движений, успех партии «Сельский Союз» на парламентских выборах в 1929 г.) финское правительство не могло больше игнорировать требования крестьян, в частности крупных земледельцев, об урегулировании условий сбыта сельскохозяйственных продуктов. Эстония пошла на пересмотр торгового договора в 1930 г. во избежание политического разрыва с Финляндией и в целях сохранения сотрудничества Финляндии со всеми прибалтийскими государствами.

Пересмотр договора 1930 г. начался с тарифа пошлин на сельскохозяйственные продукты. 16 марта 1930 г. был подписан «Дополнительный договор к Эстонско-финскому договору о торговле и мореходстве», предусматривавший новые пошлины на сельскохозяйственные продукты: были зафиксированы контингенты на ввоз эстонской говядины в Финляндию, беспошлинный ввоз эстонского картофеля был заменен скидкой на 33 $\frac{1}{3}$ % с установленной для всех государств финской пошлины и т. д. С введением дополнительного договора основные сельскохозяйственные продукты Эстонии не могли больше конкурировать с финскими товарами на финском рынке.

Переговоры же по текстуальной части и по тарифу пошлин на промтовары продолжались. Новый Эстонско-финский договор о торговле и мореходстве был подписан 11 апреля 1931 г.

Изменения в текстуальной части договора были незначительные. Наиболее оживленные прения развернулись вокруг т. н. Балтийской клаузулы (арт. 16). Включение этой клаузулы означало бы, что Финляндия не смогла бы пользоваться теми преимуществами, которые имели Латвия и Литва на эстонском рынке. Поскольку интересы Финляндии столкнулись с интересами Латвии в сбыте таких товаров как фаянс, фарфор, стекло, резиновая обувь, целлюлоза, бумажная масса и товары бумажной промышленности, финская сторона возражала против включения Балтийской клаузулы в договор.

Балтийская клаузула была включена в договор, но в заключительный протокол был введен специальный пункт, по которому эстонское правительство выразило готовность в случае, если Латвия или Литва получают от Эстонии дальнейшие торговые преимущества, начать переговоры с Финляндией об условиях возможного распространения этих преимуществ и на Финляндию.

Представители более ведущих отраслей финской и эстонской промышленности уже предварительно договорились о промтоварном тарифе, который без изменений был включен в торговый договор.

По новому договору доходы эстонской государственной каз-

ны уменьшались на 53 000 кр. в году (по договору 1922 г. казна лишалась 33 000 кр. в году).

Договор вступил в силу 28 сентября 1931 г.

Начавшийся в 1929 г. упадок в товарообмене между Эстонией и Финляндией продолжался до 1932 г. Некоторое оживление началось в связи с заключением договора о продаже эстонского спирта Финляндии.

Договор о торговле и мореходстве 1931 г. отражал внутри- и внешнеполитические противоречия договаривавшихся сторон в условиях мирового экономического кризиса.

THE REVISION OF THE ESTONIAN—FINNISH TRADE TREATY IN 1930—1931

H. Koik

Summary

As to its scope, the trade between bourgeois Estonia and Finland was not of decisive importance for either of these countries. In this fact lies one of the reasons why this problem has not found as yet a special treatment.

The trade between both of these countries was regulated by the Trade and Navigation Treaty which came into operation in 1922. During the world economic crisis of 1929—1932 the fight between Estonia and Finland for markets became stronger. Finland tried to get rid of the competition of the Estonian farm-produce in the Finnish market and to enlarge the export of her industrial goods into Estonia. Estonia, in turn, tried to maintain the Finnish market for her farm produce, to enlarge the import of her industrial goods into Finland and to protect the Estonian market against the competition of Finnish industrial goods. The revision of the Estonian—Finnish Trade Treaty began in December, 1929 on the initiative of Finland.

The course and the results of the revision were influenced by different factors of foreign and home policy. In Finland it became impossible to avoid the demands of the peasants (first of all those of large farmer) in connection with the increasing activity of the peasantry (the fascist lappo-movement, the rise of the crisis- and repair-movement, the victory of the agrarian party at the parliamentary elections in 1929), one reason for which lay in the economic difficulties. Keeping in view her foreign policy, Estonia undertook the revision of the Treaty in order to reduce the contradictions between Estonia and Finland and to avoid in this way the withdrawal of Finland from the cooperation of the Baltic states.

The revision of the 1922 Treaty took place in two stages. On the 16th of March 1930 an «Additional agreement to the Estonian—Finnish Trade and Navigation Treaty» was signed in which new customs tariffs were fixed for agricultural produce: the contingent of the Estonian beef import into Finland was confirmed, the duty-free import of potatoes was replaced with the reduction of customs by $3\frac{1}{3}$ per cent from the Finnish customs rate in force etc. The Additional agreement decreased the capability of the most important articles of the Estonian agricultural produce to compete in the Finnish market.

The talks over the textual and industrial parts of the Treaty went on and ended with signing the new Estonian—Finnish Trade and Navigation Treaty on the 11th of April, 1931.

The textual contents of the Treaty changed little. More heated discussions broke out around the so-called Baltic Clause (article 16). The inclusion of the Baltic Clause meant, that the facilities given by Estonia to Latvia and Lithaunia in the Estonian market, did not expand on Finland. As the interests of Finland and Latvia clashed in Estonia in the field of such goods as glazed pottery, porcelain, glass, rubber footwear, pulp, cellulose, and paper goods, so Finland opposed to inclusion of the Baltic Clause.

Nevertheless the Baltic Clause was fixed in the Treaty, but in the final protocol of the Treaty a special reservation was added in which the Estonian government, in case of giving certain facilities to Latvia and Lithaunia, agreed to begin talks with Finland about the conditions under which these facilities could be expended also on Finland.

Regarding the tariffs of the industrial goods the Estonian and Finnish representatives of the more important branches of industry had reached an agreement earlier and the Treaty mainly fixed the rates confirmed in this way.

As the result of the decrease of the customs incomes the Estonian financial losses were considered to amount to 53 000 crowns (according to the 1922 Treaty 33 000 crowns) in a year.

The Treaty came into operation on September 28, 1931.

The decrease in quantities and values of the trade between Estonia and Finland which began in 1929, went on. The Finnish share in Estonian foreign trade began to grow from 1932 in connection with the signing of the Estonian—Finnish Treaty on selling alcohol and with the transition to the clearing-payment.

The 1931 Trade and Navigation Treaty summed up the situation under the conditions of the crisis of the world market and the interests and contradictions in economy, home and foreign policy of the states, participant in this treaty.

SISUKORD ОГЛАВЛЕНИЕ

I. Konks. Pärisorjusest kapitalismi läveni	3
Eessõna	5
II. Eestimaa territoorium ja rahvastik. Feodaalne maaomand ja töö- jõud XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul	
1. Eestimaa ja tema maakondade suurusest ning põllumajandus- likust kasutamisest	7
2. Rahvastik	9
3. Feodaalne maaomand. Mõisate liigid	10
4. Mõisa- ja talumaa suhe	11
5. Talurahva kui põllumajandusliku tööjõu kasv XVIII saj. lõpul ja XIX saj. 1. veerandil	12
6. Eestimaa talurahva kui tööjõu seisund feodaal-pärisorjuslikus süsteemis XVIII saj. ja XIX saj. algul. Feodaalide võitlus töö- jõu kindlustamise eest	14
III. Eestimaa Administratiivse korra, kohtu ja politsei struktuur XVIII saj. ja XIX saj. algul	
1. Eestimaa kui administratiivse terviku kujunemine	18
2. Aadli klassivõimu organid Eestimaal pärast Põhjasõda kuni 1783. aastani	21
3. Asehalduskord	25
4. Olukord pärast asehalduskorra kaotamist	27
III. Põllumajanduslik tootmine Eestimaal XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul	
1. Põllumajanduslikud kultuurid	27
2. Maaviljeluse üldine süsteem, maaharimisriistad	29
3. Maaharimise viisid	31
4. Külviajad	32
5. Viljakoristamine, rehepeksmine ja heinategemine	33
6. Karjandus ja põldude väetamine	35
7. Teraviljasaagid	41
8. Külvipinna laiendamine ja teraviljasaakide üldsuurus	42
9. Uusi püüdlusi põllumajanduslikus tootmises	45
IV. Teraviljatoodangu realiseerimine. Viinapõletamine ja õllepruulimine XVIII saj. lõpul ja XIX saj. kahel esimesel aastakümnel	
1. Põllumajandus ja Eestimaa geograafiline asend. Tähtsamad sadamad. Teedevõrk	51

2. Teraviljatoodangu realiseerimine	54
3. Viinapõletamine ja õllepruulimine	55
4. Viina ja õlle müük	58
V. Muu töõndus maal. Jooni töõndusest linnas XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. kahel esimesel aastakümnel	
1. Uusi suundi töõnduses	61
2. Muu töõndus maal	62
3. Jooni töõndusest linnas	66
VI. Eestimaa aadli majanduslik olukord ja elustiil XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul	
1. Mõisnik-parasiit	71
2. Mõisamajandus ja mõisnike elustiil XVIII saj. lõpul	72
3. Feodaalrendi kasv. a. 1732—1803	76
4. Mille alusel toimus feodaalrendi kasvamine?	88
5. Mõisnike võlgnevus. Eestimaa mõisnike krediitkassa	90
VII. Talurahva koormised ja olukord mõisamajanduse kasvu tingimustes	
1. Talupoeg põllumajanduse kandjana	93
2. Talupoja kohustused riigi ja kiriku vastu	93
3. Mõisakoormised. Nende arvestamise põhimõtteist	95
4. Mõisate rühmitusi koormiste raskuse alusel	112
5. Talurahva olukorra paranemise võimalused	117
6. Üldpilt talurahva olukorrast	122
VIII. Agraarseadusandlus Eestimaal XIX saj. algul ja talurahva olukord	
1. Agraarküsimus ja valgustusaja kirjanikud	123
2. Eraseadused Eestimaal	126
3. 1795. a. Eestimaa maapäeva otsused	128
4. Esimene Eestimaa talurahvaseadus «Iggaüks»...	130
5. Edasised sammud agraarseadusandluses	135
6. Eestimaa 1804. a. talurahvaseaduse põhijooned	137
7. Talurahva õiguslik olukord vallakohtu käsuraamatu alusel	143
8. Muudatused Eestimaa talurahvaseaduses ja seaduse elluviimine	148
9. Uued vakuraamatud ja nende ellurakendamine	151
10. Talude koormised 1805. a. vakuraamatute alusel	154
11. Mõisniku ja talupoegade suhete reguleerimise tulemustest	158
IX. Agraarseadusandluse küsimus Eestimaal aastail 1803—1811	
1. Agraarseadusandluse uuesti päevakorda kerkimine	159
2. Võitlus Eestimaa rüütelkonna ja Peterburi komitee vahel agraarseadusandluse küsimuses	162
3. Eestimaa rüütelkonna uus suund agraarseadusandluse küsimuses	165
X. 1816. aasta Eestimaa talurahvaseadus	
1. Uue talurahvaseaduse väljatöötamine	167
2. Eestimaa talurahva poliitiline positsioon, tema vahetõõnd ja mõisnikega uue seaduse alusel	170
3. Talurahva kogukond	172
4. Talurahva politseiorganid	175
5. Talurahvakohutõõnd korraldus	176
6. Uleminek uuele seadusele	178
7. 1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse tähtsusest	179

XI. Eestimaa põllumajandus ja talurahva olukord uue talurahvaseaduse kehtimise tingimustes XIX saj. 2. veerandil

1. Uus etapp tööstuses Eestimaa majandusliku arengu üldsuuna iseloomustajana	182
2. Uuele suunale ülemineku vajadus mõisamajanduses ja selle üldiseloos	186
3. Meriino lammaste kasvatamine	188
4. Kartulikasvatus	192
5. Ristikhein	194
6. Linakasvatus	195
7. Üleminek mitmeväljasüsteemile ja viljavaheldusele	195
8. Karjandus ja väetamine	199
9. Teraviljakasvatus ja põldude külvistruktuur	201
10. Teraviljatoodangu realiseerimine XIX saj. 2. veerandil	203
11. Viinapõletamine XIX saj. 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel	204
12. Viina müük	206
13. Muu maatöönduse kasv	207
14. Muude kaupade müük. Eestimaa väliskaubanduslikud suhted	210
15. Talumajanduse ja talurahva olukorra halvenemise põhjustest	216

XII. Üleminek kapitalistlikule tootmisviisile Eestimaa põllumajanduses — päevaprobleem

1. 1816. a. talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete ja teoorjusliku süsteemi kriis	220
2. Agraarprobleemid ja talurahvaseadused XIX saj. keskel	224

Я. Конкс. От крепостничества к капитализму. Очерки из прошлого Эстляндии. *Резюме*

J. Konks. From Serfdom to Capitalism. Climpces of the North—Estonian Past. *Summary.*

H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandil . . . 231

X. Лиги. Численность и размещение крестьянского населения в Эстляндии в XVIII веке. *Резюме* . . . 300

H. Ligi. Die Zahl der Bauernbevölkerung im Gouvernement Estland im 18. Jahrhundert. *Zusammenfassung.* . . . 301

H. Piirimäe. Statsioon Liivimaal XVII sajandil . . . 302

1. Probleem, selle senine käsitus ja allikad . . . 302

2. Statsiooni suuruse arvestus . . . 307

3. Statsiooni laekumine . . . 322

X. Пийримяэ. Стационарная подать в Лифляндии в XVII веке. *Резюме* . . . 336

H. Piirimäe. Station in Livland im XVII Jahrhundert. *Zusammenfassung* . . . 338

H. Koik. Eesti—Soome kaubalepingu revideerimine 1930.—1931. a. . . 342

X. Койк. Пересмотр Эстонско—Финского торгового договора в 1930—1931 гг. *Резюме* . . . 359

H. Koik. The Revision of the Estonian—Finnish Trade Treaty in 1930—1931. *Summary.* . . . 361

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТРАН
БАЛТИКИ

I

Ученые записки

Тартуского государственного университета, вып. 316

На эстонском языке

Резюме на русском и немецком языках

Тартуский государственный университет

ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja H. Ligi

Korrektorid V. Lang ja N. Tšikalova

Ümbrise kujundanud K. Põllu

Ladumisele antud 8. II 1973. Trükkimisele antud
20. XI 1973. Vihikupaber 60×90¹/₁₆. Kohila Paberi-
vabrik. Trükipoognaid 23. Arvestuspoognaid 28,52.
Trükiarv 300. MB-09751. Tell. nr. 995. Hans Heide-
manni nim. trükikoda, ENSV, Tartu, Ülikooli
tn. 17/19.

Hind 2 rbl. 83 kop.

1—9

Rbl. 2.85

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00290041 5